سنڌ جي تاريخ جو سلسلو-جلد ٻيو

سنڌ

مسلمانن جي فتح کان اڳ

ايڇ.ٽي-لئمبرڪ

سنڌ مسلمانن جي فتح کان اڳ • ايڇ.ٽي-لئمبرڪ •

سنڌ جي تاريخ جو سلسلو — جلد ٻيو

سنڌ

مسلمانن جي فتح کان اڳ

ليکڪ:

ايڇ. ٽي. لئمبرڪ

سي. آءِ. اي، ڊي: لٽ، ايف. ايس. اي،

ايمريٽس فيلو

اوريئل ڪاليج، آڪسفورڊ

سنڌي ادبي بورڊ

ڄامشورو/حيدرآباد

١٤١١ھ / ١٩٩٠ع

چاپو پهريون: سال ۱۹۸۴ع تعداد ۱۰۰۰
چاپو ٻيو: سال ۱۹۹۰ع تعداد ۲۰۰۰

[سنڌي ادبي بورڊ جا حق ۽ واسطا قائم]

هي ڪتاب مسٽر سومار علي سومري انگريزي مان
سنڌي ۾ ترجمو ڪيو ۽ جناب محمد ابراهيم جويي
ان جي تصحيح ڪئي.

قيمت: سٺر رپيا
[Price Rs: 70-00]

ملڻ جو هنڌ:

سنڌي ادبي بورڊ جو بڪ اسٽال
تلڪ چاڙهي، حيدرآباد سنڌ
(جي. پي. او باڪس نمبر ۱۲، حيدرآباد سنڌ).

هي ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ پرنٽنگ پريس ڄامشورو سنڌ ۾
مئنيجر جاويد مرزا ڇپيو ۽ مسٽر ولي محمد رونجهو سيڪريٽري
سنڌي ادبي بورڊ ان کي شايع ڪيو.

فهرست

بان جي لڳ ڀڳ تاريخوار ترتيب [illegible]

پليٽن جي فهرست [illegible]

نقشن جي فهرست [illegible]

باب

۱. سنڌو تهذيب، ان جو آسرڻ ۽ ڦهلجڻ ۱

۲. سنڌو تهذيب، عروج ۽ زوال ۴۶

(باب ۱ ۽ ۲ جو ضميمو) ۱۵۰

۳. سنڌ جي قديم روايتي تاريخ ۱۱۹

۴. سنڌ، ايران جي هخامنشي بادشاهن جي هٿ هيٺ ۱۳۱

۵. سڪندراعظم جي ڪاهه ۱۳۸

۶. سنڌ، موريا گهراڻي وارن ۽ بئڪٽريا وارن يونانين جي زماني ۾ ۱۶۹

۷. سنڌ سٿين ۽ پارٿين لوڪن جي هٿ هيٺ ۱۸۹

٨. سنڌ، عيسوي سن جي ٻهرين ٻنجن صدين دوران ٢٠٦

٩. سنڌ جو ٻڌ ڌرم وارو راءِ گهراڻو ٢٢٥

١٠. چچ جو قبضو ٢٥٤

١١. سنڌ جي برهمڻ گهراڻي جو زوال ٢٨٧

لئمبرڪ جي حياتيءَ جو حوال

١. ايڇ. ٽي. لئمبرڪ

- غلام رباني اگرو ٣٢١

٢. ايڇ. ٽي. لئمبرڪ

- ڊاڪٽر حميده کهڙو ٣٣٣

ڏسڻي (INDEX)

مرتب: ڊاڪٽر ابرسلمان شاهجهانپوري

● جاگرافيائي هنڌ وغيره ٣٣٧

● قومن، قبيلن ۽ ماڻهن جا نالا ٣٤٨

بابن جي لڳ ڀڳ تاريخوار ترتيب

(Approximate Chronology of Chapters)

باب		
١.	سنڌو تهذيب — ان جو آسرڻ ۽ ڦهلجڻ.	اندازاً ٢٥٠٠ق.م — اندازاً ١٥٠٠ق.م
٢.	سنڌو تهذيب — عروج ۽ زوال.	اندازاً ١٥٠٠ق.م اندازاً ٥١٩ق.م
٣.	سنڌ ايران جي هخامنشي بادشاهن جي هٿ هيٺ.	اندازاً ٥١٩ق.م — ٣٢٦ق.م
٤.	سڪندر اعظم جي ڪاهه.	٣٢٦ — ٣٢٥ق.م
٥.	سنڌ مور يا گهراڻي وارن ۽ بئڪٽريا وارن يونانين جي زماني ۾.	٣٢٥ — اندازاً ١٢٠ق.م
٦.	سنڌ سٿين ۽ پارٿين لوڪن جي هٿ هيٺ.	اندازاً ١٢٠ق.م — اندازاً ٥٠ع
٧.	سنڌ عيسوي سن جي پهرين پنجن صدين دوران.	اندازاً ٥٠ — اندازاً ٥٥٠ع
٨.	سنڌ جو ٻڌ ڌرم وارو راڄ گهراڻو.	اندازاً ٥٥٠ — اندازاً ٦٤٤ع
٩.	چچ جو قبضو.	اندازاً ٦٤٤ — اندازاً ٦٧١ع
١٠.	سنڌ جي برهمڻ گهراڻي جو زوال.	اندازاً ٦٧١ — ٧١٢ع

پليٽن جي فهرست

۱. موهن جي دڙي بابت زميني تهن جو خاڪو — ص ۱۰۲

۲. ڳاڙهو پڙو، تعلقو مٺي — ص ۱۱۵

۳. ٿل مير رڪن (يعني اسٽوپا) تعلقو سڪرنڊ — ص ۲۱۹

۴. اسٽوپا ميرپورخاص. — ص ۲۲۰

۵. ميرپورخاص جي اسٽوپا مان مليل مورتي. — ص ۲۲۱

۶. برهمڻ آباد جو ٿل. — ص ۲۷۰

نوٽ: مصنف، ليڊي ٿامس جو شڪرگذار آهي، جنهن لُٺهتو جي پرسان "ڳاڙهو پڙو" جون تصويرون هٿ ڪري ڏنيون.

نقشن جي فهرست

(List of Maps)

١. هڙپا ۽ موهن جي دڙي واري دؤر جا آثار،
سنڌ ۾ ۽ سنڌ جي ارد گرد — ص ٢

٢. سنڌو سلطنت جوسُمير ۽ آڪد سان لاڳاپو — ص ٥٢

٣. سنڌ، حضرت عيسيٰ کان ٣٢٦-٣٢٥ سال اڳ،
سڪندر جي ڪاهه ۽ فتح جو نقشو — ص ١٥٠

٤. سنڌ جي هندو بادشاهت — ص ٢٢٩

ناشر طرفان

سنڌي ادب تي احسان ڪندڙن ۽ ”سما“ دور جي ادبي مواد، ڪلهوڙا دور جي ادبي تخليقات ۽ انگريزي دور جي ”ادبي خدمتن“ کي ڪڏهن به وساري نٿو سگهجي. برطانوي آفيسرن جنهن دلچسپيءَ ۽ جاکوڙ سان سنڌي ادب کي ترقي ڏياري، سا اڄ جي سنڌ واسين لاءِ هڪ تازيانو آهي.

”سنڌي ادبي بورڊ“ پاڻ کي خوش قسمت ٿو سمجهي جو سنڌ جي تاريخ تي ڪيس اهڙا آملهه مسودا ۽ معياري قلمڪار مليا، جو جيڪي ڪجهه اڄ تائين سنڌ جي تاريخ تي پيش ڪيو ويو آهي. تنهن تي تنقيد يا تردد جو عمل گهٽ ۾ گهٽ ٿيو آهي.

ايڇ-ٽي ليمبرڪ سنڌ جي نمڪ حلالي ڪئي آهي. اڄ تائين سنڌس نوڪ قلم سان، سنڌ لاءِ جيڪي ڪجهه به عنايت ٿيو آهي، سو وڏي وٿ آهي. مونکي پنهنجي منصبي حيثيت سان، هن مسودي جو ٻيو ڇاپو آڻڻ ۾ گهڻي خوشي محسوس ٿي رهي آهي. انشاءَ الله تعاليٰ سنڌ جي تاريخ ۽ ادبي ذهن رکندڙن وٽ هيءَ خدمت وڏو مقام حاصل ڪندي ۽ اهائي اسانجي همت افزائي جي ثابتي ٿيندي.

منهنجي سڀني رفيقن جو آئون ٿورائتو آهيان، جن جي همت ونڊائڻ سان ڪتاب جو هيءُ ڇاپو مختلف مرحلا طي ڪري اسان وٽان اوهانجي هٿن تائين پهتو. آءٌ سنڌي ادبي بورڊ جي چيئرمن صاحب ۽ سنڌن فاضل صلاحڪارن (بورڊ آف گورنرس) جي اِن فيصلي کي، ساراهڻ کان رهي نٿو سگهان، جن جي نيڪ مشورن سان، ڪتاب ڇاپي هيٺ آيو. مهرباني

ولي محمد رونجهو
(ولي سروري)

تاريخ ۲۹-آڪٽوبر ۱۹۹۰ع

ناشر جو نوٽ

سنڌ سرڪار سن ١٩٥١ع ۾ سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب کي ترقي وٺائڻ لاءِ سنڌي ادبي بورڊ قائم ڪيو. بورڊ متعدد اشاعتي رٿون تيار ڪيون، جن ۾ هڪ رٿ سنڌ جي مستند ۽ جامع تاريخ شايع ڪرڻ بابت آهي. هي ڪتاب مذڪور رٿ هيٺ شايع ڪيو ويو آهي. انهيءَ رٿ جو مقصد، تاريخي دؤر کان اڳ واري زماني کان وٺي سن ١٩٤٧ع ۾ پاڪستان جي ٺهڻ تائين، سنڌ جي صحيح تاريخ نوَن جلدن ۾ لکائڻ ۽ شايع ڪرڻ آهي. اميد آهي ته خدا جي فضل و ڪرم سان، سنڌ جي سڄي تاريخ ٽن ٻولين يعني سنڌي، اردو ۽ انگريزيءَ ۾ هيٺينءَ ترتيب موجب شايع ٿي ويندي:

جلد -١

ملڪ جي جاگرافيءَ ۽ آب و هوا جي خاصيتن جو مڪمل بيان ۽ انهن خاصيتن جو سنڌ جي سر زمين جي تاريخ تي جيڪو اثر پيو آهي، تنهن جو ذڪر، سنڌو نديءَ جي وهڪرن بدلائڻ جو بيان. ان کان سواءِ مبصرن طرفان مختلف وقتن تي سنڌ جي تمدن جي مرڪزن، آباديءَ جي تشڪيل ۽ مقامي ٻولين بابت لکيل احوال.

جلد -٢:

سنڌو ماٿريءَ جي تهذيب - ايران جا قبضي ۾ آندل علائقا - سڪندراعظم جي ڪاهه - سٿين لوڪ ۽ سندن جانشين - ٻڌ ڌرم جو دور - برهمڻ گهراڻو ۽ ان جو زوال.

جلد -٣:

عربن جو دؤر، طلوع اسلام جي احوال سميت.

جلد -٤:

غزنوي، غوري گهراڻا ۽ انهن جا جانشين - سومرا.

جلد-۵:
سما.

جلد-٦:
ارغون، ترخان ۽ مغل.

جلد-۷:
ڪلهوڙا ۽ داﺋود پوٽا.

جلد-۸:
ٽالپر.

جلد-۹:
انگريزن جو دور، سنڌ جي (بمبئيءَ کان) علحدگي ۽ پاڪستان جو وجود ۾ اچڻ.

بورڊ انهن نوَن جِلدن لکڻ جو ڪم جدا جدا عالمن جي حوالي ڪيو هو. ٻه ڪتابن جو ڪم "سر چارلس نيپئر اينڊ سنڌ" ۽ "جان جيڪب آف جيڪب آباد" ڪتابن جي مصنف ڊاڪٽر ايڇ.ٽي. لئمبرڪ جي سپرد ڪيو ويو هو. لئمبرڪ جو لکيل پهريون جلد (انگريزيءَ ۾) سن ۱۹٦۴ع ۾ شايع ڪيو ويو ۽ ٻيو جلد (انگريزيءَ ۾) ۱۹۷۳ع ۾ شايع ٿيو. بورڊ سندس پهرئين جلد جو سنڌي ترجمو سن ۱۹۸۲ع ۾ شايع ڪيو ۽ هاڻي سندس ٻئي جلد جو به سنڌي ترجمو شايع ڪري رهيو آهي.

باقي رهيل جلدن منجهان ٽيون جلد انگريزيءَ ۾ ڇپجي ويو آهي. پنجون جلد انگريزيءَ ۾ لکجي مليو آهي، هاڻي ان جي ڇپائي ڪرڻي آهي. چوٿين ۽ ڇهين جلد جي تياريءَ لاءِ تحقيقات ۽ مواد سهيڙڻ جو ڪم جاري آهي. ستون جلد مرحوم مولانا غلام رسول مهر اردوءَ ۾ لکي ڏنو هو، جو سن ۱۹۵۸ع ۾ شايع ٿيو ۽ ان جو سنڌي ترجمو سن ۱۹٦۳ع ۾ شايع ٿيو هو. اٺون جلد اڃان رهيل آهي. اهو به هڪ عالم کي ڏنو ويو هو، پر هن ڪونه لکي ڏنو. هينئر ٻئي عالم جي سپرد ڪيو ويندو.

مهاڳ

هن جلد ۾، جنهن دور جو ذڪر ڪيل آهي، سو اٽڪل ٽن هزارن سالن تي مشتمل آهي، جنهن ۾ تاريخ کان اڳ وارو اهو زمانو پڻ شامل آهي، جنهن لاءِ اسان وٽ فقط آثار قديمه جو مواد موجود آهي. جيستائين تاريخي دور واري حصي جو تعلق آهي— ته ان جي به پارهن سؤن سالن کان مٿيري عرصي جا مواد جا ذريعا، صدين جون صديون جيڪڏهن بنهه گم ناهن ته به تقريباً معدوم آهن.

انهيءَ زماني جون پٿر يا ٽامي جون تختيون، جيڪي پنجاب ۽ هندستان جي اڪثر علائقن ۾ ملن ٿيون، ۽ جن تي اڪريل مواد تاريخي معلومات سان ڀريل آهي، سنڌ ۾ بلڪل لاپيد آهن؛ وري هن ملڪ ۾ پراڻي زماني جا سڪا به تمام ٿورا لڌا آهن.

مغربي دنيا جي همعصر ليکڪن طرفان انهيءَ اونداهي دور تي وقت بوقت روشني وڌي ويئي آهي، سا جيتوڻيڪ تيز آهي، پر اها مختصر چمڪاٽن تائين محدود آهي، ۽ وچ وچ ۾ ڊگهن وقفن پوڻ ڪري، درمياني زمانن جي اونداهي ۽ گمنامي نسبتاً هيڪاري نمايان ۽ نروار ٿي بيهي ٿي، جن لاءِ عام طور مقامي يا ٻين هندستاني ذريعن مان ڪو به خاص مواد ڪونه ٿو ملي.

اهڙيءَ صورت ۾، مسلمانن جي فتح کان اڳ واري دؤر بابت سنڌ جي سلسليوار تاريخ لکڻ جي ڪوشش ڪندڙ ليکڪ جي هٿن ۾، واقعات جي تسلسل جو ڌاڳو، هلندي هلندي، گهڻن ئي موقعن تي، ٽٽي پوي ٿو، ۽ هو پنهنجي موضوع جي سلسلي کي قائم رکڻ لاءِ وچ وچ ۾ رونما ٿيندڙ مختلف واقعن کان ڪم وٺڻ تي مجبور ٿئي ٿو. اميد آهي ته اڳتي هلي وڌيڪ تازو مواد دستياب

ٿي ويندو، ۽ اهو اهڙن گهڻن ئي خالن کي ڀرڻ ۾ مدد ڏيندو، جيڪي هن مقالي ۾ نمايان نظر ايندا.

آءٌ سنڌ يونيورسٽيءَ جي انسٽيٽيوٽ آف ايجوڪيشن جي ڊائريڪٽر، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو احسان مڃڻ پنهنجو فرض سمجهان ٿو، جنهن هن مسودي ۾ گهڻين ئي هنڌن تي اصلاح واسطي مون کي مفيد مشورا، معلومات ۽ تجويزون ڏنيون.

—ايچ. ٽي. ايل.

(١)

سنڌو تهذيب — اُن جو اُسرڻ ۽ ڦهلجڻ

سنڌ جي تاريخ جي آغاز جو نقطو عظيم "سنڌو تهذيب" جي ظهور کي سمجهڻ گهرجي، جيڪو مسيح کان اڳ اڍائي ۽ ٽن هزار سالن جي وچ ڌاري ٿيو. جيتوڻيڪ ائين چوڻ سان اسين هڪ اهڙي قديم دور ۾ داخل ٿي وڃون ٿا، جيڪو اسان جي موجوده تاريخي ڄاڻ جي ڪنهن پڪي پختي سال کان ٻه گهٽ ۾ گهٽ ويهه صديون قديم آهي؛ پر ان جي باوجود اسان کي انهن "سنڌو نوڪن" ۽ سندن زندگيءَ جي طور طريقن بابت، سنڌ ۾ ڪائنس پوءِ وارد ٿيل سندن گهڻن ئي جانشينن جي ڀيٽ ۾، وڌيڪ ڄاڻ حاصل آهي، جيڪي تاريخي دور جي نسبتاً ويجهڙائيءَ واري دور اندر هيتي آيا.

سنڌو تهذيب جي ڀرپور مشاهدي سان، اسان کي هڪدم اعليٰ طريقي سان منظم ۽ ترقيءَ جي اوج تي پهتل هڪ اهڙي رياست آڏو نظر اچي ٿي، جنهن جو بنياد درياهي ميدانن ۾ تعمير ٿيل هڪ عظيم(١) شهر تي رکيل آهي، ۽ ائين معلوم ٿئي ٿو ته اُن رياست جو پسگردائيءَ وارن علائقن ۾ ان کان اڳي گذري ويل معاشري جي ترقي يافته منزلن سان ڪنهن قسم جو ڪو لاڳيتو تعلق ئي ڪونه هو! تهذيب جي انهيءَ منزل جيي ڀرپور ڄاڻ اسان کي الهندي پاسي ڪاڇي واري لاهه ۽ پرواري ڪوهستان جي مختلف نوعيت وارن علائقن مان حاصل ٿئي ٿي. آتي، ۽ ڏورانهين بلوچستان ۾، ماڻهو ڪن ڳوٺن ۾ سڪونت پذير هئا، جن جي زندگيءَ جو ڍنگ بنيادي طور "ڪنجهي واري دور" جي ڀين بيشمار دهقاني گروهن جهڙو هوندو، جيڪي الهندي ايشيا کنڊ جي مٿانهن

پٽن تي چڙوچڙ حالت ۾ پکڙيل هئا. سنڌو درياءَ جي سيلابي ميدان واري پاسي ۾ واقع پٽي تي انهن ماڻهن جي جماعت جو قبضو هو، جيڪي ”آمري لوڪن“ جي نالي سان مشهور آهن، جن جو اهو نالو هڪ ميٽائين دڙي تي پيل ساڳئي نالي واري ڳوٺ مان ورتو ويو آهي، جتان سنڌونديءَ اڄ به وهندي نظر اچي ٿي، ۽ جتي انهن جي ثقافت جي نشانن کي سڀ کان اڳ ۾ لڌو ويو هو. انهيءَ ڳوٺ، آمريءَ، تي بعد ۾ انهن ماڻهن قبضو ڪيو، جن کي ”سنڌو لوڪ“ جي زمري ۾ رکي سگهجي ٿو، يا جن کي، آثارقديم جي دستوري علمي اصطلاح مطابق، ”هڙاپا لوڪ“ به سڏجي ٿو. آمري لوڪن جي بستين جو خود سيلابي ميدان ۾ ڪو به اهڃاڻ نہ مليو آهي ۽ عام طرح مان ائين سمجهيو ويو آهي تہ اهو وسيع ۽ عريض علائقو انهيءَ زماني ۾ قديم نسل جي شڪاري قبيلن يا خانہ بدوش مال چاريندڙ لوڪن سان آباد هو.

”ڪوٽ ڏيجيءَ“ جي سرزمين مان هڪڙن اهڙن قديم لوڪن جي موجودگيءَ جو ثبوت پيش ڪري ٿي، جيڪي سيلابي ميدان جي چيڙي وٽ ڪافي گهڻي عرصي کان وٺي هڪ هنڌ ٽڪاءَ واري اجتماعي زندگي گذاري رهيا هئا ۽ جن کي پڻ آخرڪار سنڌو لوڪن اتان اچي پڇاڙيو ۽ سندن جاءِ والاري. هڪ زيادہ قديم تمدن واري راڄ جي اها بستي، جيڪا سيلابي ميدان جي پار اڀرندي چيڙي تي، يعني روهڙيءَ وارين ٽڪرين جي گول دائري جي ٻاهران دريائي سيلابن جي لتاڙي ميدان جي وچ ۾ هڪ پيٽ وانگر پيل آهي، آمريءَ وارن جي بستيءَ کان بہ وڌيڪ اهميت جي حامل آهي. جيڪڏهن آهي لوڪ بہ اصل ۾ الهندي واري جابلو ملڪ(٢) کان لڏي آتي آيا هئا، تہ پوءِ پوري اعتماد سان فرض ڪري سگهجي ٿو تہ انهن ماڻهن بہ، آمري لوڪن وانگر،

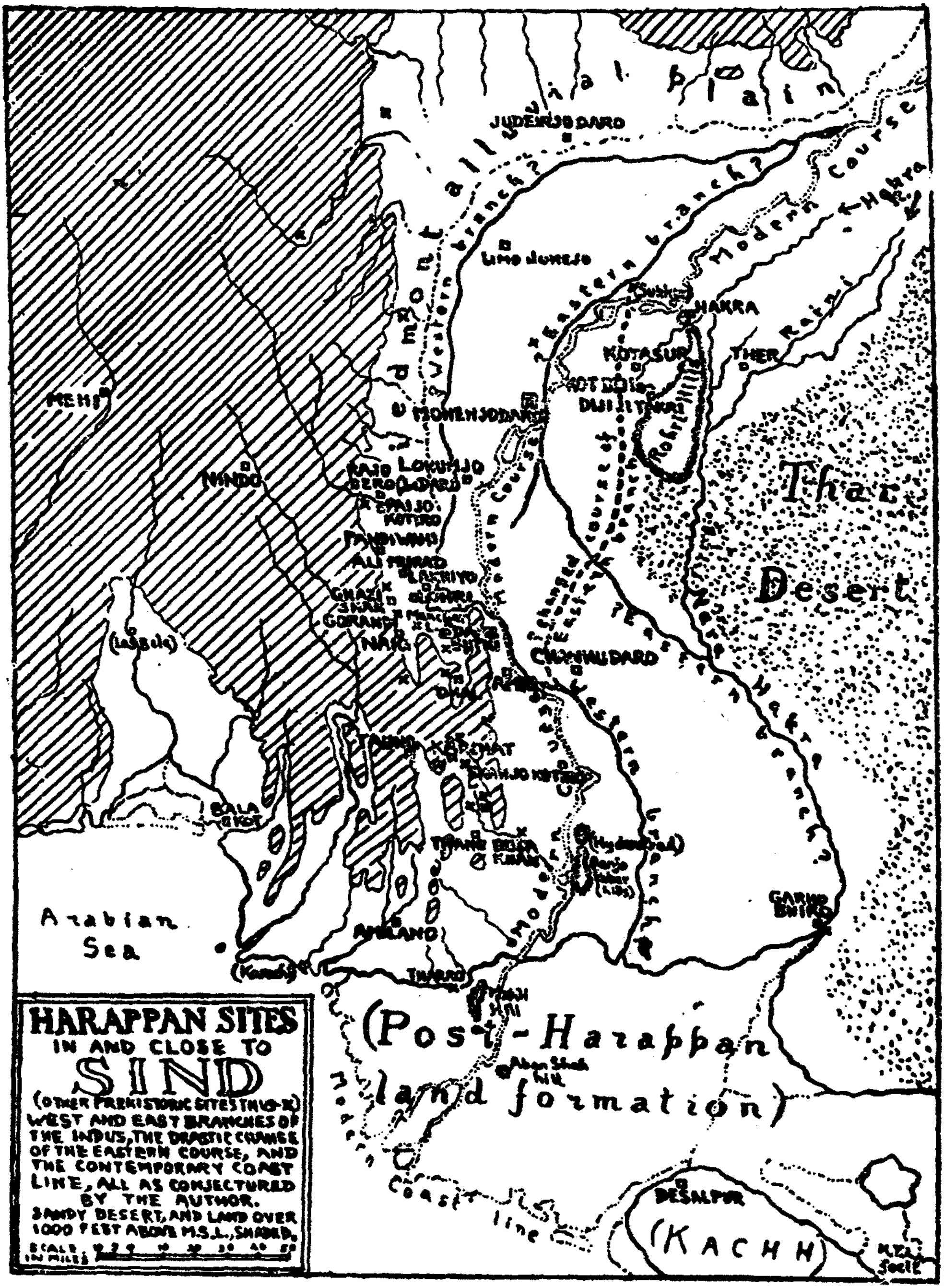
HARAPPAN SITES
IN AND CLOSE TO
SIND
WEST AND EAST BRANCHES OF THE INDUS, THE DRASTIC CHANGE OF THE EASTERN COURSE, AND THE CONTEMPORARY COAST LINE, ALL AS CONJECTURED BY THE AUTHOR.
SANDY DESERT, AND LAND OVER 1000 FEET ABOVE M.S.L., SHADED.
SCALE IN MILES
Arabian Sea
Thar Desert
(Post-Harappan land formation)
(KACHH)
DESALPUR
Coast line
JUDEIRJODARO
LIMO JUNEJO
HAKRA
KOTASUR
THER
MOHENJODARO
MEHI
NINDO
LOHUMJO
CHANHUDARO
AMRI
BALA KOT
(Karachi)
AMILANO
GARHO BHIRO
Modern Course
Western branch?
Eastern branch?
Eastern Hakra branch
Western branch
Nara
Raini
Hakra
(Hyderabad)
(Las Bela)
Rohri

بلڪ انهن کان ٻه وڏيڪ، پنهنجي اصلوڪي جابلو وطن کي خيرباد چئي، پاڻ کي، آئينده جي گذر اوقات جي معاملي ۾، پوريءَ طرح سنڌو درياءَ جي رحم و ڪرم تي آڻي ڇڏيو هو. هاڻي ڪين هڪ اٿاهه درياءَ ۽ ان جي شاخن جو سيلابي ويڪرو ميدان، انهن ٽاڪرو پٽن جي حفاظت ۾ ٻيٽل سنڌن پراڻي ماحول کان جدا ڪري رهيو هو، جيڪي هنن کي اتان جي چشمن، تيز وهي ويندڙ پاڻيءَ جي نهرن يا بارش جي ڦاضل پاڻيءَ تي ڇڏو پکڙيل گاهه ۽ مختصر فصل فراهم ڪندا هئا. هتي اهي پنهنجي جابلو ماحول جون سڀ شيون بظاهر لڏيءَ جي وڻن سان ڀريل اهڙن گهاٽن ۽ دور تائين پکڙيل جهنگن سان ڍڪيل پٽ سان بدلايون هيون، جنهن ۾ ڪين ڪٿي ڪنهرو گاهه ۽ سرُ، ته ڪٿي سڌا سنوان، ويران ۽ ساوڪ کان خالي زمين جا ٽڪرا مليا هوندا، جن جا ٿورا گهڻا حصا منداُئتن مينهن جي تيز يا ماٺي پاڻيءَ ۾ ٻڏي ويندا هوندا يا جن کي درياءَ جي اڻ-کٽ موجي مزاج مطابق ان جو پاڻي ڪڏهن ته ڪائي ٻاري ڇڏيندو هوندو ته ڪڏهن انهن جي مٿان لٽ چڙهي ويندو هوندو يا وري اهي پاڻيءَ جي چڙهڻ ڪري خشڪ ۽ سڪل رهجي ويندا هوندا. درياءَ جي موافق ٻوڏ کان پوءِ دور دور تائين پکڙيل انهن علائقن ۾ اهڙا ته سرسبز ۽ گهاٽا فصل پوکجي سگهبا هوندا، جيڪي انهن ماڻهن جي جابلو ابن ڏاڏن جي تصور کان به ٻاهر هوندا. پر جيڪڏهن ٻئي سال جي ٻوڏ انهيءَ پٽ تي وڻن نه پهتي هوندي، جتي ڪين ان جي اچڻ جي اميد هوندي، ته پوءِ هنن لاءِ اهو پٽ ڇڏي، اڳتي وڌي اتي وڃڻ کان سواءِ ٻيو ڪو چارو ڪونه هو، جتي اها ٻوڏ پهچي سگهي هوندي ۽ ان سان اتي جي زمين آباديءَ لائق ٿي هوندي، جنهن کان پوءِ هو اتان جي پيداوار ۽ ٻيو سامان گذاري جو ساڻ ڪٺي، موٽي پنهنجي پڪي شهر طرف هليا

ويندا هوندا، عام طرح هنن حالتن ۾ مال چارڻ جون سهولتون
هنن لاءِ وڌيڪ پائدار هونديون. ڪوٽ ڏيجيءَ جي اوائلي
آباد ڪارن کي، هڪ طرف جتي پنهنجي اصلوڪي جابلو ماحول
کي خيرباد چئي، پنهنجي زندگيءَ جي ڍنگ کي تبديل ڪرڻ
لاءِ مجبور ٿيڻو پيو هوندو، آتي اسان کي ائين سمجهڻ لاءِ ڪي
ثبوت نہ مليا آهن تہ ان جي نتيجي ۾ اهي ماڻهو پنهنجن پوئتي
جبلن ۾ رهجي ويل ماڻهن جي ڀيٽ ۾، سنڌو لوڪن جي
تهذيب جي مٿيريءَ منزل جي وڌيڪ ويجهو پهتا هوندا،
جن پوءِ ڪين اچي انهن نين دريائي بستين تان هٿائي ڪيو هو:
ڇو تہ سنڌن هيلتائين مليل آثارن مان ڪنهن بہ قسم جي
لکت، شهري تمدن يا واپار لاءِ ڏاهپل مال جو اچا تائين
ڪو بہ ثبوت برآمد نہ ٿيو آهي — ۽ اهي ئي ٻي ڳالهيون هيون،
جي اڄ سنڌن "تهذيب" کان بهتر "سنڌو تهذيب" جون مکيہ
علامتون سمجهيون وڃن ٿيون.

سنڌو تهذيب جي سلسلي ۾ ترقيءَ جو انتهائي فيصلہ ڪن
اڳتي قدم سيلابي ميدان کان ڪجهہ پرڀرو هڪ شهر جي
اڏاوت هو. هن باري ۾ اسين اهو انومان ڪري سگهون ٿا
تہ سنڌو لوڪن آسري ۽ ڪوٽ ڏيجيءَ جي آڳاٽن رهاڪن کي،
جيڪي بظاهر ڪچي کي آباد ڪرڻ ۾ ئي مطمئن رهندا هئا.
پر جيڪي پڻ پنهنجون رهڻ جون چڙوچڙ جايون سيلاب جي
پهچ کان ڪجهہ پرڀرو پهاڙي علائقي ۽ روهڙيءَ وارين
ٽڪرين جي ماٿر تي رکندا هئا، سنڌن پٽن تان ڏڪي ڪڍڻ
جي فيصلي ڪرڻ کان گهڻو اڳي پوريءَ ڪاميابيءَ سان اهو
شهر بنديءَ جو قدم کڻي ڇڏيو هو. انهي انومان جي روشنيءَ ۾،
جيڪب آباد کان ڪي ارڙهن ميل اتر الهندي ۾ واقع
"جڏير جو دڙو" نالي سنڌو لوڪن جي بستيءَ کي خاص اهميت
حاصل آهي. اها جاءِ بلڪل ڪليل پٽ جي وچ ۾ بيٺل آهي.

۾ اهو ميدان ڪٿي جو آهي. ۽ اهو انهن ٽڪرين جي ماٿر تان، جيڪي ان ڪيٽن طرفن کان وڪوڙي بيٺيون آهن، بارش جي پاڻيءَ ذريعي آيل رائي واريءَ مٽيءَ جو ٺهيل آهي، ۽ نہ سنڌو نديءَ جي سيلابي ميدان جي لٽاشي مٽيءَ مان. معلوم ائين پيو ٿئي تہ آنهيءَ هنڌ تي اها بستي، سنڌو نديءَ جي انتهائي اترينءَ شاخ جي سيلابي يا ٽڪرن تان لهندڙ نين جي وهندڙ پاڻيءَ مان فائدي وٺڻ لاءِ قائم ڪئي ويئي هئي. سنڌو نديءَ جي اها انتهائي اترين شاخ ٿوروئي پري، ڏکڻ الهندي رخ ۾ وهندي هئي. اُن ڪي بگٽي ٽڪرين ۾ وسندڙ برسات کان پوءِ ڪڏهن لهري ۽ چشمن نين ذريعي برساتي پاڻي پڻ ملي ويندو هو. اهڙيءَ طرح اندازو ڪري سگهجي ٿو تہ جڏير جي دڙي جهڙيون حالتون اهڙيون ئي هونديون، جهڙيون سنڌو لوڪن ڪي سنڌوءَ جي سيلابي ميدان ۾ مستقل طور آباد ٿيڻ کان اڳ، سندن عبوري يا تجرباتي منزل ۾ پيش آيون هونديون. ٻئي طرف، هن هنڌ جي وقوع واري جاءِ اهڙيءَ نوعيت جي آهي، جو جيڪو ڪم "موهن جي دڙي" يا "چنهو دڙي" جي حالت ۾ نہ ٿي پئي سگهيو- يعني آنهن دڙن جي انتهائي هيٺانهين سطح تائين کوٽائي نہ ٿي سگهي آهي، جتي(٣) خالص زمين تائين وڃي پهچجي- سو هيتي ڪري سگهجي ٿو. مڪمل کوٽائي ٿيڻ تائين اسين اهو نتا چئي سگهون تہ هيتي پڻ، سنڌو لوڪن پاڻ کي کانئن اڳ آباد لوڪن جي مٿان وڃي مسلط ڪيو هو، جهڙيءَ طرح آمريءَ ۽ ڪوٽ ڏيجيءَ وٽ ڪيو هئائون يا جڏير جو دڙو خود سندن ئي هڪ اصلوڪي ڪوشش هئي. جيڪڏهن پوئين صورت آهي، تہ پوءِ اسان کي هيءَ توقع رکڻ گهرجي تہ اُتي هلي ڪا اهڙي شهادت نڪري پوي، جنهن مان اُن جي تاريخ جو اندازو لڳائي سگهون، جنهن جو پوءِ اسين سيلابي ميدان ۾ واقع سنڌو تهذيب جي پين آبادين سان بہ اطلاق ٿي سگهي.

موهن جي دڙي ۾ هن وقت تائين کيل کوٽائيءَ مان سڀ ڪان وڏيڪ آڳاٽين والاريل سطحن جي اونهائيءَ جا آثار ميدان(٤) جي موجوده مٿاڇري ڪان ٣٩ فوٽ هيٺ آهن. هاڻي جيڪڏهن اسين سنڌوءَ جي سڄي سيلابي ميدان جي ڏرتيءَ جي تهن جي قدرتي واڌ جي عام طور تسليم ڪيل پيماني، يعني هر صديءَ ڪان پوءِ ستن انچن جي واڌ، کي هن سلسلي ۾ ڏيان ۾ آڻيون ٿا، ته اسين ٤٧٠٠ سال قبل مسيح واري زماني تائين وڃي نڪرون ٿا، جنهن جو ناممڪن هئڻ صاف ظاهر آهي. جنهن وقت اهو حساب لڳايو ويو هو، ان وقت هيءَ ڳالهه فرض ڪئي ويئي هئي ته موهن جي دڙي جي ٽيهن فوٽن جي گهرائيءَ واري آبادي الڪل ٣٠٠٠ سال ق.م آڳاٽي آهي، جيڪو سال هاڻي به امڪان جي حد ڪان گهڻو وڏيڪ آڳاٽو نظر ايندو. پر آبي انجنيرن جن سطح جي واڌ جي رفتار جي ڪٿ ڪرڻ لاءِ مختلف تفصيلن ڪان ڪم ورتو هو، سي هن ڳالهه کي باربار ورجائين ٿا ته جيڪڏهن سندن انهيءَ ڪٿيل انگ کي، جيڪو ملڪ جي وسيع علائقي جي سراسري سطحي اوچائيءَ جو انگ آهي، درياءَ جي ڪنڌيءَ واريءَ زمين جي تهن ۾ ايندڙ واڌ سان ڀيٽيو ويندو ته اها واڌ هڪ سؤ(٥) سالن پٺيان گهٽ ۾ گهٽ هڪ فوٽ تائين وڃي رسندي. اسان کي هن يقين ڪرڻ لاءِ ڪافي سبب آهن ته سنڌو درياهه هن شهر جي سڄي زندگيءَ جي مدت تائين ان جي ڪافي ويجهڙائيءَ ۾ وهي رهيو هو، ۽ اسان کي اهو به معلوم آهي ته درياهه هڪ ڀيرو وري سنه ١٧٤٠ع يا ان ڪان ڪجهه اڳيرو هن شهر جي ويجهڙائيءَ ۾ وهڻ لڳو آهي. انهيءَ ڪري هي اندازو معقول لڳي ٿو ته موهن جي دڙي جي بلڪل ويجهڙائي وارو ميدان سراسري طور هڪ صديءَ ۾ ٩ يا ١٠ انچن تائين مٿي چڙهيو هوندو. اهو ڪاٿو شهر جي

وسط جي انتهائي اوائلي تاريخ متعلق سال ۳۲۰۰ ۽ ۲۷۰۰ ق۔ م جي درمياني حصي طرف اشارو ڪري ٿو.

هن سلسلي ۾ هيءَ راءِ پڻ ڏني ويئي آهي ته سنڌو لوڪن طرفان ڪوٽ ڏيجيءَ ۽ آمريءَ جو والارجڻ، سڄي سنڌو ماٿريءَ تي سندن قبضي ڄمائڻ جي ڪوشش جي آخري منزل هئي. اهو به ممڪن آهي ته جڏهن جو ڏڙو سندن طرفان ڪنهن پئي وڏيڪ اوائلي تمدن جي ستان مٿاهيل شهر ثابت ٿي پوي. پر جيسين اسان کي ڪو اعتماد لائق مواد ملي، جنهن جي ذريعي اسين هتن جي طرفان سنڌو ماٿريءَ جي هيٺانهين علائقي ۾ قائم ڪيل مختلف آبادين جي تاريخن جو ڪو تعين ڪري سگهون، تيسين هيءُ خيال معقول نظر اچي ٿو ته هتن جي دور جو آغاز خود موهن جي دڙي جي قيام سان ئي ٿيو.

هيءَ خيال، ته اهي لوڪ سنڌو نديءَ جي وهڪري کي ڪنهن طرح سان ڦيرائي يا روڪي سگهندا هئا، محض هڪ وهم آهي. اسين انهيءَ ڳالهه جو اندازو ڪائڻ اٽڪل چار هزار سال اڳتي جي حالتن کي خيال ۾ رکي، چڱيءَ طرح لڳائي سگهون ٿا. اسان جي پنهنجي جديد زماني، يعني ۱۴۶-۱۸۴۵ع) ۾ اپرسنڌ جي هڪ خاص علائقي ۾ پوڏ جي امڪان کي روڪڻ لاءِ چندن ذريعي پاڻيءَ کي نيڪال ڪرڻ جي رٿا جو نتيجو، جيڪا انگريز انجنيرن طرفان پوريءَ طور رٿيل ۽ عمل ۾ آندل هئي، فوراً مڪمل ۽ شرمناڪ ناڪاميءَ(٦) جي صورت ۾ نڪتو هو. ۽ ان کان پوءِ به ڪيترن ئي موقعن تي هن مست درياءَ سائنسي طريقي سان رٿيل بچاءَ بندن جي ڊگهي سلسلي کي پچي پوري ۽ ڊاهي ڇڏيو آهي، جيڪڏهن سوين نه، ته درجنن جا درجن ڳوٺ پوڙي ڇڏيا اٿس ۽ انهن جي فصلن کي لوڙهي ڪٽي ويو آهي، مٿس دارومدار رکندڙ واهن ۾ گهارا وجهي، انهن جا منهن ريت سان بند ڪري ڇڏيا اٿس.

وڏن شهرن کي ڪانئس وقت بوڏ جو خطرو پئي رهيو آهي، ۽ اُن دائمي پنهنجي انهيءَ پوشيده طاقت جو ڏڙڪو قائم پئي رکيو آهي، جنهن کي شايد جديد سائنس به پنهنجي سڀني فني ڪاريگرين ۽ ذريعن سان هميشه لاءِ زير نه ڪري سگهي ـــ يعني اُن ۾ اها طاقت آهي، جنهن سان هو پنهنجو وهڪرو اوچتو ۽ هميشه لاءِ ڦيرائي سگهي ٿو، ۽ ويهين صديءَ جي شاندار بئريجن ۽ واهن کي انساني آبادين ڪان خالي ٿيل ويرانن(٧) ۾ پاڻيءَ جي وهڪري ڪان گهٽو پري خشڪ حالت ۾ ڇڏي، پنهنجيءَ سوچ ۾ پئي ڪنهن طرف منهن موڙي، نڪري وڃي سگهي ٿو. سنڌو لوڪن کي جنهن ڳالهه جو فن حاصل هو ـــ بلڪ اسان کي هتي اهو چوڻ گهرجي ته جنهن معاملي ۾ سندن قسمت چڱي هئي ـــ سو اهو هو ته هنن پنهنجي شهر بڌڻ لاءِ جيڪا سرزمين منتخب ڪئي هئي، سا انتهائي حد تائين موزون هئي؛ يعني اهو هنڌ سنڌو درياءَ يا ان جي ڪنهن وڏيءَ شاخ جي ايتريقدر قريب هو، جو آبڪلاڻيءَ جي موسم ۾ اهو پاڻيءَ جي وڏي مقدار مان پورو پورو فائدو وٺي پئي سگهيو، پر اهو بوڏ جي خطري ڪانَ يا اُن جي حملي ڪان وري به محفوظ رهندو هو، ڇو ته اهو بهرحال درياءَ جي ايڏو ويجهو نه هو، جو اُن جي مخصوص نموني سيرن سٽائڻ سبب اُن جي پائيندڙ جي خطري ۾ رهي، ۽ دراصل آهو درياءَ جي ڪنهن اهڙيءَ شاخ جي ڀيءَ ڪنڌيءَ تي هو، جتي درياءَ بنيادي طور پنهنجو پيٽ آسانيءَ سان ڦيرائي به نه پئي سگهيو(٨). اهڙن طبعي اسبابن ڪري هن شهر ڪيئي لاها چاڙها به ڏٺا، جن جي نوعيت کي اسين شايد ڪن اتفاقي شهادتن ۽ ثبوتن ذريعي سمجهي سگهون؛ پر خود سنڌو درياءَ طرفان گذريل پنجن هزار سالن جي مدت جي دوران انهيءَ سرزمين کي هڪ ڀيرو به پائيندڙ جو خطرو درپيش نه آيو هو.

انهن ماڻهن جي ٻئي شهر واري هنڌ — "هڙاپا" — طرف ٿوري دير لاءِ توجهه ڦيرائينداسين، اسان کي اهو صاف نظر اچي ٿو ته ان جو اُن هنڌ تي بنياد ۽ تعمير انساني اعتماد ۽ همت جو اهڙو نمايان ڪارنامو ڪونه هو، جهڙو موهن جي دڙي کي وسائڻ جو هو. راوي ندي سندن اهڙي خطرناڪ پاڙيسرڻ ڪانه هئي، جهڙو سنڌو درياءَ جو هيٺيون (سنڌ وارو) حصو هو، ۽ هڙاپا وارا سنڌو لوڪ اُنهيءَ راويءَ جي ڪناري کي آباد ڪرڻ وارا پهريان ماڻهو به نه هئا. اسان وٽ هن وقت هن حقيقت جي تصديق ڪرڻ جا ذريعا ڪينهن ته موهن جي دڙي جا انتهائي هيٺيان ته — جيڪي شايد هميشه لاءِ غرقاب ٿي چڪا آهن — سنڌو تهذيب وارا آهن يا اهي پنهنجي سيني ۾ اڃا به ڪنهن وڌيڪ قديم ۽ اڳاٽيءَ تهذيب کي دفن ڪيون پيا آهن. پر معقول ۽ مناسب اندازو اهوئي آهي ته آهي سنڌو لوڪ ئي هئا، جن سيني ڪان اڳ ۾ اهڙي ڪليل ۽ خوفائتي هنڌ تي پنهنجي پهرين مستقل آبادي اچي تعمير ڪئي هئي. اهو تصور ڪري سگهجي ٿو ته اوائل ۾ اهو هنڌ هڪ اهڙي معموليءَ ستانهينءَ وارو پٽ هوندو، جيڪو يا ته درياءَ جي ڪنهن اڳوڻي ڇڏيل ڪنڌيءَ جي ڪنهن سڌي اڀريل دڙي جو حصو هو يا تيز هوائن ذريعي اُڏامي آيل دريائي مٽيءَ جي گڏ ٿيڻ واري قدرتي عمل ذريعي ٺهي پيو هوندو، ۽ پوءِ برساتن پوڻ سان مستحڪم ۽ سنئون پٽ ٺهي پيو هوندو، ۽ ان تي هنن کي زمين جو هڪ اهڙو ڪليل ميدان ملي ويو هوندو، جيڪو رواجي ٻوڏين ۾ آسپاس جي پٽ ڪان متيري هئڻ ڪري ٻڏڻ ڪان بچيل رهندو هوندو. هن ۾ ڪو شڪ ڪونهي ته "لوهم جي دڙي"، چنهو دڙي ۽ سيلابي ميدان ۾ وسايل سنڌو لوڪن جي ٻين آبادين جي خاص هنڌن جي چونڊ ساڳين ئي سهولتن جي آڌار تي ڪئي وئي هوندي. اهي سڀ هنڌ گهڻو ڪري سنڌو

درياءَ جي ڪنهن پختيءَ ۽ موسمي چاڙهه واريءَ شاخ جي پسگردائيءَ ۾ هوندا.

مطلب ته ٻئي ڪنهن واضح ثبوت جي عدم موجودگيءَ ۾ اسين جيڪڏهن هن اندازي ڪرڻ تي مجبور آهيون ته اهي ماڻهو پنهنجي تهذيب جا بنيادي عنصر پنهنجي اوائلي وطن کان، جيڪو اولهه طرف ڪنهن هنڌ هوندو، هيٺ سنڌو ماٿريءَ ڏانهن پاڻ سان کڻي آيا، ته اُن حالت ۾ اسان کي هيءَ اميد رکڻ گهرجي ته آئينده ڪنهن وقت ايران يا ڪن ٻين پاڙيسري ملڪن ۾ ٿيندڙ کوجنا مان اها ڳ، شايد اسان کي انهن ماڻهن جي اصلي بيخ ۽ بنياد جو ڪو وڌيڪ پروسي جهڙو سراغ ملي وڃي. اِن اوائلي دور جي انسانن کي دجله ۽ فرات کان گهٽو اورتي، هيلمند درياءَ جي هيٺانهين حصي تي يا ان جي هاسون(٩) شاخ تي رهندي، وڏي درياءَ ۽ پوک لاءِ تمام گهٽي مقدار ۾ ايندڙ موسمياتي پاڻيءَ کي ورائڻ ۽ ٻڌڻ، توڙي اڏاوت جي مقصدن لاءِ پڪين سرن جي استعمال جو تجربو حاصل ٿي پئي سگهيو. انهن ڳالهين ۾، سنڌو لوڪ، جيستائين اسان کي انهن بابت سنڌوءَ جي سيلابي ميدان ۾ کوٽيل دڙن مان حاصل ٿيل اهڃاڻن مان معلوم ٿي سگهيو آهي، فني بلوغت ۽ رٿابنديءَ جي پروسي جوڳيءَ سطح تي پهتل هئا، جنهن مان اِهو انومان ٿئي ٿو ته سندن اهڙن مهذب خيالن ۽ عادتن جي نشو و نما اڳيئي ڪنهن ٻئي هنڌ تي ٿي چڪي هئي.

زندگيءَ جو اهو رنگ ڍنگ، جنهن ۾ شهري ماڻهو هڪ وڏي درياءَ تي ٿيندڙ وسيع پيماني واري کيتي واڙيءَ ۾ مصروف هئا ۽ لکت جي هڪ مخصوص طريقي سان حساب ڪتاب رکندا هئا، چار هزار سال قبل مسيح جي پوئين اڌ حصي(١٠) ۾ ميسوپوٽيميا جي ڏاکڻين ماٿريءَ ۾ رائج هو.

خوشحاليءَ ۽ نظم و ضبط جون عجيب غريب ڳالهيون ”اُر“ مان آيل افواهن ۽ مسافرن جي ذريعي پهتل ڪهاڻين ۽ قصن معرفت چوڌاري متانهن پٽن جي رهاڪن ۾ ڦهلجي ويون هونديون، ۽ انهن ڳالهين نيٺ انهن رهاڪن مان ڪن گروهن ۾ تقليد ڪرڻ جو جذبو اُڀاريو هوندو، جيڪي پنهنجن پين همسائين جي پيٽ ۾ وڌيڪ لائق ۽ مهرجُو هوندا. انهن ماڻهن وري پنهنجن فنن ۽ لياقتن کي منظم ڪري ڪمال تي پهچايو هوندو ۽ پوءِ انهن هڪ اهڙيءَ سرزمين جي ڳولا ڪئي هوندي، جتي کين سندن هنرن ۽ لياقتن کان ڪم وٺڻ جا پورا موقعا ميسر هجن. بهرحال، ائين پيو نظر اچي ته سنڌو لوڪن فقط منظم شهري زندگيءَ جي هڪڙي خيال کان وڌيڪ ٻي ڪا شيءِ ٻئي هنڌان اُڌاري نه ورتي هئي، ڇاڪاڻ ته هنن جو تمدن پنهنجي انفرادي مادي خصوصيتن جي لحاظ کان، اُن ”ٻن درياهن واري ملڪ“* ۾ مروج ڪنهن به دستور يا رواج جو يا ته بلڪل نه يا تمام ٿورو مقروض هو.

سنڌو لوڪن طرفان سندن اُڌاوتي ڪمن ۾ ڀڪين سرن جي تمام گهڻي مقدار جو استعمال، سندن تمدن جو هڪ اهڙو رخ آهي، جيڪو کين ميسوپوٽيميا جي ”اُروڪ“ ۽ اُتان جي بعد وارن اوائلي لوڪن کان الڳ ۽ نمايان ڪري ٻيهاري ٿو. موهن جي دڙي ۾ اها تعميري حرفت پنهنجي انتهائي ترقي يافته صورت ۾ موجود آهي، هتان جي دريائي ميدانن ۾ ٻيون به ڪيتريون ئي ”سنڌو“ آباديون آهن، جن ۾ گهرن جي اُڌاوت ۾ آس ۾ سڪايل مٽيءَ جي (ڪچي) سر جو گهڻي قدر استعمال ڪيل آهي ۽ ڀڪي سر زياده تر فقط انهن مقصدن خاطر مخصوص ڪيل آهي، جن ۾ انهن جو استعمال بلڪل اٽر هوندو هو — مثلاً نالين جي نظام ۾، سرن جي ٻڌن لاءِ

---

* ميسوپوٽيميا، جديد عراق. — مترجم

گهربل پارڻ پڪ ئي پڪ مقامي طور حاصل ٿي سگهندڙ جهنگ جون ڪاٺيون هوندو، تنهنڪري انهيءَ فرق مان هي نتيجو نڪري ٿو ته ڪن خاص آبادين جي پسگردائيءَ ۾ جهنگ جون ڪاٺيون پين آبادين جي پيٽ ۾ وڌيڪ ملي سگهنديون هونديون، ۽ انهيءَ ڳالهه جو، پنهنجي ليکي، دارومدار انهن مخصوص آبادين وارن علائقن ۾ آڙل جي پاڻيءَ جي زور ۽ باقاعدگيءَ تي رهيو هوندو. جتي ڪو شهر سنڌو درياءَ يا ان جي شاخن منجهان ڪنهن وڏيءَ شاخ يا آڙل جي پاڻيءَ جي ڪنهن واهڙ يا ڇنڊڻ جي ويجهڙائيءَ ۾ اڏيل هوندو، اتي پارڻ لاءِ جهنگ جي ڪاٺين جي فراهمي وري وري نئين ۽ تازي ٿيندي رهندي هوندي. معلوم ٿئي ٿو ته سوهن جي دڙي جي ويجهڙائيءَ ۾ اها شيءِ اڻ-کٽ مقدار ۾ موجود هئي.

شهري زندگيءَ جو هڪ پيو رخ، جنهن ۾ سنڌو لوڪ ساڳئي زماني جي ڪنهن به ٻيءَ تهذيب ۽ ڪاٺئن پوءِ ايندڙ گهڻين ئي تهذيبن جي مقابلي ۾ وڌيڪ ترقي يافته هئا، سو هو سندن شهري رٿابنديءَ جو فن. اهڙيءَ طرح سوهن جي دڙي جي کوٽائيءَ مان هن وقت تائين ظاهر ٿيل انتهائي اوائلي ۽ هيٺانهين سطح پنهنجن وڏن رستن ۽ ننڍين گهٽين جي مستطيلي شڪل ۽ صورت جو ڪامل مظهر آهي — ۽ اهو نمونو هيلتائين اسان کي ائٽلانٽڪ پار جي قديم لوڪن جي آباد ڪيل شهرن جي کنڊرن ۾ ئي ملي سگهيو آهي. اُن کان اڃا به وڌيڪ حيرت انگيز ۽، هن وقت تائين حاصل ٿيل ڄاڻ موجب، قديم دنيا ۾ لاثاني ۽ بي نظير ڳالهه اُنهن لوڪن جي انتهائي ڪاريگريءَ سان تيار ڪيل پاڻيءَ جي نيڪال واري جوڙجڪ هئي، جيڪا نه فقط خود انهيءَ عظيم شهر ۾، پر پين اهڙين آبادين ۾ پڻ موجود هئي، جن کي شهر جو نالو به نه ٿو ڏيئي سگهجي. انهن نالين جو بنيادي ۽ اصلي مقصد، بارش جي پاڻيءَ يا گهرن جي گني پاڻيءَ کي گهٽين جي نالين تائين

پهچاڻ نہ، بلڪ وهنجڻ لاءِ استعمال ٿيندڙ پاڻيءَ جي وڏي مقدار کي ڪاريگريءَ ۽ خوبيءَ سان نيڪال ڪرڻ هو. عملي طور سوهن جي دڙي جي هرهڪ گهر (١١) ۾ پنهنجو انفرادي غسلخانو موجود هو، جيڪو گهڻيءَ واريءَ عام ناليءَ سان ڳنڍيل هوندو هو. هن باري ۾ ڪو به شڪ ڪونهي تہ پوڄا پاٺ جي رسمن جي ادائگيءَ لاءِ "اشنان" يا غسل خانگي نموني سان ڪيو ويندو هو. ڪوٽ جي دڙي وارو "وڏو ڪليل تلاءُ" شايد ڪنهن خاص رسم جي ادائگيءَ يا رعايت حاصل ٿيل خاص طبقي جي ماڻهن لاءِ مخصوص ٿيل هو. مذهبي نقطي نگاهہ کان وهنجڻ جي اِها اهميت سڌيءَ طرح سان پوءِ جي هندو مذهب طرف اشارو ڪري رهي آهي.

سنڌو لوڪن ۾ مذهب سان واسطو رکندڙ مسئلا ڪنهن حد تائين ڪنهن خاص نسل جي ماڻهن سان وابستہ نظر اچن ٿا. اِنهيءَ پوئينءَ ڳالهہ لاءِ ثبوت، سوهن جي دڙي جي انهيءَ سطح سان، جنهن کي آنهيءَ نسل جي تهذيب طور شناخت ڪيو ويو آهي، لڌل انساني لاشن جي هڏانون پڃرن جي پيمائش ۽ گهڙيل بتن ۽ ڍاليل مجسمن جي نوعيت سان حاصل ڪيا ويا آهن. افسوس آهي تہ هن وقت تائين سوهن جي دڙي يا سنڌ ۾ موجود ٻين آثارن مان ڪو مُردن جو دفينو هٿ نہ لڳو آهي. انهيءَ معاملي ۾، "هڙاپا جي دڙي" مان هڪ مخلوط نسل جي لاشن جي گهڻ لڌي ويئي آهي، جن مان ٿلهي ليکي هڪڙن جي، آنهيءَ نسل سان مشابهت ملي ٿي، جنهن کي آثارقديمہ جي ماهرن طرفان "پروٽو- آسٽريلائڊ" (Proto-Australoid) سڏيو وڃي ٿو، ۽ ٻين جي مشابهت انهيءَ نسل سان ڏٺي ويئي آهي، جنهن کي "ڀونوچ سمنڊ وارن علائقن ۾ آباد گروهہ" (Mediterranean group) چيو وڃي ٿو. سوهن جي دڙي جي آخري دور وارين مٿانهين سطحن مان هڏن جي پڃرن جي صورت ۾ جيڪا شهادت

ملي آهي، سا سڄي "آخري کوس" جي مقتولن جي لاشن جي آهي. انهن جي وڏي اڪثريت ۾ پروٽو- آسٽريلائڊ ۽ "ميڊيٽرينين" نسلن سان واسطو رکي ٿي، ۽ ڪجهه ٿورا نمونا "منگولين" ۽ "آلپائين" نسلن جا به انهن سان شامل مليا آهن.
موهن جي دڙي جي ڪوٽاين مان لڌل مجسمن جي ٻن انتهائي نمايان ۽ حيرت انگيز نمونن ڪي، — هڪ نچڻي ڇوڪريءَ جي پتل واري ننڍڙي بت ۽ ساڳيءَ شهرت واري گهاٽيءَ ڏاڙهيءَ واري مرد جي ڇاتيءَ تائين اڌ مجسمي ڪي، جنهن ڪي بدن تي محرابدار ڇٽن سان سينگاريل چوغو پيل آهي — شايد مخلوط انساني آباديءَ جي ٻن انتهائي نمونن طور فرض ڪري سگهجي ٿو. نچڻي ڇوڪري ظاهر ظهور پروٽو آسٽريلائڊ نسل جي خصوصيت رکي ٿي ۽ ذري گهٽ يقين سان چئي سگهجي ٿو ته اهي ئي ماڻهو سنڌوءَ جي سيلابي ميدان جا قديم النسل رهاڪو هئا، جن ۾ شڪاري، مهاڻا ۽ خانہ بدوش مال چارينداڙ قبيلا شامل هئا، ۽ جن لاءِ اسين سمجهون ٿا ته اهي بعد ۾ مسلط ٿيل سماجي جوڙجڪ (١٢) ۾ دٻجي ۽ مغلوب ٿي ويا هئا. جيڪڏهن چوغي پاتل نيم مجسمو ڪنهن ديوتا جي نمائندگي ڪري ٿو، جيئن ڊاڪٽر مئڪي جو خيال آهي، ته پوءِ هيءُ اندازو معقول ٿيندو ته انهيءَ مجسمي جي صورت ۽ شڪل سماج جي ڪنهن انتهائي اوچي طبقي جي ماڻهن منجهان ڪنهن هڪ اهڙي ماڻهوءَ جي صورت سان مشابهہ ٿاهي ويئي هوندي، جيڪو مجسمہ ساز فنڪار جو چڱيءَ طرح ڏٺل وائٺل ۽ چاتل سڃاتل هوندو. چاڪاڻ ته اهو مجسمو آن زماني جي ذري گهٽ ڪنهن سڄي پچي زنده شخص جي حليي سان ٺهڪي اچي ٿو. ان جي شبيهہ مان "آرمينائڊ" (Armenoid) نسل جو اندازو ٿئي ٿو، جنهن ڪي علم الانسان جا گهڻا ماهر آلپائين نسل ۽ ميڊيٽرينين نسل جي انڊو- ايراني شاخ جي وچ تي هڪ مستحڪم ۽ مستقل نوعيت جو مخلوط نسل

شمار ڪن ٿا. پوئين نالي جي نسل وارا انهيءَ قوم جي نمائندگي ڪن ٿا، جنهن سڄي مغربي ايشيائي علائقي ۾ انتهائي قديم ۽ اوائلي زراعتي ماڻهن جون آباديون قائم ڪيون هيون، ۽ ان قوم يا نسل کي ئي سنڌو تهذيب ۾ بنيادي نوعيت جو تشڪيلي عنصر سمجهڻ گهرجي. ڪن ٻين مستند عالمن جو خيال آهي ته اهو رعبدار نيم مجسمو پنهنجي "سرد مزاج تحڪمانه" صورت سان سنڌو لوڪن جي پروهت بادشاهه جي شبيهه جو نمونو آهي (١٣). پٿر جو ٺهيل هڪ ٻيو مٿو، ڪن ٿورن تفاوتن کان سواءِ، انهيءَ نيم مجسمي سان حيرت انگيز مشابهت رکي ٿو- مثلاً آن جي ساڳيءَ نوعيت جي خط ورتل ڏاڙهي، مٿي جي وارن تي ويڙهيل پٽي، جيڪي ويڙهي سيڙهي ڪياڙيءَ وٽ گول مُچي جي صورت ۾ جمائي بيهاريا ويا آهن، ۽ سُڄن ڪوڙيل مٿيون چپ. آها پٽي "پروهت- بادشاهه" جي مٿي واريءَ وينڪريءَ پٽيءَ يا سُڪٽ جي ڀيٽ ۾ هڪ سنهي سڳي کان وڌيڪ معلوم نه ٿي ٿئي، ۽ ٻيو ته هن جي چهري تي نه فقط رحمدليءَ جا آثار ظاهر آهن، پر اهو وٺندڙ حد تائين خوش مزاج پڻ ڏيکارجي ٿو. انهيءَ مٿي کي پٿر مان ٺڪڻ ۽ ٺاهڻ ۾، آن جي ڪَنَ جي وضع قطع کي صحيح نموني سان نمايان ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪيل آهي، جهڙيءَ طرح سان پروهت- بادشاهه جي مشهور نيم مجسمي جي حالت ۾ ڪيل آهي، پر ان جي باوجود آن جي مُنهن جي ڳِلن وارين هڏين جي ٺڪ جو ڪم گهڻو بهتر ٿيل آهي.

درحقيقت پهرئين نيم مجسمي ۾ باقاعدگيءَ جو جيڪو عنصر موجود آهي، سو هن راءِ کي تقويت ڏئي ٿو ته جيڪڏهن اهو ڪنهن ديوتا جي نه، تڏهن به ڪنهن نه ڪنهن مقدس هستيءَ يا ڪنهن اهڙي بادشاهه جي نمائندگي ضرور ڪري ٿو، جيڪو پنهنجي بادشاهيءَ لاءِ خدائي حق جو قائل هو.

جيتوڻيڪ موهن جي دڙي(١٤) جي جاين مان هن وقت (١٩٦٨ع) تائين ڪنهن بہ هڪ جاءِ کي يقيني حد تائين مندر يا عبادتگاه طور شناخت نہ ڪيو ويو آهي، ان جي باوجود آثارن سنڌو لوڪن جي پوڄا پاٺ جي مختلف شين جي موجودگيءَ جا ڪافي ثبوت ملي چڪا آهن، جيڪي شيون ڪجهہ حد تائين انساني آباديءَ جي مختلف عنصرن سان مطابقت رکن ٿيون. موهن جي دڙي جي مهرن وارن ’تعويذن‘ تي بہ چيتن سان وڙهندي جنهن هيرو يا نيم-ديوتا جي شبيهہ ڏيکاريل آهي، سو سُميريا واري ”گِلميش“ سان قريبي مشابهت رکي ٿو. سِڱ واري چيتي تي حملو ڪندڙ هڪ نيم انسان ۽ نيم ڍڳي جهڙي مخلوق ساڳيءَ طرح سان سُميريا واري ”اينڪيدو“ جي يادگيري ڏياري ٿي. ممڪن آهي تہ انساني مُنهن جي ٺِڪر مان ٺاهيل هڪ نقاب تي پڻ ساڳئي ديوتا جي شبيهہ ٺاهيل هجي، جنهن جي ڪاڏيءَ هيٺان ڏاڙهي ۽ مٿي تي سِڱ ٺهيل آهن، جيڪي (سِڱ) بدقسمتيءَ سان هن وقت ڀڄي(١٥) ڀُري ويا آهن. انهن نمونن مان هيءَ راءِ قائم ٿئي ٿي تہ انهن ٻنهي تهذيبن (سميري ۽ سنڌو) جي ڪن عقيدن ۾ ڪنهن زماني ۾ اشتراڪ هو، جيڪو ڪنهن اهڙي اوائلي دور کان وٺي هلندو آيو هو، جنهن ۾ انهن جي ابن ڏاڏن جو مغربي ايشيا جي ڪنهن علائقي ۾، علي الترتيب سنڌو نديءَ ۽ ”جاڙن درياهن“ جي ملڪن ڏانهن لڏ پلاڻ ڪرڻ کان اڳ ۾، هڪٻئي سان تعلق رهيو هو.

ديوي ماتا جي پوڄا سڄي الهندي ايشيا ۾ دور دور تائين عام جام هئي ۽ سنڌو تهذيب جي مختلف آبادين ۽ بستين مان ٺِڪر مان ٺهيل بلڪل اگهاڙيءَ عورت جا جيڪي ننڍا مجسما لڌا ويا آهن، سي شايد انهيءَ ئي ديويءَ جي نمائندگي ڪن ٿا. پر هن خيال لاءِ ڪوبہ سبب ڪونهي تہ اهو مذهب الهندي طرف کان سنڌو ساٿريءَ ۾ درآمد ڪيو ويو هو،

چاڪاڻ تہ اهو ذري گهٽ سڄي هندستان جي اُسٽريل قومن ۾ اڄ تائين عام آهي، تنهنڪري ان کي مقامي ئي فرض ڪرڻ گهرجي؛ ان جي برعڪس اسان کي ائين سمجهڻ گهرجي تہ 'ٻاهر' جي مٿانهن پٽن کان هيٺي وارد ٿيل "نئين" قوم ۽ هيٺان جي ميدانن ۾ اصل رهندڙ قديم النسل قوم جي درميان، سندن ڀيرئين تصادم کان گهڻو اڳي، سندن مشترڪہ پوڄا جي اِها هڪ شيءِ موجود هئي.

ٽئين ڳالهہ کان علاوہ، گهڻن ئي قسمن جا اهڙا علامتي نشان پڻ آهن، جيڪي ڀيرينءَ ئي نظر سان مذهب سان وابستہ معلوم ٿين ٿا. سر مارٽيمر وهيلر اسان کي ياد ڏياري ٿو تہ "اهڙا علامتي نشان عام طور مذهب جي صحيح نوعيت ۽ اهميت اسان جي ذهن ۾ آڻي نہ ٿا سگهن؛ انهن مان گهڻن ئي نشانن کي، هندستان جي ٻين هنڌن وانگر موهن جي دڙي ۾ پڻ روحاني خواهہ غير روحاني معنيٰ ۽ مفهوم هوندو: اِهي ڪڙمي طبقي جي زندگيءَ جون خوفائتيون 'مذهبي' علامتون سچ پچ آن جي بلندتر فڪر جا علامتي نشان سمجهي سگهجن ٿا." مهرن وارن 'تعويذن' تي، جيڪي سنڌو تهذيب جو ايترو اهم حصو آهن، پيپل جي وڻ سميت، بظاهر، وڻن جي پوڄا جا نظارا ڏيکاريل آهن؛ ڪن ٻين تي مقدس جانورن جون تہ ڪن تي وري ٻٽن جانورن جون شڪليون آهن، جن سان ڪن حالتن ۾ انساني شڪليون ملايون وييون آهن، جيڪي آثارقديمہ جي عالمن جي راءِ مطابق، شايد "ٻن بُنيادي طور علحده جانورن جي پوڄا وارن مذهبن جي ميلاپ جي نشاندهي ڪن ٿيون، ۽ ٻئي طرف شايد 'آدمزاد ديو پوڄا' طرف سندن 'ترقيءَ' ڏانهن اشارو ڪن ٿيون(١٦)". ٽن مهرن تي، بهرحال، هڪ اهڙي ديوتا جي شبيهہ ڏيکاريل آهي، جنهن کي واضح طور شيو ديوتا سان سندس 'پسو پتيءَ' يعني جانورن جي آقا هئڻ جي حيثيت ۾ شناخت ڪري سگهجي ٿو. ٻن حالتن ۾

انهيءَ شبيهه کي ٽي شڪليون آهن (١٧). ان ۾ بعد واري هندو مذهب سان سنئون سڌو رابطو نظر اچي رهيو آهي. گول شڪلين وارين مهرن تي آڪريل ٽوهي واري ڍڳي جي شڪل جي اڪثر حالتن ۾ موجودگي، اسان کي شو ديوتا جي انهيءَ جانور سان وابستگي ۾ هن جي 'قدرت جي پيدائشي قوت جي مجسم حيثيت' جي يادگيري ڏياري ٿي. سوهن جي دڙي وارن ماڻهن ۾ انسان جي تناسلي عضون جي وڏي پيماني تي ٺينڊڙ پوڄا ۾، جيڪا هندستان ۾ عام طور ٺينڊڙ "لينگم" جي پوڄا سان مشابهت رکي ٿي، پنهي تهذيبن جي رابطي جو هڪ ٻيو ثبوت ملي ٿو. وهنجڻ جي رسم جي اهميت جو ذڪر اڳيئي ڪيو ويو آهي، جيڪا سنڌو ماٿريءَ جي رهاڪن جي روزانه زندگيءَ ۾ پڪ ئي پڪ پاڻ کي پاڪ ۽ صاف ڪرڻ جي مذهبي رسم هوندي. مطلب ته سنڌو لوڪن ۾ مذهب جي نوعيت، جيستائين ان جو قديم آثارن سان اندازو ٿي سگهي ٿو، وڏيءَ حد تائين غير آريائي مفهوم ۾ "هندستاني" آهي. انهن ماڻهن وٽ ڪئون مقدس ڪانه هئي؛ ان جي شبيهه هڪ هنڌ به نه ڏٺي ويئي آهي، حالانڪ ڍڳو هرهنڌ موجود آهي. هن ڳالهه جو امڪان آهي ته وڻن، جانورن ۽ تناسلي عضون جي پرستش وارا وڏيڪ اڻ گهڙيا مذهب سنڌو واديءَ جي اصلوڪن قديم نسل قومن وٽ موجود هئا، ۽ انهن مذهبن جون پاڙون هنن ۾ اهڙيون ته پختيون ڪٿل ڏسجن ٿيون، جو اسين جنهن به 'ٻاهرينءَ' قوم کي سنڌو يا هڙاپا واريءَ قوم جي ناليءِ سان شناخت ڪري رهيا آهيون، تنهن جي طرفان انهيءَ ملڪ ۾ آندل عقيدا ۽ رسمون انهن اوائلي مذهبن کي پوريءَ طرح سان آڪيڙي نه سگهيا. پوئين نالي وارن لوڪن پنهنجي نئين ماحول ۾ مقامي عقيدن جي قوت کي يقيناً محسوس ڪيو هوندو، ۽ انهيءَ احساس اچڻ کان پوءِ انهن عقيدن کي اڌاري طور پنهنجي ڪرڻ جي حد تائين ڪجهه

اڳتي قدم کڻڻو پيو هوندو. "سنڌو زماني" جي گهڻي حصي ۾ پروهت طبقي کي، جنهن کي اسان جي خيال موجب تمام گهڻو اثر ۽ رسوخ حاصل هو، مقامي پوڄا پاٺ جي مذهبن سان ڪا همدردي نه هئڻ جي باوجود، آخرڪار، انهن جي ڪن فلسفيانه عنصرن کي پنهنجي مذهب ۾ شامل ڪرڻو پيو هوندو، ۽ جيئن ممڪن ٿي سگهيو هوندو، هنن اهڙن عنصرن کي پنهنجي اعليٰ تر تمدن سان ملائي هڪ ڪري ڇڏيو هوندو. سنڌ جي آب و هوا ۾ ڪا اهڙي ڳالهه ضرور آهي، جيڪا عام طور هڪ ٻئي سان اختلاف رکندڙ مذهبن جي سرحدن جي نشانن کي آهستي آهستي جهڪو ڪيو ڇڏي. جديد دور ۾ گهڻن ئي سنڌي مسلمانن ۽ هندن ۾ صوفياني روحانيت ميلاپ جو ذريعو بنيل هئي. انهيءَ ڪان به وڌيڪ اچرج جهڙي ڳالهه هيءَ هئي ته جتي به "دريا پنٿي" سنڌو درياءَ کي اڏيرو لال جي شڪل ۾ پوڄيندا هئا، اتي مسلمان وري درياءَ جي روح جو خواجه خضر جي نالي سان احترام ڪندا هئا. ڪن پيرن مزارن تي پڻ هندو ۽ مسلمان ٻئي مشترڪ طور ايندا ويندا رهندا هئا، ۽ دوستانه رقابت ۽ مقابلي طور انهيءَ ساڳيءَ مزار لاءِ ڪنهن خاص ديوتا يا ڪنهن خاص پير(١٨) جي جاءِ هئڻ جي دعويٰ ڪئي ويندي هئي.

سنڌو لوڪن جي انتهائي مخصوص ۽ انفرادي نوعيت جي قديم آثارن — مهرن وارن 'تعويذن' — جو مٿي ذڪر ڪيو ويو آهي، جن تي ديوتائن، بلائن ۽ جانورن جون شبيهون اُڪريل آهن. انهن مان اڪثر مهرن تي تصويري اکرن ۾ مختصر ڪتبا نقش ٿيل آهن، انهيءَ لکت جو راز اڃا تائين معلوم ٿي نه سگهيو آهي، بظاهر اها لکت تصويري لکت هئڻ سان گڏ آوازي حرفن ۽ شايد توصيفي اکرن جي ٺهيل آهي. ان ۾ ڪجهه قدر مصر جي تصويري تحرير وارو رسمي اسلوب ۽ چٽائي موجود آهي، ۽ ائين پيو نظر اچي ته هن وقت تائين

اُن جا جيڪي انتهائي قديم نمونا لڌا ويا آهن، تن جي دور کان گهڻو اڳ ۾ هين تحرير پختگيءَ ۽ بلوغت حاصل ڪري ورتي هئي. اهو نتيجو هن حقيقت مان ڪڍي سگهجي ٿو، جو انتهائي قديم ۽ آخري دور وارين مهرن ۾ استعمال ٿيل اکرن جي درميان ڪو به ڦيرڦار نظر نه ٿو اچي، ۽ صاف طرح سان جدا نظر ايندڙ علامتن جو تعداد— اٽڪل ٢٥٠— انهن علامتن جي عدد کان گهڻو گهٽ آهي، جيڪي سميريا جي اوائلي "گهرائي"(١٩) واري زماني جي لکتيءَ ۾ استعمال ٿيل آهن. اٺن يا وڌيڪ صدين جي مدت دوران تحرير جي نموني ۾ ڪنهن به قسم جي ردوبدل ۽ واڌ جو نه هئڻ، نمايان طور محفوظ يا ساڪت سنڌو تمدن جي پين عام حالتن سان پڻ ٺهڪي اچي ٿو. اهي نشان جڏهن ڪنهن ڪر جي قانون تي خوبصورت چٽن طور ليکيل نظر اچن ٿا، تڏهن انهن جي ڪا معنيٰ معلوم نه ٿي ٿئي، ۽ جيڪي نشان ٽامي جي برتنن تي اُڪريل آهن، سي به اهڙائي رسمي آهن، جهڙا مهرن تي نڪتل نشان. اسان کي پن پولين ۾ لکيل ڪنهن اهڙيءَ تحرير جي دستياب ٿيڻ کان نا اميد ٿيڻ نه گهرجي، جيڪا ممڪن آهي ته سمير ۾ مٽيءَ جي ڪنهن اهڙي تختيءَ تي اُڪريل هجي، جنهن تي سنڌو لوڪن جي لکت اتان جي قديم مخروطي اکرن مان ڪڍ اُڪريل هجي، پر جيئن ته سنڌو لوڪن جي هن وقت تائين هٿ آيل ڏکيءَ ۾ ڏکي تحرير ۾ ويهن کان به گهٽ علامتون آهن، تنهنڪري امڪان اهو آهي ته اهڙي خوش قسمتيءَ جي نتيجي ۾ به انهن ماڻهن متعلق اسان جي ڄاڻ ۾ شايد ڪو خاص اضافو نه ٿي سگهي. بهرحال، انهيءَ وسيلي هن باري ۾ شايد ڪو فيصلو ٿي پوي ته موجوده وقت ۾ جيڪو هيءُ انومان ڪيو پيو وڃي ته اِها ٻولي مرڪزي هندستان جي "منڊا" (Munda) سٽ جي ٻولين سان ملندڙ هئي، سو انومان صحيح آهي يا غلط.

ٿي سگهي ٿو ته اُنَ مان اسان کي سنڌو لوڪن جي ڪن ديوتائن يا ماڻهن جا انفرادي نالا به معلوم ٿي وڃن. پر اسين اهڙن ذريعن مان انهن ماڻهن ۽ سندن تاريخ بابت ڪا گهڻي معلومات حاصل ٿيڻ جي اميد نه ٿا رکي سگهون. ممڪن آهي ته هنن پنهنجن عبادتگاهن جو حساب ڪتاب رکيو هجي يا بادشاهن جون فهرستون ۽ روزنامچا لکيا هجن، اهو به امڪان آهي ته هنن سمير ۾ رهندڙ پنهنجن گماشتن ڏانهن واپاري نوعيت جا پيغام موڪليا هجن. اسان کي هن ڳالهه جي اڳپيئي پڪ ٿي چڪي آهي ته مهر واري ”تعويذ“ تي جيڪا تصويري تحرير آهي، تنهن جو واسطو ان تي اُڪريل جانور سان ڪونهي. هن ڳالهه جو امڪان وڌيڪ آهي ته انهيءَ لکت جو اشارو ڪنهن اهڙي واپاري برادريءَ جي هڪ فرد ڏانهن هجي، جنهن (برادريءَ) اهو خاص جانور پنهنجي مخصوص نشان طور اختيار ڪيو هو. وري هيئن به ٿي سگهي ٿو ته اهو جانور انهيءَ ماڻهوءَ جي فطري خصوصيت جي علامت ظاهر ڪندو هجي، جنهن جو نالو مهر تي اُڪريل آهي. سيني چورس مهرن جي پٺين پاسي ڏاڪي پوئڻ لاءِ سوراخن جو هڪ سڌو ۽ مٿي اڀريل ٻُونبو به ٺهيل آهي، ۽ جيئن ته اهي تمام وڏي تعداد ۾ لڌيون آهن، ان ڪري هي نتيجو ڪڍي سگهجي ٿو ته سنڌو لوڪن جي وڏي اڪثريت دائما انهن کي پاڻ وٽ رکندي هوندي(٢٠). جديد دور جي سنڌي ڳوٺائي جي پنهنجي ڏوري ۾ تعويذ ٻڌڻ واري رواج کي — جيڪو (تعويذ) ڏاتوءَ مان ٺهيل سڌيءَ سنئينءَ شڪل جو هڪ پورو ڪوکو هوندو آهي، ۽ جنهن جي ماپ ذري گهٽ سنڌو لوڪن جي مهر جيتري هوندي آهي، ۽ جنهن ۾ عام طرح سان تعويذ ٻڌڻ واري ماڻهوءَ جي مرشد جي لکيل ڪا مقدس تحرير پيل هوندي آهي — وسيع معنيٰ ۾ موهن جي دڙي وارن ۾ موجود انهيءَ عام رواج جو متوازي سمجهي سگهجي ٿو.

سنڌو لوڪن جي پنهنجي علائقي ۾ شهر پناهن ڳالهه سواءِ وسايل آبادين جي تعداد مان معلوم ٿئي ٿو ته اتان جي قديم نسل وارا ماڻهو سندن حڪومت ڏانهن مڪمل طور فرمانبردار ۽ اطاعت پذير هئا. اسين هن ڳالهه جو فيصلو نه ٿا ڪري سگهون ته انهن جي فرمانبرداريءَ جي اها ڪيفيت نئين آيل لوڪن جي تسلطي هٿيارن پنوهارن جي قوت جي آزمائش ۽ تجربي جي نتيجي ۾ پيدا ٿي، يا اها انهن برتر هنرن جي مالڪن لاءِ جيڪي عام زندگيءَ جي نظم ۽ ضبط ۽ خوشحاليءَ جا ضامن هئا، ادب ۽ احترام طور هنن ۾ ازخود پنهنجي ڪمتر حيثيت جي احساس طور پيدا ٿي هئي. اناج جي گاهه ڪرڻ لاءِ پيلپ ۾ رکيل هيٺين طبقي جي ماڻهن جي رهائش لاءِ سادي قسم جا وڏا وڏا بارڪ، يا بار ڍوئڻ وارن جي رهائش لاءِ جهوپڙين جون ڊگهيون قطارون، سنڌو لوڪن جي زندگيءَ جو هڪ مخصوص انگ هو، ۽ اهڙيون ئي جايون هڙاپا ۾ ۽ موهن جي دڙي ۾ به، ملن ٿيون (۲۱). ڪوٽ ڏيجيءَ ۾ سنڌو لوڪن جي آمد کان اڳ واريءَ زمين جي جنهن سڙيل تهه، جي مٿان وري سنڌو لوڪن اچي اڏاوت ڪئي، تنهن مان انهيءَ زماني ۾ هڪ قوم جو ٻيءَ جي هٿان مظلومانه انداز ۾ برباد ٿيڻ جو ثبوت ملي رهيو آهي. پر ان جي معنيٰ ٻيءَ صورت ۾ به نڪري سگهي ٿي، ۽ يقيناً ان مان ڪي به عام نتيجا ڪڍڻ نه گهرجن. گهٽ ۾ گهٽ هن ڳالهه جو امڪان ضرور آهي ته اوائلي مقامي ماڻهو هٿيارن پنوهارن جي معاملي ۾ ڪافي حد تائين نقصان هيٺ هئا. سنڌو لوڪن وٽ پٽل جهون ننڍيون تراريون، ڪهاڙيون ۽ خنجر هئا. سندن تيرن ۽ نيزن جا سنهن پڻ ساڳئي ڌاتوءَ جا ٺهيل هئا. ڏنڊو شايد سندن دلپسند هٿيار هو. انهن جا مٿا مختلف قسمن جي پٿر توڙي ٽامي مان جدا جدا شڪلين جا ٺهيل هوندا هئا. هيءَ ڳالهه خاص طور قابل ذڪر آهي ته تيز ڌار وارن هٿيارن

۽ اوزارن جي وڏيءَ اڪثريت وارن هٿيارن جا ڦر، جيڪي هن وقت تائين لڌا ويا آهن، نه ڪن ڳنن تي چاڙهيا ويا آهن، ۽ نه انهن ۾ ڳن لڳائڻ لاءِ ڪو پاهو ٺهيل آهي، پر اهي بلڪل چٽيل ۽ سڌا سنوان آهن. انهن کي پٽر جي دور وارن اوزارن وانگر ڪاٺ جي چيريل ٻي-چانگي جي وچ ۾ ٻڌو ويندو هو. هنن جي چاقوءَ ۽ نيزن جا ڦر ايڏا ته سنها ڏٺا ويا آهن، جو ماڻهو ائين سمجهي ٿو ته ڳن جي ڪاٺيءَ کي ڏڪهو ڪري، ڦر جي نوڪ طرف اڌ ڪان به وڌيڪ اڳتي پهچايو ويندو هو ته جيئن ان کي ڪم اچڻ مهل سهارو ملي. ساڳئي سبب ڪري ڪهاڙين جي ڳنن واري ڪاٺيءَ کي پڻ ڪافي گهرائيءَ تائين چير ڏنو ويندو هوندو، جتي ان جون پيئي ڦاڪون ڦر کي ڇهڻي بيهنديون هونديون. پٽل جي ٻي-سنهين ترار کي اڌ ڪان هيٺ ٿلهو بڻايو ويندو هو، پر ائين عام طور نه ڪيو ويندو هو. جيتوڻيڪ سوهن جي دڙي جي ڌاتن جي ڪاريگرن نچڻي ڇوڪريءَ جي مشهور مجسمي ڍاهڻ لاءِ ڌاتوءَ کي ڳاري قالب ۾ وجهڻ جو طريقو استعمال ڪيو هوندو، پر ان جي باوجود هنن ڪپڻ وارن اوزارن ڍاهڻ لاءِ اهو يا بند قالب ۾ ڳريل ڌاتو پلٽڻ جو طريقو پوريءَ طرح اختيار نه ڪيو ٿو پائنجي. هن ڳالهه ۾ شڪ نه آهي ته هو انهيءَ قسم جي اوزار ڪان باخبر هئا، چاڪاڻ ته ڳن لاءِ پاهي واريءَ ڪهاڙيءَ جو مٽيءَ جو ٺهيل هڪ نمونو موهن جي دڙي جي هيٺئين سطح مان دستياب ٿيو آهي، پر اتان جا ڌاتوگر پوءِ به ڪهاڙيءَ ۽ ڇيڻيءَ جا سڌي سادي نموني جا ڦر ڍاهيندا رهيا، جن جو اڳيئي بيان ڪيو ويو آهي، جيڪي ايران(٢٢) ۽ ٻين ملڪن ۾ ڌاتوءَ جي اوزارن جي انتهائي اوائلي زماني واريءَ ساخت جي خصوصيت جا حامل هئا. شهر مان لڌل اوزارن مان ڳن لاءِ پاهي وارن اوزارن جو فقط هڪ ئي نمونو—جن ۾ هڪ خوبصورت ڪهاڙي ۽ ٻي ڇيڻي آهي—

ويجهي زماني سان واسطو رکي ٿو، ۽ هن ڳالهه جو وڏو امڪان آهي ته اهو اوزار گهٽو ڪري سُمير سان مال جي بدلي مال جي ڏي وٺ ڪرڻ جي دوران آتان ڪان آيل آهي. سُمير جي ڪهاڙيءَ جي جنهن نموني جو مٿي ذڪر ڪيو ويو آهي، سو شايد ميسوپوٽيميا ڪان آيل ڪنهن اوائلي مسافر يا اتان ڪان ئي آيل ڪنهن سنڌو منش جي هدايتن مطابق، سنڌ ۾ رائج ڪرڻ جي ارادي سان ٺاهيو ويو هوندو. ائين پيو معلوم ٿئي ته موهن جي دڙي جي ڌاتوگرن جي جبلتي قدامت پسندي يا سست رفتاري انهيءَ اوزار جي عام اختيار ٿيڻ جي راهه ۾ رڪاوٽ بڻي هوندي.

هن باري ۾ معقول حد تائين اندازو ڪري سگهجي ٿو ته سنڌو لوڪن ڪي سنڌن سوين سالن جي حڪومت جي آخر تائين ڪنهن مضبوط ۽ طاقتور دشمن سان جنگ ڪرڻي نه پيئي، پر موهن جي دڙي جي زندگيءَ جي انهيءَ دور ۾ جڏهن شهر جو نظام پوريءَ طرح قائم ٿي چڪو هو، ڪو اهڙو واقعو رونما ٿيو، جنهن جو انهيءَ ئي معاملي تي شايد سِڌو اثر پيو هجي. ائين پيو معلوم ٿئي ته شهر جي الهندي واري آباد علائقي تي حڪومت طرفان ڪوٽ ٺهرائڻ لاءِ قبضو ڪيو ويو هو. ان لاءِ گهربل اوچائي حاصل ڪرڻ لاءِ، انهيءَ علائقي جي مٿان مٽيءَ ۽ ڪچين سِرن جو ويهه فوٽ اوچو وڏو دڙو ٺاهيو ويو هو. ائين به ظاهر آهي ته انهيءَ هڙادو دڙي کي چوطرف مضبوط ڪرڻ لاءِ پوءِ پڪين سِرن جي ديوار کڙي ڪئي ويئي ۽ ان جي ٻن ڪنڊن تي ساڳئي ئي سامان مان مضبوط برج تعمير ڪيا ويا. انهن مان ڏکڻ-اوڀر وارن برجن جي مٿان، جن جو منهن اصلي شهر طرف هو، مضبوطيءَ سان ٺاهيل مورچا بنايا ويا، ۽ انهيءَ هنڌ ٺڪر جي گوڙهن جو ڪافي وڏو ذخيرو(٢٣) مليو آهي، جيڪي شايد ڪانياٽين ذريعي دشمن تي اڇلائڻ لاءِ هئا. هي اندازو بجا طور

ڪري سگهجي ٿو ته شروعات ۾ اهڙا وڏيڪ برج ٻاهرئين فصيل جي چوطرف ورچيل هئا. سر مارٽيمر وهيلر انهن برجن منجهان سڀني کان قديم برج جي هڪ عجيب و غريب ڳالهه ڏانهن ڏيان ڇڪائي ٿو، اها آهي سربنديءَ جي ڪم ۾ متوازي ٻيهاريل ڪاٺ جي شهتيرن جو استعمال، جيڪي وقت گذرڻ سان ڪاچي ويا ۽ نتيجي ۾ سرن جي پٽين جو ڪجهه حصو ڊهي پيو، جنهن کي بعد ۾ وري به سرن سان مرمت ڪري ٺيڪ ڪيو ويو. اها غلطي بعد، وارن برجن ۾ نه ڪئي ويئي ۽ کوٽائي ڪندڙ هي اندازو ڪري ٿو ته اها غلطي انهن رازن کان ٿي هوندي، جيڪي ڪچين سرن يا سٽيءَ جي پٽين کي اهڙيءَ طرح پشتين ڏيڻ تي هريل هوندا ۽ هنن اها ڳالهه محسوس نه ڪئي ته پڪين سرن جي تعميرات لاءِ انهيءَ ڳالهه جي ضرورت نه هوندي آهي. ڪوٽ جي مٿئين ٿلهي تي ٿهيل اناج کي محفوظ رکڻ واري گدام جي ٻاهرينءَ اوچي ديوار جبي اڏاوت ۾، جيڪا عملي طور ڪوٽ جي فصيل جو هڪ حصو هئي، ساڳيءَ طرح ڪاٺ استعمال ڪيو ويو هو. "ذري گهٽ ائين پيو نظر اچي ته اهو دڙو ۽ ان تي اڏيل عمارتون بعد ۾ ٻاهران آيل ڪنهن نئين حڪومت جو ڪم آهي، جيڪا پڪين سرن جي اڏاوت ڪرڻ بدران ڪچين سرن جي اڏاوت جي زوايتن تي هريل هئي"(٢٤).

ڪوٽ جي دائري اندر هن وقت تائين جن به عمارتن جي کوٽائي ڪئي ويئي آهي، سي سڀ سرڪاري قسم جون عمارتون آهن. انهن ۾ هڪ وڏو وهنجڻ جو تلاءُ، جنهن جي چوڌاري خانگي حمامن سان نندن ڪمرن جو پيچيده چاڙ ٿهيل آهي، محل يا پروهتن جو ادارو، عظيم الشان اناج جو گدام ۽ راڄ جي اجتماع جو وڏو ڪمرو (هال) شامل آهن.

سوال آهي ته ڇا، ڪوٽ جي بنيادن پوڻ کان اڳي شهر ۾ اهڙن ادارن جو وجود قائم هو؟ "هيٺئين شهر" ۾ ڪونيل

ڪي وڏيون عمارتون ممڪن آهي تہ مندر هجن، پر اتي سرڪاري عمارتن جو ڪو اهڙو نشان نظر نہ ٿو اچي، جيڪي ڪوٽ وارين عمارتن سان مشابهت رکندڙ هجن. شايد ڪنهن اڳئين وقت ۾ انهيءَ ساڳئي حصي ۾ انهيءَ قسم جون جايون هجن، جن جي مثال بعد ۾ مصنوعي دڙو ڪڙو ڪيو ويو هجي؛ مثلاً اوائلي زماني جون ڪي اهڙيون سرڪاري جايون هجن، جيڪي بعد ۾ دائمي طور وڌندڙ شهر يا نئين حڪومت جي ضرورتن لاءِ ناڪافي سمجهيون ويون هجن ۽ ان ڪري انهن کي ڊاهي، انهن بدران وڌيڪ شانائتي نموني جون نيون جايون اڏيون ويون هيون، جن جا نشان اسين ڪوٽ جي دائري ۾ ڏسي سگهيا آهيون. هن وقت تائين جيڪا بہ ان سلسلي ۾ اسان کي شهادت ملي چڪي آهي، سا اهو ڏيکاري ٿي تہ ڪوٽ جي تعمير سان گڏ يا ان کان پوءِ عام ماڻهن جي مادي زندگيءَ جي طريقي ۾ ڪا نمايان تبديلي ڪانہ آئي هئي. ان جي بجاءِ، ائين ٿي سگهي ٿو تہ ڪوٽ جي اڏاوت هڪ نئين گهراڻي جي حڪومت جي آغاز جي علامت ظاهر ڪندي هجي، يا ان طرح سوهن جي دڙي ۽ پين ”سنڌو لوڪن“ جي شهرن جي باهمي تعلقات ۾ آيل ڪنهن تبديليءَ جو اهو نتيجو هجي.

هن وقت تائين اهڙيون شهادتون ڪافي مقدار ۾ نہ مليون سگهيون آهن، جن جي ذريعي انهن ماڻهن جي مکيہ شهرن جي بنيادن پوڻ جي وقت جو تعين ڪري سگهجي. جيتوڻيڪ انهن سان ڪن شهرن کي سچائي سگهجي ٿو تہ اهي ويجهي زماني جا نهيل آهن. هڪ وقت اهو خيال ڪيو ٿي ويو تہ هڙاپا سوهن جي دڙي کان اڳي جو آهي، پر جڏهن کان وٺي پوئين شهر جي آباديءَ جي آخري ۽ سڀ کان وڌيڪ هيٺانهين تہہ جي پوري اونهائي معلوم ڪئي ويئي آهي — حالانڪ انهن تهن جي پوري دريافت ناقابلِ عمل رهي آهي — تڏهن کان وٺي

هيءَ راءِ قائم ٿيڻ لڳي آهي ته پنهنجي شهرن ۾ موهن جي دڙي وارو شهر وڏيڪ اڳڀرو آهي. بهرحال، هن ڳالهه جو امڪان نظر اچي ٿو ته سرڪاري عمارتن واري حصي جي مخصوص تنظيم ۽ رٿابندي، جيڪو هيٺين شهر کان مٿينءَ سطح تي اڏيل هو، شايد هڙاپا(٢٥) ۾ شروع ٿي ۽ موهن جي دڙي ڏانهن درآمد ڪئي ويئي، ۽ بعد ۾ اها فقط ڪن ننڍن شهرن لاءِ نموني طور اختيار ڪئي ويئي. اهو اندازو ڪري سگهجي ٿو ته اهڙا شهر شايد ضلعي هيڊڪوارٽر هئا، ۽ ٿي سگهي ٿو ته اها رٿابندي عام طرح سان (نئين؟) حڪمران طبقي جي پاليسيءَ جي عڪاسي ڪري رهي هئي، جن پنهنجي وقار کي مادي شين جي وسيلي سان وڌائڻ پئي چاهيو. اهائي تنظيم ۽ رٿابندي سنڌو لوڪن جي عظيم ڏاکڻي ”صوبي“ جي ٻن شهرن، ”ڪالي بنگن“ ۽ ”لوٿل“ (٢٦) ۾ نظر اچي ٿي، جنهن (صوبي) جو خاڪو گذريل ڏهن سالن جي کوجنائن جي نتيجي ۾ تشڪيل ٿيو آهي. انهيءَ صوبي جي شناخت ۽ سنڌو تمدن جي جمنا جي واديءَ تائين واڌ سان، جيئن آڪلنا جي آثار قديمه ۾ ڏٺو ويو آهي، منهنجيءَ راءِ موجب هين پراڻي نظريي جي ترديد ٿي آهي ته سنڌو ”رياست“ تي، ان جي قيام ۽ وجود جي وڏي عرصي تائين، گهٽ ڪري ٻن گادين وارن شهرن (هڙاپا ۽ موهن جي دڙي) مان، جيڪي هڪٻئي کان چار سؤ ميل(٢٧) پري هئا، حڪومت ڪئي ويندي هئي، ٻنهي گاديءَ وارن شهرن جي وچ ۾ پاڻيءَ رستي سڌو رابطو قائم هو، ۽ اسان کي اها حقيقت معلوم آهي ته سنڌو لوڪ ٻيڙيون ڪم آڻيندا هئا، جن جي بناوت ۽ شڪل صورت انهن کان مختلف نه هئي، جيڪي هن زماني ۾ درياءَ تي هلن ٿيون. ظاهري طور ساڳئي قسم جي رياست لاءِ ٻن دارالحڪومتن رکڻ جو اصلي سبب انهيءَ قوم طرفان آاد ڪيل سنڌو واديءَ جي وڏي ڊيگهه نه، بلڪ انهيءَ واديءَ جي پنجاب جي ميدان ۽ سنڌ جي ميدان ۾

قدرتي تقسيم ۽ اُنهن جي وچ واري علائقي ۾ ڪنهن هنڌ هڪڙي مرڪزي دارالحڪومت جي قيام لاءِ ناموزونيت هو. اهو درمياني پٽو نه فقط تمام ڊيل ۽ سوڙهو آهي، پر ساڳئي وقت اُهو درياهن ۾ ايندڙ خطرناڪ تبديلين ۽ تباهه ڪن سيلابن جي سدائين زد ۾ پئي رهي ٿو.

اسين هيءُ اندازو بخوبي ڪري سگهون ٿا ته بهاولپور ۽ بيڪانير وارن علائقن ۾ قائم ٿيل شمالي آباديون، روپر ۽ آڪلنا سميت، هڙاپا جون زبردست هيون، ۽ جادم جو دڙو ۽ بلوچستان وارين ٻين آبادين سميت سنڌ واريون سڀ آباديون موهن جي دڙي جون زيردست هيون. اسان ڪي هيءَ حقيقت شايد ڪڏهن به معلوم ٿي نه سگهي ته انهن ٻنهي وڏن شهرن جي وچ ۾ سندن مشترڪه وجود جي دوران سچ پچ ڪهڙا ناتا ۽ واسطا قائم هئا. جيتريقدر اسان جو واسطو سنڌ سان آهي، اسين پوري اعتماد سان دعوا ڪري سگهون ٿا ته موهن جي دڙي ۽ ان جي ماتحت شهرن کي خود مختيار حيثيت حاصل هئي.

هن رياست جي "اقتصاديات"، جيڪڏهن اسين اُنهيءَ دؤر جي معاشي حالت متعلق اهو لفظ استعمال ڪٿي ڪريون، بنيادي طور زرعي نوعيت جي هوندي، ۽ آها گهڻو ڪري اڳيئي ترقي ڪري پنهنجي گذاري واريءَ سطح کان وڌي انهيءَ منزل تائين پهتي هوندي، جڏهن زرعي پيداوار پاسي وارين ايراضين جي ڪن اهڙين شين سان سال بدلي مال جي بنياد تي ڏي وٺ ڪرڻ لاءِ استعمال ٿيندي هوندي، جيڪي سنڌو ماٿريءَ ۾ موجود نه هونديون ۽ جيڪي سنڌو لوڪن جي تمدن واريءَ انهيءَ منزل ۾ اڳيئي سندن ضرورت جي شين جي حيثيت اختيار ڪري چڪيون هونديون، جتي هو پنهنجي سابق سرزمين ۾ ترقي ڪري پهتا هوندا. ڪين الهندي

واري سچي جابلو ملڪ جا معدني ذريعا ۽ وسيلا، (مثال طور) لس ٻيلي ۾ ٽامي ۽ شيهي جي ذخيرن جا هنڌ ۽ انهن مخصوص جماعتن جا نالا يقيناً چڱيءَ طرح معلوم هوندا، جيڪي آنهن شين ۽ ٻين اهڙين ضرورت وارين شين، مثلاً چيروليءَ ۽ ميٽ جي واپار ڪرڻ لاءِ خوشيءَ سان تيار هونديون، ۽ انهيءَ حالت ۾ هيءَ تصور ڪرڻ به آسان آهي ته اهڙيءَ روانگيءَ ۽ آمدنيءَ جي واپار جي ڏي وٺ ۾، مقدار ۽ مفاصلي جي لحاظ کان، بتدريج واڌارو ايندو رهيو هوندو. چاڪاڻ ته ميدانن ۾ وٽن گهڻو ڪجهه موجود هو، جيڪو اهي ٻين کي ڏيئي ٿي سگهيا ـــ مثال طور اتي عمارتي ڪاٺ گهڻو هو. وري مختلف قسمن جا ڪڻڪ ۽ مصالحا، تيل، رنگ ۽ انهن سيني کان وڌيڪ ويسڪر جون شيون ۽ اناج وٽن جام هئا، وٽن لوڻ به هو، ۽ حيواني پيداوار ۾ عاج، ڪوڏ ۽ سينگ پڻ هئا. تنهن کان سواءِ وٽن مختلف قسمن جا زراعتي ريشا پڻ جام هئا ۽ انهن ۾ خاص طرح ڪپهه، سڀ کان وڌيڪ اهم هئي.

'سنڌو' سلطنت ۾ ڪپهه جيڪو ڪردار ادا ڪيو، تنهن بابت اڃا تائين ڪو قطعي فيصلو ٿي نه سگهيو آهي. اسان کي اها پڪ هئڻ گهرجي ته انهيءَ شيءِ جو وڏي پيماني تي گهريلو استعمال ٿيندو هو. موهن جي دڙي مان گهڻي تعداد ۾ لڏل چڪراوان ٽيڪلا آنهيءَ قسم جا آهن، جيڪي، ڊاڪٽر مئڪي جي چوڻ مطابق، صاف ظاهر ڪن ٿا ته آهي فقط ڪپهه جي ڌاڳي وٽڻ لاءِ استعمال ٿي پئي سگهيا، ۽ خوش قسمتيءَ سان انهيءَ شيءِ جو هڪ اٽيل ٽڪرو اتي لڌو به آهي، جنهن ۾ هيرن جواهرن جو خاصو تعداد ويڙهيل هو. ان کان علاوه، نيم مجسمن ۽ پتلين جي جسمن تي جيڪي چٽن وارا چوغا نڪتل نظر اچن ٿا، تن مان اهو اندازو ٿئي ٿو ته اهي ڪنهن سنهي ۽ هلڪي ڪپڙي جا ٺهيل هوندا. هن باري ۾ ڪو ثبوت نه ملي سگهيو آهي ته 'سنڌو' ملڪ جسي ڪپڙن ۾

پشم يا سٽي استعمال ڪئي ويندي هئي، جيڪي ٻيئي ٿيون انهيءَ دؤر جي سميري سلطنت ۾ بنيادي ۽ وڏي اهميت واريون هيون. ۽ ان جي ابتڙ، اسان کي هن باري ۾ به ڪو علم ڪونهي ته "سنڌو" ايراضيءَ کان ٻاهر، ايندڙ ڪيترن ئي صدين تائين، ڪپهه جو ڪو استعمال ڪيو ويندو هو يا اهو ٻوٽو آتي ٻاهر ڪٿي پوکيو به ويندو هو. انهيءَ ٻوٽي جي سنڌو لوڪن طرفان ٿيندڙ پوک جي حقيقت مان ڪجهه اهم نتيجا نڪرن ٿا(٢٨).

هن ڪتاب جي پهرئين جلد ۾ هيءَ ڳالهه سمجهائي وئي هئي ته هيٺين 'سنڌو' واديءَ ۾ خريف واري فصل جي پوک، جنهن ۾ ڪپهه پڻ هڪ جنس هئي، ربيع جي فصل جي پيٽ ۾ (جنهن مان ماڻهن جي خوراڪ جو وڏو مقدار حاصل ٿيندو هو)، چنو گهٽي ڀاڱي وڌيڪ خطري واري هوندي هئي، ۽ انهيءَ فصل جي ڪاشت ۾ ڇا لاءِ وڌيڪ محنت ۽ مشقت جي ضرورت پوندي هوندي. هن باري ۾ اڃا تائين ڪوبه اهڙو ثبوت نه مليو آهي ته سنڌو لوڪن طرفان استعمال ٿيندڙ ڳُڏ ڪرڻ جي ڪرپي ڪانيءَ کان علاوه ڪنهن ٻيءَ شيءِ جي ٺهيل هئي، ڇاڪاڻ ته اهڙي قسم جو اوزار فقط اهڙي کيت ۾ اثرائتي نموني ۾ هلائي سگهبو هوندو، جيڪو اڳيئي آلو ٿيل، نرم بڻجي چڪو هوندو. سنڌ ۾ ڪيل جديد تجربا ٻڌائين ٿا ته پوک ڪرڻ جا ٻيا طريقا ۽ رستا، جهڙوڪ هر ڏيڻ (جيڪڏهن انهن ماڻهن کي هر جي استعمال ڪرڻ جي ڄاڻ هئي)(٢٩)، ۽ ڪرپيءَ سان ڳُڏ ڪڍڻ پڻ، ريجيل زمين ۾ ئي اختيار ٿي سگهيا ٿي. فقط ان هڪ ڳالهه ئي آن زماني جي سنڌو درياءَ جي سيلابي ميدان ۾ خريف واري فصل جي پوک کي ڪن خاص هنڌن لاءِ انتهائي مخصوص نوعيت جي مهم جي صورت ڏيئي ٿي ڇڏي. فقط ڪن اهڙن زمين جي ٽڪرن ۾، جهڙي دريائي پاڻيءَ جي وهڪرن ۽

سيلابي ڇنڊڻين جي لحاظ کان خاص طور موافق هنڌن تي پيدا ٿيندا، اهڙن فصلن جي ڪاشت مفيد ۽ ڦلدائڪ ثابت ٿي سگهندي هوندي؛ هنن جي آنهن تقريباً 'بارانن' اوزارن سان ٻنين ٻارن کي حد کان زياده پاڻيءَ ۾ ٻڏڻ کان محفوظ رکڻ ۽ آبپاشيءَ تي ضابطي رکڻ لاءِ بندن ٻڌڻ جو ڪم فقط ان صورت ۾ اثرائتو ثابت ٿي سگهيو ٿي، جتي اهو سڄو ڪم تمام ننڍي پيماني تي ٿيندڙ هجي ها. وري خريف واري فصل ۾ ڪپهه اهڙي جنس آهي، جيڪا پچڻ ۾ ٻين سڀني جنسن کان وڌيڪ وقت وٺي ٿي. ان ڳالهه سان هن حقيقت جي وضاحت به ٿئي ٿي ته سنڌ ۾ سنه ١٩٠٠ع کان اڳي، جڏهن آبپاشي فقط سيلابي واهن ۽ نارن جي پاڻيءَ جي مدد سان ڪئي ويندي هئي، تڏهن ڪپهه تمام ٿوري پيماني تي پوکي ويندي هئي ۽ ان ۾ به ڪا حقيقي ڪاميابي ڪانه ٿيندي هئي. اهو ته فقط سدا وهندڙ جمڙائو واهه جي کلڻ جو نتيجو هو، جو ويهين صديءَ جي سنڌ ۾ انهيءَ فصل اهميت حاصل ڪئي. سدا وهندڙ واهن ذريعي آبپاشي مارچ جهڙي اڳاٽي مهيني ۾ ٻج ڇٽڻ کي ممڪن بڻائي ٿي، ته جيئن ڪپهه جو آخري چونڊو سياري جي پارن کان اڳ ۾ ئي ختم ٿي سگهي. پر جن هنڌن تي پوک جو دارومدار درياءَ جي موسمي چاڙهه تي رهي ٿو، اتي ٻج ڇٽڻ جو ڪم عام طور تي جون يا سوير مئي کان اڳ ۾ شروع ٿي نٿو سگهي، ۽ هن ڳالهه جو امڪان رهي ٿو ته فصل جي (٣٠) چونڊي لاءِ پچي راس ٿيڻ کان اڳي ئي ان کي ڪو نقصان پهچي وڃي. هڪ پاسي جتي درياءَ جي ڪپن وارن ڪچي جي علائقن ۾ سالياني ٻوڏ جو پهريون ئي پاڻي پهچي وڃي ٿو، اتي انهن ايراضين کي بعد ۾ وڌيل پاڻيءَ جي نقصانڪار اثرن کان بچائڻ نهايت ڏکيو ڪم ٿي پوي ٿو. پوءِ، جيڪڏهن اسين اهو اندازو لڳايون ته سنڌو لوڪ سنڌ ۾ وڏي پيماني

ٿي ڪپهه پوکڻ ۾ ڪامياب ٿيا هئا، ته ان صورت ۾ اسان کي هيءَ ڳالهه به تسليم ڪرڻي پوندي ته انهيءَ زماني ۾ هن علائقي جي آب و هوا اسان جي پنهنجي زماني جي آب و هوا جي ڀيٽ ۾ ووڻڻ جي ٻوٽي جي اوسر لاءِ وڌيڪ موافق هئي. ٻھرئين جلد ۾ هن شهادت ڏانهن ڌيان ڇڪايو ويو هو ته ڏکڻ اولهه واريون چوماسي جون هوائون موجوده دؤر جي مقابلي ۾ آن وقت (ٿر جي ريگستان ۾) وڌيڪ زورائتيون لڳنديون هيون، ۽ هيءَ ڳالهه سمجهائي ويئي هئي ته جيڪڏهن اها ڳالهه تسليم ڪجي ته هڙاپائي دور ۾ اهي حالتون موجود هيون، ته پوءِ اسان کي هيءَ ڳالهه به تسليم ڪرڻي پوندي ته انهيءَ علائقي جي گهٽ ۾ گهٽ ڪجهه حصي (٣١) مٿان جديد دور جي ڀيٽ ۾ برسات وڌيڪ مقدار ۾، ۽ باقاعدگيءَ سان پوندي هوندي. جيڪڏهن ائين هو، ته سنڌو واديءَ ۾ ڪپهه جي فصلن جي پوکجڻ ۽ آسرڻ جي راهه ۾ حائل دشوارين جو، جن جو مٿي ذڪر ڪيو ويو آهي، اثر تمام گهٽ قدر گهٽ هجي ها، حالانڪ پوک لاءِ ڪم ايندڙ اوزارن ۾ ڪا گهٽي خوبي ۽ خصلت ڪانه هئي.

بهرحال، هڪ ٻيو امڪان پڻ آهي، جيڪو اسان جي غور لائق آهي، جنهن ۾ آب و هوا جي مختلف حالات بابت ڪي انداز ۽ انومان شامل ناهن. اهو امڪان هي آهي ته سنڌو لوڪ ڪپهه جي پوک جو وڏو حصو پنهنجي سلطنت جي ڏاکڻين صوبي (هاڻوڪي گجرات) جي ڪاريءَ مٽيءَ واريءَ زمين تي ڪندا هئا، جتي جديد زماني ۾ به، يعني گهٽ ۾ گهٽ گذريل صديءَ ۾ پڻ، اها جنس فقط چوماسي جي برساتن تي وسيع علائقن ۾ ڪاميابيءَ سان پوکي ويئي آهي.

جيڪڏهن سوٽي ڌاڳي ۽ سوٽي ڪپڙي جي ڏيساورن ڏانهن روانگي "سنڌو" لوڪن جي اقتصاديات جو هڪ اهم جز هو،

تہ پوءِ ساڻهو هيءَ بہ اندازو ڪري سگهي ٿو تہ آهو ڏورانهون ڏاڪڻون غلاتئو انهيءَ ريشي جي پيداوار تي هڪ هٿيءَ واري ضابطي حاصل ڪرڻ جي مکيہ مقصد لاءِ سندن حڪمرانيءَ هيٺ آندو ويو هو. پر اج ڏينهن تائين اسان کي هن معاملي ۾ ڪابہ پڪي ثابتي نہ ملي آهي تہ سنڌولوڪ ڪنهن بہ صورت ۾ ڪپهہ جو روانگي واپار ڪندا هئا، ۽ نہ وري اهڙن ملڪن ۾ ڪپهہ جي ڪپڙي جي استعمال جي رواج جو ثبوت مليو آهي، جن سان آنهن جا تجارتي تعلقات قائم هئا. حقيقت هيءَ آهي تہ اسان کي معلوم ٿي چڪو آهي تہ سمر ۾ "آر" جي ٽئين گهرائي جي تحت، سال ٢١٠٠ کان ٢٠٠٠ قبل مسيح تائين، جتي اوني ڪپڙن جو عام ۽ وڏي پيماني تي رواج هو، اتي گهٽ ۾ گهٽ ٻن زرعي ريشن مان پڻ ڪپڙو اڻجي رهيو هو، جيڪي ريشا ڪاشتڪارن طرفان انهيءَ ملڪ ۾ پوکيا ويندا هئا. انهن سان هڪ ريشو سڻي معلوم ٿئي ٿو، جنهن مان انتهائي نفيس قسم جو ڪپڙو اُڻيو ويندو هو. ٻئي وڏيڪ عام قسم جي ريشي (جيڪو بظاهر سڻيءَ جو ڪونہ هو) مان گهڻو ڪري سچيءَ مارڻ لاءِ رسا، يا چار ٽاهڻ کان علاوه هڪ اهڙو ڏاڍو بہ اڻيو ويندو هو، جيڪو ڪپڙي جي ڪن مخصوص قسمن ۾ پيٽي طور ڪم آندو ويندو هو، ۽ وڌيڪ عاميانہ ڪپڙو سچو انهيءَ ڏاڍي مان اڻيو ويندو هو. "آر" وارو اهو دور، گجرات مٿان سنڌو لوڪن جي حڪمرانيءَ جي وڏيڪ آڳاٽي دور سان بظاهر ٺهڪي اچي ٿو. انهيءَ باري ۾ راءِ ڏيڻ ٻي دل هيرڪي ٿي تہ "سمر" وارن جو اهو عام فائدي وارو سٽ، جيڪو "گو" (gu) جي نالي سان سڏبو هو، سو انهيءَ ڪپهہ جو ڏاڍو هو، جيڪا هڪ وقتي کان پوءِ، جنهن جي دوران ۾ ان کي "سنڌو" ملڪ کان درآمد ڪيو ويو هو، ميسوپوٽيميا ۾ پوکي ويئي هئي، ۽ پوءِ انهيءَ سرزمين جي وطني ٻوٽي جي شڪل اختيار ڪري ويئي هئي.

پر درحقيقت، اسيريا ۾ ڪجهه ڪي هڪ پيو ناڻو ڏنو ويو هو، جڏهن آها اٽڪل تيرهن سؤ سال پوءِ بظاهر پهرين پيرو سيناچريب (Sennacharib) طرفان انهيءَ ملڪ ۾ متعارف ڪرائي ويئي. وري، اسان کي ٽئين گهراڻي وارن جي آر تحريرن مان معلوم ٿي چڪو آهي ته اهي ساڳهو سنڌو ۽ آسپاس وارن ملڪن کان دراصل ڪهڙيون ڪهڙيون شيون درآمد ڪندا هئا (بشرطيڪ انهن شين کي اسين سنڌن سميرين نالن سان پوريءَ طرح سڃاڻي سگهيا هجون)، ۽ حيرت جهڙي ڳالهه آهي ته انهن شين مان ڪجهه، هڪ جنس ناهي، جن جو انهن تحريرن ۾ ذڪر ڪيل آهي (٣٢).

سمر ۽ سنڌو سلطنت جي اوج واري دور ۾ هليل سڌي واپار جي تفصيلن تي غور ايندڙ باب ۾ ڪيو ويندو، پر هيٺي اسين انهن ڳالهين جي جاچنا ڪنداسون، جيڪي وڏيڪ آڳاٽي دور جي متعلق ٻنهي ملڪن ۾ ظاهر ٿيون آهن. پروفيسر گارڊن چائيلڊ ٻڌائي ٿو ته سميريا جي آڳاٽي گهراڻي واري زماني ۾، جيڪو سنه ٢٨٥٠ ق. م ۽ ٢٣٨٠ ق. م جي درمياني پنج سؤ سالن جي وچ وارو ليکيو وڃي ٿو، انهيءَ ملڪ جو واپار ڪيڏي نه وسيع پيماني تي هلندو هو. مثال طور ڪوٽائين مان انهن جي طرفان سچن موتين جي تمام گهڻي استعمال جون ثابتيون مليون آهن، جيڪي هنن کي جيهون درياهه (Oxus) واري علائقي مان ئي حاصل ٿيندا هوندا. هاڻي اِها شيءَ ساڳئي وقت تي سنڌو وارن شهرن ۽ مصر، ٻنهي هنڌن تي به ڪم آندي ويندي هئي. "تنهنڪري"، گارڊن چائيلڊ چوي ٿو، "سال ٢٥٠٠ قبل مسيح ڌاري اسان کي دجله کان وٺي سنڌوءَ ۽ جيهون تائين، ۽ فرات جي الهندي ۾ ويندي نيل (٣٣) درياهَ تائين ڦهليل واپار جي هڪ وڏي سرشتي جو حقيقي ثبوت ملي چڪو آهي." ساڳيءَ طرح موهن جي دڙي ۾ هڪجهڙي جي ٻنيان آيل ڪوٽائي ڪندڙن

اتان لڏل ڏاتن، ٻين غير مقامي شين ۽ نيم-قيمتي پٿرن جي
اصلوڪن ملڪن معلوم ڪرڻ لاءِ وڏي جاکوڙ پئي ڪئي
آهي ۽ انهن مان واپاري تعلقات جو جيڪو نقشو اڀري نڪتو آهي،
سو محض پنهنجي وسعت جي لحاظ کان حيرت انگيز آهي.
موهن جي دڙي کان قطب نما جي مکيه رخن کان نهارڻ مان
نظر ايندو ته ماڻهن کي سچن موتين حاصل ڪرڻ لاءِ اتر طرف
بدخشان تائين ۽ زمردن لاءِ شايد ترڪستان ۾ وڃڻو پوندو
هوندو، ڪشمير مان ڪين ديودار جو ڪاٺ ۽ ڪي ٻيون
شيون ملنديون هونديون، اوڀر طرف، ڪين شيهو اجمير جي
ويجهڙائيءَ ۾ ملندو هوندو، ۽ راجستان مان عام طرح ڪين
ٽامو ۽ گهٽ درجي وارن قيمتي پٿرن جا مختلف قسم دستياب
ٿيندا هوندا. ڏکڻ طرف، سپين ۽ نادن جا ٽڪرا ۽ موتي
ڪاٺياواڙ ۾ ملي پئي سگهيا، پر زمرد لاءِ دکن تائين وڃڻ
ضروري هو ۽ اهڙا به وڏيڪ ناياب پٿرن لاءِ نيلگري ٽڪرين
تائين وڃڻو پوندو هو، جيتوڻيڪ اهو پٿر ڪشمير مان پڻ
دستياب ٿي سگهندو هون. آخر ۾ الهندي طرف ٽامي، چيروليءَ
۽ سنگمرمر جهڙي پٿر ۽ سنگ جراحت لاءِ بلوچستان وڃڻ
ضروري هو، جو اهي سڀ شيون اتي موجود هيون، سون،
چاندي، قلعي ۽ فيروزن لاءِ ايران ۽ هيرن (٣٤) لاءِ
ايراني نار جي پيٽن ڏانهن وڃڻو پوندو هون. انهن انتهائي
قيمتي شين جي جواب ۾ سنڌ مان ڪهڙيون شيون ڏيساور
موڪليون وينديون هيون؟ ٿي سگهي ٿو ته سنڌو ماٿ جي
سٽ ۽ سوٽي ڪپڙي لاءِ آيرندي ۽ ڏکڻ وارن ملڪن ۾
تمام گهڻي ۽ فوري کپت جون واپاري منڊيون موجود هيون—
توڙي ڪٿي سمير ۾ انهيءَ شيءِ جي کهرج نه به هئي، جتان
کان وري نفيس ڪپڙن جي اناطوليه ڏانهن برآمد ٿيندي هئي—
جيڪي بظاهر سميريا جي پيداوار هئا—اهو سڄو واپار انهن جي
"ٽئين گهراڻي" جي بادشاهيءَ کان پوءِ آڀل دور ۾، ڏاتن جي

بدلي ۾ هلندڙ هو، جنهن جو آغاز شايد گهڻو(٣٥) آڳاٽو ٿي چڪو هو.

هڪ ڳالهه يقيني نظر اچي ٿي ته سنڌو لوڪن جي سلطنت انهيءَ دؤر جي قديم دنيا ۾ ٻين سڀني سلطنتن جي ڀيٽ ۾ وڏيڪ وسيع هئي. سنڌوترائي ۽ ان سان لاڳو اتر اولهه وارن ميدانن جي پکيڙ، جتي انهن ماڻهن جون آباديون ۽ شهرن ڪي سڀ ڪان پهرين سڃاتو ويو، ڏيکه ۾ گهٽ ۾ گهٽ ست سؤ ميل ۽ ويڪر ۾ هڪ سؤ يا هڪ سؤ پنجاهه ميل آهي. البت اسان ڪي اهو معلوم ناهي ته هنن سنڌو لوڪن يا "هڙاپا لوڪن" ڪي سنڌن آباديون ايڏي علائقي ۾ ڦهلائڻ ۾ ڪيترو زمانو لڳو. پر اها ايراضي ذري گهٽ اوتري وڏي آهي، جيتري بعد واري اسيريا سميت، سمر ۽ اڪاد جي گڏيل ايراضي آهي، ۽ "مينس" جي اترئين ۽ ڏاکڻين مصر جي گڏيل ايراضيءَ ڪان وڏيڪ وڏي آهي. ان جو سبب، سنڌن گذاري جي موجود ذريعن تي وڌندڙ آدم شماريءَ جو دٻاءُ نه هوندو، جنهن انهن ڪي پنهنجي آباديءَ ڪي ماپائڻ لاءِ ايڏي وڏيءَ ايراضيءَ تي قبضي ڪرڻ لاءِ آماده ڪيو هوندو. اسين هن سلسلي ۾ هي اندازو بخوبي لڳائي سگهون ٿا ته سنڌن سرزمين ۾، سنڌن مقابلي ۾ ان طويل دؤر ۾ سنڌن اهڙا ڪي رقيب ڪين آيا، جن ۾ هنن جي حڪمراني ڪرڻ جي حق ڪي للڪارڻ جي قوت هجي؛ ۽ اها صورتحال ميسوپوٽيميا جي حالت ڪان بلڪل مختلف هئي، جتي هڪٻئي سان وڙهندڙ ۽ جنگيون جوٽيندڙ شهري رياستون ۽ طاقتور وحشي پاڙيسري هروقت موجود هئا. ڇا، هي سنڌو لوڪ اهڙا اڻ-ڏاپندڙ سامراجي هئا؟ يا ائين هو، جو انهن ۾ هڪٻئي سان مقابلو ڪندڙ ۽ اهڙا نت نوان پيدا ٿيندڙ، گهراڻا هئا، جيڪي پنهنجي حڪمرانيءَ جي خواهش ڪي انفرادي طور پوري ڪرڻ لاءِ هڪٻئي ڪان جدا ٿيندا ٿي رهيا، ۽ دور

هئڻ جي باوجود پاڻ وٽ پنهنجي عام تمدن جون اصلوڪيون صفتون ۽ خوبيون ساڳيءَ حالت ۾ برقرار رکندا آيا؟ انهيءَ سلطنت جي ڏکڻ ۾ ڪاٺياواڙ ۽ گجرات جي طرف ڏانهن عظيم توسيع، انهيءَ دور ۾ ٺيڪ معلوم ٿئي ٿي، جڏهن موهن جو دڙو ۽ سنڌ ۽ پنجاب جي ميدانن ۾ قائم ٿيل پيون آباديون، اڃا تائين خوب وسندڙ هيون. جيڪڏهن هڙاپا وارن يا سنڌولوڪن کي گهگر-هاڪڙا علائقي ۾ ته، ته سنڌو واديءَ جي سرزمين ۾ حيرت انگيز طور انتهائي ٿوري تعداد ۾ تصور ڪيو وڃي، ته پوءِ اسين انهن جي انهيءَ نمونــي سان سوين ميلن جي مفاصلي تي ڏکڻ ۾ واقع ملڪن ۾ پهچڻ ۽ وڏيڪ آبادين جي وسائڻ کي ڇا سمجهون؟ هن وقت ان جي سبب متعلق صرف اندازو ئي لڳائي سگهجي ٿو، پر ان لاءِ هيءَ سمجهاڻي به، اهڙي ئي معتبر ٿي سگهي ٿي، جهڙي ڪا بي، ته هنن کي سندن هن خواهش اڳتي وڌڻ لاءِ آماده ڪيو هوندو ته کين سنڌو ماٿريءَ ۾ موجود قدرتي شين جي وسيلن کان مختلف ۽ وڏيڪ قسمن جي شين جو قبضو ملي ۽ ان سان گڏ انهيءَ طرف جي تجارتي مرڪزن تي پڻ کين دسترس حاصل ٿئي، جيڪي هنن جي انهيءَ قبضي کان اڳي ئي وڌندڙ ۽ ويجهندڙ ساموئڊي واپار جا مرڪز هوندا هئا.

سنڌولوڪن ۽ ڏکڻ ميسوپوٽيما ۾ واقع آر جي ماڻهن جي درميان واپاري تعلقات جي موجودگيءَ جي حقيقي صورت ۾ انتهائي اوائلي شهادت، آر جي شهري-رياست وارن آڳاٽن بادشاهن جي شاهي قبرستان مان، جيڪي ۲۷۰۰ سال ق.م کان به اڳي اتي حڪومت ڪندا هئا، هڪ اهڙي مٽڪي جي دستيابيءَ جي صورت ۾ ملي آهي، جيڪو مخصوص 'سنڌو' ساخت جو آهي. انهيءَ مان هرويرو سنڌين سڌي تعلق هئڻ جو ثبوت نه ٿو ملي، پر هيءَ ڳالهه ثابت ٿئي ٿي

تہ 'سنڌو' لوڪ (جيڪي انھيءَ زماني تائين شايد سنڌو نديءَ جي ميدان ۾ اچا آباد نہ ٿيا ھئا؟) ۽ سميريا جا ماڻھو انھيءَ وقت ھڪ ٻينءَ قوم سان واپار ڪري رھيا ھئا. پروفيسر پگٽ جو رايو آھي تہ سنڌو لوڪن جو سمر وارن سان واپار ڏکڻ بلوچستان ۾ واقع "ڪُلي" لوڪن سان ناتن ھئڻ جي ڪري وڌيو، جن جا سمر وارن سان قديم گھراڻن واري دور ۾ پنھنجا سڌا تعلقات قائم ٿيل ھئا. ڪُلي تمدن جي ھڪ مخصوص پيداوار مقامي پٿر مان ٺڪي ٺاھيل ھڪ اھڙو ٺانءُ ھو، جنھن جي ظاھري شڪل ٺوڪريءَ جي اڻت سان مشابھہ ھوندي ھئي. اھڙا برتن يا ساڳئي قسم جون صندوقون، سوسا، آر ۽ ميسوپوٽيميا جي ڪن ٻين ھنڌن مان مليون آھن، ۽ موھن جي دڙي جي مٿانھين توڙي ھيٺانھين سطحن مان پڻ دستياب ٿيون آھن. جنھن مان انھن ٻنھي ملڪن جي درميان انھيءَ خاص چيز(٣٧) جي واپار جي ڏگھي سلسلي جو نتيجو نڪري ٿو. ھيءَ ڳالھہ قابل غور آھي تہ "سنڌو" ساخت جون ميسوپوٽيميا ۾ سچاتل گھٽيون ٺھيون شيون — چِٽِن واريون مھرون، مخصوص قسم جي جڙاءَ واريون شيون، ٿوھي واري ڏِٻي جھڙي رسمي طور ڪونئر جي اڳيان پيڙل شبيھون — ديالا نديءَ جي واديءَ وارن ميدانن ۾ قائم ٿيل آبادين مان لڌيون ويون آھن، جيڪا(٣٨) سمر جي اتر ۾، آڪاد جي بادشاھيءَ ۾ دجلا جي ھڪ شاخ ھئي. ھن مان اھو انومان نڪري ٿو تہ "سنڌو" واپار جو چڱو خاصو حصو زميني رستي سان ٿيندڙ ھو، جنھن ۾ شايد اتر الھندي ايران جا شھر، حصار ۽ سيالڪ پڻ اچي ٿي ويا، جن ھنڌن تي سنڌو لوڪن جي نمونن جي ٺھيل شين جا ڪيترائي قديم آثار دستياب ٿيا آھن. ھڪ مخصوص شڪل واريون پٿل جون ميخون، جيڪي ايران جي انھن "وحشي" قومن جي ھڪ خاص ڪاريگريءَ جون شيون ھيون، جيڪي موھن جي دڙي ۽ چانھو دڙي مان لڌيون ويون آھن، سي آتان جي انھن

ٿورين ٿاهيل شين ۾ شامل آهن، جن لاءِ اسان کي معلوم آهي تہ "سنڌو" لوڪ(٣٩) انهن کي ڏيساور کان درآمد ڪندا هئا. ترڪستان جي شهر انائو مان مليءَ جي ٺهيل گاڏيءَ جو هڪ نمونو لڌو ويو آهي، جيڪو هڙاپا ۽ چانهو دڙي وارين گاڏين جو هوبهو نمونو هو ـــ جيڪا ڳالهہ انهن جي قريبي تعلقات ڏانهن اشارو ڪري ٿي، هيءَ ڳالهہ اهميت جي ٿي سگهي ٿي تہ انائو مان مليل ٽامي جي شين ۽ موهن جي دڙي مان لڌل ڪن ٽامي وارين چيزن جي تجزيي مان ظاهر ٿيو تہ ٻنهي حالتن ۾ ڦاتوءَ ۾ مليل سينڪئي جو فيصد حصو ساڳيو ئي هو(٤٠).

ائين پيو معلوم ٿئي تہ سنڌو لوڪن پنهنجي گهٽين ئي پسگردائيءَ وارين آبادين کي مال جي ڏي وٺ ڪرڻ لاءِ سهولت وارن مرڪزن طور منتخب ڪيو هو، خواهہ انهن ۾ ڪهڙي بہ مال جي ڏي وٺ عمل ۾ ايندي هئي. امڪان آهي تہ علي مراد الهندي طرف ڪيرٿر جبلن جي قطار مٿان ويندڙ سڪيہ شاهراهہ تي هڪ قلع بند ڪاروانسراءِ هو. ڪوٽلا نيهنگ خان (روپڙ)، لورالائي ۾ دبرڪوٽ، جهالاوان ۾ ميهي ۽ مڪران ۾ سٽڪاگين دوڙ، سڀ ئي بظاهر انهن شاهراهن جي اهڙن مرڪزي نقطن تي ٻيٺل آهن، جن تان واپار هلندڙ هو. هن ٻاري ۾ ڪو شڪ ئي ڪونهي تہ "سنڌو"(٤١) واري زماني ۾ سٽڪاگين دوڙ تائين سمنڊ رستي پهچي سگهبو هو. ٿي سگهي ٿو تہ اهو شهر سمر ۽ ڪليءَ جي درميان واپار هلائڻ لاءِ بندرطور ئي وجود ۾ آيو هجي؛ پر ان جون پيچيده قلعبنديون سنڌو لوڪن جهڙيون آهن، ۽ اها تبديلي شايد انهيءَ دور جي نشاندهي ڪري ٿي، جڏهن اها جاءِ موهن جي دڙي ۽ آر جي درميان زمين ڪان ويندڙ تجارتي شاهراهہ جي درجي کان ڦري، سامونڊي واپار جي شاهراهہ جي حيثيت اختيار ڪري رهي هئي، جو ان تي انهيءَ تبديليءَ جي دوران قبضو ڪيو ويو.

نوٽ

(۱) موهن جو دڙو، معلوم ٿئي ٿو ته سنڌو "سلطنت" جا ٻه گادي وارا شهر هئا، جن مان پيو هڙاپا هو، پر هن ڪتاب جو بنيادي طور واسطو سنڌو جي هيٺين حصي واري صوبي سان آهي، جنهن تي موهن جي دڙي مان حڪومت ڪئي ويندي هئي.

(۱- الف) آمري لاءِ حوالو جي- اير- ڪئسل "فوئليس ڊي آمري"، پئرس ۱۹۶۴ع.

(۲) حوالو، هن سلسلي جو پهريون (سنڌ ــــ هڪ عام واقفيت) صفحا ۹۷-۹۸، نوٽ ۷۲- اي.

(۳) ڊاڪٽر اي- مڪي، "آڳاٽيون سنڌو تهذيبون"، ليوزئڪ ائنڊ ڪمپني، پيو ڇاپو (۱۹۴۸) صفحا ۱۲۲، ۱۴۹، ۱۵۵

(۴) سر مارٽيمر وهيلر، "سنڌو ماٿري ۽ ان جي پريان جون تهذيبون"، ٿامس ائنڊ هنڊسن (۱۹۶۶ع) ص ۷۰

(۵) سر ڪلاڊ انگليس، "دريائن ۽ واهن جي هلت ۽ ضابطو" (پونا ۱۹۴۹) ص ۱۷۲

(۶) ايچ- ٽي- لئمبرڪ، "سر چارلس نيپئر ائنڊ سنڌ"، آڪسفورڊ يونيورسٽي پريس (۱۹۵۲)، صفحا ۳۱۶-۳۱۸

(۷) گذريل ڪجهه سالن کان هيءُ خيال ڪيو پيو وڃي ته سنڌو نديءَ کي، جي هاڻي چڱيءَ طرح سان قبضي ۾ ڪيو ويو آهي، ته آئينده لاءِ فقط ان جي پاڻيءَ جي ورڇ جي سلسلي ۾ پيدا ٿيندڙ ذيلي مسئلن کي منهن ڏيڻ لاءِ دائمي طور نظرداري رکڻ جي ضرورت آهي ۽ اهو خيال سنڌ ۾ ملازمت ڪندڙ فني عملي جو پڻ آهي. ان هوندي به انهيءَ خيال کي سنڌو نديءَ تي مستند عالم، سر ڪلاڊ انگلس، جي رڪارڊ ڪيل قطعي چتاءَ جي روشنيءَ ۾ خطرناڪ حد تائين خوش فهمي

۾ دلجمعي سمجهڻ گهرجي (بحواله ”درياءَ ۾ واهڻ جي چال ۾ ضابطو“ صفحا ۲۰۴ کان ۲۰۷).

(۸) سنڌو نديءَ جي چال متعلق اسان جي جمع ٿيل چاڻ جي روشنيءَ ۾ اسين هن اندازي ڪرڻ ۾ حق بجانب ٿينداسون ته نديءَ ويجهڙائيءَ ۾ ني پنهنجو اهو وهڪرو قائم ڪيو هو، جڏهن ان جي آسپاس ۾ اهو شهر وسايو ويو هو.

(۹) انهيءَ علائقي جو سر ٽي- ايچ- هولڊچ طرفان سنڌ ص ڪتاب ”دي انڊين بارڊر لئنڊ“، ميٿيون (۱۹۰۱)، ص ۹-۱۰۷ ۾ تمام سٺي نموني ۾ بيان ڪيو ويو آهي؛ جي- بي- ٽيٽ ”دي فرنٽيئرس آف بلوچستان“، ودربي، لنڊن، ۱۹۰۹؛ ص ۱۱۲-۱۱۸؛ ايچ- ڊبليو- بيليو ”فرام دي انڊس ٽو دي ٽائيگرس“، ٽروبنر، لنڊن، ۱۸۷۴ع، ص ۲۴۱، ۷-۲۴۵.

(۱۰) وي- گارڊن چائيلڊ ”نيو لائيٽ آن دي موسٽ اينشنٽ ايسٽ“، روٽليج ائنڊ ڪيگان پال، چوٿون ڇاپو (۱۹۵۸ع)، باب ۷؛ ”دي اربن ريووليوشن ان ميسوپوٽيميا“، خاص طرح ص ۹-۱۲۸.

(۱۱) اي- مئڪي، ص ۳۱ جي سامهون.

(۱۲) شايد اها نوجوان عورت، جنهن جي کوپڙي چنهو دڙي مان ملي هئي، ساڳئي قسم جي نسل سان واسطو رکندڙ هئي. مئڪي ص ۴-۱۵۳ تائين.

(۱۳) پي- بي- شيليءَ جو نظم ”اوزيمانڊياس“.

(۱۴) وهيلر، ص ۲۵.

(۱۵) مئڪي ص ۶۷؛ تصوير XVI ۾ شڪليون ۴- اي، ۴- بي؛ تصوير نمبر XVII، شڪل ۵؛ ايس پگٽ ”پري- هسٽارڪ انڊيا“، پينگئن جو ڇاپيل ڪتاب، (۱۹۵۰) ص ۱۸۳؛ تصوير ۲۲، نمبر ۶.

(١٦) ايم- وهيلر، ”دي انڊس سوِلِيزيشن“، ڪيمبرج (١٩٥٣ع)، ص ۴-٨٣.

(١٧) مئڪي، تصوير XVII، شڪل ٩.

(١٨) آر- بَرٽن، ”سنڌ اينڊ دي ريسز دئٽ اِنهبٽ دي لوئر وئلي آف دي انڊس“ ڊبليو- ايڇ- ائلين، (١٨٥١ع)، ص ٣-١٧٢ ۽ ١٩٨.

(١٩) مئڪي، ص ١١؛ پگٽ، ص ١٧٩.

(٢٠) مئڪي، ص ١٢٥.

(٢١) ايس- پگٽ، سامهون صفحي ٧٠-١٦٩ جي ۽ شڪل ١٩، صفحو ١٦٠.

(٢٢) سمر ۽ آڪاد جا اُنهيءَ زماني جا حڪمران پنهنجن ويڙهو ماڻهن کي مٿي تي پاڻ وارن لوهن ٽوپن سان مصلح ڪندا هئا، ۽ انهن جا حملي ڪرڻ جا هٿيار سنڌو لوڪن کان وڌيڪ سٺا ۽ اثرائتا هئا. سر ايل- ووُلي ”دي ايڪس ڪئويشنس ائٽ آر“، ارنيسٽ بين، پيو ڇاپو (١٩٦٣ع)، ص٩-٨٨؛ تصوير ٧، ص ٦۴؛ تصوير ١٣، ص ٩٦ جي سامهون.

(٢٣) سر ايم- وهيلر ”سِوِلِيزيشنس آف دي انڊس وئلي اينڊ بيانڊ“ (١٩٦٦ع)، ص ٦-١٥ ۽ تصويرون ٥-٦.

(٢۴) ايم- وهيلر ”دي انڊس سِوِلِيزيشن“ (١٩٥٣) ص ٢٨.

(٢٥) سر ايم- وهيلر ”سوِليزيشنس آف دي انڊس وئلي اينڊ بيانڊ“، ص ٥٧. سنڌو تمدن واري زماني کان آڳاٽي دور جي تمدن جا آثار ”ڪوٽ جي دفاعي فصيل هيٺان“ لڌا ويا هئا.

(٢٦) ايضاً، ص ٣-٣٠.

(٢٧) هيءَ ڳالهه غير امڪاني معلوم نه ٿي ٿئي ته ڪاٺياواڙ ۽ گجرات واري اِنهيءَ ڏاکڻين صوبي لاءِ شايد

کو ٽيون گاديءَ وارو شهر به هو، جيڪڏهن ائين هو ته ان صورت ۾ لوٿل ۾ سيني ڪان انهيءَ مرتبي لاءِ وڌيڪ لائق معلوم ٿئي ٿو، حالانڪ ان کي اڃا تائين انهيءَ حيثيت ۾ نه سڃاتو ويو آهي.

(۲۸) مئڪي، ص ۸۲-۱۰۵ هن حقيقت کي، ته ڪپهه جو هڪ خود رو جهنگلي ٻوٽو—"گوسيپيم اسٽاڪ سائي"— (Gossypium Stocksii) سنڌ ۾ ملي ٿو، هائي هن مسئلي سان ڪا وابستگي نه ٿي ڏني وڃي ته ڪپڙي اُڻڻ لاءِ آڳاٽي زماني ۾ ڪپهه استعمال ڪئي ويندي هئي، هن باري ۾ نباتيات جي ماهرن جي راءِ بلڪل واضح آهي ته ڪپهه جي پوکيل ڪنهن به قسم جي جنس انهيءَ جهنگلي ٻوٽي مان حاصل ٿيل ناهي. "گزيٽيئر آف دي پراونس آف سنڌ"، ۱۹۰۷ع، ص ۳۳؛ سي- ايف- سر جارج واٽ "دي وائيلڊ ائنڊ ڪلٽيويٽيڊ ڪاٽن پلانٽس آف دي ورلڊ" (لانگمنس ۱۹۰۷)، ص ۶۰-۵۹، ۶۳، ۷۳-۴.

(۲۹) اهڙي اوزار جي موجودگيءَ بابت سنڌو وارن شهرن جي آثارن مان ڪا به سڌي شهادت اڃا دستياب ڪانه ٿي آهي. جن شين جي متعلق مئڪي ائين سمجهيو هو ته آهي هرن جون چونيون هونديون، سي اهڙا ته بيڍنگا ۽ ڳرا آهن، جو آهي گڏ ڪڍڻ يا هر ڏيڻ وارا اوزار ٿي ئي نه ٿا سگهن. (مئڪي، حوالو ڏنل ڪتاب جي ص ۱۳۲ جي سامهون؛ سي- ايف- وهيلر "دي انڊس سوليزيشن" ۱۹۵۳ع، ص ۵۷). العبيد ۾ ڪم آندل سخت پٿر مان ٺهيل چونين تي غور ڪريو ته آهي ڪهڙي نه سهڻي نموني سان ٺاهيون ويون آهن (وولي، حوالي ڏنل ڪتاب جي ص ۲۵ جي سامهون ڏنل شڪل ۲).

(۳۰) "گزيٽيئر آف سنڌ" ص ۷-۲۲۶، ۳-۲۳۲.

(۳۱) "سنڌ — اي جنرل انٽروڊڪشن" ص ۸، ۸۰-۷۹.

(۳۲) سمر ۽ آٽيل ڪپڙن لاءِ، حوالو "آر ايڪس ڪئويشن ٽيڪسٽس III " (آر جي ٽئين گهراٽي جا ڪاروباري دستاويز)، ڇاپو ليئون لنگرين، ٽيڪسٽس ۲۳، ۱۵۰۳-۱۵۰۴ وغيره ڪان. ۱۷۸۰ ٽائين . سي ايف- آر- ڪئمپبيل ٿامپسن جي "اي ڊڪشنري آف اسيرين باٽني" ۱۹۴۹ع، ص ۱۱۳. سيناچيرب جي اعلان لاءِ حوالو، ڪنگ، "ڪيونيفارم ٽيڪسٽس فرام بائبيلونين ٽئبليٽس" وغيره، XXVI، vii ۽ ۵۶ "پروسيڊنگس آف دي سوسائٽي آف ببليڪل آرڪيئالاجي"، ۱۹۰۹، ص ۱۴۱؛ سميريا جي (شايد) سنڌ مان درآمدات لاءِ حوالو يو- اي- ٽي- III ٽيڪسٽس ۴۳۰، ۸۱۸، ۱۳۶۸، ۱۴۹۸ وغيره.

(۳۳) گورڊن چائيلڊ، حوالو ڏنل ڪتاب جي ص ۱۷ جي سامهون.

(۳۴) ايس- پگٽ، حوالو ڏنل ڪتاب جي صفحن ۵-۱۷۴ جي سامهون. سي ايف گورڊن چائيلڊ، حوالو ڏنل ڪتاب جي ص ۱۷۷ جي سامهون. سون پڻ شايد ڏکڻ هندستان کان حاصل ڪيو ويندو هوندو.

(۳۵) گورڊن چائيلڊ، حوالو ڏنل ڪتاب جي ص ۱۶۹ جي سامهون.

(۳۶) وولي، حوالو ڏنل ڪتاب ص ۱۱۲ جي سامهون؛ مئڪي، حوالو ڏنل ڪتاب جي ص ۱۴۶ جي سامهون.

(۳۷) پگٽ، حوالو ڏنل ڪتاب جي ص ۷-۱۱۶، ۸-۲۰۷ ۽ شڪل ۱۰ (ص ۱۱۱) جي سامهون.

(۳۸) گورڊن چائيلڊ، حوالو ڏنل ڪتاب جي ص ۷۰-۱۶۹ جي سامهون.

(۳۹) پگٽ، ص ۲۱۰.

(۴۰) پگٽ، حوالي ڏنل ڪتاب جو ص ۲۰۹؛ گورڊن چائيلڊ جي حوالي ڏنل ڪتاب جي ص ۱۷۷ جي سامهون.

(۴۱) پگٽ، حوالو ڏنل ڪتاب جي ص۱۱۸ جي سامهون؛ ڊيلس "هڙاپن آئوٽ پوسٽس آن دي مڪران ڪوسٽ"، جي "انٽي ڪئٽي، XXXVI (۱۹۶۲)، جو صفحو ۸۶.

(٢)

سنڌو تهذيب — عروج ۽ زوال

سنڌو لوڪن ۽ ميسوپوٽيميا جي ماڻهن جي درميان عظيم بادشاهه سارگن جي دور تائين، جيڪو سال ٢٣٨٠ ق.م ڌاري سمر ۽ اڪاد، ٻنهي جو حڪمران هو، تجارتي تعلقات گهاٽا ۽ باقاعده طور قائم ٿي چڪا هئا، ۽ هُن کان پوءِ سندس جانشينن جي زماني ۾ گهٽ ۾ گهٽ هڪ صديءَ تائين ساڳيءَ طرح هلندا رهيا. قديم آثارن جون اڪثر شيون، جيڪي هيلتائين "ٻن دريائن واري" ملڪ مان لڌيون آهن، ۽ جيڪي سنڌو تهذيب سان واسطو رکي سگهن ٿيون، آر، ڪيش ۽ تل آسمار جي آثارقديمه جي اُنهيءَ مٽي ڍڪر ڪيل دور وارن تهن مان مليون آهن. انهن شين ۾ اُڪريل مهرون به شامل آهن، جن تي "سنڌو" دور جي مخصوص جانورن جون شبيهون نڪتل آهن، ۽ انهن منجهان ڪن مهرن تي ته سنڌو لوڪن جي 'خط' ۾ ڪي لکتون به ڏنل آهن. سمّر ۾ تل اسمار وٽ، سارگن بادشاهه جي دور وارن ذخيرن ۾ سنڌو لوڪن جي مخصوص طريقي سان ٺاهيل ڪيئي شيون مليون آهن، جهڙوڪ نقش ڪيل سوٽين جا داڻا يا مڻڪا، هڏن تي مخصوص گلڪاري، ۽ "سُٽيءَ وارا ٺڪر" جا برتن. انهن سڀني شين مان انتهائي حيرت انگيز ۽ دلچسپ شيءِ، جيڪا لڌي آهي، سا آهي نرم چيڪي مٽيءَ جي ٺهيل مهر، جنهن جي پُٺ تي کهري ڪپڙي جو نشان يا ٺپو صاف لڳل هو. هيءَ حقيقت ڀڻ اهميت واري آهي ته ڪي مهرون، جن تي سنڌو لوڪن جي خصوصي علامتي نشانن جا ڇاپا لڳل آهن، تن جي صورت ٺُول وانگر گول ۽ ڊگهي آهي — مُهرن جو

اهو نمونو خاص ميسوپوٽيميا وارن وٽ رائج هو، ۽ ٻئي طرف وري خاص ”سنڌو“ شڪل جي هڪ مهر تي سميريا وارن جي مخصوص مخروطي (١) اکرن ۾ ڪجهه تحرير موجود آهي. اسان کي يقين رکڻ گهرجي ته اهي شيون سميريا جي ڪاريگرن سنڌو لوڪن جي ڪن اهڙن واپارين جي آرڊر تي ٺاهيون هونديون، جيڪي هڪ باقاعده طور ڪم ڪندڙ درآمدي - برآمدي اداري جي گماشتن ۽ منتظمين جي حيثيت ۾ انهيءَ ملڪ ۾ مقرر ٿيل هئا.

انهيءَ حقيقت جي ثبوت جو دارومدار ته اهو سمورو واپار ان دور ۾ سنڌو رستي ۽ ٻن سرزمينن جي وچ ۾ سڌيءَ روءِ هلندڙ هو، گهڻي ڀاڱي هڪ اهڙي ملڪ جي سڃاڻپ تي آهي، جنهن کي ”سنڌو سلطنت“ جي هڪ سامونڊي ساحلي صوبي جي حيثيت سان قبولي سگهجي ٿو، جنهن جو سميريا جي قديم تحريرن ۾ ”ميلوها“ جي نالي سان بار بار ذڪر ٿيل آهي. هن سلسلي ۾، ان دور جو هڪ اهڙو ڪتبو موجود آهي، جنهن ۾ سارگن بادشاهه وڏي فخر سان اعلان ڪري ٿو ته ”ميلوها، مَڪن ۽ دلمن کان آيل يا اوڏانهن وڃڻ وارا سامونڊي جهاز سندس اڪاديءَ واري شهر اڪيڊ جي ٻاهران واقع بندرگاهه ۾ لنگرانداز آهن.“ پهرين نگاهه ۾ ئي انهيءَ بيان سان جيڪو هڪ ئي صحيح نتيجو ڪڍي سگهجي ٿو، سو اهو آهي ته اهي ڪي ڏورانهان ملڪ هئا. اهي تفصيل، جن مان انهن کي اعتماد جي حد تائين شناخت ڪري سگهجي ٿو، سي سارگن جي زماني کان بعد وارن سالن جي وڏي تعداد ۾ هٿ آيل تحريرن ۾ موجود آهن، تنهنڪري انهيءَ سڄي مسئلي تي هن قياس جي آڌار تي تاريخوار سلسلي سان وڏيءَ آسانيءَ سان غور ڪري سگهجي ٿو ته ميلوها هيٺين سنڌو ماٿ يعني سنڌ سان تعلق رکي ٿو.(٢)

ٿي ذڪر ڪيل سارگن بادشاهه جي دؤر واريءَ تحرير
مان اهو واضح ٿئو ٿئي تہ مذڪوره جهاز ميسوپوٽيميا جا هئا
يا ميلوها ۽ ٻين ملڪن جا هئا. امڪان اهو آهي تہ سمنڊ
رستي واپار جي شروعات سُمير کان ٿي. انهيءَ ملڪ جا
ماڻهوئي قديم دنيا جا سڀني کان آڳاٽا ساموندي ملاح معلوم
ٿين ٿا. ايريڊو (Eridu) نالي شهر جيڪو سميريا جي سڀني
شهرن کان وڌيڪ قديم سمجهيو وڃي ٿو، تنهن جي هڪ
قبر مان، جيڪا ويجهي عبيد دؤر جي يعني اٽڪل ٤٠٠٠
ق. م. جي آهي، هڪ بادباني ٻيڙيءَ جو نمونو هٿ آيو
آهي، جيڪو ڪافي ترقي يافتہ ۽ مضبوط صورت جو ۽ وڏن
سمنڊن جي هلڻ لائق آهي. ان کان علاوه آر دؤر جي
قريبي سالن جون تحريرون ملاحن ۽ جهازن جي بيانن ۽ حوالن
سان ڀريون پيئون آهن، انهن ۾ سڙهه جي ڪپڙي جو ذڪر
آهي، ايتري قدر جو اسان کي ملاحن (٣) جي جماعتن جا نالا
بہ معلوم ٿيا آهن. گُٽي وحشين جي حملي جي نتيجي ۾
سارگن گهراڻي جي بادشاهيءَ جي خاتمي کان ڪجهہ سال
پوءِ، انهن جي ليگاش صوبي جي هڪ گورنر، جنهن جو نالو
گُڊيا هو، قيمتي سامان آڻڻ لاءِ پنهنجا جهاز ڏورانهن ملڪن
ڏانهن موڪليا، تہ جيئن انهيءَ سامان سان اينينُو جي تباهہ
ٿيل مندر کي ٻيهر تعمير ڪيو وڃي. اسان کي هن ڳالهہ
لاءِ شڪرگذار هئڻ گهرجي، جو گُڊيا کي پنهنجي شان ۽
وقار رکڻ جو ڏاڍو خيال هو ۽ هن فيصلو ڪيو هو تہ
ايندڙ زماني جي ماڻهن کي سندس ڪارنامن کي نظرانداز
ڪرڻ لاءِ ڪو بهانو نہ ملي. هن پنهنجي پٺيان ڪيئي پنهنجا
بت ڇڏيا، جن تي تحريرون اُڪريل هيون ۽ انهن کان علاوه
هن ڪيئي ڏکيون تحريرون ڇڏيون، جن ۾ هن پنهنجين
ڪارگذارين جا تفصيلوار بيان ڏنا آهن. اهڙين تحريرن منجهان
هڪ گول ۽ ڏکي پيلپائي تي اُڪريل تحرير ۾ ديوتا اينينُو

ڪي هيئن اعلان ڪندي چاڙايو ويو آهي ته سندس (بحال ٿيل) سندر جي نالي جو پڙاڏو "آسمان جي هڪ چيڙي ڪان وٺي ٻئي تائين پڌڻ ۾ ايندو، ۽ ماگان ۽ ميلوها (۴) ڪان به پوڄارين ڪي اچڻ تي مجبور ڪندو." اهڙيءَ طرح، اسان ڪي وري به اهوئي قياس ڪرڻو پوي ٿو ته آهي ملڪ ليگاش جي رهاڪوءَ لاءِ، انهيءَ وقت جي معلوم دنيا جي انتهائي ڏورانهن ملڪن سنجهان هئا. ٽن ٻين سرزمينن جو ذڪر به آن تحرير ۾ ڪيل آهي، جن جا نالا ڪيماش، گوبن ۽ دلمن آهن. ڪيماش سان، جيڪو ٿامي ۽ بظاهر سون جو پڻ برآمدي هنڌ هو، سو اتر الهندي اسيريا ۾ واقع ڪردستان جو شهر هو، ۽ آن سان اسان جو هتي ڪو واسطو ڪونهي. هيءَ ڳالهه قابل غور آهي ته مال جا گهڻي ڪان گهڻا نمونا سيلوها ڪان ايندا هئا؛ Porphyry يا Cornelian، سون جو پورو، "اوشو" نالي مشهور ڪاٺ سميت ڪاٺ جا ٻيا سڀ قسم ۽ سچا موتي آتان ايندا هئا. ماڳان نالي ملڪ پڻ عمارتي ڪاٺ مهيا ڪندو هو ۽ اهو قيمتي پٿر پڻ اتان آيو هو، جنهن مان خود گدڙيا جو پنهنجو مجسمو اڪيري ٺاهيو ويو هو، ۽ گوبن مان ڪاٺ جي هڪ ٻي جنس ايندي هئي، جيڪا پڻ آڪر جي ڪم لاءِ موزون هوندي هئي.

گدڙيا اسان کي ٻڌائي ٿو ته ميلوها ۽ ٻين ملڪن ڪان حاصل ڪيل ڪاٺ جهازن تي چاڙهيو ويندو هو ۽ ان طرح ليگاش (۵) پهچندو هو. ڪاٺ ڪي جهازن ذريعي آڻڻ جي ذڪر مان شايد هن ڪان سواءِ ٻيو مطلب نه هجي ته اهڙيءَ طرح سان پريل جهاز، ميلوها، ماگان ۽ گوبن مان پرجي دلمن جي رستي ميسوپوٽيميا پهچندا هئا، جيڪو بندر شايد بحرين هو، جيڪو پاڻ عمارتي ڪاٺ جو ذريعو ڪونه هو. سميريا جي هڪ اشلوڪ ۾، جيڪو ڪريمر نقل ڪيو آهي، جن شين لاءِ ميلوها مشهور هو، سي هيون "قيمتي ڪاٺ جا قسم ۽

خلاصي"، ۽ ماگان (ماڪان) "طاقتور ٽامون ۽ قيمتي پٿر" برآمد ڪندو هو ۽ "ساموندي - زمين" وري "آبنوس...... جيڪو بادشاهن جو زيور آهي"، برآمد ڪندي هئي. ٻين تحريرن ۾ چاڻايل آهي ته ميلوها کان جيڪي شيون حاصل ڪيون وينديون هيون، تن ۾ سون، عاج ۽ عاج مان ٺهيل يا عاج جي گلڪاريءَ واريون شيون ـــ جهڙوڪ عاج مان تراشيل "ميلوها پکي"، ڦڻيون، آئينا، دٻليون ۽ سرايون شامل هيون. اسان کي هڪ قيمتي پٿر مان تراشيل هڪ پيولڙي، ڪنهن آمله ڪاٺ مان ٺاهيل پيالي ۽ هڪ ٻئي قيمتي ڪاٺ مان گهڙي ٺاهيل سناري بابت پڻ پڙهايو ويو آهي. هيءَ ڳالهه ذري گهٽ يقيني آهي ته 'اوشو' ڪاٺ شيشم جو ڪاٺ ئي آهي، جنهن بابت اسان کي معلوم آهي ته اهو پهرين(٦) صديءَ جي دوران هندستان کان جهازن ۾ چاڙهي ايراني نار وارن ملڪن ڏانهن روانو ڪيو ويندو هو. شيشم جو وڻ ڪرمان جي ڪن حصن، مڪران ۽ جهالاوان ۽ ان کان به سني وڏيڪ اتر ۾ مقامي طور پوکبو آهي؛ ۽ جيتوڻيڪ ان جي اپرسنڌ ۾ اڄڪلهه جي موجودگيءَ کي، گذريل ٻن يا ٽن صدين کان وٺي باقاعده طور پوکڻ جو نتيجو سمجهيو وڃي ٿو، ان جي باوجود ممڪن ٿي سگهي ٿو ته اهو وڻ شايد سنڌ جي انهيءَ حصي جي قدرتي خودرو وڻن مان هڪ هجي، جيئن اهو الهندي پنجاب جي خودرو وڻن ۾ يقيني طور شامل هو.

ڊاڪٽر ميلوهان ماگان يا ماڪان واري ملڪ جي نشاندهي فارس ۽ ڪرمان ۾، ۽ ميلوهاجيي انهن ايراضين جي هڪدم آپرندي پاسي يعني مڪران ۾ ڪري ٿو. هن جو دليل اهو آهي ته ٽامون، جنهن لاءِ ماڪان يا "ڪاٺين جو ملڪ" مشهور هو، سو زاگروس جبلن مان ڪڍيو ويندو هو. پر ليمئنس پڙهايو آهي ته ڏکڻ ميسوپوٽيميا ۾ سارگن بادشاهن جي دور کان پوءِ

وارن قديم عجائبات ۾ جيڪو ڏاسون ڪم آندل آهي، اهڙي ساخت ڏيکاري ٿو، جيڪا اوسان جي قديم ڪاٺين مان نڪتل ڏاسي جي ساخت سان مطابقت رکي ٿي؛ ۽ هو پروفيسر ايارس جي هن راءِ کي پسند ڪري ٿو ته جنهن ملڪ کي سميريا وارا ماڪان نالي سان سڃاڻندا هئا، سو ايراني نار جي سوڙهي سمنڊ جي ايراني يا عربي ڪناري سان ڪنهن به هڪ طرف هو ۽ ان جو نالو جديد ’مڪران‘ جي نالي ۾ اڄ به موجود آهي. سون کي مٿلوون جي راءِ ڪان هيءَ سڃاڻپ وڌيڪ امڪاني نظر اچي ٿي. ٻئي طرف وري ”پيريپلس“ ان کي ٽيڪو ڏيندڙ ثابتي مهيا ڪري ٿو، ڇاڪاڻ ته انهيءَ ڪتاب جو مصنف جنهن ڏيساور کي ’اوسان‘ طور سڃاڻندو هو، سو نار(٧) جي ايران واري ڪناري تي واقع هو. ان ڪان علاوه، انهيءَ انتظام جو هڪ آخري هلڪو نشان سن ١٩٦٠ع تائين هن ڳالهه ۾ باقي رهندو آيو ته مڪران جو شهر گوادر انهيءَ سال ڪان اڳي عربستان رياست مسقط جي ماتحت هو. پوءِ انهيءَ قياس مان ته ماگان يا ماڪان نالي وارو ملڪ مڪران هو، هيءَ يقيني نتيجو نڪري ٿو ته ميلوها نالي وارو ملڪ سنڌ ئي هو، جنهن ۾ شايد لس ٻيلو به شامل هو. هيءَ ڳالهه يقين جي حد تائين نه ٿي ڪري سگهجي ته سميريا جا ماڻهو جيڪي شيون ميلوها ڪان گهرائيندا هئا، سي سڀ جون سڀ ڪي سنڌ جي قدرتي پيداوار هيون. ممڪن آهي ته اوشو يا سيسو ۽ ٻين قسمن جو ڪاٺ هماليه جي دامن وارن جبلن ڪان سنڌو نديءَ رستي هيٺ موڪليو ويندو هوندو، ۽ سون ۽ شايد عاج به، ٻاهران گهرائي، وري پيهر روانو ڪيو ويندو هوندو. هڪڙيءَ تحرير مطابق، هڪ ٻي شيءِ، جيڪا ميلوها ڪان گهرائي ويندي هئي، سا هئي ”ساسوندي ــ ڪاٺ“. آءٌ نٿو سمجهان ته هن باري ۾ ڪو گهڻو شڪ ٿي سگهندو ته ان جو مطلب Mangrove ٻيان آهي. سنڌ ۾ ان جا جيڪي

ٿمونا ”تمر“ ۽ ”ڇوٿري“ (٨) جي نالن سان سڃاتا وڃن ٿا،
ٿن مان سخت ڪاٺ ملندو آهي، ۽ اهو ٻوڙين جي ”گوڏن“
۽ ٽاڪين ڏاهڻ جي ڪم ايندو آهي. ڦٽڪرو وڄا جهنگ سنڌو
نديءَ جي ڪيٽيءَ وارين سامونڊي ڪارين ۽ ڪراچي بندر ۾
عام ڦهليل آهن، ۽ اهڙيءَ ئي گهاٽيءَ سان لس ٻيلي جي ڪناري
تي مياڻي دوڙ ۽ ڪلمت هوڙ ۾ ڦهليا پيا آهن.

جيڪڏهن ماڳن جي معنيٰ مڪران ۽ ميلوها جو مطلب
سنڌ ۽ لس ٻيلو آهي، ته پوءِ ”سامونڊي ملڪ“ جتان سميريا
وارا آبنوس جو ڪاٺ حاصل ڪندا هئا، ڪهڙو ملڪ آهي؟
منهنجو خيال آهي ته اهو ”سنڌو سلطنت“ جو ڏاکڻون صوبو
يعني گجرات هو. آبنوس جو ڪاٺ ڳاڙا (ڀڙوچ، جيڪو
”سنڌو دور“ واري لوٿل قديم سڀڪام شهر جي ويجهو آهي)
کان ٽيهر ين صدي عيسويءَ ۾ ايراني نار رستي جهازن وسيلي
موڪليو ويندو هو. انهيءَ سرزمين ۽ ان جي پاسي وارن ٻين
هندستان جي صوبن ۾ جيڪا مقامي جنس پوکي ويندي آهي،
سا ”ڊيئوس پائروس ميلان آڪسيلان (Diospyros Melanoxylon)
آهي، جنهن مان ڪارو منڊل: آبنوس (٩) جي نالي وارو آرائشي
ڪاٺ ملندو آهي. اهو ڏاڍو چمڪندو آهي ۽ ان کي سميريا
وارن جي اشلوڪ ۾ بادشاهن جو زيور“ جو سڏيو ويو آهي،
تنهن جو اهو بلڪل لائق آهي. باقي رهيل ڏورانهون ملڪ،
جنهن مان ڪٽيا واپار ڪندو هو، يعني ڳڙين، سو شايد جلد ئي
ڪڇ يا سوراشٽر ٿي سگهي ٿي.

سمير وارن جي ايراني نار جي ڏکڻ وارن ملڪن مان
هليل واپار جي سلسلي ۾ دلمن نالي هڪ ملڪ جو ذڪر
اڪيٺي اچي چڪو آهي. اسان وٽ انهيءَ ملڪ جي جهازن
بابت هڪ ڪتبي ۾ جنهن لاءِ خيال آهي ته اهو ٢٤٥٠ سال
قبل مسيح جو آهي، بلڪل واضح حوالو موجود آهي.
سميريا جي شهري-رياست ليگاش جي گورنر، آرنان شي،

Black Sea
Caucasus Mts
Caspian Sea
Aral Sea
Balkash
R. Ili
Tien Shan
Alai Range
Oxus?
Oxus R.
Elburz Mts
Anau
Hissar
(Kavin)
Sialk
Pamirs
Hindu Kush
Karakoram
Indus R.
Khyber Pass
Hari Rud
Murghab
Bronze Age Cultures of Iranian uplands
Zagros Mountains
ASSYRIA
Tigris R.
AKKAD
BABYLON
KISH
SUSA
SUMER
LARSA
UR
ERIDU
?DILMUN?
Persian Gulf
Arabia
Bahrain?
?DILMUN?
GAN?
(Makran)
Kulli
Oman
Suleiman Ra.
Indus R.
Jhelum R.
Chenab R.
Ravi R.
Beas R.
HARAPPA
Sutlej
Himalayas
Thar Desert
?M
?GUBIN?
LOTHAL
?SEA-LAND?
India
Ganges R.
Jumna R.
Arabian Sea
M.T.L. Sculp
THE 'INDUS EMPIRE' IN RELATION TO SUMER, AKKAD, ETC.
MODERN EXTENSIONS OF SEA-COASTS AND RIVER COURSES INDICATED BY BROKEN LINES.
SCALE IN MILES 0 50 100 200 300 400 500

جنهن جو سارگن گهراڻي جي بادشاهن جي زماني کان اڳ ڏاڍو زور هو، پر جي هڪ تختيءَ تي هيءَ ڳالهه اُڪيرائي پڙهي ته دِلمُن جا جهاز دور دراز ملڪن کان ڏانهنس عمارتي ڪاٺ ڪٺي پهچائيندا آهن. هن جي دعويٰ هئي ته اهو ڪاٺ ڏانهنس موڪليل ڏن هو. اٽڪل ٽي صديون پوءِ، آر (١٠) جي ٽئين گهراڻي جي بانيءَ آر-ناموءَ طرفان نصب ڪرايل هڪ شاهي ڪتبي ۾ ماڳان جي جهازن جو حوالو ڏنل آهي. بادشاهه جي طرفان ماڳان ڏانهن جهازن جي ”بحاليءَ“ جي اصلي معنيٰ واضح ناهي، پر اسان کي سميريا جي انهيءَ دَور جي گهڻين ٽي تحريرن مان اهو ضرور معلوم آهي ته اها صدي، جنهن جي دوران ۾ آر ۾ ا ٽئين گهراڻي جي بادشاهن جي حڪومت قائم هئي، ان ۾ ماڳان ۽ ميلوها نالي وارن ملڪن سان سنڌن تمام گهڻو ۽ تڪو واپار هلندڙ هو. هيءَ ڳالهه قابل غور آهي ته جنهن اشلوڪ ۾ دِلمُن تي برڪتن نازل ڪرڻ جي التجا ڪيل آهي، جنهن جو حوالو اسان اڳيئي ڏيئي چڪا آهيون، تنهن ۾ ميلوها نالي واري ملڪ کي التجا ڪيل آهي ته اهو انهيءَ ملڪ لاءِ پنهنجي ”ميسو“ ڪاٺ کان علاوه ”خلاصي“ موڪلي، ساڳيءَ طرح ”آر جي عبادتگاهه“ وٽان به خلاصين سان گڏ اناج، ترن جي تيل ۽ شاندار پوشاڪن جي گهر ڪئي ويئي آهي،

ساموڻهي سفر جي لائق ٻيڙين متعلق جيڪا پهرين پڪي ثابتي سنڌو تهذيب جي زير اقتدار ڪنهن علائقي مان ظاهر ٿي آهي، سا لوٿل مان هٿ لڳي، جيڪو شهر هاڻي ڪمبي جي نار کان پري هٽيل آهي، ۽ جيڪو انهيءَ ملڪ ۾ آهي، جنهن لاءِ مون اهو رايو پيش ڪيو آهي ته انهيءَ ملڪ کي سميريا وارا ”سنڌو وارو ملڪ“ جي نالي سان سڏيندا هئا. انهيءَ هنڌ تي هڪ وڏي گودي يا ٽانڪي ٻاهرين واري ڪاري هئي، جنهن جو ڪنارو ٻن ۾ پڪل سرن

سان ٺهيل هو ۽ جنهن جي ڊيگهه ٧١٠ فوٽ ۽ ويڪر ١٢٠ فوٽ هئي. انهيءَ ۾ جهاز فقط وڏيءَ وير مهل هڪ اهڙي رستي کان داخل ٿي سگهندا هئا، جيڪو ان جي اڀرندي طرف ٽيويهه فوٽ ويڪرو هو، ۽ جتي ”پاڻيءَ کي روڪڻ واري پٽ وچي چائنٽ جي اڳيان ڏنل ٻنوڙي جهڙي ٿي آهي ۽ جيڪا وير جي هر حالت دوران گوديءَ ۾ پاڻيءَ جي موزون سطح کي روڪي سگهي ٿي.“ پاڻيءَ جي سطح کي هڪ دروازي ۽ ڇنڊڻ جي ذريعي وڌيڪ هيٺ به ڪري سگهبو هو. ظاهر آهي ته جهازن ۾ مال چاڙهڻ يا انهن مان مال لاهڻ جو ڪم گوديءَ جي الهندي پاسي ٺهيل هڪ وڏي ٿلهي يا گهاٽ تان ڪيو ويندو هو. انهيءَ هنڌ تي ٺهيل لنگر ۽ بنيادن جا نشان ڏيکارين ٿا ته اتي ڪي ”گدام“ هئا يا اهڙو ڪو آجهو هو، جنهن جي هيٺان مال رکيو ويندو هو. سامونڊي سرگرمين جي وڌيڪ ثابتي، لوٿل ۾ لڌل سامونڊي جانورن ۽ پيڙين جي تصويرن جي صورت ۾ به ملي آهي، جيڪي لنگرن، برتنن جي ٽڪرن ۽ بادباني ڪشتيءَ جي ڳاڙهيءَ مٽيءَ مان ٺاهيل هڪ نموني تي رنگ ۽ روغن سان نڪتل آهن. معلوم ٿئي ٿو ته بندر جي گودي شهر جي زندگيءَ جي ٻئي دور ۾ تعمير ڪئي وئي هئي ۽ آها چوٿين دور تائين استعمال ۾ ايندي رهي(١٢). آهو سڄو دور اٽڪل روءِ ٢١٠٠ سال قبل مسيح کان وٺي ١٨٠٠ ق.م تائين، يعني ته سمر جي تاريخ جي لحاظ کان ٽئين گهراڻي جي سڄي دور ۾ ۽ ان کان پوءِ آيل لارسا گهراڻي جي زماني تائين، هليل معلوم ٿئي ٿو. جيئن اڳيئي ذڪر ڪيو ويو آهي، انهيءَ صديءَ جنهن ۾ آر جي ٽئين گهراڻي ڏکڻ ميسوپوٽيميا تي حڪمراني ڪئي، انهيءَ ملڪ ۽ سنڌو سلطنت جي درميان واپاري سرگرمين جو عروج ڏٺو. ميلوها جي پيداوار جو انهيءَ دور جي ڪاروباري تحريرن ۾ بار بار ذڪر ڪيل

آهي ـــ ۽ اهو ذڪر نہ فقط ڪڇي مال جي شين جو آهي، پر انهن چيزن جو بہ آهي، جيڪي انهن مان ٺاهيون وينديون هيون. معلوم ٿئي ٿو تہ عاج مان تراشيل "سيلوها پکي" انهيءَ ملڪ ۾ ڏاڍا مقبول هئا ۽ اندازو اهو آهي تہ اهي پکي گهڻو ڪري مور هئا. اسان کي عاج جي هڪ جهنگلي ٻڪريءَ ۽ انساني شبيهہ وارين پُتلين، مرد خواهہ عورت، ٻنهي جنسن بابت پڻ ٻڌايو ويو آهي؛ ۽ هڪ ٻولڙي جي بوتي جو ڏس پڻ مليو آهي، جيڪو ڪنهن ٻيءَ شيءِ مان ٺهيل هو. انهن تحريرن ۾ نہ فقط انتهائي قيمتي "سيسو" ڪاٺ جا حوالا موجود آهن، پر ساڳئي وقت ميلوها ٺامي، ميلوها آبنوس جو پڻ ذڪر ٿيل آهي، جنهن مان اندازو ڪري سگهجي ٿو تہ اهو ملڪ انهن شين جو پڻ واپار ڪندو هو(۱۳).

ان جي آبتڙ، آئسين-لارسا دور، جيڪو سال ۲۰۰۰ ق-م کان وٺي سال ۱۸۰۰ ق.م. تائين هليو، تنهن جي متعلق هن وقت تائين مليل اٺن سون کان بہ وڌيڪ ڪاروباري تحريرن مان ڪنهن هڪ ۾ بہ ميلوها يا ان جي مال جو ڪو سڌوسنئون حوالو نہ ٿو ملي. فقط هڪ تختيءَ ۾، جنهن جو لارسا گهراڻي جي ٽئين بادشاهہ، سومو-آئيلو، جي زماني سان تعلق آهي، اهڙين قيمتي شين جي فهرست لکيل آهي، جيڪي شايد اتان جون هجن. اهي شيون دِلمُن ڏانهن ڪيل هڪ سامونڊي سفر تان واپسيءَ ۾ آنديون ويون هيون(۱۴) ۽ نينگال جي مندر ۾ ديويءَ جي آستان تي نذراني طور پيش ڪيون ويون هيون. انهيءَ ۽ ساڳئي قسم جي ٻين شهادتن مان، جن جي نوعيت گهڻي قدر منفي آهي، هيءُ نتيجو ڪڍيو ويو آهي تہ جتي سارگن بادشاهن جي زماني ۾ واپاري جهاز سُمر ۽ سنڌو سلطنت جي سامونڊي ڪنارن وارن ملڪن جي درميان يڪو سفر ڪندا رهندا هئا، اتي ٽئين گهراڻي جي دور جا سميريا وارا واپاري جنهن انتهائي دور دراز ملڪ جو باقاعدي سفر ڪندا هئا،

سو ماڳان هو، ان ڪان پوءِ آئيسن-لارسا دؤر ۾ اهي وري دِلمُن ڪان وڌيڪ پري ڪونہ ويندا هئا. ائين پيو نظر اچي تہ انهيءَ شهر ترقي ڪري، هڪ اهڙي تجارتي مرڪز جي حيثيت اختيار ڪئي هئي، جو "سنڌو" ديس جا واپاري، ماڳان وارا ۽ سميريا جا تاجر، جيڪي آئيلڪ دِلمُن (يا جديد اصطلاح ۾ دِلمُن وارڪي) جي نالي سان مشهور هئا، انهن ملڪن جي ڏهيل مال جي ڏي وٺ لاءِ آتي وچي گڏ ٿيندا هئا. ائين پيو پانئجي تہ انهن ڏورانهين ڪاروباري سرگرمين لاءِ ئي هڪ خاص قسم جي مهر جو استعمال ڪرڻ شروع ڪيو ويو هو، جيڪا گول شڪل جي هئي ۽ اهي مهرون هاڻي "ايراني نار واريون مهرون" سڏجڻ لڳيون آهن. سميريا جي هڪ تختيءَ تي، جنهن تي هڪ لارسا واري واپاريءَ طرفان هڪ معاهدو لکيل آهي، جنهن موجب هن ڪي ڪنهن ڏورانهينءَ منزل ڏانهن سمنڊ رستي ڪٽڪ، تير ۽ پشم برآمد ڪرڻي هئي، انهن مهرن منجهان هڪ اهڙي مهر جو ٺپو لڳل آهي، جيڪا ذري گهٽ انهيءَ ساڳئي قسم جي مهر آهي، جنهن جو هڪ نمونو لوٿل مان مليو آهي. پر، انهن گول مهرن جو تمام گهڻو تعداد بحرين ۽ فيلڪا نالي هڪ ٻيٽ مان دستياب ٿيو آهي، جيڪو ٻيٽ (ايراني) نار (١٥) جي منهن وٽ بيٺل هو. دِلمُن جي خوشحاليءَ ۽ آسودگيءَ ۽ ان جي وسيع علائقن ۾ ڦهليل واپار تي فخر ۽ ناز جي احساس جو اظهار انهيءَ اشلوڪ ۾ ڪيل آهي، جنهن جو ذڪر اڳيئي ڪيل آهي. واپار جي انهيءَ طريقي مان سمر کي پڻ فائدو ٿيندڙ نظر اچي ٿو. دراصل وولِيءَ جو اهو قول آهي تہ رِم-سِين جي زماني وارو اُر، جيتوڻيڪ تڏهن سُمر جي حڪمران گهراڻي جي گاديءَ وارو هنڌ نہ رهيو هو، پر ان جي باوجود اهو "انهيءَ دؤر واري شهر ڪان درحقيقت وڌيڪ وڏو ۽ شايد وڌيڪ آسودو هو، جيترو اهو اُر-نامو

واري ڏور ۾ هو"، جنهن جو اهي ٽي صديون اڳي گاديءَ وارو شهر ٿي رهيو هو (١٦). پر سال ١٧٨٣ ق-م ڌاري، ر-م-سين جي ڏکڻي حڪومت جو بابل جي بادشاهه حمورابيءَ جي هٿان زبردست خونريزيءَ سان اوچتو خاتمو آندو ويو، جنهن هن کي شڪست ڏيئي قيدي بنايو، سڄو سمر پنهنجي ماتحت آندو ۽ ار کي تباهه ۽ برباد ڪري ڇڏيو. انهيءَ وقت کان وٺي، ڪيترين ئي صدين تائين، ميسوپوٽيميا جي ڪنهن به تحرير يا ڪتبي ۾، ايراني نار رستي واپار جو ڪو به ذڪر نه ٿو ملي. بابل وارن جو پنهنجو واپار اڳيئي ڪن ٻين ملڪن سان ٿيندڙ هو، جهڙڪري انهن ڪنهن زماني جي سمر وارين انتهائي طاقتور شهري-رياستن جي آسودگيءَ ۽ خوشحاليءَ جي بحاليءَ کي پاڻ لاءِ خطرناڪ سمجهيو هوندو.

۽ ايراني نار جي اوڀرئين پاسي وارن ملڪن سان ار وارن جي سابق تجارتي تعلقات جو ڇا ٿيو؟ لوٿل ۾ مليل شهادت سان جيڪو هي اندازو ٿئي ٿو ته اتان جي عظيم ساموندي گوديءَ جو استعمال ١٦٠٠ سال ق. م. کان جلدي پورو ختم ٿي ويو، (ايراني) نار کان اوڀرئين پاسي وارن ملڪن جي واپار جي اهڙي تباهيءَ ۽ تفرقي واري نظريي سان خوب ٺهڪي اچي ٿو. ار کان سواءِ دلمن بيڪار نظر ايندو هوندو. بهرحال لوٿل محض هڪ ساموندي بندر کان علاوه پيو به ڪجهه هو. ان کي پنهنجون صنعتون هيون، خصوصاً ملڪن ڳاهڻ جون ـــ اتان جو اهو ڪارخانو سنڌ ۾ چنهو دڙو جي هڪ ٻئي اهڙي ڪارخاني جي ياد تازي ڪري ٿو ـــ ۽ اهو شهر ذري گهٽ يقين جي حد تائين ضلعي يا صوبي جو مرڪزي شهر هو، ڇاڪاڻ ته شهر جي نقشي ۾ "ڪوٽ" جي رٿا ۽ نشان پڻ شامل آهن. اها جاءِ سنڌ و لوڪن طرفان فتح ٿيل ڪانم هئي، ڇاڪ هڻ ان جو پاڻ بنياد وڌو ويو

۽ اتي موهن جي دڙي کان، انتهائي مهنجي رستي جي حساب سان، (وچ وارن انتهائي دشوارگذار بيابانن کان پاسو ڪندي،) شايد پنج سؤ ميل پري، اسان کي سنڌو تهذيب جي هڪ مخصوص شهر جهڙيون ڳالهيون ۽ اتان جي ماڻهن جي تمدن جو هوبهو نقل نظر اچي ٿو. ساڳين ئي سڏين گهٽين سان آهائي مستطيلي جوڙجڪ، معياري ڊيگهه ۽ ويڪر واريون سرن جون جايون، پاڻيءَ جي نيڪال لاءِ نالين جو جارو، مقرر نمونن جا اوزار ۽ هٿيار، مهرن وارا 'تعويذ' جن تي ڏٺل واقعل "سنڌو" جي جانورن جون شڪليون ۽ تحريرون اُڪريل آهن، مخصوص شڪل شبيهه ۽ چٽن وارا ٺڪر جا ٿانءَ، ۽ "مٿئين شهر" ۾ هڪ اهڙي جاءِ، جيڪا اناج جي ذخيري ڪرڻ لاءِ گدام وانگر لڳي ٿي، وغيره. مطلب ته اتي ڪا، اهڙي ڳالهه ڪانه ڏٺي ويئي آهي، جيڪا سنڌ يا پنجاب جي شين جي نمونن سان مطابقت نه رکندڙ هجي(١٧).

اهائي تمدني ۽ فني يڪسانيت آهي، جنهن کي گهڻي وقت کان وٺي، سنڌو تهذيب کي ٻين کان نمايان ۽ جدا ڪندڙ انتهائي لاجواب خصوصيت طور تسليم ڪيو ويو آهي، ان جي باوجود جڏهن ته، ان جو ڪو نمونو مثال سنڌو ماٿريءَ جي "بادشاهي شهر" کان دور ۽ اچا ته، وڌيڪ دور واقع ڪنهن علائقي مان ملندو، تڏهن اهو ورِي نئين سر آثار قديم جي ڳولائن لاءِ حيران ۽ متعجب ڪرڻ جو سامان مهيا ڪندو. ٺڪر جي ٿانون جي ساڳي شڪل ۽ صورت ۽ مٿن نڪتل ساڳين چٽن ۽ تصويرن جو بار بار ۽ باقاعدگيءَ سان ايڏيءَ وڏيءَ ايراضيءَ ۾ ڦهليل شهرن مان اپڻ، ماڻهوءَ جي دل ۾ الهندي يورپ ۾ "ساماڻين" برتنن جي وسيع ايراضيءَ ۾ دريافت جو خيال پيدا ڪري ٿو، پر ان مان هي نتيجو نٿو ڪڍي سگهجي ته، سنڌوءَ جا ٺڪر وارا ٿانو خود سنڌو سلطنت

۾ شامل ٿيل علائقن ۾ تقسيم ڪرڻ جي غرض سان ڪو
وڏي پيماني تي ڦهليا ويندا هئا. مسٽر چوي ٿو ته، ٺڪر
جي ٿانون جي جنس کي خيال ۾ آڻيندي، معلوم پئو ٿئي ته
"موهن جي دڙي ۽ هڙاپا جي ماڻهن ۾ تخليقي قوت جي
انتهائي حد تائين ڪوتاهي ۽ ڪمي هئي" (١٨). پر حقيقت
۾ انهن وٽ تخليقي قوت جي شايد ايتريقدر ڪمي ڪانه هئي،
جيتري آها ڏيکاري ويندي هئي يا ڄاڻي ٻجهي ان جي
حوصله شڪني ڪئي ويندي هئي، يعني انهن ڪئي چنجي ته
سنڌو لوڪن جي ماتحت ايراضين مان هر ايراضيءَ ۾، انهيءَ
"صنعت" جي فن ۽ مهارت جي نظم ۽ ضبط جو ڪو مرڪزي
ادارو باقاعدگيءَ سان ڪم هلائيندو هو ــــ ۽ سڄيءَ "سلطنت"
۾ هڪ مرڪز تان ٺڪر جي ٿانون جي تقسيم نه، بلڪ
تربيت يافته ڪاريگرن جي تقسيم ٿيندي هئي. اهائي حالت
ٽامي ۽ پتل جي اوزارن جي آهي. انهن اوزارن جا هر شهر
۾، جتان به اهي لڌا آهن، ساڳئي قسم ۽ ماپ جا نمونا ڪم ۾
آندل ڏٺا ويا آهن، ۽ هرهنڌ انهن جي هڪ ئي مقرر نمونن
جي حدبندي رائج ملي آهي. اوزارن جي ٺاهڻ جي فن ۾
انهيءَ حيرت انگيز ۽ عجيب هڪجهڙائيءَ جا به ڪيئي مثال
ڏيئي سگهجن ٿا. ان کان علاوه عام استعمال ۾ ايندڙ سڀني
قديم شين جي ساخت ۾ (مهرن وارن 'تعويذن' کان علاوه)
فني ۽ حرفتي مهارت، پروفيسر پگٽ جي قول موجب، ڪڏهن
به "ماهرانه يڪرنگيءَ" کان مٿي نٿي پهچي. اهڙيءَ يڪسانيت
جو سبب هن قياس ڪرڻ سان نهايت آسانيءَ سان سمجهه ۾
اچي ٿو ته "سنڌو سلطنت" جي دور ۾ سنڌن هرهڪ هنر ۽
فن جو نظام انهيءَ فن سان وابسته جماعت هلائيندي هئي.

ترڪيب ۽ فني طريقي ۾، زمان توڙي مڪان جي
لحاظ کان، جمود ۽ قدامت پسنديءَ ڪري، عام طرح سان "سنڌو"
وارن ملڪن جي هنرن لاءِ مخصوص سمجهيو ويو آهي ــ اهو

هن طرح جو انهيءَ تهذيب جي زندگيءَ جي سڄي دؤر ۾، جيڪو هن وقت تائين ڪيل کوٽائين مان ظاهر ٿيو آهي، ان جي ڪاريگرين ۽ هنرن ۾ ڪو به قابل قدر واڌارو يا سڌارو ڪونه ٿيو. گذريل چند سالن کان وٺي انهيءَ نظريي مان ڪجهه قدر اختلاف ڪيو ويو آهي، پر اهو انهن خصوصيتن جي وڏيءَ اڪثريت متعلق صحيح آهي، جيڪي انتهائي حد تائين ذاتي ۽ خصوصي طرح سنڌو لوڪن جون آهن. چنانچه، ڌاتن مان ٺهيل اوزارن توڙي "سنڌو" تحرير جي سلسلي ۾ نهايت آڳاٽن ۽ ويجهي کان ويجهي دؤر وارن نمونن ۾ ڪو به فرق نظر نٿو اچي. سر جان مارشل جو بيان آهي ته سندس طرفان موهن جي دڙي ۾ ڪيل تهن جي ورچ ان جي اڏاوتي آثارن جي دؤرن مان واسطو رکي ٿي، ۽ نه مختلف تهن مان لڌل "قديم شين" جي نوعيت تي، چاڪاڻ ته "عام طور انهن قديم دؤر جي نڍين کان نڍين ۽ وڏين کان وڏين شين جي... صورت ۽ نموني ۾ اهڙو ته مختصر ۽ ٿورڙو فرق ظاهر آهي، جو دڙي جي هڪ تهه مان لڌل شين کي ٻئي تهه مان لڌل شين کان جدا ۽ ممتيز ڪرڻ ممڪن ئي ناهي."

انهيءَ باري ۾ وڌيڪ تبصرو ڪندي هن لکيو آهي ته "جيڪڏهن موهن جي دڙي جي آباديءَ جو عرصو ڏگهو هجي ها، ته پوءِ جيڪا يڪسانيت هيتي ڏٺي وئي آهي، سا هوند ممڪن نه رهي ها"— هن جيتري کوٽائي ڪئي هئي، تنهن جو هن اهو اندازو لڳايو هو ته ان وقت ۾ وڌ ۾ وڌ پنج سؤ سالن جي عرصي جي نمائندگي ڪئي ٿي- پر "جنهن منزل تي هيءَ تهذيب اسان جي اڳيان ظاهر ٿئي ٿي، ان منزل تي آها اسان کي اڳي ئي پوريءَ طرح سان پنهنجي بلوغت کي پهتل نظر اچي ٿي، ۽ انهيءَ ڪري اسين هيءُ اندازو ڪرڻ لاءِ مجبور ٿيون ٿا ته آها پنهنجي اوسر جو هڪ وڏو دور ان منزل کان اڳ ئي گذاري چڪي هئي(١٩)." بهرحال

هيءَ ڳالهه به ڪنهن ثابت ٿيل حد تائين پختي ڪانهي ته
ڪن خاص حالتن ۾، هنرن ۽ ڪاريگرين جي طريقن ۾
جيڪڏهن ڪنهن ڊگهي عرصي تائين ڪا تبديلي رونما نه
ٿي ٿئي ته اها ڪا غير معمولي يا غير فطري ڳالهه آهي.
سر ليئو نارڊ وولي ءَ 'تل اشنا الالخ' مان لڌل ٺڪر جي ٿانون
۾، هڪ هزار سالن کان به وڌيڪ عرصي دوران سا ڳيءَ هڪ
حيرت انگيز يڪسانيت ڏانهن ڌيان ڇڪايو آهي (٢٠). اسين
ان باري ۾ ڪهڙي به راءِ رکون، ته آيا هنرن ۽ ڪاريگرين
جي معيار ۾ ترقي ۽ واڌارو ڊگهي ۽ لاڳيتي انساني تهذيب
جي عرصي جي هڪ قدرتي ۽ لازمي وصف آهي يا نه، بهرحال
اسان کي اهو به جڳائي ٿو ته اسين سر مارٽيمر وهيلر جي هن
بيان کي به خيال ۾ رکون ته "سنڌو لوڪن جي تمدن جي
هيءَ نام نهاد يڪسانيت کي وڌائي بيان ڪيو ويو آهي ۽ اها
يڪسانيت جيتريقدر قديم دور جي ڪاريگرن جي جبلتي ۽
فطري قدامت پسنديءَ جو نتيجو ٿي سگهي ٿي. اوتريقدر اهو
نتيجو اسان جي پنهنجي تحقيق ۽ تطبيق جي ناقص ۽ فرسوده
طريقن جي ڪري پڻ اخذ ڪيل ٿو ڀانئجي." ان جي باوجود،
سر مارٽيمر پاڻ به اها شاهدي ڏئي ٿو ته خصوصاً سنڌو
لوڪن جي ٺڪر جي ٿانون جي ساخت ۾ "سنڌو تهذيب
جي پوين دورن ۾ فني معيار جو تنزل ظاهر ڏسي
سگهجي ٿو." منڪي خود به ان ڳالهه ڏانهن اشارو ڪيو
هو ته ٺڪر جي ٿانون جي ڇٽساليءَ جو، پوين دورن جي
ڀيٽ ۾، اوائلي دورن ۾ وڌيڪ عام رواج هو (٢١). جيسين
مهرن جو واسطو آهي، ته وانس هڙاپا جي انتهائي هيٺانهين
سطحن مان مليل هڪ اهڙيءَ ننڍڙيءَ سهڻيءَ مهر ڏانهن توجهه
ڇڪايو آهي، جيڪا مخصوص قسم جي اوچي معيار جي جڙيل
هئي. ٻئي طرف منڪي موهن جي دڙي مان لڌل ٽامي جي تختين جو
خاص طرح بيان ڪيو آهي، جي ان جي پوئين دور سان واسطو

رکندڙ آهن ۽ آهي ڪاريگريءَ جي ڪنهن خاص معيار جون معلوم نہ ٿي ٿيون. مطلب تہ جيڪي بہ ٿوريون گهڻيون فن ۽ ڪاريگريءَ جون تبديليون نظر آيون آهن، سي اڪثر حالتن ۾ بهتريءَ بدران خرابيءَ ڏانهن لاڙو رکندڙ ڏٺيون ويون آهن. باقي جيستائين ميسوپوٽيميا وارن جي ماڳين مثالن جو معاملو آهي، تہ آنهيءَ سلسلي ۾ بہ وولي ءَ سمر جي ڏاتوگرن جي فن ۾ آيل ”افسوسناڪ ابتريءَ“ ڏانهن ڌي ڌيان ڇڪايو آهي، جيڪا انهن ۾ اوائلي گهراڻي جي دور وارن اعليٰ درجي جي پتل جي ٺهيل اوزارن جي ڀيٽ ۾ اڪيڊيا واري زماني جي ٺاٺارن جي هٿان، بي ڍنگي طريقي سان متروڪن سان ڪٽيل سٽيل شين جي صورت ۾ آيل هئي. سميريا جي ٻين قديم دور وارين شين ۾ بہ هو انهن جي ”عقل ۽ ڪاريگريءَ ۾ آهستي آهستي آيل تنزل“ جي نشاندهي ڪري ٿو. هن جي انهيءَ سلسلي ۾ اهائي راءِ آهي تہ انهن جي ”ڪاريگريءَ جي ڇهپل ۽ بيٺل طور طريقن سندن فن جي اصليت کي درجي بدرجي ختم ڪري ڇڏيو.“ (٢٢)

اهي ڳالهيون اسان کي وري ڦيرائي گهيرائي انهيءَ ڏي اصلوڪي خيال تي پهچائين ٿيون تہ سنڌو لوڪن جون سڀ صنعتي ۽ ڪاريگريءَ جون شيون هڪ سخت ۽ اڏول جماعتي نظام جي تحت هيون، ڇاڪاڻ تہ اسان جو اهو خيال هن عام تصور سان پوريءَ طرح ٺهڪي اچي ٿو تہ سنڌو تهذيب جي شهرن ۾ زندگيءَ جو نظام صدين تائين ڪن اهڙن حڪمرانن جي ضابطي هيٺ هلندڙ هو، جن جو سڄو اختيار ڪلي تسليم ٿيل مذهبي قاعدن ۽ دستورن تحت هلندڙ هو. پروفيسر پگٽ جي لفظن ۾ ”ان جي پنهنجي روزمره جي ننڍين ننڍين ڳالهين کي بہ صدين تائين جيئن جو تيئن محفوظ رکڻ ۽ ان جي اهڙيءَ حيرت انگيز دستور پسنديءَ سان...... يقيناً هڪ اهڙي سماجي نظام جي نشاندهي ٿئي ٿي، جنهن ۾

'مندر' جي ناقابل تبديل روايتن کي وقت جي حڪمران جي ذاتي آرزوئن ۽ خواهشن کان وڌيڪ وڏي اهميت حاصل هئي(٢٣)." اهڙيءَ طرح، جاين جي ٻار ٻار نئين سر ٺهڻ جي صورت ۾ به، گهٽين جي اصلوڪين حدن جي ٻاريڪيءَ سان ڪيل حفاظت، دستياب ٿيل بيشمار وٿن ۾ ڪوڙن وٿن جي ڪلي عدم موجودگي (جن سڀن ۽ ننڍن وٿن جي آڌار تي انهيءَ زماني جي مُروج تور ۽ ماپ جي اڪائيءَ ۽ ٻيڻ واڌو ڏهائيءَ جو نظام اخذ ڪيو ويو آهي)؛ گندي پاڻيءَ جي نيڪال لاءِ محنت ۽ سچائيءَ سان ٺاهيل نظام کي صاف ڪرڻ جو معياري انتظام-اهي سڀ ڳالهيون هڪ خبردار ۽ قابل شهري انتظاميه جي نشاندهي ڪن ٿيون. ساڳيءَ طرح سان اناج جا وڏا گدام ۽ (هڙاپا ۾) انهن سان گڏ اناج کي ڪٽي سٽي صاف ڪرڻ جا ٿلها، ۽ ساڳئي وقت مزورن جي رهڻ لاءِ ٺهيل جهوپڙين ۽ ڪچن گهرن جون "ڏکيون قطارون"، ملڪ جي زراعتي معيشت تي رياست جي ضابطي جو ثبوت پيش ڪري رهيون آهن. ۽ انهيءَ حڪومت جي نوعيت جو عڪس موهن جي دڙي واري ڪوٽ تي تعمير ٿيل عمارتن مان ئي ملي ٿو، ۽ انهيءَ نوعيت جي تصديق، هڙاپا جي ساڳئي قسم جي ڪوٽ جي پٽ سان جلوس ڏسڻ لاءِ ٺهيل ٿلهن مان به ٿئي ٿي. ڇا، اهي "بلند جايون" ڪنهن اهڙي 'قومي' سرپرست ديوتا جون ته نه هيون، جنهن جي نمائندگي وقت جي پروهت-راجا يا پروهتن جي پشت مان پيدا ٿيل وارثن طرفان ڪئي ويندي هئي؛ جن جو انتظامي اوزار هڪ اهڙي باضابطه دفتري حڪومت هئي، جنهن جو بنيادي پاليسي اصول هيءُ هو ته آهائي "بهتر ڄاڻي ٿي" ته سنڌو-ديس ۽ ان جي ماتحت علائقن ۾ رهندڙ سڀني ماڻهن جي ڀلائي ڇا ۾ هئي؟

اهو سخت ۽ اڏول نظام پنهنجي پوري جوڀن ۾ ڪيترو
وقت هليو، سو ڪنهن به طرح سان واضح ڪونهي. جيئن ته
اهين مهوهن جي دڙي ۽ چنهو دڙي جي هيٺانهن طبقن ۾
زير زمين پاڻيءَ جي موجودگيءَ سبب انهن ڳاديءَ وارن مکيه
شهرن جي انتهائي اوائلي ۽ ابتدائي آبادين وارن حصن تائين
نه ٿا پهچي سگهون ۽ جڏير جي دڙي ۽ نوهتو جي پرمان
ڳاڙهي پڙي جي شهادتن جو به اڃا انتظار ڪرڻو پوندو، تو،
ان ڪري اسان کي نسبتاً ”ٻاهر پرين“ شهادتن تي ئي غور
ڪرڻو پوي ٿو، جيڪي مردست اسان وٽ موجود آهن، پوءِ
آنهن جو اصل حقيقتن جي سچائپ جي سلسلي ۾ في الحال قدر
۽ قيمت ڇا به هجي. سنڌو لوڪن جو لوٿل تي قبضو شايد
ٻن صدين تائين هليو، جنهن کان پوءِ انهن جو ضابطو ختم
ٿي ويو، يا ڪنهن ٻئي تمدن واريءَ اهڙيءَ قوم جي وڌندڙ
اثر جي دٻاءَ کان جيئن پوءِ تيئن وڌيڪ هلڪو ٿيندي نظر
اچي ٿو، جيڪا شايد انهيءَ علائقي جي اصلوڪن رهاڪن
تي ئي مشتمل هئي ۽ جنهن پنهنجن پهرين حڪمرانن جي
تمدن جون ڪجهه روايتون پنهنجي لاءِ انتظامي سهوليت طور
ڪٺي اختيار ڪيون هيون. سنڌو لوڪن جي حڪمراني دور
کان پوءِ واري دور سان واسطو رکندڙ هتان جي آرضي تهه
مان لڌل شين جي ريڊيو-ڪاربان ڇڪاس مان ان دور جو
اهڙو سال مليو آهي، جيڪو آر جي تباهيءَ واري سال کان
ڪو گهڻو پوءِ جو نه آهي. راجستان جي ”ڪالي ٻنگن“ آثارن
مان لڌل شين جي ساڳئي طريقي سان ڪيل ڇڪاس مان مليل
سال پڻ ٻڌائين ٿا ته سنڌو لوڪ انهيءَ جاءِ کي به انهيءَ ئي
دور ۾ ترڪ ڪري ويا هئا، جيتوڻيڪ آها سرزمين ان زماني ۾
ساموندي واپار جي ماڳائيءَ جي خطرناڪ اثر هيٺ به اڃا آئيل
ڪانه هئي. هن جاءِ تي پڻ سنڌو لوڪن جي حڪومت جو
دور ٻن سؤ سالن تائين هليل نظر اچي ٿو (٢٤). اهڙيءَ طرح

هيءَ اندازو ڪري سگهجي ٿو تہ ”سنڌو سلطنت“ پنهنجي طاقت جي چوٽيءَ واري نڪتي تي سال ٢١٥٠ قبل مسيح ڌاري پهتي هئي ۽ سال ١٧٥٠ ق.م کان اڳي ئي انهيءَ نڪتي تان هيٺ ۽ هيٺ لهڻ لڳي هئي.

جڏهن اسين گاديءَ واري شهر، موهن جي دڙي، طرف ڌيان ڪريون ٿا، تڏهن ائين پيو معلوم ٿئي تہ جنهن زماني ۾ اُر اچا ترقيءَ جي اوج تي هو، تڏهن سنڌو تهذيب جو هيءُ شاهہ شهر، اڳي ئي زوال پذير ٿي چڪو هو، نہ فقط آباديءَ وارو سيني کان متيون تهہ، بلڪہ ان سان لڳو لڳ هيٺيون تهہ بہ، جيڪي بيئي تهہ وقت جي لحاظ کان هڪ صديءَ کان وڌيڪ عرصي جي نمائندگي ڪن ٿا، ان جي تنزل جا بيشمار ثبوت ظاهر ڪري رهيا آهن. اتفاق سان موهن جي دڙي ۾ ريڊيوڪاربن طريقي سان اڳ ۾ ئي جسمي شين جي تحقيقات ڪئي ويئي- مثلاً سڙيل ڪڻڪ جي داڻن جي- جيڪي پوئين زماني واري آباديءَ جي سطح مان هٿ آيا هئا، ۽ انهن جي چڪاس مان ڪڻڪ جي داڻن جي عمر بابت اهڙا سال مليا، جيڪي ر.م سن (٢٥) جي زوال وارن سالن سان ٺهڪي بيهن ٿا. جيتوڻيڪ اڪيلي هن تجربي تي اهڙي نتيجي لاءِ پروسو ڪرڻ اعتبار جوڳي ڳالهہ ڪانهي، ان جي باوجود هن خيال لاءِ معقول سبب ملي ٿو تہ موهن جو دڙو سميريا جي اُر واري دور کان پوءِ بہ قائم هو. پر انهيءَ زماني ۾ سنڌوءَ جو اهو شهر ابتريءَ واري دور ۾ داخل ٿي چڪو هو ۽ پنهنجي وجود کي جيئن تيئن ڪري محض گهلي رهيو هو. اُن جي انهيءَ دور جي جاچنا ڪرڻ کان اڳ ۾، اسان کي [illegible] پنتي نهاري، هن ڳالهہ تي غور ڪرڻ گهرجي تہ هن شهر جي زندگيءَ تي طبعي حالات، خصوصاً سنڌو نديءَ جي چال چلت جو، ان کان اڳين دورن ۾ ڪهڙيءَ طرح اثر انداز ٿيڻ جو امڪان هو.

موهن جي دڙي جي پوئين دور کان اڳ جي صدين-
ڇهن يا ڪجهه وڌيڪ؟ -- جي عرصي ۾، جڏهن ۾ موهن جي دڙي
جي صورتحال جو اندازو لڳائي سگهجي ٿو، اهو شهر آسپاس
واري ميدان کان درجي بدرجي اتانهون ٿيندو رهيو هو.
کوٽائي ڪندڙن جي مختلف جماعتن منجهان سيني کان اوائلي
کوٽائي ڪندڙن آباديءَ وارن مختلف تهن جي چاليهن فوٽن
هيٺ تائين بلڪل سڌي سنئين کوٽائي ڪئي، ۽ هيءَ ڳالهه
حيرت انگيز معلوم ٿيندي ته ڊاڪٽر مئڪي طرفان چاليهن فوٽن
جي اونهائيءَ وارن تهن جو وقت جي لحاظ کان پهريون اندازو
فقط ٿي صديون هو، ۽ هن شهر جي هيئن اوچائيءَ طرف
اهڙيءَ تيز رفتاريءَ سان واڌ لاءِ ٻوڏين ۾ ٿيندڙ تباهيءَ کي
بنيادي سبب طور شمار ڪونه ٿي ڪيو. هن جي طرفان
انهيءَ باري ۾ اصرار ڪيو ويو ته پڪين سرن سان، اهڙيءَ
آب و هوا ۾، جهڙي سنڌ جي اترئين حصي ۾ ملي ٿي، ڪنهن
قسم جي ڏکيءَ عمر کي منسوب ڪرڻ غلطي آهي-"جن ماڻهن
ٿوري ئي مينهن پوڻ کان پوءِ، پڪين سرن کي ڪلر جي
اثر کان ڀڄندي ڀُرندي ڏٺو آهي، سي انهيءَ ڳالهه کي فوري طور
محسوس ڪندا ته هن حالت ۾ پاڻي ۽ گهر ڪيڏو وڏو نقصان
ڪري سگهن ٿا." ان کان سواءِ "گهرن مان گند ڪچري جي
ڦٽي ڪرڻ، ڀتين ۽ ڇتين تان پاڻيءَ سان ڪپ ڇڪ جي ڳري
هيٺ لهڻ،... ۽ هوا جي ذريعي دريائي چيڪي مٽيءَ جي
ذرن جي جمع ٿيڻ ڪري، شهر جي آباديءَ واري سڄي دور
۾ ان جي سطح ۾ مستقل طور آهستي واڌ ايندي
رهي، ۽ انهيءَ سبب جي ڪري جڏهن به گهرن جي فرش ۽
ٻاهرين گهٽين جي سطحن ۾ آيل فرق تڪليف ڏيندڙ ثابت
ٿي ٿيو، تڏهن ڀتين، فرشن ۽ ڇتين جي سطح کي مٿي
ڪرڻ ضروري ٿي ٿي پيو." سر ليئونارڊ وولي ڏاڍيءَ وضاحت
سان ڏيکاري ٿو ته ڪيئن نه آر شهر ۾ به جاين جون سطحون،

سيلاب جي سبب ڪان اثر پذير ٿيڻ ڪان سواءِ نئي، مستقل طور ساڳئي اهڙي ئي طريقي سان مٿي چڙهنديون ٿي رهيون(٢٦).

موهن جي دڙي جي پسگردائيءَ واري سيلابي ميدان جي سطح سنڌو نديءَ جي پاڻيءَ سان گڏ ايندڙ ريت جي مخصوص عمل جي ڪري پڻ درجي بدرجي مٿي چڙهندي رهي هوندي، جيتوڻيڪ ميداني علائقي جي سطح جي چاڙهه جي رفتار، شهر جي سطح ۾ ايندڙ واڌ جي ڀيٽ ۾ گهڻي قدر گهٽ هوندي. اسان ڪي اهو معلوم ناهي ته انهيءَ زماني ۾ سنڌو نديءَ جو وهڪرو ڪهڙو هو، ۽ نه وري اها خبر آهي ته آيا هڪ ئي شاخ جي صورت ۾ سمنڊ ۾ وڃي ڇڙندي هئي يا موهن جي دڙي ڪان ڪجهه مٿيرو آها بن شاخن ۾ ورهائجي سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪندي هئي. ان ڪان سواءِ اهو ممڪن آهي ته سنڌو لوڪن جي دور ۾ ستلج ندي هاڪڙا-نارا ۾ وڃي پوندي هئي، ۽ نه سنڌو نديءَ ۾. جيسين سنڌو نديءَ جو واسطو آهي، ته انهيءَ نديءَ گذريل ٻن هزار سالن جي دوران سنڌ مان جيڪي پيٽ ڦيرايا آهن، تن جي ثابتين مان ظاهر ٿئي ٿو ته ان جي ٻن شاخن واري صورت انهيءَ مدت جي ٻه ڀاڱي ٽئين حصي جي دوران قائم رهي، جنهن ڪان پوءِ ست صديون آها ندي هڪ ئي ڀڪي وهڪري جي صورت ۾ وهي، سمنڊ ۾ ڇڙڻ ڪان ٿورو اڳي، وڃي هڪ ننڍڙي ڪيٽي ٺاهيندي (٢٧) هئي. اهو ممڪن آهي ته سنڌو ندي پنهنجي هيٺانهين حصي ۾، اڳي پڻ تمام گهڻيءَ مدت جي دوران هڪ ئي وهڪري رستي يا ورهائجي ٻن شاخن ۾ وهڻ جو نمونو واري وٺيءَ سان اختيار ڪندي رهي آهي.

سنڌو لوڪن لاءِ هڪ ئي اهڙيءَ نديءَ جي آٿل واريءَ حد اندر شهر جو بنياد ٻڌڻ جي ڀيٽ ۾، جيڪا پنهنجي پاڻيءَ جي سڄي مقدار ۽ ريت کي ڪٺي سڄيءَ سنڌ مان گذري وڃي سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪري، درياءَ جي ٻن وڏين شاخن مان ڪهڙيءَ

۾ هڪ جي ويجهڙائيءَ ۾ بنياد وجهڻ گهڻ خطري وارو هو؛ ۽ جڏهن سنڌوندي هڪ ئي وهڪري جي صورت ۾ سوهن جي دڙي جي پاسي کان وهندڙ هجي ها، يا جڏهن اها پنهنجي پاڻيءَ ۽ ريٽ جو سمورو يا گهڻو مقدار انهيءَ هڪ شاخ وچان ڏکي سمنڊ تائين پهچائيندڙ هجي ها، جنهن جي قريب اهو شهر ٻڌل هو، ته پوءِ ڪيئي سال لنگهي سگهيا ٿي، جو پاڻيءَ جي ڪا تمام وڏي آٿل ٿي سگهي ها ۽ ان جي نتيجي ۾ گهڻي مقدار ۾ ريٽ جي جمع ٿيڻ جي توقع ڪري سگهجي ها.

سر ڪلاڊ انگليز، جيڪو سنڌونديءَ جي معاملات جي متعلق اعليٰ ترين اختياري آهي، انهيءَ سيلابي ميدان جي تمام وڏي ۽ دور تائين ڦهليل علائقي ۾ درياءَ جي انهيءَ عمل ذريعي سطح ۾ ايندڙ سراسري چاڙهه جو تخمينو هڪ صديءَ پٺيان ست انچ لڳايو آهي؛ پر سمنڊ ۾ ڇوڙ ڪندڙ شاخ (يڪي هڪ وهڪري واريءَ) جي آسپاس ۽ ويجهڙائيءَ واري ميدان جي صورت ۾ آها سراسري "هڪ سؤ سالن ۾ هڪ فوٽ جيتري" هجي ها. ٻنان ڪنهن شڪ ۽ شبهي جي، هن انهيءَ تخميني لڳائڻ ۾ ستلج نديءَ جي اهڙي ريٽ جي جمع ٿيڻ جي رفتار کي ڌيان ۾ رکيو آهي. اسان کي هن هنڌ سر جان مارشل جي هين راءِ کي ٻه ڌيان ۾ رکڻ گهرجي ته "جنهن رفتار سان درياءَ جو ريٽ ڄمندو ۽ گڏ ٿيندو رهيو، آهو (موجوده رفتار جي بنياد تي) ڪافي وڌيڪ ٿي سگهيو ٿي، ڇو ته سنڌوندي هڪ سست رفتار سان وهندڙ درياءَ آهي، ۽ ان جي نتيجي ۾ اُن جي پيٽ ۾ ريٽ وڌيڪ تيز رفتاريءَ سان گڏ ٿيندو(٢٨) رهي ٿو." يقيناً، جيڪڏهن ڊاڪٽر ڊيل جي ڪوٽائين ڊوران جيڪي ٦٤-١٩٦٥ع ۾ سوهن جي دڙي ۾ ڪيون ويون، شهر جي آباديءَ واريءَ سطح جي گند ڪچري جا ذرا پرزا ايتريقدر گهڻيءَ اونهائيءَ مان ٻاهر ڪڍيا ويا،

جيڪا سوهن جي ڏڙي جي پسگردائيءَ واري ميدان جي متاچري ڪان اوڀيتاليه، فوٽ هيٺ هئي، ته پوءِ ماڻهوءَ ڪي هي نتيجو ڪڍڻو پوندو ته يا درياءَ جي ريٽ جي جمع ٿيڻ جي رفتار انتهائي تيز هئي، يا آنهيءَ سرزمين تي ماڻهن جي آبادي آنهيءَ زماني ڪان گهڻو اڳي ٿي چڪي هئي، جنهن ۾ عام طرح سان سنڌو ماٿريءَ واريءَ تهذيب جي ظهور ۾ اچڻ متعلق عقيدو رکيو وڃي ٿو. هن هنڌ تي سر جان مارشل طرفان ڏنل هڪ ٻيءَ راءِ ڪي جاءِ ڏيڻ موزون ٿيندي...

"مجموعي طور انهيءَ سڄي مسئلي تي غور ڪرڻ سان واضح ٿئي ٿو ته سنڌو ماٿريءَ واري تهذيب درياءَ جي ڪَپن تي انهيءَ زماني ڪان ڪيئي صديون اڳ وجود ۾ اچي چڪي هوندي، جڏهن اها پوءِ اسان جي چاڻ ۾ آئي آهي- ڪيترو اڳي، تنهن بابت ماڻهو فقط اندازو ئي ڪري سگهي ٿو؛ پر ائين چوڻ معقول ۽ مناسب ٿيندو ته اهڙي نتيجي جي ظهور پذير ٿيڻ لاءِ هڪ هزار سال به تمام گهٽ عرصو شمار ڪري سگهجي ٿو(٢٩)."

ڊاڪٽر ڊيل جي تحقيقات ڪان اڳ، ميدان جي متاچري ڪان هيٺ، اونهي ۾ اونها هنڌ، جن تي ڪليل ڪوٽاين ذريعي آباديءَ جا آثار ظاهر ٿيا هئا، سي سنه ١٩٣٢ع ۾ چوويهه فوٽ ۽ سنه ١٩٥٠ع ۾ چويهه فوٽ هيٺ هئا. ٻنهي حالتن ۾ زيرزمين پاڻيءَ جي موجودگيءَ وڏيڪ هيٺ ڪوٽاين ڪرڻ جو رستو روڪي ڇڏيو. انهن هنڌن تي آباديءَ جون اهڙيون سطحون انهيءَ تلهي ۽ اڻ ٽٽل پٽي ڪان گهڻو هيٺ موجود هيون، جيڪي مارشل ۽ متڪي طرفان "اوائلي دور" جي نالي سان سڏيون ويون آهن؛ انهيءَ انتهائي اونهي نقطي ڪان، جتان سڄاٽپ ۾ اچي سگهندڙ شيون، جهڙوڪ ڪچيون سرون، هٿ آيون آهن، هيٺين مفاصلي ڪي حساب ۾ آڻڻ سان، انهن سطحن جي قدامت ڪي ٢٤٠٠-٢٥٠٠ ق.م ڪان وڌيڪ

دور نہ ٿو رکي سگھجي. اسين، البت اهو فرض ڪري ٿا سگهون تہ اهي نقطا انهيءَ زماني جي آسپاس واري ٻاهرئين ميدان جي عام سطح سان مطابقت رکن ٿا. جيڪڏهن ائين هجي ها، تہ چوئيتاليهن صدين جي دوران مٽاچري جي چويهن فوٽن تائين مٽي چڙهڻ واري عمل جي سراسري رفتار ست انچ في صديءَ جي حساب سان ٿي هوندي. ممڪن آهي تہ اها رفتار ڪجهہ وڌيڪ تکڙي هجي. هيٺئين شهر ۾ — ’ڊي. ڪي‘ دڙو، جتي اهي تحقيقي ڪارروايون ڪيون ويون هيون — سنڌو لوڪن جي آباديءَ جي اوچي کان اوچي سطح، انهيءَ نقطي کان، جتي سنہ ١٩٣٢ع ۾ کيل کوٽاين ۾ ماٺهو پهتا هئا، اٽڪل چائيتاليهہ فوٽ مٿي پيٺل آهي. انهيءَ هنڌ جي آسپاس کيل کوٽاين ۾ ٻن هنڌن تي ”مٽڪي“ کي ڊٺل جاين ۽ ٻين جون وڏي مقدار ۾ نشانيون نظر آيون، جن کي هُن انهيءَ پڪي پختي شهر جي زندگيءَ جي ٻن مختلف دورن ۾ آيل غير معمولي ٻوڏ جي اثرات سان تعبير ڪيو. اڏاوتن جي اها ڊاهہ ڊوهہ — مٽڪي انهن ٻنهي سطحن ۾ ٻوڏ جي پاڻيءَ جي ڇڏيل ريٽ جي موجودگيءَ جو بيان نہ ڪيو آهي — ڏهن فوٽن جي عُمق واري مفاصلي تي موجود ٻن مختلف مٽاچرن تي ٿيل آهي. انهن ٻنهي سطحن جي ’درمياني‘ وقفي کي، جيڪو ٿُلهي ليکي ٽن دورن تي مشتمل آهي، موهن جي دڙي جو ”انتهائي ترقيءَ ۽ نهايت خوشحاليءَ ۽ آسودگيءَ وارو دور“ چئجي ٿو(٣٠). ميسوپوٽيميا واريءَ هِن شهادت سان، تہ اهو دور ’اُر‘ واري ٽئين گهراڻي جي ابتدا ۽ ’لارسا‘ دور جي اختتام جي وچ تي آيو هو، جنهن جو اسان اڳيئي ذڪر ڪري آيا آهيون، اهو نتيجو اخذ ڪرڻ صحيح معلوم ٿئي ٿو. اسين جيڪڏهن انهيءَ دور کي ٢٠٥٠ کان ١٨٥٠ ق.م تائين ٻن صدين جو عرصو فرض ڪري وٺندا سون تہ اسين اصل حقيقت جي گهڻو

قريب ٩ ته آن کان گهٽ پري ٻه ننڍا ٽڪر آهن، جن کان ٻه ٽي سڳهون، ۽ انهيءَ دور ۾ جاين جون سطحون هڪ ٻئي سان جي پٽيان اٽڪل پنجن فوٽن جي حساب سان مٿي چڙهيون هونديون.

مئي جي شهر جي اندرين حصن ۾ پنهنجي کيل کوٽاين مان جيڪي شهادتون هٿ آيون، تن کي هن پسگردائيءَ واري ميدان ۾ جدا جدا هنڌن تي کوٽيل کاهين مان دستياب ٿيل شين سان ملائي نتيجن ڪڍڻ جي ڪوشش ڪئي. انهن جاين مان ٻن ۾، جن مان هڪ جاءِ "ڊي. ڪي دڙي" جي اترينءَ ڪنڊ جي بلڪ ويجهڙائيءَ ۾ هئي، ۽ ٻي جاءِ "اسٽوپا" دڙي جي ڏاکڻينءَ ڪنڊ وٽ هئي، هن کي ڳريل ۽ پُريل سرن جي ٻن تهن جي وچ ۾ وارياسي مٽيءَ جو هڪ ته نظر آيو، ۽ سرن واري ته جي هيٺين طرف وري ڪيس سخت مٽيءَ جو هڪ ته مليو. انهن جي آڌار تي هو هنن نتيجن تي پهچي ٿو ته مٽيءَ جو مٿانهون ۽ تراڪڙو ته آنهيءَ ساڳئي سيلاب جي نتيجي ۾ پاڻيءَ مان آئرجي جميو آهي، جيڪو شهر جي اوج واري زماني ۾ آيو هو ۽ ان جي پڳل ٿلل جاين جا ٽڪرا ٽوٽا زمين تي وڇائي هليو ويو هو، ۽ هيٺانهون ۽ وڏيڪ اونهو چيڪي مٽيءَ وارو سخت ته شهر جي آنهيءَ دور کان اڳ ۾ آيل ڪنهن اوائلي سيلاب جي تباهيءَ جي نشاندهي(٣١) ڪري ٿو. آئرجي هيٺ ويٺل آنهن ٻن جدا جدا تهن کي، مئي جي ارضي سطح جي ماپ جي بنيادي انگ سان ڀيٽيندي، ظاهر ٿئي ٿو ته انهن ٻن تهن مان پهريون ته ميدان جي موجوده سطح کان ڪي ڏهه فوٽ مٿي آهي، ۽ هيٺيون ته انهيءَ سطح جي لڳ ڀڳ سنوت تي واقع آهي. وري، ٻاهرئين ميدان جي آنهن ٻنهي متبادل تهن جون سطحون آن جي موجوده سطح کان هيٺ ترتيبوار هڪ کان ٽن فوٽن، ۽ ڇهن ۽ ستن فوٽن جي درميان موجود ڏٺيون ويون.

جيڪڏهن انتهائي محتاط حساب لڳايو وڃي ته ميدان جو مٿاڇرو سراسري طور هڪ صديءَ جي پويان ست انچ مٿي چڙهيو آهي، ته پوءِ ائين نظر ايندو ته مٿڪي وارين ڪاهين ۾ جن سيلابن واريا سي مٽيءَ جا اهي تهه ٺاهيا هوندا، سي، ڪن مناسب صدين جي وچوٽيءَ سان، خود عيسوي سن جي شروع کان پوءِ ئي آيا هوندا. مٿڪي، شهر جي مٿي چڙهندڙ سطحن ۽ ٻاهر ميدان جي قدرتي چاڙهه جي وچ ۾ نسبتي تعلق ڏيکارڻ جي ڪوشش ۾، هن ڳالهه جو خيال ئي نه رکيو آهي ته موهن جي دڙي جي اوج واري زماني ۽ ان جي آخري دورن ۾ ڪيتريقدر نه وڏي ناسوافقت هوندي. بهرحال، هو ٻاڻ ئي اها ڳالهه قبول ڪري ٿو ته "جيئن ته شهر کان ٻاهرئين ميدان جي سطح شهر جي گهٽين جي سطح کان ڪافي حد تائين هيٺ هوندي، ان ڪري ٻوڏ جي پاڻيءَ جو، سواءِ ڪنهن وڏيءَ ٻوڏ جي، گهٽين ۾ اندر داخل ٿيڻ مشڪل هوندو. پر سيلابن جو عمارتن تي، سر جي صورت ۾، جيڪو خطرناڪ اثر ٿي رهيو هو، تنهن جو ثبوت اسان جي کوٽاين مان مليل پڪل ٽُل سرن جا هيٺ ڇميل تهه آهن. شهر جي تاريخ جي وچولي ٽئين دور وارين ٻتين ڪي پاڻيءَ سان آلرجي هيٺ ويٺل مٽيءَ کان پڻ زبردست نقصان پهتو آهي، ۽ انهيءَ دور جو اختتام پاڻيءَ جي سيمي سبب دڙي جي حد کان زيادهه آلي ٿي وڃڻ ڪري آيو. اها حقيقت هن مان ثابت آهي ته شهر جي رستن جي پاسن کان ٺهيل ٽلهن جهڙيون هلڪيون اڏاوتون ٻ، ويهي رهيون آهن."

هيءَ ڳالهه خاص طور قابل غور آهي ته کوٽائي ڪندڙ طرفان "دريائي ريت جي انهن ٽن ٽلهن تهن بابت، جيڪي ڪيس 'ڊي-ڪي' دڙي جي مرڪزي حصي ۾ جدا جدا سطحن تي مليا"، هڪ لفظ به نه چيو ويو آهي. اهڙو هڪ ئي مثال، جيڪو مون کي نظر اچي ٿو، ۽ جيڪو مٿڪي

ڪي شهر جي ”آباديءَ واري حصي جي اندر“ کوٽائي ڪندي
سامهون آيو، سو هڪ تمام اوائلي تهه ۾ هو، جيڪو سنڌ
سطحي ماپ جي بنيادي انگ کان پنجٽيهه فوٽ هيٺ، ۽ ٻاهرئين
سيلابي ميدان جي جديد سطح کان چوڏهن فوٽ هيٺ هو.
هو چوي ٿو ته ”انهيءَ بنيادي سطح کان هيٺ سخت مٽيءَ
جي تهه ۾ ڪٿي ڪٿي خاڪي رنگ جي واريءَ جي موجودگي
آن دور ۾ آتي سيلاب اچڻ جو واضح ثبوت(٣٣) آهي.“
انهيءَ سخت مٽيءَ جي تهه مان ڪو ڀروسي جوڳو مطلب
ڪڍڻ هڪ وڏو مسئلو آهي. عمارتن جي سطح سان ان جي
نسبتي تعلق مان اهو معلوم ٿئي ٿو ته اهو تهه شهر جي
تاريخ جي اوائلي زماني ۾ جميو آهي، پر خود آن جي پنهنجي
ڪافي گهڻي ٿولهه — ڏهن فوٽن کان مٿيري — ڏيکاري ٿي ته
اِهو هنڌ، جيڪو شهر جي آباد علائقي جي آخري ڇيڙي کان
گهڻو پري ڪونهي، طويل زماني تائين بار بار سيلابن جي
زد ۾ ايندو رهيو آهي. بهرحال، جيڪڏهن مٿيون ”ڏي ڪي
دڙي“ وارين سنڌس کوٽائين مان مليل شهادتن جي مطلب
ڪڍڻ ۾ صحيح آهي ته پوءِ اسان کي هيءُ نتيجو ڪڍڻو
پوي ٿو ته موهن جي دڙي جي تاريخ جي وچولي دور ۾
ٻن يا ٽن صدين جي وقفي سان اٽڪل ٽي غير معمولي ٻوڏون
آيون هيون. انهن جهڙيون ٻوڏون غير معمولي اسبابن جي
نتيجي ۾ اينديون آهن، جهڙوڪ هماليا جبلن جي مٿانهين
چوٽين وٽ جبل جي ڪن وڏين ڇپن يا برف جي وڏين
ڇپن، جن سنڌو نديءَ يا ان جي معاون(٣٤) درياهن جي
بالائي حصن ۾ پاڻيءَ جي وڏي مقدار کي هيٺ وهي اچڻ
کان ڪنهن وڏيءَ مدت تائين روڪي رکيو هو، تن جي
اوچتو ٽٽڻ سبب پاڻيءَ جي اٿاهه مقدار جو انهن رڪاوٽن
مان آزاد ٿي هيٺئين طرف وڏيءَ طاقت ۽ وڏي زور سان
وهي اچڻ. پر هن ڳالهه جو پوءِ به گهڻو امڪان ڪونهي ته

خود اهڙيون تباهڪن آئلون به، جيڪي اهڙن غير معمولي واقعن جي رونما ٿيڻ سان پيدا ٿين ٿيون، پاڻيءَ جو ايڏو مقدار ڪٺي ايندڙيون هونديون، جو آهو سوهن جي دڙي جي ايڏين اوچين ڪنهين تائين اندر بار بار داخل ٿي ويندو هوندو. پر هيءَ حقيقت ناقابل ترديد آهي ته شهر جي ٻاهرين حصن وارين عمارتن جي پٽين جي چوڌاري رکيو پنجن فوٽن تائين ٻوڏ جو پاڻي به لڳاتار ڪجهه هفتا جيڪڏهن بيهي ٿي سگهيو، ته پوءِ اهو نه فقط انهن پٽين کي ڳاري، ڪيرائي سگهيو ٿي، پر سيمون ڪري ڪافي ڪجهه اندر پيرو به پنهنجو اثر پيدا ڪري سگهيو ٿي. گهڻي قدر خاطريءَ سان چئي سگهجي ٿو ته انهيءَ طرح ئي درياهه جو سيلابي پاڻي شهر جي اتانهين سطحن ۾ وڏي پيماني تي جاين کي ڪيرائڻ ۽ انهن جي ملبي جي جمع ٿيڻ جو سبب بڻيو. ان کان ڪجهه گهٽ پيماني جي تباهي مٿي بيان ڪيل واقعن کان گهٽ ڊرامائي واقعن جي نتيجي ۾ به ٿي سگهي هوندي، جهڙوڪ هماليه جبلن جي علائقي ۾ پاڇاڙي موسم ۾ برف جي تيزيءَ سان ڳرڻ ۽ ساڳي وقت تي جبلن کان هيٺ ميداني علائقي ۾ زوردار برساتين جو شروع ٿيڻ، ۽ شهر جي طويل حد تي تاريخ جي مختلف دورن ۾، ٿوري ٿوري وقفي کان پوءِ، اهڙي نموني سان آيل پاڻيءَ جي ججهي مقدار واريون غير متوقع ٻوڏون ۽ انهن جي چر ۽ سيمي جا مضر اثرات.

هن ڳالهه جو اڳي ئي ذڪر ڪيو ويو آهي ته سوهن جي دڙي وارو ڪوٽ، شهر جي الهندي علائقي ۾ ڪچين سرن ۽ چيڪي مٽيءَ جي تمام وڏي ٿلهي تي مصنوعي طور تاهيل اڪل ويهن فوٽن جي اوچي دڙي تي اڏيو ويو هو. سر جان مارشل انهيءَ حقيقت مان اهو اندازو لڳايو ته انهيءَ ڳالهه جو مقصد سرڪاري عمارتن کي 'سيلابن' سبب ٿيندڙ ان نقصان کان محفوظ ڪرڻ هو. ساڳيو ئي مقصد، ننڍي پيماني

تي ۽ ساڳئي سامان مان ٺهيل اُنهن پڪن بنيادن يا انهن هيٺانهن ۽ ننڍن ٽلهن جو نظر اچي ٿو، جن جي مٿان شهر جي مختلف حصن ۽ آباديءَ جي ايراضين ۾ گهرن جون جايون جوڙيون ويندڀون هيون. مٿڪي اهڙن ٽلهن منجهان هڪ جو ذڪر ڪري ٿو، جيڪو شهر جي اوائلي دور جو آهي، جنهن ۾ بعد ۾ اضافو به ڪيل آهي، اهو ”ڪچين سرن جي ڀري ڀري، گڏجي هڪ ٿي ويڄ سان هڪ يڪو پڪو سواد نظر اچي رهيو هو(٣٥).“ هڪ ٻئي اهڙي اوائلي مثال بابت هو چوي ٿو ته ”هن ڳالهه ۾ ڪو به شڪ شبهو نظر نه ٿو اچي ته اهو ڀراءُ ان وقت ڪيل آهي، جڏهن انهيءَ عمارت ڪني پوڏ جي اثر کان بچائڻ جي ارادي سان چاڙهي واڻي مٿي ڪرڻو پيو هوندو.“ مارشل ته هيءَ به دعوا ڪري ٿو ته ”سواءِ ڪن تمام ننڍين جاين جي... سڀني ۾ فرش جي هڪ حصي کي ٽلهي جي صورت ۾ ايترو مٿي ۽ مضبوط ڪيو ويو هو، جو اهو جاءِ کي انهن پوڏين جي اثر کان محفوظ رکي سگهي، جيڪي انهيءَ دور ۾ سال بسال شهر لاءِ خطرو بنجڻ لڳيون هيون.“ مٿڪي هن کان وڌيڪ محتاط هو. پوئين دور جو بيان ڪندي، هو لکي ٿو، ”جنهن سبب ڪري، جيڪو غيرمعمولي پوڏين سان واسطو رکندڙ معلوم ٿئي ٿو، بعد جي دور واريون گهٽيون جايون، اهڙن ٽلهن جي مٿان ڏاهيون ويون آهن، جيڪي انهن جاين جي هيٺان اوائلي جاين جي ڪوٺين ۽ ڪمرن کي ڪچين سرن، جيڪي شيءِ يا ڪن حالتن ۾ سرن پچائڻ جي ڀڻ سان ڊوئي آندل سرون وغيره سان ڀري ڏاهيا ويا هئا... آءٌ هن خيال جو آهيان ته پوڏين ۾ موهن جي دڙي جون گهٽيون جايون ڏرتيءَ جي هيٺ ويهي رهڻ ڪري ڪريون آهن... گهٽيون جايون... خاص ڏلهن جي مٿان به ٺهيل ناهن، ۽ اهي اُنهن اوائلي هيٺ ويهي رهيل جاين جي مٿان تعمير

ڪيل معلوم ٿين ٿيون، ۽ اهڙيءَ طرح آهي سم سبب اڳوڻين هيٺ ويهي رهيل جاين جو واضح ثبوت پيش ڪن ٿيون(٣٦)."
هڪ ٻئي هنڌ تي هو چوي ٿو ته "هن ڳالهه کي ڌيان ۾ رکڻ گهرجي ته پڪيءَ سر مان نهيل جاءِ ۽ سروٽن جا ڏڪرا پاڻيءَ کي چهڻ جا اثرائتا مٿل ڪڪر آهن، جن ۾ پاڻيءَ جي سطح کان گهٽو مٿي تائين پاڻيءَ جي آلاڻ پهچي ويندي آهي ..." هو ڊي. ڪي ايراضيءَ ۽ پاسي واريءَ سرزمين جي ڪن ٻين حصن ۾ مليل ٽڪلهن جو حوالو ڏيندي، چوي ٿو، "اڪثر حالتن ۾ گهم ۽ آلاڻ ڇڪين سرن کي اهڙيءَ طرح ملائي ڇڏيو آهي، جو اهو سڄو مواد مٽيءَ جي هڪ وڏي ڇپ نظر اچي ٿي... انهن مان اڪثر ٽڪلها شهر جي وچولي زماني جي ٻئي دور ۾ پهرئين وڏي سيلاب کان پوءِ، جنهن جي اسان کي ثابتي ملي آهي، ٺاهيا ويا هئا، ۽ ڪي وري ٻئي دور جي پوئين حصي ۾ آيل ٻئي سيلاب کان پوءِ ٺاهيا ويا هئا. جيتوڻيڪ اهڙي چيڪيءَ مٽيءَ جي نهيل پڪي ٽڪلهي جو هيٺيون حصو ڪجهه وقت تائين ٻوڏ جي پاڻيءَ ۾ ٻڏل به رهي ها، تڏهن به ان مٿان نهيل جاين کي پاڻيءَ جي ڇهجي مٿي چڙهڻ واري عمل کان پڪين سرن يا انهن جي ٽڪر ٽوڙن مان نهيل ٽڪلهن کان گهٽ نقصان پهچڻ جو خطرو هو(٣٧)."

چنانچه ڪوٺائيءَ جو ڪم ڪندڙ پهرينءَ جماعت جا ماڻهو هن باري ۾ ٻه-چتا ٿي پيا ته انهن ٽڪلهن جو مقصد جاين کي ٻوڏ جي پاڻيءَ جي اوچائيءَ واريءَ سطح کان مٿي ڪرڻ هو، يا ٻوڏ جي پاڻيءَ جي سيمي واري عمل جي ذريعي آلاڻ جي مٿي پهچڻ واريءَ آخري سطح کان به مٿي ڪرڻ هو. سيلابي ميدان جي سطح ۽ شهر جي آباديءَ واريءَ سطح جي درميان، جيئن ته وڌندڙ نامطابقت آهي، ان ڪري هاڻي اها ڳالهه بلڪل واضح آهي ته شهر جي جاين کي پاڻيءَ جي سيمي جي نتيجي ۾ پهچندڙ تباهي ئي اصلي ۽ حقيقي خطرو هو.

ممڪن آهي ته شهر جي ڪن اهڙن حصن ۾، جيڪي ان جي آخري ڇيڙي ڪان پري هئا (۽ ان طرح سان پاڻيءَ جي سيمي ڪان، ٽوٽي آسپاس واري پاڻيءَ ڪان، جيڪو ٻاهر ڪليل پٽن تي، هفتن تائين ٽن يا چئن فوٽن تائين موجود ٿي رهيو، محفوظ هئا)، ڪڏهن ڪن ٻين سببن ڪري ٻه جايون اهڙن ٿلهن تي ٺاهيون وينديون هجن. انهيءَ باري ۾ ڪوٽ واري دڙي جو مثال اڳي ئي ڏنو ويو آهي؛ سرڪاري عمارتن کي دشمنن يا حملہ آور ڌاڙيلن جي زد کان محفوظ رکڻ يا شان وشوڪت لاءِ پڻ اهڙي طريقي سان مٿانهينءَ سطح تي ٺاهيو ويندو هو، جيڪڏهن ڪو پروهت، راجا هو، ته ان جو محل ٻه اهڙيءَ طرح اوچائيءَ تي آڏجي سگهيو ٿي، جو آهو سڄي شهر جي مٿان ڪٽر ڪنيو بيٺو هجي! شهر جي وڏيڪ شاهوڪار ۽ خوشحال رهاڪن لاءِ، سندن جاين کي مٿانهينءَ تي جوڙائڻ لاءِ جيڪي ٻيا مقصد ٿي پئي سگهيا، تن مان هڪ انهيءَ ڪٽيل شهر ۾ اونهاري جي موسم وارين ٻوساٽيندڙ راتين ۾ وڌيڪ تازي ۽ بهتر هوا حاصل ڪرڻ جو مقصد به ٿي سگهيو هوندو. ساڳيءَ طرح اهو به ممڪن هو ته شاهوڪار گهراڻا سندن پاسن ۾ رهندڙ گهٽ ذاتين وارن همساين جو، انهن جي گهرن اندر نهارڻ ناپسند ڪري، پنهنجين جاين کي مٿير وجوڙائيندا هوندا. اندازو ڪري سگهجي ٿو ته اهڙيءَ گرم موسم ۾، جاين جون ڇتيون عام طرح سان اوچيون ۽ سڌيون سنيون هونديون، جيئن اڄ به ان پاسي جي عام رهائشي جاين ۾ ڏسجن ٿيون.

ساڳيءَ طرح، ويجهڙائيءَ واري زماني ۾ هن ڳالهه جو ٿيندڙ تجربو، ته سنڌو ندي جڏهن شديد سيلابي ڪيفيت ۾ اچي، انسانن جي هٿان پاڻيءَ روڪ لاءِ ٺاهيل بندن کي ڇڇي پوري، ٻاهر نڪري اچي ٿي، تڏهن ڪهڙي حالت ٿئي ٿي - جيتوڻيڪ اهڙا موقعا هن زماني ۾ دير دير سان ۽ فقط تڏهن

رونما ٿين ٿا، جڏهن اها ندي پنهنجي گذريل دور واريون
قدرتي حالتون، پيدا ڪري ٿي- اسان کي انهن اثرن جي
اندازي لڳائڻ ۾ مدد ڏئي ٿو، جيڪي موهن جي دڙي جي
زندگيءَ تي ٻوڏين جي حالت ۾ پيدا ٿيندا هوندا. اڄ به ا
صورتحال ۾ اهو پاڻي ملڪ جي سڄي علائقي ۾ ٽن يا چئن
فوٽن جي اونهائيءَ ۾ ڦهلجي وڃي ٿو ۽ پنهنجي لاءِ هيٺانهين
سطحن مان هڪ يا هڪ کان وڌيڪ رستا ڪڍي وٺي ٿو،
۽ انهيءَ عمل دوران اهو اهڙن دڙن کي چئن ئي پاسن کان
وڪوڙي وڃي ٿو، جن جي چوٽين تي قديم وقت کان وٺي
اڪثر ڳوٺ آباد آهن. اهو پاڻي، فقط اهڙين کڏن ڪوهن
کان سواءِ، جن کان ٻاهر نڪرڻ جو آن لاءِ ڪو رستو ڪونهي،
انهيءَ وقت تائين اٽڪي وهندو رهي ٿو، جيستائين بخارن جي
صورت ۾ اڏامي، سُڪي، ختم نه ٿي وڃي، يا زمين ۾ جذب نه
ٿي وڃي، يا جڏهن سرءُ جي موسم ۾ درياءَ جي پاڻيءَ جي
سطح هيٺ لهي ٿي، تڏهن اهو موٽي وڃي ان سان ملي ٿو.
ٻوڏ جي پاڻيءَ جي رستي ۾ بيٺل شهر يا ڳوٺ گهڻو ڪري
اتل واري پاڻيءَ جي سطح کان مٿيرو ئي ٻڌل هوندا آهن،
پر پاڻي انهن دڙن مان سيمو ڪري، انهن ۾ ڪافي اندر
تائين پهچي وڃي ٿو، ۽ جاين کي ان مان پڌري پٽ نقصان
رسندو رهي ٿو. اهي دڙا گهڻين حالتن ۾ انهن ئي جاين جي
پنجوءَ ۽ ملبي جي ٻين شين تي ڊهندا ۽ ٺهندا ۽ وڌندا رهن ٿا،
جيڪي انهيءَ طرح سند مند تي آيل ٻوڏين ۾ ڊهي زمين
سان هڪ ٿينديون رهن ٿيون. اسان کي بار بار اهو ئي عمل
سنڌ ۾ اڄ به پنهنجو اثر ڏيکارڻ لڳي ٿو- يعني اتل جو پاڻي
دڙي جي چوڌاري چوليون ماريندو رهي ٿو، ۽ سيمون
ڪري مٿي تائين پهچي وڃي ٿو، دڙي جي ٻاهرئين گهير
واريون جايون ڦهڪو ڪري ڪرڻ لڳن ٿيون، ۽ ڪجهه
وقت کان پوءِ شهر جي ڳتيل آباديءَ واري وچين حصي ۾ به

ڪريل پٽين جا حصا زمين دوز ٿيڻ لڳن ٿا. ۽ آخر ۾ جڏهن پاڻي لهي وڃي ٿو، تڏهن وري ساڳين هنڌن تي جاين جي ٻيهر تعمير ڪرڻي پوي ٿي. ڪن حالتن ۾ ته ٻوڏ جو پاڻي جڏهن ڳوٺ واري دڙي کي گهيرو ڪري بيهي ٿو، تڏهن ڳوٺاڻا پنهنجا گهرگهاٽ ڇڏي به وڃن ٿا، پر جيڪڏهن سندن اناج جا ذخيرا دڙي تي صحيح سلامت آهن، ۽ جيڪڏهن سندن وهٽن ۽ مال لاءِ ويجهڙائيءَ ۾ ڪو گاهه جو ٽڪر يا بچيل موجود آهي يا سندن سڪي گاهه ۽ داڻي جو ڪجهه ذخيرو محفوظ آهي، (توڻي ڪٽي انهن کي گاهه واريءَ زمين تائين گوڏي جيڏو پاڻي جهاڳي به وڃڻو پوي ٿو يا ٻيڙيءَ ۾ ويهي اتي پهچڻو پوي ٿو)، تڏهن به اهي مضبوطيءَ سان ڄميا، اتي پنهنجن گهرڙن ۾ ويٺا رهندا آهن. پر جيڪڏهن نقصان شديد ٿيو هوندو ۽ ڳوٺاڻن کي کوراڪ جي قلت هوندي، ته پوءِ اهي عارضي طور ڳوٺ ڇڏي به وڃي سگهن ٿا، ۽ پاڻيءَ جي سڪي وڃڻ تائين هو پرپاسي ۾ ڪنهن پوٺي تي ڇانوڻي هڻي، وقت گذاري پورو ڪن ٿا، جيسين وري ٻيهر واپس اچي، پنهنجي ڳوٺ کي آباد ڪن. هنن جي اها 'جلاوطني' فقط ڪن هفتن جي مس ٿيندي آهي؛ ۽ جيڪڏهن انهن وٽ ايندڙ ربيع موسم لاءِ ٻج لاءِ ڪافي مقدار ۾ اناج موجود آهي، ته پوءِ هو انهن ئي زمينن تي تمام پلن فصلن پوکڻ ۽ لڻڻ جون اميدون رکيو ويٺا هوندا آهن، جن تان ٿوروئي وقت اڳي کين لڏڻو پيو هو.

سنڌ جي ميدانن ۾ موجود آباديءَ وارين جاين جي سطحن جي جيئن پوءِ ٽيڻ مٿي چڙهڻ لاءِ ذميدار قدرتي سببن ۾ فقط ٻوڏ جو پاڻي ئي اڪيلو سبب ڪونهي. انهيءَ ملڪ ۾ سال جي وڏي حصي جي دوران خشڪ ساليءَ جون جيڪي حالتون قائم رهن ٿيون؛ تن ۾ گرم ۽ خشڪ هوائون پڻ هڪ وڏو اثرائتو ذريعو آهن، جن سان ملڪ جي ظاهري

شڪل ۽ صورت بدلجندي رهي ٿي، جو اهي هوائون منيءَ، واريءَ ۽ دريائي ريت کي هڪڙي هنڌان کڻي ڪيئي ميل پري اچي اڇلائين ٿيون. اهڙيءَ خشڪ موسم ۾ رستن تي جانورن جي کرن يا گاڏين جي ڦيٿن- خاص طور بيل گاڏين جي هل هلان- سنڌ جي ناميايءَ دز ۽ ڌوڙ کي آٿاري، ان جا ڪڪرن جا ڪڪر اڏائي ٿي؛ ان کان وڌيڪ وزندار ۽ ڳريريون شيون، واريءَ جون آنڌيون ۽ منيءَ جا طوفان، جيڪي اونهاري جي موسم جي پيشبنديءَ طور لڳندا آهن، هڪ ڪانڀ ٻئي هنڌ آڻيو سٽين ٿا. آهي شيون اهڙي هنڌ پهچي هيٺ ڪرڻ ٿيون، جتي ڪا رنڊڪ هوا جي راهه ۾ رڪاوٽ وجهي ٿي، جنهن جي نتيجي ۾ سابڪ هوا جا جهول پيدا ٿين ٿا، جيڪي انهن وزندار شين کي اتي جو اتي هيٺ ڪرڻ ۽ ٻنان ڪنهن روڪ رنڊڪ جي، جمع ٿيندي رهڻ ۾ مدد ڏين ٿا. ڳوٺائن کي، ٿورڻ ئي مهينن لاءِ ترڪ ڪيل سندن ڳوٺ، انهن جي موٽي اچڻ تائين، منيءَ ۽ دز جي انبارن هيٺان سچو نه ته اڌو گايرو دبيل ملي سگهي ٿو. سڪي هڪ ڪان وڌيڪ پيرا، موهن جي دڙي جي رهائشي سطحن جي جيئن پوءِ تيئن مٿي چڙهڻ جي مختلف اسبابن ۾ هوائن جي ذريعي آئين ڪجي آيل ۽ اتي اچي گڏ ٿيندڙ منيءَ ۽ دز جو هڪ اهم وسيلي طور حوالو ڏئي ٿو(٣٨).

جن ماڻهن اپر سنڌ جي ڳوٺائي زندگيءَ ۾ ايندڙ اهڙين تبديلين جو مشاهدو ڪيو هوندو، سي هن ڳالهه کي هڪدم تسليم ڪندا ته موهن جي دڙي وارين صدين ۾ پڻ انهيءَ شهر کي نه فقط ڪيئي دفعا ٻوڏين جو مقابلو ڪرڻو پيو هوندو، پر هن ڳالهه جو به بلڪل امڪان آهي ته انهيءَ شهر کي مڪمل يا جزوي طور، نه فقط ٻوڏين جي اچڻ ڪري، بلڪ سنڌو نديءَ جي بلڪل آبتي جنون جي نتيجي ۾ به خالي ٿيڻو پيو هوندو؛ يعني ته جڏهن شهر جي معقول ويجهڙائيءَ

اندر سنڌ و ندي گهربل ڪارائتي سيلاب جو پاڻي پهچائڻ ۾ ناڪام ٿيندي هوندي، جنهن تي رواجي طرح شهر جي آباديءَ لاءِ ٿيندڙ پوک جو دارومدار هوندو هو. هن ڳالهه ۾ شڪ ڪونهي ته اهڙيءَ صورتحال ڪي، جيڪا ڪڏهن ڪڏهن سنهن ڪيندي هئي، سنهن ڏيڻ لاءِ اناج جو وڏو گدام احتياط طور قائم ڪيو ويو هو. تنهنڪري، هڪ پاسي پوڏ جي پاڻيءَ جي پوسل ۽ سيمي کان ڪرندڙ جاين جو ڌهڻ ۽ انهن جو ملبو ۽ ٻئي طرف عارضي طور خالي ٿيل شهر تي هوائن ذريعي اڏامي ايندڙ ريت ۽ واريءَ جو حملو - انهن ٻنهي مان هڪ عمل يا ٻنهي گڏجي، ماڻهن کي ڪافي مقدار ۾ وقت بوقت نئين سر اڏاوتن ڪرڻ لاءِ مجبور ڪيو هوندو.

هاڻي اسين انهيءَ منزل تي پهتا آهيون، جتي اسين انهيءَ نمايان تبديليءَ جي اهميت تي غور ڪري سگهون ٿا، جيڪا سوهن جي دڙي جي زندگيءَ جي آخري دور کي انهن سڀني ڳالهين کان جدا ڪري ٿي، جيڪي آتي اڳي واقع ٿي چڪيون هيون. شهر جي کوٽائي ڪندڙ پهرينءَ جماعت جا اڳواڻ، سرجان مارشل ۽ ڊاڪٽر مئڪي، ٻئي هن راءِ جا هئا ته شهر جي زندگيءَ جو اهو پويون ڏنڌلڪو دور اهڙي وقت تي نئين سر آباد ڪاريءَ جي صورت ۾ شروع ٿيو، جڏهن اهو ڪافي گهٽي عرصي لاءِ اُن کان اڳ مڪمل يا جزوي طور خالي ڪيو ويو هو. مئڪي جي راءِ موجب، سوهن جو دڙو انهن ٻن قيامت خيز سيلابن منجهان ٻئي سيلاب جي دوران، جن جو اڳيئي ذڪر ٿي چڪو آهي، خالي ڪيو ويو هو، تباهه ٿيل ايراضيءَ جي مٽيءَ ۾ مليل ڪلر جو غير معمولي حد تائين گهٽو حصو انهيءَ نظريي کي هٿي ڏئي ٿو ته اهو علائقو ڪجهه وقت لاءِ غيرآباد ۽ قدرتي عناصر جي رحم و ڪرم تي نڌڻڪو پيو رهيو(٣٩).

پر آهـا جاءِ وري ڀيهر آباد ڪئي ويئي، ۽ سا بہ "سندو" لوڪن طرفان، پر نئون شهر پراڻي جي ڀيٽ ۾ نمايان طور سادو ۽ گهٽ درجي وارو هو. عمارتن جو معيار بي ڍنگو بڻجي چڪو آهي، جو گهرن جون جايون گهٽو ڪري انهن سرن مان ٺهيل معلوم ٿين ٿيون، جيڪي اڳين اوچاين تان ڈاهي ڊوهي آنديون ويئون آهن، ۽ اهي ڪڏون، جن مان مٽي ڪڍي ويئي آهي، سي ڇڻ تہ ڪنهن بہ جي اثر ڪان وجود ۾ آيل ڪڏن وانگر سڄيءَ ايراضيءَ ۾ وات ڦاڙيو بيٺيون آهن (٤٠). اهي ڪڏون پنهنجي ليکي وري انهيءَ ايراضيءَ جي قابل استعمال حدن کي سوڙهو ڪن ٿيون، جنهن تي نئين اڏاوت ٿي ٿي سگهي، ۽ انهيءَ ڪري جايون هڪٻئي جي مٿان چڙهيو بيٺيون آهن. خوشحاليءَ واري دور جون وڏيون ۽ عاليشان عمارتون بنان سوچ سمجھ جي ننڍين ننڍين ڪوٺڙين ۾ ورهايون ويئون آهن، ۽ گهٽين جي مقرر ٿيل آنهن حدن ۾ ناجائز حد دخليون ٿيل آهن، جن کي گذريل ڪيترين ئي صدين جي دوران سختيءَ سان برقرار رکيو ويو هو. آڳهرائيءَ ۾ ٺهيل بي ڍنگن دڪانن جون وڏن رستن جي پاسن کان قطارون ٺهيون بيٺيون آهن، ۽ تعميري رٿائن جي معيارن ۾ آيل ابتريءَ جو هڪ وڌيڪ نمايان مثال اهو آهي تہ ڪنڀارن جون آويون، جيڪي اڳين ڏينهن ۾ شهر جي اندرين حدن اندر ڪڏهن بہ برداشت نہ ڪيون وڃن ها، هاڻي هيٺي هٽي قائم ٿيل ڏسجن ٿيون، ۽ حد تہ اها آهي، جو انهن مان هڪ آوي تہ رستي جي بلڪل وچ تي بيٺي آهي (٤١).

صاف ظاهر آهي تہ شهري انتظاميہ جو سخت ضابطو، جيڪو شهر جي خوشحاليءَ ۽ آسودگيءَ جي طويل عرصي جو هڪ نمايان نشان هو، سو ان جي پوئين دور جي ابتريءَ سان گڏوگڏ غائب ٿي چڪو آهي. هيءُ موهن جو دڙو اهو ساڳيو هڪ عظيم قوم جي گاديءَ جو شهر ۽ هڪ تجارتي

سلطنت جو دارالحڪومت باقي نہ رهيو آهي، ۽ نہ وري هاٿي آهو پروهت-راجا جي رهڻ وارو مرڪزي شهر ئي رهيو آهي. هاٿي آتي ڪاريگرن، قوت گذر ڪندڙ ڪرمين ڪاسبين ۽ مزورن جو مجموعو اچي گڏ ٿيو آهي، جيڪي انهيءَ سرزمين تي هڪيئي سان اٽڪيا پيا آهن؛ جيڪي ٽوريون گهٽيون شيون اتي ٺهن ٿيون، سي هاٿي ڏيساور لاءِ نہ، پر شايد شين جي ڏي وٺ جي بنياد تي داخلي کپت لاءِ ٺاهيون وڃن ٿيون. بنان ڪنهن شڪ جي، اهو تنزل گذريل دور جي پڇاڙيءَ ڌاري ئي شروع ٿي چڪو هو، جڏهن شهر جو سامونڊي واپار ختم ٿي چڪو هو، جنهن کان هڪدم پوءِ "سلطنت" جي حدن اندر واقع تجارتي مرڪزن ۽ واپار وارن شاهراهن تي رهندڙ رعيتي ماڻهن ۾ پيدا ٿيل بي آراميءَ ۽ مقامي بد انتظاميءَ جي نتيجي ۾ قاعدي ۽ قانون جي ضابطي ۾ ڪجهہ هلڪائي ۽ ڍِلائي اچي ويئي. يقيناً، انهيءَ طاقتور واپاري قوم جي ماڻهن کي، جيڪي صدين کان وٺي موهن جي دڙي جي عظمت ۽ دولت سان سڃاتا ويندا هئا، جڏهن اهو مسئلو طئي ڪرڻو پيو هوندو تہ انهيءَ شهر ۾ وري پيهر آباد ٿجي يا نہ، جنهن کي اهڙيءَ برباديءَ ۽ تباهيءَ سان گذرڻو پيو هو، پنهنجي دل ۾ من کان خوب پڇڻو پيو هوندو ۽ گهڻيءَ دير تائين شش و پنج ۾ گذارڻو پيو هوندو. هنن ضرور پاڻ کان اهڙا سوال پڇيا هوندا تہ اتي رهي وڃي پيهر واپار کي وڌائي سگهبو يا وڌيڪ عقلمنديءَ جو طريقو اهو ٿيندو تہ پنهنجا نقصان هميشه لاءِ برداشت ڪري ڪنهن ٻئي طرف ڏانهن — شايد هڙاپا ۽ اترئين صوبي ڏانهن — لڏي هليو وڃجي —، جيڪي ان وقت تائين سرسبز ۽ شاداب هئا. شايد هنن کي درياءَ جي آئينده جي ٻوڏين جي پڌرن خطرن آخرڪار فيصلي ڪرڻ تي مجبور ڪيو هجي، هيءَ ڳالهہ ڪا ناممڪن ناهي تہ اهو فيصلو هنن انهن موقعن مان ڪنهن هڪ تي ڪيو

هجي، جڏهن سنڌو درياءَ کنهن دور ۾ لاڳيتا ڪي سال ڦونڪجي مٿان لهندو هو، ۽ پاڻيءَ جو تباهڪن مقدار ساڻ آڻيندو هو. جيئن مٿي هن ڳالهه ڏانهن اشارو ڪري آيو آهيان تہ "'هرسال' (هنن ٻن لفظن تي مصنف طرفان زور ڏنل آهي) شهر جي چوڌاري ٻن يا وڌيڪ فوٽن جيتري وڏي پاڻيءَ ڪان وڌيڪ بيهڻ سان ئي شهر جي شاهوڪار ۽ خوشحال طبقي جي لڏ پلاڻ لازمي بڻجي ويندي هوندي... جاڪاڻ تہ ان صورت ۾، پيڙهين جي مدد کان سواءِ، هنن لاءِ مال اسباب جو آڻڻ نيڻ ناممڪن بڻجي ويندو هوندو." ظاهر آهي تہ لاڳيتن اهڙن موقعن تي بريءَ طرح ستايل "واپاري برادريءَ" جا ماڻهو وڌيڪ برداشت نہ ڪري سگهيا هوندا، ۽ نيٺ هڪ پيري ٻاهر نڪري پوڻ کان پوءِ هو وري واپس نہ آيا هجن. ان کان پوءِ هنن جو ڪهڙو حشر ٿيو، تنهن جي اسان کي ڪا خبر ڪانهي.

اسڪان آهي تہ "عام ماڻهو"، جن ڪنهن عرضي کان پوءِ ٻيهر اچي شهر آباد ڪيو، تن ۾ سنڌو لوڪن جي ٻين شهرن ۽ ڳوٺن جا ماڻهو بہ شامل هجن، شايد اهي 'لوهم جي دڙي' ۽ 'جهڪرڙ' جا رهاڪو هئا، ۽ ڪي شايد "چانهو دڙي" کان آيل پوڏ جا ستايل پناهگير هئا. هن ڳالهہ ۾ شڪ جو امڪان ڪونهي تہ 'چانهو دڙي' جي شهر جي ماڻهن کي هڪ ٻئي پٺيان آيل ٻوڏين جي ڪري اتان نڪرڻو پيو هو، جن ان شهر ۾ سندن رهائشي علائقي جي ڪجهہ حصي کي زمين دوز ڪري ڇڏيو هو، ۽ سڄي شهر کي آباديءَ جي ناقابل بڻائي ڇڏيو هو. بهرحال اسين هن باري ۾ خاطريءَ سان ڪجهہ نٿا چئي سگهون تہ اتي اهي سيلاب بہ انهيءَ وقت ئي آيا هئا، جڏهن موهن جي دڙي واري اها 'خاص' ٻوڏ آئي هئي، جنهن 'تاجر برادريءَ" جي ماڻهن کي دائمي طور ۽ 'عام ماڻهن' کي عارضي طور اتان لڏڻ لاءِ مجبور ڪيو هو(١٤٣). ڪنهن عام طبعي تباهيءَ ۽ بربادي‌ءَ جي سوال کان قطع نظر، ٻاهرين ضلعن ۾ وڌندڙ

بي آرامي ۽ عدم سلامتي، ڳاڍيءَ واري شهر جي ڪمزور ٿي ويل مرڪزي اختياريءَ جو پڻ سڌو سنئون نتيجو سمجهي سگهجي ٿي. بهرحال هن ڳالهه جي مڃڻ لاءِ ڪوبه سبب ڪونهي ته انهيءَ شديد سيلاب جو، جنهن جي ڪري موهن جي دڙي يا ڪنهن ٻئي شهر کي عارضي طور ڇڏڻو پيو هو، انهيءَ جي آسپاس جي زرعي پيداوار تي به ڪو خاص نقصانڪار اثر پئجي سگهيو هوندو. هن ڳالهه جو اڳيئي ذڪر ڪيو ويو آهي ته سنڌ ۾ ايندڙ سخت ٻوڏين جا ذيلي اثر عام طور فائديمند ٿيندا آهن، انهن جي نتيجي ۾ سيلابي پوکڻ جي لائق اپراضيون وڌي وينديون آهن. انهيءَ ڪري، خاص طرح 'موهن جي دڙي' جي شهر جي آخري دور ۾ ان جي آدمشماري ان جي اوج واري زماني جي ڀيٽ ۾ جيڪڏهن وڌيڪ نه، ته به اوتري ئي نظر اچي ٿي. ابتري ۽ تنزل فقط صنعت ۽ حرفت جي معيار ۾ آيل هو. ساڳئي وقت آسپاس جي 'ستايلن' کي ڪشش ڪرڻ لاءِ، وري به انهيءَ شهر ۾ گذر سفر جا، توڙي پناهه ۽ نسبتي طور سلامتيءَ جا ڪافي ذريعا موجود نظر آيا هوندا. پروفيسر پگٽ انهيءَ وقت واري ڪُلي (Kulli) ۽ موهن جي دڙي جي ماڻهن جي درميان لاڳاپن ۾ وڌيڪ ويجهڙائيءَ اچڻ جي ثبوتن ڏانهن ڌيان ڇڪايو آهي، ۽ ساڳئي ئي دور ۾ هو بلوچستان ۾ ڪن ٻين هنڌن جا اهڙا مثال پيش ڪري ٿو، جن ۾ ٻين 'ثقافتن' جي پراڻن ۽ قديم دور جي قائم ٿيل ڳوٺن کي باهه ڏيئي ساڙيو ويو آهي، ۽ انهن جي باشندن کي ماري ڪُٽي ختم ڪيو ويو آهي، ۽ انهن جي مٿان وري نيون آباديون قائم ڪيل آهن. بهرحال اڃا پيو پڇجي ته اسان کي انهيءَ دور يا انهن دورن کي وڌيڪ باريڪيءَ سان طئي ڪرڻ لاءِ، جڏهن اها بربادي ۽ تباهي آئي هئي(٤٤)، وڌيڪ ثابتين هٿ ڪرڻ جي ضرورت آهي. بهرحال انهيءَ وچ ۾

"سنڌ جي شاهہ شهر" ۽ "پراڻي ڪان اڳ جي سرچائي" اچا بہ وڏيڪ ٽن يا زياده نسلن تائين ڳهلبي رهي.

ڪتاب جي پهرئين جلد ۾ مون اها راءِ ڏني هئي تہ موهن جي دڙي جي آخري پڄاڻي شايد ڪنهن اهڙيءَ قدرتي آفت جي نتيجي ۾ آئي هوندي، جنهن اتان جي باشندن کي گذر سفر جي ذريعن کان محروم ڪيو هوندو، مثال طور سنڌو درياءَ جي پيٽ ۾ آيل ڪو وڏو ڦيرو. درياءَ جيئن وڏيڪ ڏکهي عرصي لاءِ پنهنجو دستوري وهڪرو قائم رکيو هوندو، جنهن مان شهر جي پسگردائيءَ ۽ ويجهڙائيءَ وارو علائقو رواجي طرح چڱي خاصيءَ باقائدگيءَ سان، ۽ ڪڏهن ڪڏهن حد کان وڌيڪ ايندڙ پاڻيءَ جي اٿل مان آباد ٿيندو رهندو هو — ۽ اهڙين تقريباً لاڳيتين هڪجهڙين حالتن جي مدت اسان کي گهٽ ۾ گهٽ ستن کان وٺي اٺ صديون سمجهڻ گهرجي — تيئن ان جي لٽ ۽ ريٽ جي تهہ بتهہ چمڻ ڪري درياءَ جي تري جي مٿي ڪچي اچڻ، ۽ ان کان پوءِ ان جي پاڻيءَ جي وهڪري جو هيٺانهين سطح اختيار ڪري پٺي مٿنهن سان وهڻ لاءِ زبردست ڦيرو کائڻ — ان جا امڪان اوڏائي وڌي ويا هوندا. اهڙيءَ طرح انهيءَ زماني ڏاري هن ڳالهہ جو هڪ زبردست طبعي امڪان صاف ظاهر نظر پئي آيو هوندو تہ درياءَ جي پيٽ ۾ جلد ڦيرو اچڻ وارو آهي. سنڌو ماٿريءَ وچان گذريل ٻن هزار سالن جي عرصي دوران سنڌو درياءَ جي سڄي تاريخ اهڙن رخن بدلائڻ جي ڏکهي تاريخ رهي آهي، جن جي نتيجي ۾ متاثر علائقن جي ڪيفيت آسودگيءَ ۽ نيم-ريگستاني حالتن جي درميان ڦرندي گهرندي رهي آهي(٤٥). مون کي يقين آهي تہ هيءُ واقعو اهڙن ئي واقعن مان هڪ هو. درياءَ جي پيٽ ۾ هيءُ وڏو ڦيرو ان جي شهر کان اصلوڪي ايرندي پاسي واري رخ ۾ آيو، ۽ درياءَ اتان کان هٽي موهن جي دڙي کان ٽيهارو ميل

پري اوڀر طرف وڌڻ شروع ڪيو، ۽ اهڙيءَ طرح ان اهي زمينون، جن ڪي هو اڳي سائو ۽ آباد ڪندو آيو هو، خشڪ ساليءَ جي حالت ۾ فقط وقتي بارش جي رحم وڪرم تي تيزيءَ سان ويران ٿيڻ لاءِ ڇڏي ڏنيون. ممڪن آهي ته انهيءَ تبديليءَ مڪمل ٿيڻ ۾ ڪي سال ورتا هجن، ۽ شهر جي رهاڪن کي شروع ۾ سندن مڪمل ناآسيديءَ جي صورتحال جو احساس نه ٿيو هجي. پر هن ڳالهه جو وڏو امڪان آهي ته جيڪڏهن اڳيَ نه، ته عين انهيءَ ابتريءَ جي وقت، موهن جي دڙي جي ڪمزوريءَ الهندي طرف وارن "وحشين" کي ان تي حملي ڪرڻ لاءِ هرڪائڻ جو ڪم ڏنو. هنن جا پهريان حملا "ڌڪ هنيو ۽ ڀڳو" جهڙا هوندا. پڪ پوئين دور جي هڪ اهڙي قبرستان جي نشاندهي ڪري ٿو، جيڪو امڪان آهي ته انهن حملہ آورن جو ئي هڪ قبرستان هجي. آباديءَ جي پوئين زماني وارين سطحن جي کوٽاين مان، انهن علامتن کان علاوه، ٽنڊيون تراريون ۽ ٻاهي واريون سهٽيون ڪهاڙيون پڻ مليون آهن، جيڪي سنڌو ديس ۾ ناياب هيون، پر اتر ايران ۽ ان کان به ڪجهه پريرو اولهه طرف عام هيون(٤٦). شهر جي رهاڪن کي بهرحال جلدئي احساس ٿيو هوندو ته دشمن وڏيڪ تعداد ۾ وري چاڙ ڏو سوني؛ هيءَ ڳالهه خاص طور تي توجه جي قابل آهي ته انهيءَ وقت ڏاري ماڻهن پنهنجيون قيمتي شيون زمين ۾ دفن ڪرڻ شروع ڪيون هيون. شهر جي کوٽائي ڪندڙ پهرين ماهرن کي ان جي آخري آباديءَ وارين مٿانهين سطحن مان قيمتي هيرن، جواهرن ۽ سون جا ڪيئي دفينا هٿ آيا هئا. ڏنڌڙ بي دليءَ ۽ همت هارڻ جي ڪري ماڻهن جلدئي محسوس ڪري ورتو هوندو ته ڀرپور هٿياربند وحشين جو هاڻي هو گهڻي وقت تائين مقابلو نه ڪري سگهندا.

انساني هڏن جي پڃرن جا ڍڳ، جن تي ڏکن ۽ گھائن جا نشان صاف نظر اچن ٿا، موهن جي دڙي جي مختلف حصن ۾ هڪ ئي هنڌ تي ڪيترا ملن ٿا، ۽ انهن مان اڪثر شهر جي بلڪل آباديءَ وارين سطحن مان دستياب ٿيا آهن. اهي شهر جي انتهائي پوئين دور ۾ ان تي ٿيل حملن ۾ ماريل هوندا، ۽ ممڪن آهي ته انهن مان ڪي آهي به هجن، جيڪي شهر ۾ ٿيل ”آخري ڪوس“ ۾ قتل ٿيا هجن. جيئن پنهنجو رايو آهي، جيڪڏهن سنڌو نديءَ پنهنجو وهڪرو بدلايو هو، ۽ شهر جي ويجهڙائيءَ ۾ ڪتي به پوڪي راهي ڪرڻ ذري گھٽ ناقابل-عمل ٿي ويئي هئي، ته آباديءَ جو وڏو حصو گذر اوقات جي تلاش ۾ اڳيئي اتان لڏي هليو ويو هوندو. اهڙا ڪي ٿورا ئي ماڻهو هوندا، جيڪي ڪنهن نه ڪنهن بحاليءَ جي اميد ۽ آسري ۾ پنهنجن گھرن گھاٽن ڪي چنبڙيا پيا هوندا، ۽ اهي ئي هئا، جيڪي نيٺ وچي ترار جو قوت بڻيا.

فاتح قوم جي ماڻهن جو موهن جي دڙي ۾ آباد ٿي ويهڻ جو ثبوت نه ٿو ملي، حالانڪ آهي جهڪڙ، لوهم دڙي ۽ چانهون دڙي جي ويران سرزمين ۾ آباد ٿي ويٺا هئا. سنڌو تهذيب جي هين شاهه شهر کي هنن طرفان اڻين نظرانداز ڪرڻ جو سبب اهو ٿي سگھي ٿو ته هنن کي سابق دارالحڪومت واري شهر جي آسپاس پوکيءَ راهيءَ جا ڪي آثار نظر نه آيا هوندا، جيتوڻيڪ انهن ماڻهن لاءِ هيءَ اندازو ئي ڪري سگهجي ٿو ته انهن جي زندگيءَ جي طرز نيم-خانه بدوشيءَ واري هئي، ۽ اهي فقط پنهنجي مال جي ڌڻن مان ٿيندڙ آپت ۾ اضافي ڪرڻ لاءِ ئي ڪڏهن ڪڏهن زراعت ڪندا هئا. انهن حملہ آور ماڻهن جي دؤر جا، جن کي اسان ”جهڪڙ وارن لوڪن“ جي نالي سان ڄاڻون ٿا، جيڪي قديم اوزار مليا آهن، انهن جو گهٽي ڪان گھٽو تعداد ۽ گھٽي ڪان گھٽا مختلف نمونا چانهون دڙي مان دستياب ٿيا آهن، ۽ اهي بلوچستان جي پري پري تائين منتشر ٿيل هنڌن مان هٿ

آيل شين سان به مماثلت رکن ٿا، انهن هنڌن ۾ شاهي- ٺپ وارو ڪُجائو قبرستان ۽ اتر ايران جي سرزمين پڻ شامل آهن، انهن جي مليل نشانن ۾ ڪي مهرون به آهن، جي ايشيا مائنر سان هٽ آيل شين جي ياد تازي ڪن ٿيون(٤٧).

جيستائين مون کي معلوم آهي، هيءَ راءِ ڪڏهن به ڪنهن عالم طرفان ڪانه ڏني ويئي آهي ته آهي "وحشي لوڪ" رگ ويد وارا آريا هئا، پر اِنهيءَ 'نظريي' جو ذڪر ضرور ڪرڻ گهرجي، جنهن مطابق ائين 'مڃيو' وڃي ٿو ته آهي آريا ئي هئا، جن سنڌو تهذيب کي موتمار ڌڪ هنيو هو. گهڻو وقت ٿيو ته اِها راءِ پيش ڪئي ويئي هئي ته ويدن جي اشلوڪن ۾ "دَسيُوز" جي جن شهر پناهه وارن شهرن جو اِندر يا اگني ديوتائن هٿان تباهه و برباد ٿيڻ جو بار بار ذڪر ٿيل آهي، سي ضرور سنڌو لوڪن جا شهر هوندا، ٻئي طرف رگ ويد ۾ ذڪر ڪيل مال وند ۽ تاجر "پَڻي" لوڪن کي سنڌو لوڪن سان شناخت ڪرڻ جي راءِ اول ئي سنه ١٩٢٦ع(٤٨) ۾ ڏني ويئي هئي. پروفيسر بـَرو، سنه ١٩٦٣ع ۾ لکيل پنهنجي هڪ مضمون ۾ رگ ويد جي اشلوڪن مان ڪي ٽڪرا نقل ڪيا، تن مان پهريون ٽڪرو جڏهن بعد واري دور ۾ لکيل هڪ 'برهمڻ' نظم جي اشلوڪ سان گڏي پڙهجي ٿو، تڏهن اهو هِن نظريي جي يقيناً تائيد ڪري ٿو ته آريا حمله آورن سڄن پڇن ننڍن توڙي وڏن شهرن کي ناس ڪيو هو، جيڪي سنڌو لوڪن کان علاوه ٻين ڪن ماڻهن جا نه ٿي سگهيا. ٻيو هڪ ٽڪرو به، جنهن ۾ هڪ "تباهه ٿيل" شهر جي نالي، ۽ ان جي زير ڪرڻ ۽ شهرين جي عام ڪوس ڪرڻ جو حوالو ڏنو ويو آهي، اِنهيءَ راءِ جي تائيد ڪري ٿو(٤٩). ان جي باوجود آءٌ انهيءَ سلسلي ۾ موهن جي دڙي کي ۽ ان جي آخري آباديءَ وارين سطحن مان گهڻن لاشن جي دريافت کي حوالي طور

پيش ڪرڻ ڪري صحيح نٿو سمجهان. اهو نظريو هڙاپا ۽ پين آترين شهرن (۵۰) جي سلسلي ۾ خواهه ڪيترو قدر به ظاهري طور معقول ۽ ممڪن نظر ايندو هجي، پر سنڌو جي هيٺانهين علائقي وارن شهرن سان انهيءَ نظريي کي وابسته ڪرڻ ۾ ڪيترائي سنگين اعتراض موجود آهن.

رِگ ويد اندر ملندڙ داخلي شهادت مان ائين پيو معلوم ٿئي ته ان جي اشلوڪن جو وڏو خاصو حصو ڪُرو ڪيشتر جي "پاڪ" سرزمين تي، ستلج ۽ جمنا ندين جي درميان واقع سرسوتي نديءَ جي آسپاس جوڙيو ويو هو. پنجاب فتح ڪيو ويو هو، ان جا درياءَ مشهور ومعروف هئا، نه فقط اتان جي قديم نسل لوڪن سان جنگيون جهيڙا ٿيا هئا، بلڪ خود آرين جي درميان قبائلي لڙائي پڻ ٿي گذري هئي. اهي ۽ اشلوڪن ۾ ذڪر ٿيل ڪي مخصوص ڳالهيون پڌائين ٿيون ته آهي اشلوڪ هندستان جي سرزمين ۾ آرين جي پهرئين پيري قدم رکڻ کان گهٽا ٿي سال ــ شايد هڪ به صديون ـ پوءِ مرتب ڪيا ويا هئا. پر انهن ۾ ڪو به اهڙو ثبوت ڪونهي ته حملہ آور ڪي سمنڊ تي به پهتا هئا. آنهن ۾ ڪم آيل لفظ "سمونـدر" بظاهر سنڌو نديءَ ۽ (۵۱) پنجند وارن درياهن جي ملڻ واري هنڌ کان هڪدم هيٺ ان جي اڌل سان تعلق رکي ٿو. هيءَ ڳالهه قابل غور آهي ته چيتو، جيڪو سنڌوءَ جي هيٺين علائقي ۾ هڪ چاتل سڃاتل جانور هو، تنهن جو رگ ويد ۾ ڪٿي به ذڪر آيل ڪونهي؛ ۽ مڇيءَ مارڻ کي جنهن کي سنڌ ۾ وڏي اهميت حاصل هئي، بلڪل نظرانداز ڪيو ويو آهي (۵۲). انهيءَ ڪري هيءَ ڳالهه انتهائي حد تائين غير امڪاني نظر اچي ٿي ته جنهن زماني ۾ رگ ويد مڪمل ڪيو ويو هو، جيڪو آرين جي پنجاب ۾ وارد ٿيڻ کان گهٽ ۾ گهٽ هڪ يا ٻه صديون پوءِ لکيو ويو هوندو، تڏهن سنڌ جو ملڪ ڪو آرين جي قبضي ۾ هو، يا اهي اچا انهيءَ

ملڪ اندر داخل ٿي ٿيا هئا. اشلوڪن جي مرتب ٿيڻ کان گهڻو اڳي، "الهندي وارا وحشي" چانهو دڙي ۽ سنڌ جي ٻين شهرن ۾ آباد ٿي چڪا هئا، ۽ اهي ساڻهو، جيئن مٿي ڄاڻايو ويو آهي، واضح طور بلوچستان کان سنڌ ۾ داخل ٿيا هئا. پروفيسر پگٽ ڏيکاري ٿو ته هن باري ۾ اعتبار ڪرڻ لاءِ دليل آهن ته نئين آيل قوم وارن "سنڌو" جي ڪاريگرن جي ڀاڻ وٽ جبري ڀرتي ڪئي هئي؛ ۽ اهو ممڪن آهي ته سنڌو لوڪن مان ڪي ٻيا عناصر، خاص طور آبادگار ڀي، سنڌ جي مختلف علائقن ۾ رهجي پيا هوندا، جتي هو پنهنجن هنن "وحشي" آقائن لاءِ سهولت سان فصل پوکي ۽ ٻي ڪار ڪرت ڪري پئي سگهيا.

انهيءَ دوران، ويران ۽ پڙڙيانگ ٿيل موهن جي دڙي ۾ ريت ۽ مٽيءَ چڙهڻ جو عمل شروع ٿي چڪو هو ـــ اهو ساڳيو عمل، جنهن سنڌ جي تاريخ جي مختلف دورن ۾ عمارتن ۽ شهرن جي ڦٽل نشانن تي ساڳئي قسم جي خاڪي ۽ ميٽوڙي رنگ جي مٽيءَ جي چادر چاڙهي ڇڏي هئي ـ ڪنهن خيالي ڏنڌ جي مٽيءَ ۾ ڏڪجي ۽ جڪڙجي وڃڻ جو عمل نه، بلڪ ڌوڙين ۽ مٽيءَ جي انڌين جي ڪلهن تي سوار ٿي ايندڙ ڌَزَ ۽ واريءَ ۾ درجي بدرجي وڪوڙجي پوساڻجڻ، ۽ انهيءَ طرح سان ٿهيل دڙن جي مٿان پوندڙ برسات سبب ڄمي پڪي ٿي وڃڻ جو عمل (٥٣).

ساڳئي ئي طريقي سان، هڪ هزار کان به وڌيڪ سالن کان پوءِ، آر شهر جي نئين سر آبادڪاريءَ جو خاتمو واقع ٿيو هو. فرات نديءَ اهو پيٽ بدلائي ڇڏيو، جنهن تي آر شهر جي زندگيءَ جو هميشه انحصار رهندو آيو هو ـــ "جڏهن نديءَ پنهنجو پيٽ بدلايو... تڏهن ان جي پراڻي تري جي مٿي چڙهي خشڪ ٿيڻ جو نتيجو هيءُ ٿيو، ته پاڻيءَ تي ٿيندڙ آمدورفت جو خاتمو ٿي ويو... ۽ ساڳئي وقت زراعت به

ختم ٿي ويئي. انهيءَ بدنصيب قاتل شهر کي ان ڪان پوءِ وجود ۾ رهڻ جو ڪوبه سبب ڪونه هو... گهرن جون جايون پَٽجي پُٽري ڪري پيئون، هوائون پوءِ خشڪ ٿيل ۽ ويران ميدانن مان لنگهندي پاڻ سان ريتيءَ جا گهاٽا ڪڪر ڪٽي ايندڀون رهيون، جن کي اهي ڊٺل جاين جي باقي بيٺل پٽين جي پٺيان سٽيندڀون ۽ گڏ ڪندڀون رهيون، ۽ جيڪو ڪنهن زماني ۾ هڪ عظيم شهر هو، سو نيٺ ويران پٽ جي ڇاتيءَ مان اڀرندڙ، سرون سان سٽيل ڍڙن جو سنسان ۽ ويران برپٽ بنجي ويو(٥٤)"

نوٽ

(١) ايس. پگٽ "پري. هستارڪ انڊيا"، ص ٢٠٨ سر ايم. وهيلر "دي انڊس سوليزيشن"، (ٽيون ڇاپو ١٩٦٨ع) ص ١١٧.

(٢) ماگان ۽ ميلوها نالن وارن ملڪن کي، جن جو ذڪر سال ١٥٠٠ ق.م وارن بابلي تحريرن ۾ مليو ٿو، اسيريا جي تهذيب جي عالمن طرفان عام طور، قديم مصر ۽ ايٿوپيا سان ٿوري گهڻي مشابهت رکندڙ سمجهيو ويو آهيءَ ۽ گذريل ڪجهه سالن کان وٺي اها راءِ ڏني ويئي آهي ته اهي بيا نالا انهن ملڪن کي هن ڪري ڏنا ويا هئا، جو آهي انهن ساڳين قيمتي شين، خاص طور تي عاج، جا ذريعا هئا، جهڙيءَ طرح سابق زمانن ۾ مٿين نالن وارا مشرقي ملڪ انهن شين جو ذريعو هئا، جن سان واپاري ناتا ڪيئي صديون اڳي ختم ٿي ويا هئا. دِلمَن يا تِيلمَن، جيڪو گهڻو ڪري بحرين سمجهيو وڃي ٿو، واپار جي آفريڪي رستي تي واقع هڪ بحري بندرگاهه هو، جهڙيءَ طرح آهو اڳين دور ۾ هندستان واري بحري شاهراهه جو هڪ بندر ٿي گذريو هو. پروفيسر ڪريمر نالن جي ردوبدل جي انهيءَ نظريي سان

اختلاف ڪيو آهي، ۽ سندس. چوڻ موجب ميلوها، سُميريا خواهه بابل جي پوئين دور جي دوران ايٿوپيا ئي هو. انهيءَ سلسلي ۾ ”اگيد (ديويءَ) جي ڀاراتي“ ۾ ميلوها جي رهاڪن کي جو ”ڪارا ميلوهائي“ جي لفظن سان پڪاريو ويو آهي، تنهن جو هو حوالو ڏئي ٿو ۽ هن ڳالهه ڏانهن ڌيان ڇڪائي ٿو ته انهيءَ دور کان گهڻو پوءِ واري زماني جي ”ايسرهيڊن“ ڪتبي ۾ ”ڪارا ميلوهائيءَ“ جو جيڪو اصطلاح ڪم آندل آهي، تنهن جو اشارو واضح طور ”ايٿوپيا وارن“ ڏانهن آهي. پر ڪريمر جي راءِ تي پڻ اعتراض جو دروازو کليل آهي، ۽ اهو اعتراض هي آهي ته هن ڳالهه لاءِ ڪوبه ثبوت موجود ڪونهي ته سال ٢٥٠٠ ق-م ڌاري ايٿوپيا جي ڪا اهڙي تهذيب وجود ۾ هئي، جنهن پنهنجا جهاز (شپس آف ماگان، بحواله ايضاً) ايراني نار ۾ موڪليا هجن. ميلوها جي رهاڪن جي ڪاري چمڙيءَ جي حوالي سان هي نتيجو بخوبي ڪڍي سگهجي ٿو ته آنهن جو ملڪ سنڌو نديءَ جي هيٺين ڀاڱي ۾ واقع هو، ڇاڪاڻ ته ”پيري پلس آف دي ايري ٿيرين سي“ جو مصنف حضرت عيسيٰ کان پوءِ پهرين صديءَ ۾ لکندي، دعويٰ سان چوي ٿو ته ”سنڌ جا ماڻهو ڏگهي قد وارا ۽ رنگ جا ڪارا“ هئا“ (”رنگ جا ڪارا“ لفظن تي زور ايچ- ٽي- لئمبرڪ طرفان). ”انٽي ڪُئٽي ٣٧“ (١٩٦٣ع)، ڪريمر ايس- اين ”دِلمن-ڪئيسٽ فار پئراڊائيز“، ص ١١٢ نوٽ ٢.

”جرنل آف دي امريڪن اوريئينٽل سوسائٽي“ جلد ٧٤ (١٩٥٤ع)، اوپينهئم اي- ايل ”دي سي فيئرنگ مرچنٽس آف آر“ ص ١٦، ”پيري پلس“ ۽ ايڊ- مئڪ ڪرنڊل، پئرا ٤١.

(٣) ”انٽي ڪئٽي ٣٢“ (١٩٥٨ع)، آر- ڊي- بارنيٽ، ”آرلي شپنگ اِن دي نيئر ايسٽ“ ص ٢٢١ ۽ تصوير ٢١- بي، سامهون ص ٢٥٦، گارڊن چائيلڊ، ”نيولائيٽ آن دي موسٽ

اينشنٽ ايسٽ"، ص ١١٥، ۽ خاڪو صفحي ٢٣١-٢٣٣؛ "آر ايڪس ڪئويشن ٽيڪسٽس"، ج ٣، ڇاپو ليئون ليگرين، ٽيڪسٽس ١٠٥٣، ١٠٥٤، ١٤٥٩، ١٦٨٠.

(٤) ايرا مارس پرائيس، "دي گريٽ سلنڊر انسڪرپشنس آف گڊيا"، ١٩٢٧، ص ١٣ (سلنڊر اي ٩٠).

(٥) ايضاً صفحا ٦٤-٦٣، ٧١ (اسٽيچوز بي ۽ ڊي).

(٦) "انٽني ڪئنيز ٣٧"، ايس. اين. ڪريمر.

"جرنل آف دي امريڪن اوريئينٽل سوسائٽي"، ج ٧٤، اي. ايل. اوپينهيم.

"بليٽن آف دي اسڪول آف اوريئينٽل ائنڊ افريڪن اسٽڊيز"، ج ١٩ (١٩٥٧ع) "سيسوُ ائٽ سوُسا" از اليا جرشيوچ صفحا ٣١٧-٣٢٠؛ "پرسي پوليس آف ايري ٽرين سي"، ايڊ. وليم ونسينٽ، ڀاڱو پهريون ص ٩٤، ڀاڱو ٢، ص ٣٤٢.

(٧) "ايران"، ج III (١٩٦٥ع) "دي مڪئنڪس آف اينشنٽ ٽريڊ ان ويسٽرن ايشيا"... وغيره، از ايم. اي. ايل. ميلووان صفحا ١-٧، ليمئنس "جرنل آف دي ايڪانامڪ اينڊ سوشل هسٽري آف دي اوريئينٽ" جلد III، ص ٢٧؛ وولي "ايڪس ڪئويشنس ائٽ آر"، پيو ڇاپو ١٩٥٥ع، ص ١١٦، "پيرِي پلس" وغيره ايڊ. ونسينٽ (١٨٠٥ع) ڀاڱو ٢، ص ٣٤١.

(٨) جي. واٽ "دي ڪمرشل پراڊڪٽس آف انڊيا"، لنڊن ١٩٠٨ع، ص ٢٩٣ ("ائو يسينيا آفيس آئنلس" ۽ سيريئو پس ڪئنڊولين).

(٩) "پيري پلس"، ونسينٽ ١٩٠٨ع، ص ٩٤؛ جي. واٽ، ساموهون ص ٤٩٨ (مٿيون حوالو).

(١٠) "آر ايڪس ڪئويشن ٽيڪسٽس، I" (رايل انسڪرپشنس) ايڊ- سي- ايس گڏ ۽ ليئون ليگرين ص ١١ (ٽيڪسٽ ٥٠).

(١١) "انٽني ڪئٽي، ٣٧"، ايس- اين- ڪريمر، ص١١٣.

(١٢) "السٽريٽيڊ لنڊن نيوز"، فيبروري ٢٥، ١٩٦١ع، ص ٣٠٢- "نيولائيٽ" وغيره، از سري- ايس- آر- راءِ، لوٿل جي متعلق.

(١٣) "آر ايڪس ڪئو يشن ٽيڪسٽس، III"، "بزنيس ڊاڪيومينٽس آف دي ٿرڊ ڊاءِ نيسٽي آر"- ايڊ- ليئون ليگرين، مثلاً ٽيڪسٽس ٨١٨، ٣٦٨، ٨٢٨.

(١٤) "آر ايڪس ڪئويشنس V"، "ليٽرس ائنڊ ڊاڪيومينٽس آف دي اولڊ بائبيلونين پيريڊ"، ايڊ- ايڇ- ايڇ- نگيولا ۽ ڊبليو- ايف- جي- مارٽن، ٽيڪسٽ ٢٩٢.

(١٥) "انٽني ڪئٽي، ٣٧" (١٩٥٨ع) جي- بيي ائنڊ آدرس، ص ٦-٢٤٣، وهيلر ص ٦-١١٥ (مٿي ڇاٽايل ڪتاب).

(١٦) وولي ص ٤-١٩٣ (مٿي ڇاٽايل ڪتاب).

(١٧) وهيلر ص ٥-٦٤ (مٿيون حوالو).

(١٨) اي- مئڪي "ارلي انڊس سوليزيشنس"، ٻيو ڇاپو (لنڊن، ١٩٤٨ع) ص ١٢٠. ايس- پگٽ، سامهون صفحي ٢٠٠-٢٠١ جي، بي ائنڊ آر آلچين "دي برٿ آف انڊين سيوليزيشن" (١٩٦٨ع) ص ١٣٤.

(١٩) سر جان مارشل "موهن جو دڙو ائنڊ دي انڊس سيوليزيشن" ج ١، صفحا ١٠، ٣٠١.

(٢٠) سر ايل- وولي، الالخ "رپورٽس آف دي ريسرچ ڪاميٽي آف دي سوسائٽي آف انٽني ڪئيريز آف لنڊن"، نمبر ١٨، صفحا ١٠، ٣٠٤، ٨-٣٧٧.

(٢١) وهيلر، ص ٩٤. (متي ڄاڻايل ڪتاب).
مئڪي، ص ١١٤. (متي ڄاڻايل ڪتاب).
(٢٢) ايم. ايس. واٽس، "ايڪس ڪئويشنس ائٽ هڙاپا" I، ص ٣٢٤.
ايل وولي، ص ١١٦ (متي ڄاڻايل ڪتاب).
وولي، "دي سميرينس"، ص ٤٢، ٤٤.
(٢٣) پگٽ، ص ١٥١ (متي ڄاڻايل ڪتاب).
(٢٤) وهيلر، حوالو ڏنل ص ١٥١.
(٢٥) وهيلر بحوالہ ايضاً.
(٢٦) اي. مئڪي "فردر ايڪس ڪئويشنس ائٽ موهن جو دڙو"، دهلي ١٩٣٨، ج I صفحا ٨-٧.
ايل وولي، "ايڪس ڪئويشنس ائٽ آر"، ص ٨-١٧٧.
(٢٧) ڊي. اي. هومز "ڊي ريسينٽ هسٽري آف دي انڊس"، جاگرافيڪل جرنل ١٣٤ ڀاڱي ٣ ۾ (سيپٽمبر ١٩٦٨) ص ٣٨٢-٣٦٧.
(٢٨) سر ڪلاڊ انگليز "دي بهيوير ائنڊ ڪنٽرول آف رِورس ائنڊ ڪئنالس" وغيره، گورنمينٽ آف انڊيا ريسرچ پبليڪيشن نمبر ١٣، پونا ١٩٤٩، ج I ص ١٧٢؛ مارشل، حوالو ڏنل ڪتاب ص ٧.
(٢٩) مارشل، ص ١٠٣.
(٣٠) مئڪي، "فردر ايڪس ڪئويشنس" وغيره ص xiv ٢٢، ١٠١، ٨-١٠٧.
(٣١) اهڙين گهٽين ۾ ڪاهين جو بيان مئڪي طرفان "فردر ايڪس ڪئويشنس" ص ١ ڪان ٥ ۾ ڏنو ويو آهي. انهن منجهان ڇهن جي جاءِ وقوع صاف ظاهر نظر اچي ٿي. ڪتاب ۾ ذڪر ڪيل ڇهن ڪاهين جا تفصيل هن طرح آهن:
(الف) ڊي. ڪي دڙي جي اترينءَ ڪنڊ ڪان اٽڪل ٤٠ فوٽ، مئڪي ص ٢، ڪاهيءَ جو هڪ حصو تصوير viii،

ايچ-٢ ۾ نظر اچي ٿو. ان هنڌ تي ميدان جي مٿاڇري جي سطح سمنڊ جي مٿاڇري کان اٽڪل ١٥٩ فوٽ مٿي آهي.

(ب) 'ايل' دڙي ۽...اسٽوپا دڙي جي ڏاکڻين لاهيءَ جي درميان: مئڪي، ص ٣. سلاميءَ ۾ دوباره داخل ٿيندڙ رستي طور بيٺل آهي، جنهن جي کري دڙي واري ڪوٽ کي ذري گهٽ ٻن اڏن ۾ ورهائي بيٺي آهي. سلاميءَ جو مٿاڇرو هن هنڌ تي سمنڊ جي سطح کان اٽڪل روءِ ٦-١٥٥ آهي ۽ اها آسپاس واري ميدان جي سراسري اوچائي آهي.

(٣٢) مئڪي، "فردر ايڪس ڪئويشنس" ص ٢.

ايس. پگٽ، نوٽس وغيره "انشنٽ انڊيا" نمبر ٤ (١٩٤٧-٤٨ع) ۾ مئڪي جي کوٽائي ۽ سندس طرفان ڏنل ارضي تهن جي خاڪي جي حوالن سان لکي ٿو، "(تعميراتي سطحن جي) هڪڙي جي اڳيان ٻئيان اچڻ جي حالت ۾ هڪ اهم ڳالهه، مختلف سطحن تي دريائي ريت جي ٿن جدا جدا ڏٿلهن تهن جي موجودگي آهي" (ص ٢٧ ڏسو خاڪو ص ٢٨ تي).

فقط هڪ کان سواءِ، ريت جي انهن ٿنهي تهن سنجهان ڪوبه شهر جي آباديءَ واري علائقي ۾ ڪونه هو، پر اهي ته ٻاهرئين طرف ڪوٽيل ڪاهين ۾ موجود هئا. ڏسو اڳيون نوٽ ۽ ضميمو.

(٣٣) مئڪي، ساڳيو ڪتاب ص ٤٤.

(٣٤) سن ١٩٢٩ع واري وڏي ٻوڏ، شيئاڪ نديءَ تي واقع اهڙي ئي برفاني بند جي ٽٽڻ جو نتيجو هئي.

(٣٥) مارشل، حوالو ڏنل ڪتاب ص ١٢٥.

مئڪي، حوالو ڏنل ڪتاب ص ٤٢، ٤٣.

(٣٦) مارشل، حوالو ڏنل ڪتاب ص ٢١.

مئڪي ۽ مارشل، ص ٢٦٥.

(٣٧) مئڪي، حوالو ڏنل ڪتاب ص ٢، ١٧٠، ١٧١.

(٣٨) مئڪي، حوالو ڏنل ڪتاب ص ٨، ٦٦.
(٣٩) مئڪي ۽ مارشل، حوالو ڏنل ڪتاب ص ٢٦٥.
(٤٠) مئڪي ”فردر ائڪس ڪئويشنس“، ص xiii، ص ٦ (فٽ نوٽ)، تصوير xx.
(٤١) مئڪي، حوالو ڏنل ڪتاب ص ٦.
(٤٢) مئڪي، اڳي ڏنل حوالو.
(٤٣) مئڪي، ”چانهو دڙو ائڪس ڪئويشنس“ (نيو هئوين، ڪنيڪٽيڪٽ ١٩٤٣ع) ص ١٨، ٥٩، ٦٣.
(٤٤) ايس. پگٽ، حوالو ڏنل ڪتاب ص ٤-١٩٢، ٥-٢١٤.
(٤٥) هن تاريخ جي جلد I جو حوالو: ”سنڌ اي جنرل انٽروڊڪشن“ ص ٥-٣٤.
سي ايف: ڊي. اي. هومز، ”دي ريسينٽ هسٽري آف دي انڊس“ جاگرافيڪل جرنل، سيپٽمبر ١٩٦٨ع ص ٣٧٥ ۽ ”ائنٽي ڪئٽي ١٩“ (١٩٤٥ع)؛ ڊوروٿي مئڪي، ”اينشنٽ رور بيڊس ائنڊ ڊيڊ سيٽيز“.
(٤٦) ايس. پگٽ، حوالو ڏنل ڪتاب ص ٢٢٩-٢٢٨.
(٤٧) ايس. پگٽ، حوالو ڏنل ڪتاب ص ٢٢٦-٢٢٣.
(٤٨) راما پرساد چندا: ”دي انڊس وئلي ان دي ويدڪ پيريڊ“، آرڪيئالاجيڪل سروي آف انڊيا، نمبر ٣١ (١٩٢٦ع) ص ٤ جي سيمايرس ۽ ”سروائيول آف دي پري هسٽارڪ سويليزيشن آف دي انڊس وئلي“، ايم. اي. ايس. آءِ، نمبر ٤١ (١٩٢٩ع)-رنگ آچاريه جي ’ويدڪ انڊيا‘، ڀاڱو I ص ١٤٧، ١٨١-١٦٩ ۽ ”هسٽري آف دي پري-مسلمان انڊيا“.
(٤٩) ٽي. برو، ”جرنل آف انڊين هسٽري، اپريل ١٩٦٣ع، ص ٥-١٦٣ ۽ ”لفظ ’آرما‘ جي اهميت بابت“ ۾.
(٥٠) ايضاً ٢٠-١٦١. ۾ سوترن ۾ سرسوتي ۽ دريشاوتي ندين جي ڪنارن سان برباد ٿيل ويران آبادين جو ذڪر آيو آهي.

(٥١) مئڪڊونيل ائنڊ ڪيٿ، "ويلڪ انڊيڪس آف نيمس ائنڊ سبجيڪٽس" ص٤٣٢؛ "ڪئمبرج هسٽري آف انڊيا - I" ص ٧٩.

ان جي ابتڙ، ڏسو راما پرساد چندا ايم. اي. ايس. آءِ، نمبر ٣١ (١٩٢٦ع)، ص ٥-٢ ۽.

(٥٢) "ڪئمبرج هسٽري آف انڊيا"، ص ١٠١.

(٥٣) ايچ. ٽي. لئمبرڪ، "دي انڊس فلڊ، پلين ائنڊ دي انڊس سوليزيشن"، جاگرافيڪل جرنل، ڊسمبر ١٩٦٧ع، ص ٤٩١-٤٩٠ ۽.

(٥٤) سر ايل. وولي، "ايڪس ڪئويشنس ائٽ آر" ص ٢٤٨.

(باب ۱ ۽ ۲ جو ضميمو)

موهن جي دڙي ۾ پوڏون

پوڏن ۽ سنڌو لوڪن جي شهر موهن جي دڙي تي انهن جي اثرن بابت ثابتين ۽ شهادتن، جيئن اهي کوٽائي ڪندڙ پهرين ماهرن کي نظر آيون هيون، ۽ جهڙيءَ طرح انهن شهادتن جي تشريح انهن ماهرن طرفان ڪئي ويئي هئي، تنَ جو هَن ڪتاب جي ٻئي باب ۾ جائزو ورتو ويو آهي. انهن کان سواءِ ٻين سمجهاڻين ۽ تشريحن، ۽ ٻين اهڙن تفصيلن جي موجودگيءَ جا پڻ، جن بابت رايا موجود آهن، مختصر طور حوالا ڏنا ويا آهن. جيئن تہ انهيءَ موضوع جي تشريح ۽ تفصيل متعلق راءِ جو اختلاف پيدا ٿي پيو آهي، ان ڪري آءٌ انهن پوين تفصيلن ۽ ثابتين جو، جن جي آڌار تي اهي تشريحون ڪيون ويئون آهن، مختصر طور جائزو وٺڻ مناسب سمجهان ٿو، تہ جيئن اهو ڏيکاري سگهجي تہ غلطي ٿيڻ جو ڪيئن ۽ ڇو امڪان پيدا ٿيو آهي.

سر جان مارشل ۽ ڊاڪٽر مئڪي جو تعلق آثار قديم جي ماهرن جي ”فلنڊرس پيٽري“ اسڪول سان سمجهڻ گهرجي، جيڪو مصر ۾ تشڪيل ڏنو ويو هو، ۽ جيڪو گهڻو ڪري انهيءَ ملڪ فلسطين، ميسوپوٽيميا ۽ هندستان جي برصغير ۾ ڪم ڪندو رهيو. ٻيءَ مهاڀاري لڙائيءَ جي پوئين حصي جي دوران ۽ ان کان پوءِ ”پِٽ رِوَرس“ اسڪول ۾ سکيا ورتل آثار قديم جا ماهر، جن کي برطانيہ ۽ الهندي يورپ ۾ تحقيق جو تجربو حاصل ٿيو، اهي ”سنڌو تهذيب“ جي مرڪزن جي نئين سر تفتيش ڪري ۽ انهيءَ ميدان ۾ سنڌ ن پيشرو ماهرن طرفان ڪيل ڪم جو جائزو وٺي سگهيا. انهن

ماهرن جي اڳواڻن کي مارشل ۽ مٺڪي جي طرفان اختيار ڪيل ڪوٺائيءَ واري طريقي ۽ دڙي جي ارضي طبقات واريءَ تقسيم کي تقريباً رد ڪري ڇڏيو ۽ انهن جي نڪتہ چينيءَ جو گهڻو حصو، بيشڪ، حق بجانب ۽ مفيد هو. پر ڪن حالتن ۾ اهي حد کان گهڻو ٻاهر نڪري ويا، ۽ اهو ثابت ڪيائون تہ نڪتہ چيني ڪندڙن پنهنجن پيشروئن جي مذمت ڪرڻ جي اُبهرائيءَ ۾ هن ڳالهہ کي چڱيءَ طرح سمجهيو ئي ڪونہ تہ انهيءَ ”ناقابل اعتبار“ طريقي ڪي، جنهن کي تقريباً رد ڪري رهيا هئا، عملي طور ڪيئن لاڳو ڪيو ويو هو(١).

سن ١٩٤٨ع ۾ پروفيسر اسٽوئرٽ پگٽ پنهنجي هڪ مضمون ۾، جنهن جو بنيادي واسطو موهن جي دڙي سان آهي لاڙڪاڻي کي مخصوص قديم شين جي اهميت ۽ تشريح سان هو. مٺڪي جي طرفان متعلق ايراضيءَ — ڊي ڪي دڙي ۾ — ڪيل ڪوٺائيءَ جي رڪارڊ بابت ٽي شڪايتون ڪيون:

١- هُن دڙي جي انهيءَ حصي بابت ارضي طبقات جو خاڪو نہ ڏنو هو.

٢- هُن لاڙڪاڻي شين کي مٽيءَ يا ملبي جي انهيءَ قدرتي سطح سان منسوب ڪرڻ بدران، جنهن ۾ اهي مليون هيون، بنان ڪنهن دليل جي متعين ڪيل هڪ خيالي بنيادي سطح جي نسبت سان ڪوٺائيءَ جي تهن جا دؤر مقرر ڪيا ۽ انهن کي انهن متعلق دؤرن سان وابستہ ڪيو هو.

تعميراتي دؤرن لاءِ هن جي طرفان ڪم آندل اصطلاح ”ڏاڍا سنجهائيندڙ“ هئا، ۽ ارضي طبقات متعلق هن جو سڄو بيان ”پيچيده ۽ ڪن صورتن ۾ متضاد هو“(٢).

انهيءَ ڪري پگٽ پنهنجي طرفان ”پيهر تيار ڪيل“ هڪ نقشو پيش ڪيو، جيڪو حالانڪ بلڪل پنهنجي ذاتي اندازي طور هن تيار ڪيو هو، پر آهو، سندس دعويٰ موجب،

”ڪوٽائي ڪنڌڙ ڪي ڊي-ڪي ڊڙي جي مرڪزي حصي ۾ لڌل شين ۽ طبقن جي اسڪاني مُدتي سلسلي جو آسان بصري صورت ۾ هڪ خاڪو پيش ڪري رهيو هو.“ چنانچ، هو پنهنجي خاڪي ڏانهن هن طرح ڌيان ڇڪائي ٿو:
”انهيءَ سلسلي جو هڪ اهم پهلو مختلف سطحن تي دريائي ريٽ جي ٽن ٽُلهن تَهن جي موجودگي آهي...۽ انهن لئهي ڪي مٿڪي طرفان ڏنل تفصيلن جي آدار تي خاڪي ۾ شامل ڪري سگهجي ٿو.“ هيءَ ڳالهه ڌيان ۾ رکڻ گهرجي ته مٿڪي ڪي ڊي- ڪي ڊڙي جي اونهي ڪوٽائيءَ ۾ دريائي ريٽ جو فقط هڪ تهه مليو هو؛ ريٽ جا ٻيا ٻه تهه، جن جو هن ذڪر ڪيو آهي، سچ پچ ته ڪيس شهر جي آباديءَ واري علائقي ڪان ٻاهر سيلابي ميدان ۾ ڪوٽيل کاهين ۾ نظر آيا هئا، جيتوڻيڪ هن انهن ٻن تهن کي—سنهنجي راءِ موجب غلط طور—ڊڙي جي اندر مليل تعميراتي ملبي جي ٻن سطحن سان، جن کي هن سيلاب سبب پيدا ٿيل سيمي جو نتيجو سمجهيو هو، هڪٻئي سان ڳنڍي ڇڏيو هو(٣). ان کان پوءِ ڀگٽ، مکيه تعميراتي دورن لاءِ مٿڪي طرفان ڏنل اصطلاحن جو حوالو ڏيئي، چوي ٿو ته ”هن حقيقت کي مٿڪي طرفان بظاهر اهم نه سمجهيو ويو هو ته ٻوڏين جو ريٽ هرحالت ۾ ترتيب وار انهن مکيه دورن جي نسبت سان موجود ناهي.“ پر درحقيقت ٻود جو ريٽ ڊي- ڪي ڊڙي ۾ ڪيل اونهيءَ ڪوٽائيءَ ۾ مکيه دورن جي مٿان پيل مليو ئي نه هو، جيتوڻيڪ اهو مجموعي طور اوائلي دور ۾ موجود آهي، جيڪو ڪوٽائيءَ جي وڌيڪ هيٺانهين سطحن مان ظاهر ٿيو هو. باقي جيسين نا موافقت جو تعلق آهي، ان سلسلي ۾ ته مٿڪي صاف لفظن ۾، نين شهادتن (ٻوڏين طرف منسوب ڪيل تعميراتي ملبي) جي روشنيءَ ۾، مارشل طرفان ارضي طبقات جي ڏنل خاڪي جي ترميم جو پاڻ خواهشمند آهي؛ چنانچ هُن جو

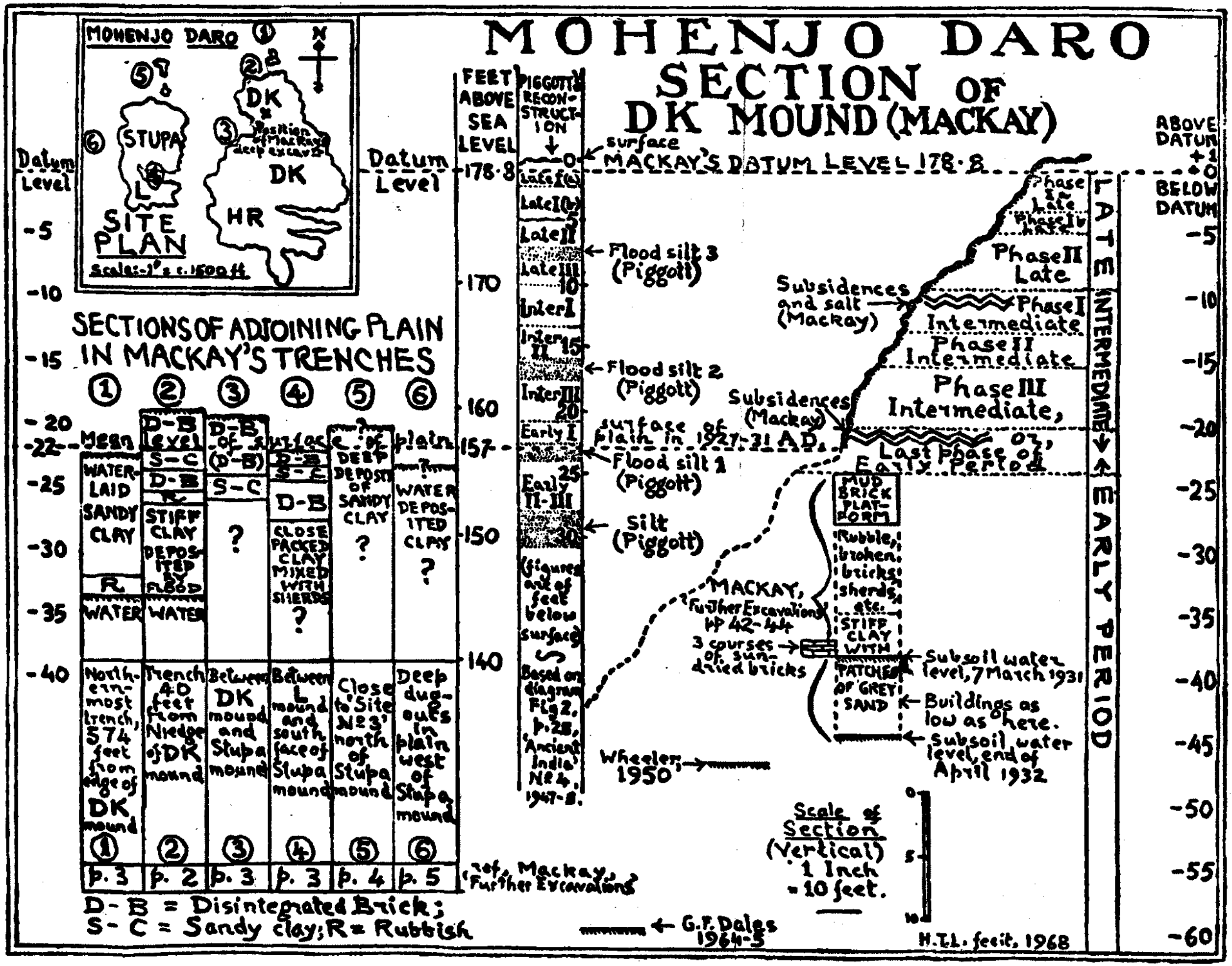

MOHENJO DARO
SECTION OF DK MOUND (MACKAY)
MOHENJO DARO
SITE PLAN
Scale:-1" = c.1500 ft.
STUPA
L
DK
HR
Datum Level
SECTIONS OF ADJOINING PLAIN IN MACKAY'S TRENCHES
Mean level of surface of plain
WATER-LAID SANDY CLAY
R
WATER
D-B
S-C
STIFF CLAY DEPOSITED BY FLOOD
CLOSE PACKED CLAY MIXED WITH SHERDS
DEEP DEPOSIT OF SANDY CLAY
WATER DEPOSITED CLAY
North-ernmost trench, 574 feet from edge of DK mound
Trench 40 feet from N edge of DK mound
Between DK mound and Stupa mound
Between L mound and south face of Stupa mound
Close to Site No 3' north of Stupa mound
Deep dug-outs in plain west of Stupa mound
p. 3
p. 2
p. 3
p. 3
p. 4
p. 5
ref. Mackay, 'Further Excavations'
D-B = Disintegrated Brick;
S-C = Sandy clay; R = Rubbish
FEET ABOVE SEA LEVEL
178·8
170
160
157
150
140
PIGGOTT'S RECONSTRUCTION
Late I(a)
Late I(b)
Late II
Late III
Inter I
Inter II
Inter III
Early I
Early II-III
(figures are of feet below surface)
Based on diagram Fig 2, p. 28, 'Ancient India' No 4, 1947-8.
surface
MACKAY'S DATUM LEVEL 178·8
Flood silt 3 (Piggott)
Flood silt 2 (Piggott)
surface of plain in 1927-31 A.D.
Flood silt 1 (Piggott)
Silt (Piggott)
Subsidences and salt (Mackay)
Subsidences (Mackay)
Phase I or Late Phase IV
Phase II Late
Phase I Intermediate
Phase II Intermediate
Phase III Intermediate, or Last Phase of Early Period
MUD BRICK PLATFORM
Rubble, broken bricks, sherds, etc.
STIFF CLAY WITH PATCHES OF GREY SAND
MACKAY, 'Further Excavations' pp 42-44
3 courses of sun-dried bricks
Subsoil water level, 7 March 1931
Buildings as low as here.
Subsoil water level, end of April 1932
Wheeler, 1950
G.F. Dales 1964-5
Scale of Section (Vertical) 1 Inch = 10 feet.
H.T.L. fecit, 1968
LATE
INTERMEDIATE
EARLY PERIOD
ABOVE DATUM
BELOW DATUM

پنهنجو چوڻ آهي ته "نام نهاد قريبي ٽئين دور کي درمياني دور جو انتهائي بالائي ته سمجهڻ گهرجي... جنهن جو خاتمو شهر کي کنهن وڏي سيلاب جي موقعي تي مڪمل طور خالي ڪرڻ ذريعي آيو......آهو قريبي پيو دور ئي آهي، جيڪو آخري دور جي حقيقي آغاز جي نشاندهي ڪري ٿو."
ساڳيءَ طرح، "درمياني ٽئين دور کي حقيقي طرح اوائلي زماني جو آخري دور سمجهڻ گهرجي. انهيءَ دور جو انت اوائلي ٻن ٻوڏين سان، جن جو اسان وٽ ثبوت موجود آهي، وڏيڪ اوائلي زماني واريءَ ٻوڏ آندو...(٤)" انهن هيٺانهين سطحن بابت پگٽ جي "ٽئين سر ٿاهيل" نقشي ۾ هيٺن چيو ويو آهي: "ڊي- ڪي واري ايراضيءَ جي کوٽاين ۾ زير زمين پاڻيءَ جي موجوده مٿاڇري سبب ذرتيءَ جو اهو هيٺانهون ته کوٽجي نه سگهيو، جتي ابتدائي زماني ۾ شهر جا بنياد وڌا ويا هوندا، پر آتي دريائي ريت جو پٿو ڏٺو ويو آهي، جنهن جي مٿان پوريءَ طرح سان شناخت نه ٿي سگهندڙ سطحون مليون آهن، جيڪي خود کنهن اوائلي ٻوڏ جي پاڻيءَ سان هيٺ ويٺل ريت سان ڍڪيل هيون. آنهن جي مٿان اڃا به ٻه پيون تعميراتي سطحون موجود هيون، جيڪي ٻوڏ جي پاڻيءَ جي ريت جي ٻڙي ته جي مٿان پهرئين اوائلي ۽ درمياني ٽئين دورن جون هيون(٥)."

هتي پڻ، پگٽ جو "ٽئين سر ٿاهيل" نقشو مئڪي جي تحقيقات جي بلڪل غلط تشريح ڪري رهيو آهي؛ ۽ جيئن ته خود مئڪي جي پنهنجي تيار ڪيل ارضي طبقات جي خاڪي ۾ ڊي- ڪي دڙي ۾ ڪيل اونهين کوٽاين ۽ سيلابي ميدان ۾ کوٽيل کاهين ۾ کيس واقعي قليل شين ۽ اشارن کي پورين جاين تي رکي ڏيکارڻ ۽ انهن کاهين جي اندازاً صحيح جاءِ متعين ڪرڻ، ۽ هُن جي طرفان اوائلي طبقي بابت ڏنل حوالن جي مطابق سڄي علائقي جي ارضي طبقات کي واضح

ڪري ڏيکارڻ ۾ ڪا وڏي دشواري ڪانهي، ان ڪري مون اهي سڀ ڳالهيون هيٺين پنهنجي طرفان ترتيب ڏنل نئين ارضي خاڪي ۾ ڏيکاريون آهن، ۽ ساڳئي وقت آن ۾ مون پروفيسر پگٽ جي "پيهڙ ڏاهيل" خاڪي کي به تقابلي پيٽ جي خيال کان شامل ڪيو آهي، ۽ آن باري ۾ وڌيڪ غلط فهمين کي روڪڻ لاءِ آءُ انهيءَ خاڪي سان هيءَ وضاحتي نوٽ پڻ شامل ڪري رهيو آهيان.

خاڪي جي ساڄي پاسي کان ڊي- ڪي دڙي جي هڪ حصي جو سيلابي ميدان جي جديد سطح کان مٿين.خواهه هيٺين تهن جو نقشو ڏنل آهي، جنهن ۾ مٿڪي طرفان ڊي- ڪي ايراضيءَ جي 'جيي- سيڪشن' مان، جتي هن پنهنجي اونهي کوٽائي ڪئي هئي، لڌل ڪن شين جي نشاندهي ڪئي ويئي آهي. سمنڊ جي مٿاڇري کان ١٧٨ء٨ فوٽ مٿي بنيادي سطح، جنهن کي هُن هيٺ سڏائيءَ ۾ ڪيل کوٽائين جي حوالن ڏيڻ لاءِ استعمال ڪيو هو، خاڪي ۾ ساڄي طرف سڏيءَ ليڪ ذريعي ڏيکاري ويئي آهي، جيڪا بنيادي سطح کان هيٺ ڪيل کوٽائين جي گهرائي فوٽن ۾ ڏيکاري ٿي. مٿڪي پنهنجي سڄي مسودي ۾ ائين ڪيو آهي.

دڙي جي متعلق تيار ڪيل منهنجي خاڪي ۾ دورن ۽ زمانن جي ذريعي ارضي طبقات جو تقرر بلڪل ائين ٿيل آهي، جيئن مٿڪي جي "انٽروڊڪشن ٽو فردر ايڪسڪيويشن" جي صفحن XIV کان XV تائين ڏنل آهي ۽ جنهن ۾ سندس رمارڪن جي نتيجي ۾ جيڪي ترميمون ٿيون آهن، سي پڻ شامل ڪيل آهن، يعني نام نهاد قريبي ٿيون دور...... "درمياني دور (درمياني پهرئين) واري انتهائي بالائي طبقي جي صورت ۾ نظر اچي ٿو"، جنهن سان گڏ "درمياني ٿيون دور... اوائلي زماني (اوائلي پهرئين زماني) جو آخري دور" پڻ موجود آهي.

سون پسگردائيءَ واري ميدان جي سال ٣١-١٩٢٧ع واري "سراسري" سطح پڻ سمنڊ جي مٿاڇري کان ١٥٧ فوٽ مٿي (يعني دڙي جي بنيادي سطح کان ٢١٤٨ فوٽ هيٺ) ڪئي آهي. انهيءَ سطح کي سڌيءَ ليڪ ذريعي خاڪي جي ڏائي طرف ڇڪي وڌايو ائين، جتي فوري طور سڃاڻپ ۾ ايندڙ سڪي جي ڇهن ڪاهين جا پاڳا وغيره، سندس تحرير ۾ بيان ڪيل پين تفصيلن جي حوالي سان هڪٻئي جي پاسي ۾ ڏيکاريا ويا آهن. انهن جي مٿان وري سون موهن جي دڙي جو هڪ ننڍو خاڪو پڻ شامل ڪيو آهي، جنهن ۾ سون دڙن جي خدن بابت ٦٠ فوٽن واري لائين اختيار ڪئي آهي، ته جيئن ڪاهين جي وقوع واري جاءِ آسانيءَ سان ڏسي سگهجي.

ڊي- ڪي دڙي جي حصي ۽ آسپاس واري سيلابي ميدان ۾ ڪاهين جي حصن جي درميان سون پروفيسر پگٽ وارو "نئين سر تيار ڪيل" نقشو شامل ڪيو آهي، جهڙيءَ طرح اهو هن جي "انشنٽ انڊيا" نمبر ٤ نالي ١٩٤٨ع واري مضمون ۾ شامل ڪيل شڪل نمبر ٢ ۾ ڏنو ويو آهي، جنهن سان سون فقط ٽاڇنين ۽ ڪهاڙيءَ جي شڪلين کي خارج ڪري ڇڏيو آهي، پر ان ۾ سون مٿاڇري جي هيٺان لاءِ اختيار ڪيل فوٽن جو پيمانو بحال رکيو آهي. سون هن جو "مٿاڇرو" (O=) سڪي جي طرفان ڊي- ڪي دڙي ۾ قريبي دؤر ١-اي لاءِ اختيار ڪيل اوچي ۾ اوچي مٿاڇري يعني بنيادي سطح کان ٤٨٦ مٿي (ڏسو فرڊر ايڪس ڪئويشنس جو صفحو XIV) سان مطابقت رکندڙ تسليم ڪيو آهي.

ڊي- ڪي ايراضيءَ ۾ اڏاوتي ملبي واريون عام سطحون، جن کي سڪي پوڏين جي اٿرن سان (سيمي) سان منسوب ڪيو آهي، تن کي ٽورو هيٺيرو يعني ترتيبوار درمياني ۽ قريبي بئي دؤرن کان اڳي داخل ڪيو ويو آهي، جاڪاڻ ته هن جي ڪتاب "فرڊر ايڪس ڪئويشنس" جي صفحن XIV، ٢٢، ٨٠،

١٠١، ٨-١٠٧ ۽ "مارشل جلد-١" ۾ صفحي نمبر ٢٦٥ ۽ جلد-٢ جي تصوير LXII جي سندس رمارڪن جي بظاهر ۽ واضح تشريح اهائي آهي. دڙي جي اندر مٽڪي جي اونهي کوٽائيءَ جي ارضي طبقات جي ورڇ ڪي پڻ، سندس ڪتاب "فردر ايڪسڪوويشنس" جي صفحن ٤٤-٤٢ تي ڏنل تفصيلن جي حوالي سان شامل ڪيو ويو آهي. انهيءَ ۾، هن جي طرفان ڊي- ڪي دڙي ۾ ڪيل تفتيش جي بيان ۾ جنهن سيلابي ريت جي هڪ ٿي مثال جو ذڪر ڪيو ويو آهي، جيڪو اڃا ٻولي سڪهيو آهيان ۽ جيڪو تفتيش دوران واقعي هن جي سامهون آيو هو ۽ جنهن کي هن انهيءَ حيثيت سان سڃاتو هو، سو پڻ شامل ڪيو ويو آهي--- ٣٥ فوٽن کان (يعني آغاز واري سطح کان هيٺ) هيٺ سخت مٽيءَ جو تهه، جنهن ۾ ڪٿي ڪٿي خاڪي رنگ جي واريءَ جا خانا نظر اچن ٿا، ٻوڏ جي اچڻ جو بلڪل واضح ثبوت آهي."

سن ١٩٣١ع ۽ ١٩٣٢ع جي دوران انتهائي گهري کوٽائيءَ ۾ جن آخري هنڌن تي کوٽائي ڪندڙ پهتا هئا، سي ۽ ڊيڪاريل آهن، ۽ فوري طور حوالو وٺڻ ۽ سهولت لاءِ مون سن ١٩٥٠ع ۾ وهيلر، ۽ ١٩٦٤-٥ع جي دوران جي. ايف. ڊيلس سندن طرفان ڪيل کوٽاين ۾ جن سطحن تي پهتا هئا، تن جو پڻ مون اضافو ڪري ڇڏيو آهي، جن ته اهي پڻ ڊي- ڪي دڙي جي وچان کوٽيون ويئون هيون.

مٽڪي کي ڪاهين ۾ يا "آسپاس واري ميدان" ۾ جيڪي مختلف شين جا ذخيرا نظر آيا هئا، تن جي تهن جو خاڪو، هن جي ڪتاب "فردر ايڪسڪوويشنس" جي ٦-٢ صفحن ۾ سندس طرفان ڏنل تفصيلن مطابق ڪڍيو ويو آهي ۽ انهن مان ٻن تهن جو، جن کي مون نمبر ١ ۽ ٢ ڏنو آهي، خاڪو هن جي طرفان ڏنل انهن خاڪن سان بلڪل ملي بيٺو

آهي، جيڪي هن انهيءَ ڪتاب جي تصوير VIII جي شڪلين نمبر H-٨ ۽ H-٢ ۾ شامل ڪيا آهن.

سون کي يقين آهي ته هنن، ۽ مٺڪي جي طرفان بيان ڪيل پنهنجي تفصيلن ۽ سعين، ۽ پگٽ جي "ٿئين سر ٿاهيل" خاڪي جي تفصيلن کي هن ڪتاب ۾ شامل ڪيل منهنجي خاڪي ۾ صحيح طور هڪ ئي هنڌ ڏيکاريو ويو آهي. يقيناً سمنڊ جي مٿاڇري کان مٿي فوٽن کي مٺڪي جي بنيادي سطح کان هيٺ وارن فوٽن سان ۽ پڻ پگٽ جي بنيادي سطح کان هيٺ وارن فوٽن سان (ڊي-ڪي دڙي جي حصي ۾) لاڳو ڪري، ان جو تقابلي مطالعو آسان بڻايو ويو آهي.

جيڪڏهن آءٌ ڪا وڏي غلطي نه ڪري رهيو آهيان، ته پوءِ پگٽ جي "سيلابي ريت وارن تهن" سان مٺڪي جي اکين سان ڏٺل ملبي جي سطحن ۽ "سخت مٽيءَ جي ذخيري، جنهن ۾ خاڪي رنگ جي واريءَ جا خانا آهن"، جن کي هن آيل سيلاب جي يقيني ثبوت طور تسليم ڪيو آهي، تن جي ڪا ۽ مطابقت ڪانهي. پگٽ جو "ٽيون نمبر سيلابي ريت" لوڻ سان مليل ملبي جي انهن تهن کان مٿي بيٺل آهي، جنهن کي مٺڪي "درمياني دؤر" جي پڇاڙيءَ ڌاري آيل ٻوڏ سان منسوب ڪيو آهي؛ ٻئي طرف "ٿئين سر نقشو تيار ڪندڙ" جو "ٻيو نمبر سيلابي ريت" انهن اوائلي ملبن کان مٿي بيٺل آهي، ۽ هن جو "پهريون نمبر سيلابي ريت" انهن ملبن کان هيٺ آهي، جن کي مٺڪي انهيءَ ٻوڏ جو نتيجو ڄاڻايو آهي، جنهن جي اچڻ سان دڙي جي اوائلي قديم زماني جو اختتام ٿيو. وري پگٽ جي طرفان هن جي ٽيهن فوٽن واري مٿاڇري کان مٿي ڄاڻايل "ريت" جو اهڃاڻ، "سخت مٽيءَ جي تهه کان، جنهن ۾ ڪنهن ڪنهن هنڌ خاڪي رنگ جي واريءَ جا خانا آهن"، ڪيئي فوٽ مٿي آهي، جنهن کان

مٿئين سٿاچري بابت مئڪي چوي ٿو ته اهو ڊي- ڪي دڙي ۾ بنيادي سطح کان پنجٽيهه فوٽ هيٺ ٻيٺل هو.

ٻئي طرف کان، پگٽ جي "سيلابي ريٽ نمبر پهرئين"، ۽ سندس بنيادي "ريٽ"، جا مٿاچرا مئڪي جي ڪاهي نمبر-٢ وارن وارياسي مٽيءَ جي ٻن تهن سان قريبي موافقت رکن ٿا- مئڪي جي ٻيو نمبر ڪاهي، ڊي- ڪي دڙي جي اترينءَ ڪنڌ کان چاليهه ميل پري ميدان ۾ کوٽي ويئي هئي.

هاڻي جيڪڏهن انهن تفصيلن ۽ مشابهتن کي صحيح طور مٿي بيان ڪيو ويو آهي، ۽ منهنجي مٿي ذڪيل خاڪي ۾ پيش ڪيل سيني خاڪن جي تقابلي صورتحال جو پوريءَ طور مطالعو ڪيو وڃي، ته گهٽي قدر ان ئي نتيجي تي پهچي سگهجي ٿو ته پگٽ جي طرفان ڊاڪٽر ارنيسٽ مئڪي جي ڪم کي شايد غلطيءَ وچان، وڏيءَ افسوسناڪ حد تائين غلط نموني ۾ پيش ڪيو ويو آهي. ۽ اها غلطي مئڪي سان ڪيل بي انصافيءَ کان اڃا به اڳتي وڃي ٿي. پروفيسر پگٽ واري خاڪي جي اشاعت کان وٺي ويهن سالن تائين، انهيءَ موضوع تي ٻين لکندڙن طرفان اٿين قبول ڪيو ويو آهي، جڏهن ته اهو "هيٺئين شهر" جي ارضي طبقات جو انتهائي حد تائين معتبر نقشو آهي-- اها هڪ اهڙي غير علمي روش هئي، جنهن جي ڪري خود مئڪي جي انهن بيانن ۽ نقشن جي، جيڪي سندس، کوٽاين سان وابسته هئا، ٻيهر جاچنا ڪرڻ جي تڪليف کان عالمن پاڻ کي ڇٽل پئي سمجهيو.

چنانچه، اسان کي "انڊس سولائيزيشن" جي ٽئين ڇاپي (۱۹٦۸ع) ۾ سر مارٽيمر وهيلر کي "سيلابي ريٽ جي گهرائيءَ وارن ذخيرن بابت، جهڙا مئڪي طرفان وڏيڪ اوچائي وارين سطحن تي، جن تائين هو داخل ٿي سگهيو هو، ڏٺا ويا هئا"، لکندو نظر اچي ٿو، ان سان هن هيءُ حاشيو

بڻ ڳنڍيو آهي ته ”ڏسو ”انشنٽ انڊيا نمبر ۴“ (۱۹۴۸ع)
صفحي ۲۷ ايف ايف ۾ پگٽ طرفان مٽڪي جي دعوي سان
بيان ڪيل ”ارضي طبقات جي نظريي تي ڪيل بحث“. اهڙيءَ طرح
وهيلر ص ۱۱۹ تي لکيو آهي: تنهن کان سواءِ هُن اڳيئي
پگٽ جي ”نئين سر ٿاهيل نقشي“ بابت صفحي ۵۵ تي ڏنل
فٽ نوٽ ۾ به حوالو ڏنو هو. وري صفحي ۱۲۷ تي وهيلر
لکي ٿو، ”مکيه کوٽائي ڪندڙن جي رڪارڊن مان اهو
پيو نظر اچي ته انهن پنهنجا مشاهدا اهڙي ناڪافي ۽ منجهائيندڙ
نموني ۾ لکيا آهن، جو موهن جي دڙي جا ٽي مکيه دور
تن وڏين پوڏين جي دورن سان ڳنڍي ملايا ويا آهن.“
اُن کان پوءِ وري هڪ فٽ نوٽ ۾ لکيو اٿائين ته اهڙيءَ
پيشڪش جو بنياد ”جيسين ثبوت اجازت ڏين ٿا، تيسين انهن کي
ڳنڍي پگٽ جي طرفان انشنٽ انڊيا نمبر ۴ (۱۹۴۸ع)
ص ۲۸ تي رکيو ويو آهي.“

وهيلر جي انهيءَ ڇاپي جي ظاهر ٿيڻ کان اڳ ۾،
مسٽر آر. ايل. ريڪس پگٽ جي ”دريائي ريٽ جي ٿلهن تهن“
جي هن طرح سَنَد (مصنوعي) ڏني هئي ته ”انهن کي
موهن جي دڙي بابت اونهي بيٺل پاڻيءَ جي پوڏ واري نظريي
جي ارتقا ۾ وڏي اهميت حاصل آهي.“ ريڪس سنڌس ۱۹۶۵ع
واري مضمون ”موهن جي دڙي واريون پوڏون“ ۾ پنهنجي
اڳيي لکيلَ مضمون ”دي اينڊ آف دي انشنٽ سٽيز آف
دي انڊس“، جو حوالو ڏيندي لکي ٿو... ”(پگٽ طرفان)
اوائلي کوٽاين جي ارضي طبقات کي وري پيهر ٿاهڻ جي
هڪ ئي اها قابل قدر ڪوشش ڪيل آهي.“ انهيءَ سلسلي ۾
سڀني کان وڏيڪ اهم دليل ”پيهر تيار ڪيل ارضي طبقات ۾“
جدا جدا ريٽ وارن تهن جي تمام گهٽي ٽولهه هو......
”ظاهر هو ته مارشل جي ريٽ وارا ٿيهه ٿوٽ سيلابي ميدان
جي هاٿوڪي سطح جي هيٺان هئا، پر اهو واضح نه هو ته

پڳت جي ارضي طبقات جي پيھر ٺاھيل صورت انھيءَ ساڳئي ايراضيءَ جي نسبت سان ھئي يا نہ. جيڪڏھن آثارقديمہ جا ثبوت صحيح ھئا، تہ پوءِ ريت جو اھو سڄو ذخيرو ان وقت گڏ ٿيو، جڏھن شھر اڃا آباد ھو.“

پر بعد ۾ جڏھن مسٽر ريڪس کي خود موھن جي دڙي جي مشاھدي ڪرڻ جو ڪجھہ موقعو مليو، تڏھن ھن ڏٺو تہ ”(ڪو عجب ڪونہ ھو) جو پوڏين دوران ھيٺ ويٺل مٽيءَ ۽ ريت جي تجزيي سان عام پوڏ وارين سطحن جي نشاندھي نٿي ٿئي، جھڙيءَ طرح پڳت جي نئين ٺاھيل ارضي طبقات واري خاڪي ۾ بيجا اعتماد سان ڏنل ھئي“ (٧).
درحقيقت جنھن شيءِ کي ھن بيٺل پاڻيءَ جي پوڏ ۾ ھيٺ گڏ ٿيل مٽي ۽ ريت سمجھيو ھو، سا ڦٽل نشانن جي ذري گھٽ ھرھنڌ، سيلابي ميدان جي موجودہ سطح کان اٺيھہ فوٽ مٿي موجود ھئي. ھن انھيءَ ريت کي ھڪ ڊنڊ اندر بند ٿيل سنڌونديءَ جي پاڻيءَ مان ھيٺ ويٺل مٽي سمجھيو، جنھن جو ٻاھريون مٿاڇرو اڃا بہ ڪجھہ مٿڀرو ھو. اھڙي ڊنڊ موجود ڪرڻ لاءِ ھن درياءَ جي ھيٺئين ڀاڱي ۾ ڪنھن اھڙي فرضي گڙٻڙ جو تصور ڪٿي ڪيو، جنھن درياءَ جي پاڻيءَ کي سمنڊ سان ملڻ ۾ رڪاوٽ وڌي ھئي. ھن سمجھيو تہ درياءَ جي پاڻيءَ جي انھيءَ بندش جي ڪري پاڻيءَ جو زور آھستي آھستي پٺئين طرف ٿيندو رھيو ۽ ان جي رفتار ۾ اھا سستي اڳيان آيل آڏ سان سيمي ۽ پاڻيءَ جي سڄ جي گرميءَ سبب ٻاڦ ٿي مٿي آڏامڻ ڪري آئي. آخرڪار موھن جي دڙي کي گپ ۾ ڦاسي پوسانجڻ جي منزل تائين پھچايو ويو آھي. پر ان کان پوءِ وري جيئن تيئن ڪري پوڏ کان اڳي واريون حالتون بحال ڪيون ويئون آھن ۽ انھيءَ قدرتي آڏ جا سڀ آثار گم ڪيا ويا آھن.

پگٽ جي انهيءَ نظريي ۽ انهن ثبوتن ۽ تفصيلن کي، جن تي ان جو بنياد رکيو ويو هو، موجوده مصنف ١٩٦٧ع ۾ هڪ مضمون ۾ چئلينج ڪيو هو، جيڪو انهيءَ سال جي ڊسمبر مهيني واري جاگرافيڪل جرنل ۾ ”انڊس فلڊ پلين اينڊ دي انڊس سولزيشن“ جي عنوان هيٺ لکيو ويو هو. هن سلسلي ۾ پڙهندڙ کي معقول دليلن ڏسڻ لاءِ انهيءَ مضمون جي مطالعي جي سفارش ڪجي ٿي. سڀ کان اول جيڪڏهن ڪو ايڏيءَ وڏيءَ ماپ وارو قدرتي بند، جيڪو هن کي پنهنجن مقصدن لاءِ فرض ڪرڻو پيو هو، اڄ کان ٤٠٠٠ سال اڳي وجود ۾ اچي ها، ته ان جا هن وقت به صاف نشان ظاهر ڏسڻ ۾ اچن ها، پر اهڙو ڪو به نشان ڪٿي به موجود ڪونهي. ٻيو ته موهن جي دڙي جي قديم آثارن جي ايڏين سارين سطحن تي قدرتي ريت جا آثار سيلابي ميدان جي موجوده سطح کان مٿي جنهن ذريعي رهجي ويا آهن، سو ذريعو هوائون آهن. سنڌ ۾ هوائن جي ذريعي ڪجهي آيل مٽيءَ، ريت ۽ واريءَ جو تشڪيلي اثر انهيءَ ملڪ جو انتهائي حيرت انگيز خاصو آهي. يقيناً، انهن شين جي، جن کي مبينه طور بيٺل پاڻيءَ جي ’ريت واري مٽي‘ سمجهيو ويو آهي، پوريءَ طور چڪاس ڪندڙ ڪنهن ارضياتي ماهر جي طرفان جاچڻا ٿيڻ ۽ ان سان معني ڪڍڻ گهرجي، جنهن کان پوءِ ئي انهن کي هوائن جي وسيلي سان گڏ ٿيل مٽيءَ بدران ڪنهن ڍنڍ جي تري جي گپ طور تسليم ڪري سگهبو.

انهيءَ وچ ۾ پگٽ ۽ ريڪس جي نظريي کي سر مارٽيمر وهيلر طرفان وڏي پذيرائي ۽ حمايت حاصل ٿي آهي. هو سن ١٩٦٨ع ۾ لکي ٿو، ”هيءَ ڳالهه ڪافي سمجهڻ گهرجي ته موهن جي دڙي ۾ آيل ڏکي عرصي واريون ٻوڏون ظاهر ظهور نظر اچن ٿيون، ۽ انهن جا انساني زندگيءَ تي پيل اثر پڻ ظاهر ظهور سمجهه ۾ اچن ٿا... شهرين کي بار بار

تمام سخت حالتن سان منهن ڏيڻو ٿي پيو. انهيءَ ڍنڍ جو پاڻي وري وري مٿن حملو ڪري آيو هو ۽ جيئن پوءِ تيئن ماڻهن کي سمجهڻ گهرجي ته اهو شهر پاڻيءَ جي وچ ۾ گهيريل ماڙيءَ ۽ ان ڪانءُ ۾ اڳي وڌندو رهيو هو. آخرڪار اسان کي ائين سمجهڻ گهرجي ته اهو شهر پاڻيءَ جي وچ ۾ گهيريل اڀيٽ ٿي ويو هو، جنهن جون جايون زمين ۾ ڦاٽل سمنڊ اندر اوچن بنيادن تي بيٺل هئڻ ڪري محفوظ هيون. ۽ پوءِ — ڪيترو پوءِ، سو ڪير ٿو چئي سگهي؟ — ڍنڍ وري زمين جي پٽي هئڻ واريءَ ڪنهن حرڪت جي نتيجي ۾ يا بند ۾ پيل گهارن سبب، ان جي وچ ۾ بيٺل پيٽ گند ۽ ريت جي ظاهر ٿيڻ ڪري وڌو ٿيندو رهيو. انهن ڳالهين ماڻهن جي زندگيءَ تي بي همتيءَ وارو جيڪو اثر وڌو هوندو ۽ سندن رهائش جي شهري معيارن کي خراب ڪيو هوندو، تنهن جو اندازو آسانيءَ سان ڪري سگهجي ٿو(٩)". پر جيڪي ڳالهيون آسانيءَ سان نٿيون سمجهي سگهجن، سي وري به هي آهن:

١- موهن جي دڙي جي ماڻهن وري وري گپ ۽ پاڻيءَ جي اهڙن اڻ روڪجي سگهندڙ حملن (سي به درياءَ جي هيٺين پاسي کان ٿيندڙ) جو اتي رهي مقابلي ڪرڻ جو فيصلو ڇو ڪيو هو؟

٢- اهڙي بري سمنڊ اندر اوچن بنيادن تي پنهنجن چوڌاري گپ ۽ پاڻيءَ ۾ ڦاٽل جاين ۾ رهندي، سندن گذر سفر جو ذريعو ڪهڙو هو؟

٣- جيڪڏهن بيءَ طرح، اهي ماڻهو ڍنڍ جي وچ ۾ اچي ويل انهيءَ شهر کي ان وقت خالي ڪري ويا، جڏهن شهر جو خاصو وڏو حصو ڍنڍ جي گپ ۾ ڦاسي چڪو هو، ته پوءِ ڪهڙي ڳالهه هئي، جنهن هنن کي پاڻيءَ جي لهي وڃڻ کان پوءِ انهيءَ شهر کي ٻيهر اچي آباد ڪرڻ لاءِ مجبور ڪيو هو؟

پروفيسر پگٽ جي ڊي - ڪي دڙي جي ته بنديءَ واري نظريي جو تعارف ڪرائيندي، جنهن مختلف معاملن ۾ ايڏو مونجهارو پيدا ڪري وڌو آهي، موئن جي دڙي جي طرفان مٺڪي جي رڪارڊ رکڻ واري طريقي جي نڪتہ چينيءَ جو مختصر طور حوالو ڏنو، جنهن مجبور ٿي، ان لاءِ ابتدائي سطح بنياد طور اختيار ڪئي آهي. سر مارٽيمر وهيلر انهيءَ طريقي کي "بيحد نامعقول" سڏڻ تي پنهنجي سينڌي ڪان وڌيڪ زور ڏنو آهي: "هيءَ ڳالهه وري چوٽي پڄي ٿي ته سنڌو ماٿريءَ واريءَ تهذيب جي تهہ بنديءَ تي مقامي حالات نہ، بلڪ ذري گهٽ ۳۰۰ ميل پري واقع، سامونڊي سطح اثرانداز ٿي(۱۰) هئي!" هين هنڌ تي، موهن جي دڙي بابت ابتدائي سطح واري نظريي کي متعارف ڪرائيندڙ سر جان مارشل جو رايو بہ ڪجهہ پڙهڻ گهرجي، هو چوي ٿو ته "پڙهندڙ کي ائين هرگز نہ سمجهڻ گهرجي تہ ستن ئي مختلف طبقن يا انهن مان هڪ سطح جا متاچرا سڄي علائقي ۾ هڪ-ڪرا ۽ يڪسان آهن. ان جي بلڪل مرڪزي حصي ۾ بہ انهيءَ دور جي عمارتن يا عمارتن جي جهڳٽن جي سطحن ۾ غير مطابقت موجود آهي، ۽ اهي هڪٻئي سان برابري نہ ٿيون رکن ...... ان ڪري پڙهندڙ کي هيءَ حقيقت صاف نظر ايندي تہ جيتوڻيڪ ابتدائي سطح ڪان هيٺين طرف واري هڪ تہ جي اونهائي ڪٿي ڪيتري بہ هوندي — ۽ آها گهٽين حالتن ۾ وڌيڪ ئي هوندي آهي، ۽ ان جي طويل يا مختصر عمر جي نشاندهي بہ ڪندي آهي — پر اها هميشه ائين نہ بہ ڪندي آهي(۱۱)." هن جي توڙي مٺڪي جي لکڻين مان اهڙا گهڻائي ٽڪرا ڪڍي ڏيکاري سگهجن ٿا، جن مان اهو ثابت ڪري سگهبو تہ هنن پنهنجي ابتدائي سطح واري نظريي کي اجائي نموني ۾ ۽ هوڏ سان لاڳو نہ ڪيو آهي، پر هنن پين استثنائي حالتن کي بہ ڌيان ۾ رکيو آهي، ۽ اهڙن اسبابن تي غور ڪيو آهي، جيڪي "ابتدائي سطح واري

نظر يي" کان مختلف آهن. ان طرح سڄي لکي ٿو،
"مختلف دورن جي جدا جدا سطحن جي انتهائي سفيد ڇڪاس ۽
تحقيق کوهن جي سر بنديءَ جي ڇڪاس ذريعي ٿي سگهي ٿي،
جن جي ٻاهرين پٽين تي انهن سطحن جا نشان اڄ به بلڪل
صاف بيٺل آهن، جتان کان پوءِ انهن کي جيئن پوءِ تيئن
وڌيڪ اوچو ڪيو ويو آهي (۱۲)."

آخر ۾ سنڌ جي سيلابي ميدانن وارن قديم ڦٽل نشانن
جي سلسلي ۾ هڪ لفظ چوڻو آهي، (جيڪو مستقل مسئلو
بنيل رهي ٿو،) يعني "زيرزمين پاڻيءَ جي اوچي سطح"،
جنهن جي ڪري موهن جي دڙي ۽ چنهون دڙي ۾ گهٽي اونهي
کوٽائي نه ٿي ڪري سگهجي؛ پر هر ڪنهن کي اها اميد رکڻ
گهرجي ته جديد دور جي روزانو وڌندڙ فني سهوليتن جي
نتيجي ۾ آخرڪار انهيءَ دشواريءَ تي حاوي پئجي وڃبو.
پر جيسين اهو وقت اچي، جيڪو شايد گهڻن سالن تائين اچا
نه اچي، تيسين پين اهڙن ڦٽل نشانن جي تحقيقات ۾ ڪهڙي
پاليسي اختيار ڪجي؟ اڳتي هلي، اها اميد رکڻ گهرجي، ته شايد
سنڌو ماٿريءَ جي انهن آبادين جي تحقيق ڪرڻ جو فيصلو
ڪيو وڃي، جن جي متعلق هندستان جي آثار قديمه جي
سابق ڊئريڪٽر کي ۱۹۴۶ع واري سال ۾ کوٽائي ڪرڻ جي
تجويز ڏني ويئي هئي، يعني اپر سنڌ ۾ ٿر ۽ هاڪڙا ۽
لوئر سنڌ ۾ ڳاڙهو پيڙو ۽ نوهٽو — (هتي اهو ٻڌائڻ گهرجي ته
آر- ايل- ريڪس "ڏکڻ سنڌ جي ميدانن ۾ سنڌو ماٿريءَ جي
تهذيب سان واسطو رکندڙن دڙن جي "مڪمل عدم موجودگيءَ"
جو بيان ڪيو آهي، جنهن کي هن تذهوڪي تعميراتي فن
جي عدم ترقيءَ جي ثابتيءَ طور پيش ڪيو آهي. پر ڳاڙهو پيڙو
ان جي ترديد ڪري ٿو. ان جي وقوع واري جاءِ زيرين
هاڪڙا- نارا وٽ آهي، جتي زمين جو مٿاڇرو سمنڊ جي سطح

ڪان فقط پنجويهہ فوٽ مس آهي. زيرزمين پاڻيءَ جو مٿاڇرو انهيءَ هنڌ تي ٻہ گهٽو ڪري اوچو هوندو)(١٣).

مون کي سمجهہ ۾ نہ ٿو اچي تہ ڇنهون ڏڙي وٽ ڊاڪٽر مئڪي واريءَ سنڌو لوڪن جي ٽن طبقن جي ترتيب کي آبتي ڪرڻ ۾ فائدو ڪهڙو ٿيو آهي، ڇاڪاڻ تہ قديم ترين آباديءَ جي اصلوڪي زمين جي انتهائي هيٺانهين سطح واري پٽي تي وري ٻہ پهچڻ ناممڪن آهي. آثار قديم ۾ دلچسپي رکندڙ ڪوبہ عقلمند عام ماڻهو هن ڳالهہ تي اعتراض نہ ڪندو، جيڪڏهن آثارقديمہ سان واسطو رکندڙ هڪ فني مقصد لاءِ نمبر شماريءَ جو هڪڙو سلسلو استعمال ڪيل آهي ۽ ٻئي فني مقصد لاءِ ان جي آبتڙ سلسلو ڪم آندل آهي، بشرطيڪ اهي ٻيئي سلسلا عملي طور قابل استعمال هجن. پر هڪ اهڙي طريقي جي متعلق ماڻهو ڇا سمجهي، جنهن کي "منطقي" ۽ عالمي استعمال لائق چيو ويو آهي، ۽ جيڪو سوهن جي ڏڙي ۽ ڇنهون ڏڙي جهڙن اهم آثارن جي سلسلي ۾ محض زيرزمين پاڻيءَ جي مٿانهين سطح جي ڪري ناقابل عمل ثابت ٿيو آهي؟ ڳڻپ ۽ شمار ڪرڻ جا اهي ٻيئي طريقا سنڌ جي سيلابي ميدان جي خصوصي حالات ۾، سندن مختلف مقصدن لاءِ هڪ ئي وقت "منطقي ۽ قابل عمل ناهن"، جيئن دعوي ڪئي ويئي آهي(١٤). هڪ آئين آهي، تہ ٻيو ائين ناهي. جنهن "مطابقت" جو هن هنڌ دليل ڏنو ويو آهي، سا مطابقت تجربي ۽ عام فهم سان آهي. يقيناً، اهڙين حالتن ۾ مٿان کان هيٺ ويندڙ آباديءَ جي هڪٻئي جي پٺيان قائم ٿيل پٽن کي شمار ڪرڻ لاءِ، "اڳتي ويندڙ انگن" واري طريقي اختيار ڪرڻ جي حق ۾ وڏو وزني دليل موجود آهي، يعني آخرين آباديءَ واري پٽي کي نمبر هڪ ڏيڻ گهرجي. انهيءَ طريقي جو ظاهر فائدو اهو آهي تہ جيڪڏهن وڌيڪ اونهائيءَ ۾ کوٽائي ڪرڻ ممڪن بڻجي پوي، تہ پوءِ هر اوائلي دور واري آباديءَ جي

پٽي جي عدد ۾ هڪ جو اضافو ڪري سگهبو ـــ حالانڪ بلڪل پهرينءَ آباديءَ واري نوهر زمين تي ڪٽي نه به پهچي سگهجي.

بيشڪ، اهو آثارقديم جي ماهرن جي غالب راءِ جي انتهائي طاقتور وهڪري جي ابتڙ وڃڻ جي برابر آهي، پر ان هوندي به مون کي آباديءَ جي انتهائي اوائلي دؤرَ واري پٽي ڪسي پهريون نمبر ڏيڻ ۾ خوبي نظر نٿي اچي. عام حالتن ۾ اسين حضرت عيسيٰ مسيح جي ڄمڻ کان اڳ وارين صدين جي شمار ڪرڻ لاءِ ابتڙ انگن استعمال ڪرڻ جا عادي بڻجي چڪا آهيون، يعني ته پهرين صدي ق. م وارو زمانو، ٻي ٽين وغيره صدين جي پيٽ ۾ وڌيڪ پوئتي نه، بلڪ اڳتي اسان جي زماني کي ويجهو آهي. خود آرڪ بشپ آوشر (Archbishop Usher) جنهن سترهين صدي عيسويءَ ۾ هن دنيا جي تخليق لاءِ (آثارِ قديم وارن جي ڏسيل انتهائي اوائلي نوهر سطح جي ماپ وانگر) ابتدائي زماني جي سال جو حساب ڪيو هو، تنهن به صحيح شمار ڪرڻ لاءِ انهيءَ سال کي ”٤٠٠٠ قبل مسيح“ حساب ڪري ٻيهاريو، ۽ نه ”تخليق جو سن پهريون“. درحقيقت آثار قديم جي ماهرن کي قبل از تاريخ واري زماني جي ثقافتي دؤرن کي، سالن ۽ سن جي مختلف سالن جي عدد سان ملائڻو پوندو آهي، ان ڪري جيئن جيئن آهي وڌيڪ اوائلي دؤر ۾ هوندا آهن، تيئن تيئن انهيءَ صديءَ يا عيسوي سن کان اڳئين هڪ هزار سال جو ”عدد“ وڏو هوندو آهي. پوءِ ڀلا آثار قديمَ جا ماهر ثقافتي ۽ تهذيبي دؤرن جو شمار ائين ڇو نه ڪن؟ يعني آباديءَ جي مختلف پٽن ۽ طبقن کي جيئن جيئن اهي کوٽائيءَ جي دوران ظاهر ٿيندا وڃن، هڪ-به کان مٿان

شروع ڪري هيٺين طرف ويندي، وڌيڪ وڌو انگ ڏيندا وڃن؟ آءٌ انهيءَ ڪان سواءِ ٻيو ڪجهه سوچي نٿو سگهان ته گهٽ ۾ گهٽ سنڌ واري سيلابي ميدان جي ڏاکڻين ۽ زيرين علائقي جي حالتن لاءِ اهوئي طريقو موزون ۽ مناسب آهي.

ايڇ. ٽي. ايل.

[نوٽ: هن ضميمي جو بنياد انهيءَ ليڪچر تي ٻڌل آهي، جيڪو ۴- ڊسمبر ١٩٦٨ع تي يونيورسٽي آف ڪئمبرج ۾ ڏنو ويو.]

نوٽ

(١) بحواله آر. اي. ايم. وهيلر "آرڪيئالاجي فرام دي ارٿ" (١٩٥۴) ص ٢٢-١۴، ٥٦-٥١، ٨-١٢٧.

(٢) اسٽوئرٽ پگٽ "ائنشنٽ انڊيا" ۾ نمبر ۴ (۴٨-١٩۴٧) ص ۴-٢٦.

(٣) بحواله ايضاً، باب ٢، ص ٩-٣٨.

(۴) مئڪي، "فردر ايڪس ڪئويشنس"، ص XIV

(٥) پگٽ، "ائنشنٽ انڊيا" ۾ نمبر ۴، ص ٢٩.

(٦) "ائنٽي ڪئٽي XXXIX"، ص ٣٠٢-١٩٦.
"امريڪن ائنٽراپالاجسٽ"، جلد ٦٦، ١٩٦۴ع، ص ٢٩٩-٢٨۴.

(٧) "ائنٽي ڪئٽي XXXIX"، ص ٧-١٩٦.

(٨) "جاگرافيڪل جرنل"، جلد ١٣٣، ص ۴٩٥-۴٨٣.

(٩) سر مارٽيمر وهيلر، "دي انڊس سوليزيشن" ٽيون ڇاپو ١٩٦٨ع، صفحا ٢٩-١٢٨.

(١٠) آر. اي. ايم وهيلر، "آرڪيئالاجي فرام دي ارٿ" (١٩٥۴ع) ص ٥٣.

(١١) سر جان مارشل، "موهن جو دڙو ائنڊ دي انڊس سوليزيشن"، جلد -١ صفحو ١٠.

(١٢) اي. مڪي، "فردر ايڪس ڪئويشنس ائٽ موهن جو دڙو"، ج -١، ص XV.

(١٣) آر. ايل. رائيڪس، "ائنٽي ڪئٽي XXXIX" ۾ ص ١٩٦. "جرنل آف سنڌ هسٽاريڪل سوسائٽي"، ج -١ VII (١٩٤٦ع) ص ٦٠-٥٩.

(١٤) آر. اي. ايم وهيلر، "آرڪيئالاجي فرام دي ارٿ"، ص ٥٦.

سنڌ جي قديم روايتي تاريخ

موهن جي دڙي جي زوال ۽ سنڌو رياست جي تباهيءَ کان پوءِ هڪ اهڙو اونداهو دؤر آيو، جنهن بابت اسان کي ذري گهٽ ڪا معلومات ڪانهي. سنڌو لوڪن جي ادارن، انهن شهرن جي تباهيءَ ۽ بربادي‍ءَ کان پوءِ، جن جي متان انهن جو سڄو آثار رهندو آيو هو، گهٽي تائين ڏڪ نه جهليو هوندو، ۽ انهن ماڻهن جي ثقافت جو فقط هڪ ئي عنصر، جيڪو بعد وارزي زماني تائين به باقي رهندو آيو، انهن جو مذهب هو—سو به انهن رسمن ۽ رواجن جي صورت ۾، جيڪي خود "سنڌو تهذيب" جي اڀرڻ کان اڳ سنڌو ماٿريءَ ۾ مروّج هيون.

هن ڳالهه جو وڏو امڪان آهي ته سنڌ ڪافي عرصي تائين انهن وحشي لوڪن جي حڪمرانيءَ هيٺ رهي، جن ان تي سڀ کان اول مغرب کان حملو ڪيو هو، ۽ ويدن وارا آريا لوڪ، جڏهن نيٺ وچي هن ملڪ سان لاڳاپو قائم ڪري سگهيا، سي هتي اهو اثر قائم نه ڪري سگهيا، جنهن جي زور تي انهن اتر هندستان جي باقي ٻئي حصي ۾ پنهنجا قدم ڄمايا هئا.

سنڌ جي باري ۾ روايتون سنسڪرت، فارسي ۽ پالي ٻولين جي ادب ۾ موجود ملن ٿيون، ۽ اهي هن ملڪ جي تاريخ جي پهرئين پڪي تاريخ کان اڳ واري دؤر جي سياسي حالت جي هڪ جهلڪ ڏيکارين ٿيون. ممڪن آهي ته انهيءَ روايتي مواد مان ڪجهه حصي جو تعلق بعد جي زماني سان هجي، پر انهيءَ نڪتي کي طئي ڪرڻ لاءِ

تفصيلن جي ايتري ته اٺاڻ آهي، جو هن منزل تي انهيءَ موضوع تي رکيو مجموعي طور تي بحث ڪرڻ بهتر ٿيندو.

سڀ کان اڳ ۾ اسان کي هن ڳالهه تي غور ڪرڻ گهرجي ته سنڌ بابت مهاڀارت ۾ ڇا چيل آهي. ڪورون ۽ پانڊون جي عظيم جنگ کي قديم دؤر جي هڪ تاريخي واقعي جي حيثيت ۾ تسليم ڪرڻ گهرجي، حالانڪ ان جو داستان ڪيترين ئي ڏند ڪٿائن ۽ فرضي ڪهاڻين سان گڏجي سڏجي اسان تائين پهتو آهي ۽ ان کي گهڻو پوءِ جي زماني جي نظرين ۽ خيالن سان ٺهڪائڻ لاءِ منجهس ڪيترن ئي تفصيلن جو اضافو ڪيو ويو آهي. جيئن ڏاڍي صحيح نموني سان چيو ويو آهي، "هندستان جي اتر ۽ ڏکڻ ۾ رهندڙ ڪيترين ئي پري پري جي رهندڙ قومن ۽ اتر اولهه جي بعد وارن حمله آور ماڻهن، بلڪل ساڳئي نموني ۾ مهاڀارت جي تاريخ ۾ پنهنجي لاءِ ڪانه ڪا شاناتي جڳهه پيدا ڪري ورتي آهي، جهڙيءَ طرح مغربي يورپ جا شاهي گهراڻا پنهنجو اصل ۽ نسل هروڀرو به يونان جي ٽراءِ وارن بانڪن بهادرن سان وڃي ملائيندا هئا (١)".

اسين اهائي ڳالهه هلندڙ دؤر ۾ بلوچن جي ذهن تي ڇانيل قبائلي فخر جي جذبي ۾ ڏسي سگهون ٿا. انهيءَ نسل وارن جو عقيدو آهي ته قبائلي وڏائيءَ ۽ خاندانيءَ جو ثبوت سندن هڪ روايتي نظم ۾ بيان ڪيل قبيلن جي نالن جي فهرست ۾ موجود آهي، جيڪو ڊيگهه ۾ گهڻو به ڪونهي ۽ جنهن جو نالو "دَپترِ شعر" آهي. ڪوبه بلوچ انهيءَ نظم کي پڙهندي يقيني طور پنهنجي قبيلي جو نالو ان ۾ ڪٿي نه ڪٿي ڳنڍي ڇڏيندو، ۽ ائين ڪندي، هو پراڻي زماني کان وٺي ان ۾ شامل ٿيل ڪنهن قبيلي جي نالي کي ان مان ڇڏي ڏيڻ ۾ به ڪا هٻڪ محسوس نه ڪندو.

هاڻي، جئدرٿ، جيڪو سنڌو ۽ سؤوير لوڪن جو بادشاهه هو، سو مهاڀارت واريءَ لڙائيءَ ۾ ڪورون جي طرف کان اهم ڪردار ادا ڪري ٿو، ۽ ساڪ ۽ يوَن لوڪ، جيڪي اتر الهندي کان تازو آيل حملي آور هئا، ۽ هندستان جي انتهائي ڏاکڻين علائقي جا قبيلا به ساڻن ئي گڏ صف آرا هئا. ٻئي ڪنهن داخلي ثبوت نه هئڻ جي صورت ۾، اسين بخوبي اهو اندازو ڪري سگهون ٿا ته ”سنڌو سؤوير“ نالو پڻ ڪافي پوءِ واري زماني ۾ اُن لڙائيءَ ۾ شامل ٿيل قومن ۽ قبيلن جي اصلوڪيءَ فهرست ۾ شامل ڪيو ويو هو، جهڙيءَ طرح اُن ۾ ٻين ڪيترن ئي ماڻهن جا نالا به شامل ڪيا ويا هوندا. پر جئدرٿ ۽ سنڌس قبيلا ڪورون جي پاسي جنگ ۾ صف آرا ٿيل فوجي دستن مان رڳو هڪ دستو ڪين هئا. اُهي انهيءَ داستان جي شروعاتي واقعن ۾ — يعني پانڊون جي زال دروپديءَ جي اغوا جي سلسلي ۾ — نهايت نمايان ۽ اهم ڪردار ادا ڪن ٿا. اهو واقعو هڪ طرح سان هن داستان جي مکيه موضوع جو مهاڳ آهي، ۽ اهو اُن داستان جي انهن اصلوڪن تاريخي واقعن مان هڪ نظر اچي ٿو، جن جي ياد نه رڳو قائم رکي ويئي آهي بلڪ اڄ سوڌو اُهي ملهائبا اچن ٿا. ايڏي وڏيءَ اهميت وارو اِهو واقعو، جيڪو سنڌ جي بادشاهه لاءِ ڪنهن خاص عزت جو باعث به نه هو، جيڪڏهن پوءِ ڪنهن دور ۾ اُن مهان نظم ۾ داخل ڪيل هجي ها، ته اُن کي اهڙي هر طرح جي ۽ هر طرفي مقبوليت ڪانه ملي سگهي ها. انهيءَ طرح جي ڪا ڪوڙي ڳالهه گهڙڻ هڪ ڳالهه آهي، ۽ رڳو ڪترين جي ذات ۾ ڪنهن قبيلي کي داخل ڪرڻ لاءِ ان کي لڙائيءَ جي ميدان ۾ ٻين قبيلن جي قطار ۾ شامل ڪري ڇڏڻ ٻي ڳالهه آهي — فقط انهيءَ لاءِ ته اهو قبيلو مهاڀاري جنگ ۾ پاڻ کي اُئين خواهمخواهه شامل ڪيل ڏسي، پاڻ تي فخر ڪري سگهي.

اهو داستان مختصر لفظن ۾ هن طرح آهي. سنڌو لوڪن جي بادشاهه جئدرٿ، جنهن کي سؤوير راجا پڻ سڏيو ويو آهي، دروپديءَ کي سندس سؤمبر (ڪنيا؟) ۾ ڏسي ورتو، ۽ بعد ۾ جڏهن پانڊوَ شڪار ڪرڻ لاءِ ٻاهر نڪري ويا هئا، تڏهن هو موقعو وٺي، دروپديءَ کي اڪيلو ڏسي، سندس جهوپڙيءَ ۾ داخل ٿيو، ۽ کيس کڻي ويو. پانڊون هن کي اڌ رستي ۾ وڃي جهليو ۽ اتي جيڪا لڙائي لڳي، تنهن ۾ جئدرٿ هارايو، ۽ اتان ڀڄي ويو، پر پوءِ هو پڪڙجي پيو، جنهن کان پوءِ هن جي فقط هن شرط تي جان بخشي ڪئي ويئي، جڏهن هن پاڻ کي سڀني جي سامهون ذليل ڪيو ۽ ڪلئي عام جيئدان گهريائين. جڏهن مهاڀاري جنگ شروع ٿي، تڏهن هو پنهنجي جهنڊي هيٺان جمع ڪيل فوج جي وڏي تعداد سان ڏريو ڌن سان وڃي مليو، جنهن جهنڊي جي چوٽيءَ تي چانديءَ جو ٺهيل جهنگلي سوئر جو بت هن جي پنهنجي قبيلي يا فوج جي نشان طور بيٺل هو.

جئدرٿ ۽ دروپديءَ جي وچ ۾ ٿيل گفتگوءَ ۾ ڪيئي دلچسب نڪتا موجود آهن. جئدرٿ پاڻ سان گڏ ٽيري گرٿ ۽ ڪلندا جي راجائن کي ساڻ وٺي، دروپديءَ وٽ اچي ٿو، ۽ آنهن کان سواءِ هن سان ٻارهن سؤوير شهزادا ساڻ آهن، جي هن جا جهنڊا کڻي هن سان گڏ اچن ٿا. جئه درٿ انهن جو دروپديءَ سان تعارف ڪرائي ٿو. هوءَ پڇي ٿي، "ڇا، تون سؤوير، سيوي، سنڌو ۽ ٻين خوشحال ملڪن تي، جن کي تو پنهنجي محڪوميءَ ۾ آندو آهي، مکيه حڪمران جي حيثيت ۾، انصاف سان راج ڪرين ٿو؟(٢)" جڏهن هو دروپديءَ کي پاڻ ڏانهن راغب ڪرڻ جي ڪوشش ڪري ٿو، تڏهن هوءَ کيس پانڊون جي انتقام کان ڊيڄاري ٿي، پر هن تي ڪو اثر نه ٿو ٿئي. "تون اسان کي هاڻي انهن ڌ مکين سان ڊيڄاري نه ٿي سگهين. اسين پڻ، او ڪرشنا! (دروپديءَ جو

پيو نالو) پيدائشي طور اعليٰ ذات وارن سترهن قبيلن مان آهيون، ۽ اسين پڻ ڇهن شاهي خوبين سان نوازيل آهيون. انهيءَ ڪري اسين پانڊون کي پاڻ کان نيچ سمجهي، ڪانئن نفرت ڪريون ٿا.“ سيوي، سئُوير ۽ سنڌو قبيلن جي بهادرن کي جئدرٿ جي فوج ۾ ڪلهو ڪلهي ۾ ملائي، انهيءَ لڙائي ۾ وڙهندي بيان ڪيو ويو آهي، جيڪا انهيءَ مهل ڇڙي، جڏهن پانڊون هنن کي اڇي رستي ۾ جهليو، ۽ هن لاءِ چيو ويو آهي ته هن جي رٿ جي چوڌاري ”پنج سؤ جابلو بهادرن“ جو محافظ دستو موجود هو.

اهڙيءَ طرح اسين جئدرٿ کي هڪ اهڙي طاقتور بادشاهه طور ڏسون ٿا، جنهن فتوحات جي ذريعي پنهنجي علائقي کي وڌايو هو. هن جو پنهنجي لاءِ آرين جي اعليٰ ترين ذات جي شاهي گهراڻي جي اصل نسل جي دعويٰ ڪرڻ جو مقصد شايد اهو هو، جو هن درويديءَ جي دماغ مان اهو خيال ڪيڍڻ پئي چاهيو ته سنڌو ماڙيءَ جي هيٺين علائقي جو راجا، جيڪو ڪُروڪيشتر کان ايڏي پَراهين علائقي جو حڪمران هو، سو ضرور ڪنهن نيچ قوم جو ماڻهو هوندو. مهاڀارت ۾ هڪ ٻئي هنڌ ذڪر آهي ته نَڪول پانڊوُ کي اڪ ۾ سڀني ۽ ٽري گرٿ قبيلن کي (جيڪي درويدي- هرنا- پارُوَ ۾ جه درٿ جا ساٿي نظر اچن ٿا) فتح ڪرڻ لاءِ موڪليو ويو هو، ۽ هن ”سڄو الهندو علائقو فتح ڪري ڇڏيو هو جيڪو سڄو مليڇن [اڻ آرين(٣)] سان ڀريو پيو هو. ٻوڌيان جي ڌرم سوتر جي مطابق، سئُويرن جي ملڪ کي آرين جي اصلي بادشاهيءَ جي حدن کان ٻاهر، ناپاڪ علائقو سمجهيو ويندو هو: جيڪي آريا اوڏانهن ويندا هئا، تن کي واپس(٤) اچڻ تي پاڪ ٿيڻ لاءِ قرباني ڏيڻي پوندي هئي. هتي هن ڳالهه جو ذڪر ڪري سگهجي ٿو ته هي سڀ لوڪ پوري معقول نموني ۾ سڪندر جي زماني وارا ”سبوئي“ سمجهي

سگهجن ٿا، ۽ ممڪن آهي ته اهو نالو رگ ويد جي "شيواس" مان نڪتل هجي. وري ٽري گرت قبيلن جو ذڪر پاڻيءَ ۾ ڪيو آهي، جيڪو چوٿين صدي قبل مسيح واري زماني ۾ ٿي گذريو آهي.

مطلب ته هن خيال ڪرڻ لاءِ معقول دليل موجود آهي ته جئدرٿ متعلق اسان کي جيڪي ڪجهه ٻڌايو ويو آهي، سو سنڌ جي گم ٿيل تاريخ جي هڪ قديم ورق جو ڪافي حد تائين سچو بيان آهي. ساڳئي نظم ۾ اسان کي هڪ ٻئي هنڌ تي ان جي تاريخ جي هڪ بعد واري ورق جي مختصر جهلڪ اتي ڏيکاري وئي آهي، جتي چيو ويو آهي ته سؤويرلوڪن تي هڪ يوناني حڪمران "يوان ڌپ" حڪومت ڪري رهيو آهي، جنهن کي جفاڪش پانڊو پنهنجي تسلط هيٺ آڻڻ ۾ ڪامياب نه ٿي سگهيا هئا. اهو حوالو ضرور انهن انڊو-بئڪٽرين شهزادن مان هڪ ڏانهن آهي، جيڪي سنه ٢٠٠ ق-م ۽ ٥٠ ق-م جي درمياني عرصي ۾ سنڌو ماٿريءَ ۾ اچي نڪتا هئا.

جئدرٿ سنڌ جو بادشاهه ڪيئن بڻيو، تنهن جو بيان اسان کي سنڌ جي روايتي تاريخ ۾ ملي ٿو، جنهن کي "مجمع التواريخ" ۾ محفوظ ڪيو ويو آهي. انهيءَ ڪتاب ۾ سنسڪرت جي قصي جو جيڪو نقل ڪيو ويو آهي، تنهن ۾ اهڙن ڪيترن ئي واقعن جو حوالو ڏنو ويو آهي، جن جو مهاڀارت ۾ ذڪر آهي، ۽ آهي واقعا روايت جي اصلوڪي سرچشمي مان اخذ ٿيل سمجهي سگهجن ٿا. ٻڌايو ويو آهي ته جت ۽ ميد لوڪن جي سردارن اهو ويچار ڪري ته آهي هڪ ٻئي جي پاسي ۾ صلح سانت سان فقط انهيءَ صورت ۾ رهي سگهندا، جڏهن آهي ڪنهن وڏيڪ طاقتور ۽ اعليٰ اختياريءَ جي ماتحت ٿيندا، پنهنجي طرفان راجا داجوشن (دريوڌن) ولد ڌرت (ڌرتراشٽر) ڏانهن هڪ وفد موڪلي ڏنو ته آهو

هن کي چوي ته هو سندن مٿان ڪو بادشاهه مقرر ڪري.
”شهنشاهه داجوشن پنهنجي پيءُ، داسل (دهسل) کي، جا جئندرت (جئدرت) نالي هڪ طاقتور راجا جي زال هئي، نامزد ڪيو ته هوءَ جتن ۽ ميدن تي وڃي حڪومت هلائي. داسل اوڏانهن ويئي ۽ انهيءَ ملڪ ۽ اتان جي شهرن تي قبضو ڪيائين...... پر انهيءَ سڄي ملڪ ۾، جيڪو هوندن ڪيڏيءَ ۾ عظمت، خوشحاليءَ ۽ شان و شوڪت وارو هو، هڪ به برهمڻ يا عقل ۽ حڪمت جو مالڪ ڪونه هو. انهيءَ ڪري هن پنهنجي پاءُ ڏانهن ان ڳالهه ۾ سندس مدد ڪرڻ لاءِ هڪ ڏکو خط لکيو، جنهن سڄي هندستان مان ٣٠٠٠ برهمڻ گڏ ڪيا ۽ انهن کي سڄي ساز سامان ۽ پائرن پاتين سميت پنهنجي پيءُ ڏانهن موڪليو(٥)“. ائين هيءَ ڪهاڻي سنڌ جي قديم دور جي تاريخ جي هڪ معتبر روايت اسان ڏانهن منتقل ڪري ٿي، ـــ يعني هيءَ ته هين ملڪ تي آريا لوڪن گهڻيءَ دير کان پوءِ پنهنجو تسلط قائم ڪيو هو ۽ پيو ته ان کان به وڌيڪ دير سان هيءُ ملڪ برهمڻڪي مذهب سان متعارف ٿيو هو.

پيون دلچسپيءَ جون ڳالهيون هي آهن ته جنهن شهر کي انهيءَ راڻيءَ ڳاديءَ جو شهر بڻايو هو، تنهن جو نالو آسڪلند هو ـــ انهيءَ شهر جو نالو اسان کي پوءِ وارن دورن ۾ به پڌڻ ۾ اچي ٿو ـــ ۽ جتن ۽ ميدن کي سندن پنهنجن گورنرن جي تحت رهڻ لاءِ الڳ الڳ علائقا ڏنا ويا. داسل ۽ جئدرت جي راڄ لاءِ چيو وڃي ٿو ته اهو ٿورو وقت هليو. يعني ڪجهه ويهه سال کن، ”جنهن کان پوءِ پرت گهراڻي جي قبضي مان ملڪ نڪري ويو.“ پرت نالي جو هن هند استعمال آرين جي انهيءَ شاهي گهراڻي جي حوالي سان بلڪل قدرتي آهي، جنهن کي سنڌ تي راڄ ڪرڻ لاءِ نامزد ڪيو

ويو هو، انهيءَ نالي جو سنڌ متعلق ٻڌ ڌرم وارن جي روايتن ۾ شايد هن ئي ڏندڪٿا جي پڙاڏي طور اچي ذڪر اچي ٿو.

ٻڌ ڌرم وارن جي ادب جو تاريخي واقعن سان ڪو گهڻو تعلق ڪونهي، ۽ اهو ادب محض اتفاق سان ملڪ جي سياسي حالات تي ڪجهه روشني وجهي ٿو. اهڙوئي هڪ روشنيءَ جو ڪرڻو سنڌو ماٿريءَ تي پڻ پوي ٿو. "ڏگهنيڪايا" جي طويل بيان ۾ ڪن قديم اشلوڪن جو حوالو ڏنو ويو آهي، جن ۾ آريائي هندستان جي علائقي جي ستن مکيه پرڳڻن جي هڪ فهرست ڏنل آهي، جنهن ۾ هرهڪ پرڳڻي جي گاديءَ جو نالو به ٻڌايو ويو آهي. ان کان پوءِ انهن مان هرهڪ جي راجا جو نالو پڻ ڏنو ويو آهي. معلوم ٿئي ٿو ته اهو سچو بيان انهيءَ دور سان واسطو رکي ٿو، جڏهن اڃا ٻڌ ڌرم جو ظهور ڪونه ٿيو هو. سؤوير لوڪن جو ملڪ انهن ستن بادشاهين مان هڪ هو. ان جي گاديءَ وارو شهر روروڪ هو ۽ ان جو راجا ڀرت هو(٦). انهيءَ راجا، ۽ ٻين ڇهن راجائن کي، جن جا انفرادي طور نالا پڻ ڏنا ويا آهن، گڏي مجموعي طور "ست ڀرت" سڏيو ويو آهي. وري "جاتڪن" جي ڪتاب آئين ۾، جيڪي ٻڌ جي اڳين جنمن جون ڪهاڻيون آهن، اهو لکيل آهي ته ڀرت نالي هڪ راجا سؤوير نالي بادشاهيءَ تي رورو ۾ حڪومت ڪندو هو. "هو ڏهن شاهاڻين خوبين تي عمل ڪندو هو، هن مقبوليت جي چئن خصلتن سان ماڻهن جون دليون جيتي ورتيون هيون، عام ماڻهن سان ماءُ ۽ پيءُ جهڙو ورتاءُ ڪندو هو، ۽ غريبن، مسافرن، فقيرن ۽ ٻين لائق ماڻهن کي وڏيون وڏيون ڀاڪرون ۽ دان ڏيندو هو. هن جي پٽ راڻي، سمدّو وجيه سياڻي هئي ۽ علم جو ڀنڊار هئي(٧)".

بنان ڪنهن شڪ شبهي جي، رورو، روروڪ نالي جي هڪ بدليل صورت آهي، پر هن ڳالهه تي يقين ڪرڻ لاءِ

۾ سبب آهي ته انهيءَ دؤر ۾ روڙڪ نالي ۾ بادشاهي شهر موجود هئا، جن کي ٻڌن جي روايتن ۾ منجهايو ويو آهي. روايت مطابق، انهيءَ نالي واري شهر جي رهاڪن طرفان ٻڌ ڌرم وارن جي هڪ مبلغ سان غلط روش اختيار ڪرڻ جي سزا طور اهو شهر واريءَ ۾ دٻجي ويو هو. هن باري ۾ تاريخدانن وٽ ڪو شڪ ڪونهي ته اها ڪهاڻي ترڪستان واري روڙڪ سان واسطو رکي ٿي؛ پر انهيءَ ڪهاڻيءَ جي ابتدائي لفظن ۾، ديويا وَدَن ۾، توڙي ٿيبٽ واريءَ ٨) روايت ۾، سؤوير لوڪن واري روڙڪ ڏانهن اشارو ڪيل ڀانئجي ٿو. "ٻڌ راجگرهم ۾ آهي. ان زماني ۾ جمبُود ويپا (اتر هندستان) ۾ ٻه وڏا شهر پاٽلي پتر ۽ روڙڪ نالي هئا. جڏهن روڙڪ اڀري ٿو، تڏهن پاٽلي پتر ڪري ٿو، ۽ جڏهن پاٽلي پتر اوُج ۾ اچي ٿو، تڏهن روڙڪ جو زوال اچي ٿو". ٻنهي شهرن جي درميان واپار هلندڙ آهي، ۽ روڙڪ جو بادشاهه، راجا رُدراين، مگڌ جي راجا بمبيسر سان دوستيءَ جو ناتو ڳنڍي ٿو، جيڪو هن ڏانهن ٻوڌ ڀاوا موڪلي ڏئي ٿو ۽ رُدراين پنهنجو ڌرم ڦيرائي ٻڌ ڌرم اختيار ڪري ٿو. اهو ڪو ضروري ناهي ته انهيءَ ڪهاڻيءَ جي پڇاڙي ۾ معلوم ڪجي، جيڪا ٻئي هر تفصيل ۾ واضح طور مرڪزي ايشيا (٩) واري روڙڪ سان تعلق رکي ٿي. پر ان ۾ تجارتي تعلقات ۽ راجا جي مگڌ جي بادشاهه بمبيسر سان دوستيءَ جي ڳالهه، وري سؤوير لوڪن واري روڙڪ ڏانهن اشارو ڪري ٿي.

ايران (١٠) جي روايتي تاريخ ۾ سنڌ جي باري ۾ ڏنل حوالن تي نظر وجهڻ کان اڳ ۾، اهو چڱو آهي ته روايتن ۽ ڏندڪٿائن جي انهيءَ اٿاهه مواد ۽ ٻين ذريعن مان معلوم ڪيل تاريخي حقيقتن جي درميان موجود غلطين ڏانهن ڌيان ڇڪايو وڃي، جن کي فردوسيءَ طرفان حيرت انگيز چمڪيلو لباس پهرايو ويو آهي. ساساني دؤر جي ايرانين عظيم سائرس

يا دارا هستاپس جي متعلق ڪي حقيقي روايتون پاڻ وٽ محفوظ
نہ رکيون هيون. پر اڳتي هلي، جڏهن اهي سرياني ذريعن
سان ايران جي انهن ٻن انتهائي پُر-شڪوه بادشاهن جي
وجود متعلق باخبر ٿيا، تڏهن هنن جا پنهنجي ملڪ جي
تاريخ بابت نظريا اڳيئي پڪا ٿي چڪا هئا، ۽ سندن هرهڪ
روايتي بادشاهہ جي نسل جي سلسلي ۽ ڪارنامن ڪي وٽن
عام طور تسليم ڪيو ٿي ويو. باقي رهيو ڪين ان سلسلي ۾
ايتروئي ڪرڻو هو، جو جتي بہ ممڪن ٿي پئي سگهيو، اتي
ڪنهن روايتي بادشاهہ کي ڪنهن نہ ڪنهن تاريخي طور
سچاتل بادشاهہ سان ملائي ڇڏڻو هو. جهڙيءَ طرح ڪاسيرس
جو نالو وٽن ڪيڪائوس سان ٺهڪي پئي آيو، تهڙي
نموني ۾ سائرس وري ڪيخسرو ٿي پيو- حالانڪ پوئين نالي
وارو بادشاهہ درحقيقت انڊو-ايراني روايت وارو ڪَوُهُنسرَوَ
هو، انهن کان پوءِ وري آرتاڪسيريس لانگيمانَس ضرور بَهمن
هوندو، جيڪو اردشير دراز دست(١١) جي نالي سان وٽن
اڳين ئي ساڳئي نموني مشهور ٿي ويو.

اهوئي بهمن آهي، جنهن کي تاريخ جي روايت ۾
سنڌ کي(١٢) 'شهنشاهيت' سان شامل ڪرڻ جو فخر بخشيو
ويو آهي، حالانڪ اهو ڪارنامو سچ پچ دارا هيستاپس جو هو.
اهڙيءَ طرح اسان کي مجمع التواريخ ۾ ٻڌايو ويو آهي تہ بهمن
پنهنجي ڏاڏي گستاسپ جي زندگيءَ ۾ "هندستان ڏانهن فوج
سان حملو ڪيو ۽ انهيءَ ملڪ جو هڪ حصو قبضي ۾ آندو...
بهمن هندن ۽ ترڪن جي حدن جي وچ ۾ هڪ شهر جو
بنياد وڌو، جنهن کي هن ڪندابيل جو نالو ڏنو، ۽ هڪ ٻئي
هنڌ تي، جنهن کي اتان جا ماڻهو "ٻُڌ" سڏين ٿا. هن هڪ
شهر جو بنياد وڌو، جنهن کي هن بهمن آباد جو نالو ڏنو."
عرب حاشيہ نويس وڌيڪ لکي ٿو تہ "هڪ بيان موجب
اهو منصوريہ آهي، پر وڌيڪ خدا ٿو ڄاڻي(١٣)". ساڳئي

ڪتاب ۾، ان ڪان پوءِ اسان کي ٻڌايو ويو آهي ته "اثر الهندي هندستان جي هڪ حڪمران 'ڪفند بادشاهه' سنڌ کي پيهر فتح ڪرڻ لاءِ هڪ لشڪر موڪليو ته جيئن آهو 'مهر ايرانيءَ' ناليءَ بادشاهه جي نمائندي کي انهن جاين مان هڪالي ڪڍي، جيڪي بهمن فتح ڪيون هيون، ۽ پوءِ آتشڪدن جي جاءِ تي ٻتن جي پوڄا لاءِ مندر جوڙائي." جيو وڃي ٿو ته اهو ڪارنامو هندستان تي سڪندر جي ڪاهه کان اڳي سرانجام ڏنو ويو هو.

سنڌو ماٿريءَ مان، مقدوني (يوناني) ڪاهه کان ڪجهه وقت اڳي ايراني اقتدار جي پست پئجي وڃڻ جو واقعو حقيقت جي بنياد تي بيٺل نظر پيو اچي؛ پر جيئن ته اها روايت تاريخي ذريعن مان حاصل ٿيل مستند معلومات ۾ ڪو اضافو نه ٿي ڪري، انهيءَ ڪري انهيءَ موضوع جو ان وقت تائين ذڪر ڪرڻ مناسب نه آهي، جيسين آهي ذريعا اسان جي جائزي هيٺ اچن.

نوٽ

(١) ڪئمبرج، "هسٽري آف انڊيا"؛ ج ١، ص ٣٠٧

(٢) "مهاڀارت" ترجمو پي- سي- راءِ، ج ٢، ص ٢-٥٦٠

(٣) ايضاً، ج II ص ٣٢؛ ج V ص ١٤٨؛ سنڌو سُوِيرَ لوڪن کي ٻئي سنڌن رسمن رواجن جي خيال کان "مليڇ" سڏيو ويو آهي. ايضاً ج VI، ص ١٠١.

(٤) "ڌرم سوتر I" ٣٠-٣٢، بحواله بي- سي- لا، "قديم هندستان ۾ قبيلا"، ص ٣٤٤

(٥) ايليٽ، "هسٽري آف انڊيا"، ص ١٠٤

ايم- ريناڊ "فرئگمينٽس عربيز ايٽ پرسنس اِلڊيٽس رلينٽس اي لي انڊي"، ص ٢٥

(٦) "پڌ مذهب وارن جا مقدس ڪتاب"، ج ٣ "پڌ جا گفتا" (ترجمو: ٽي- ڊبليو- رائيز ڊيوڊس ۽ سي- ايف رائيز ڊيوڊس) ص ٢٧٠-٢٦٩
(٧) "جاتڪ" (ترجمو: ايچ. ٽي. فرانسز ۽ آر. اي . نيل) ڪتاب VIII نمبر ٢٤٢ ص ٢٨٠.
(٨) "آدرينا ڪونيگ وان رورڪ" ترجمو: جوهانس نوبيل (ويسبادن ١٩٥٥ع) ص ٤٩.
(٩) سي. ايف. هيوبر، "اينوڊس ڊي لٽريچر بوڌيڪ"؛ بليٽن ڊي لي "ايڪول فرئنسيز ڊي ايڪسترير اوري اينٽ"؛ ٽوم وي، ص ١٥-١٢ ۽ ص ٣٤٠-٢٣٥.
(١٠) پڙهندڙ کي اهڙين ڏندڪٿائن تي بحث جي تڪليف کان بچايو وڃي ٿو، جن ۾ اهو بيان ڪيو ويو آهي ته 'مهراڻ' جمشيد طرفان کوٽايو ويو هو.
(١١) "شاهنامو"— ترجمو: اي . جي ۽ اي . ڊبليو وارنر، ج V، ص ٨٢-٢٨١.
(١٢) "شاهنامي ۾" بهمن جو پيءُ اسفنديار، ايراني سلطنت جو شان وشوڪت گستاسپ جي بادشاهيءَ دوران بحال ڪري ٿو، جنهن کي سنڌ جا بادشاهه ڏن ڏيندا هئا.
(١٣) "مجمع التواريخ" وارو بيان، 'هندي بوليءَ جي ڪتاب' مان ورتو ويو هو، جنهن جو انهن ساڳين ڏينهن ۾ ترجمو ڪيو ويو هو، جڏهن فردوسي "شاهنامي" لکڻ ۾ مصروف هو؛ گرديزي پنهنجي "زين الاخبار" ۾، جيڪو ڪجهه وقت بعد ۾ لکيو ويو هو، ذري گهٽ ساڳين لفظن ۾ اهو قصو بيان ڪري ٿو.
(١٤) ڊاڪٽر وان لوهوزين دي لي وو، ڪي. پي. جيسوال جي پيروي ڪندي، انهيءَ اعتقاد جو اظهار ڪري ٿو ته "ڪفند" دراصل ڪجل ڪد فائيسز جي نمائندگي ڪري ٿو، جنهن اٽڪل ٢٥ ق. م. کان ٣٥ع ڌاري بادشاهي ڪئي.

سنڌ، ايران جي هخامنشي بادشاهن جي هٿ هيٺ

سنڌ جي تاريخ ۾، سڀ کان پهريون سال، جيڪو خاطريءَ سان، ويجهي ۾ ويجهين حدن اندر، مقرر ڪري سگهجي ٿو، سو دارا هستاپس جي حڪمرانيءَ دوران، سنڌ جو ايران جي شهنشاهت سان لاڳو ٿيڻ وارو سال آهي. انهيءَ بادشاهه جي فتوحات ۾ هيءَ پهرين فتح هئي، جيڪا ڪيس يا ته سال ۵۱۹ يا ۵۱۸ ق-م ۾ حاصل ٿيل معلوم ٿئي ٿي. هن جي پيشروئن ڪي هندستان جي سرزمين تي گنڌارا ۾ قدم رکڻ جو اڳيئي موقعو ملي ويو هو، جنهن جو ذڪر انهيءَ بيسٽون ڪتبي ۾ موجود آهي، جيڪو دارا سال ۵۲۰ ق-م ۾ انهن نون (۹) بغاوتن ڪي هڪ ئي سال اندر چيٿي چڏڻ واري واقعي جي ياد تازي رکڻ لاءِ لڳارايو هو، جن ڪيمبائسز جي مرڻ کان فوراً پوءِ هن جي ملڪ ۾ منهن ڪڍيو هو. ان ڪتبي ۾ فقط انهن پرڳڻن جا نالا ڏنل آهن، جيڪي هن جي شهنشاهت ۾ ان وقت شامل هئا، جڏهن آها ڪيس ايڏيءَ بدنظميءَ جي حالت ۾ ملي هئي.

تاريخ جي ڪن عالمن جي راءِ ۾، "ٿتاگش(۱)" پرڳڻو، جيڪو پڻ بيسٽون ڪتبي جي فهرست ۾ داخل آهي، پنجاب جي اتر اولهه ۾ واقع هو، ۽ ان لاءِ وٽن زڳو هيءَ دليل آهي ته هيرو ڊوٽس طرفان جيڪو ان لاءِ لفظ Eattayvsai استعمال ڪيل آهي، ان جو ترجمو "سوين ڳئون" معلوم ٿئي ٿو. پر اڪثر عالم ان پرڳڻي کي غيلزئي يا هزارا وارو علائقو ليکين ٿا. انهيءَ پرڳڻي جي ٻالي جي ڳالهه، بهرحال، ڪيئن به هجي، پر ايرانين طرفان سنڌو ماٿريءَ جي هيٺين

علائقي ڏانهن پيشقدميءَ لاءِ گنڌارا کي نئي مرڪز طور استعمال ڪيو ويو هو، ۽ اهو سچو نئون علائقو گهڻو ڪري سال ۵۱۸ ق- م ڌاري ايران جي ضابطي هيٺ آيو هو. هيروڊوٽس جي چوڻ موجب، هندستانين کي اسڪائيلاڪس جي انهيءَ مشهور دريائي سفر کان پوءِ(۲) تسلط هيٺ آندو ويو هو، جنهن ۾ هو سنڌو نديءَ رستي سمنڊ تائين پهچي، ايران ۽ ۽ عربستان جي ڪنارن کان مصر وٽي پهتو هو؛ پر هن ڳالهه جو وڌيڪ امڪان آهي ته اهو سفر گهڻو ڪري سنڌوءَ جي هيٺين علائقي جي فتح سان گڏوگڏ يا ان کان پوءِ اختيار ڪيو ويو هو. جاڪاڻ ته جيڪڏهن اهو بيان درست آهي ته اسڪائيلاڪس کي سنڌو نديءَ رستي سمنڊ تائين پهچڻ ۾ تيرهن مهينا لڳي ويا هئا، ته پوءِ هي قياس ڪري سگهجي ٿو ته هن کي زمين تي گڏوگڏ پيشقدمي ڪندڙ ٻڙي فوجي دستن جي مدد ۽ پناهه بلڪل انهيءَ نموني ئي ميسر هوندي، جهڙيءَ طرح بعد ۾ سڪندر جي فتح وقت ٿيو هو.

دارا اول دريائي- واڌو- بحري مهم لاءِ سنڌو نديءَ ٻان ايران تائين جهازرانيءَ جي امڪانن معلوم ڪرڻ لاءِ حڪم ڏنو هو. اسڪائيلاڪس کي جيڪو ڪاريه علائقي جي شهر ڪارياندا جو رهاڪو هو، انهيءَ مهم جو اڳواڻ مقرر ڪيو ويو هو. هو گنڌارا نالي جي ملڪ جي ڪاسپاپيروس نالي واري هڪ هنڌ وٽان ٻيڙن ۾ سوار ٿيو- جيڪو هنڌ شايد ڪابل درياءَ جي هيٺين وهڪري تي ڪٿي واقع هو، جاڪاڻ ته هيروڊوٽس ٻڌائي ٿو ته هو پنهنجا ٻيڙا(٤) اڀرندي طرف ڏانهن هاڪاري ويو هو. اڍائي سالن کان پوءِ اسڪائيلاڪس مصر پهتو. اسان کي اهو معلوم ناهي ته انهيءَ کان پوءِ سمنڊ رستي باقاعدي طور ايران ۽ ان جي انهن ماتحت علائقن جي وچ ۾ آمدورفت جو سلسلو قائم ٿيو يا نه، پر 'هندو'، يعني سنڌو نديءَ جي هيٺين ماٿري ايراني حڪومت جو هڪ ماتحت

علائقو ضرور ٻڌجي ويو، آن جو ذکر هڪ اهڙي ڪتبي ۾
موجود آهي، جنهن جي لکجڻ جو سال ٥١٥ ق-م کان ٻ
ڪجهه اڳي جو آهي. اهو "شاهي قلعو"، جنهن جو آنهيءَ
دور جو يوناني جاگرافيدان، هيڪٽيئس، ذڪر ڪندي چوي ٿو
ته اهو سنڌو درياءَ جي پرسان اوڀائي لوڪن جي ملڪ ۾
واقع هو، سو گهڻو ڪري نئين فتح ڪيل سرحدي صوبي ۾
رکيل ايراني فوجي ڇانوڻي هو. هيڪٽيئس اهو ٻه ٻڌائي ٿو
ته اوڀائي لوڪن جي ملڪ جي پريان هڪ ريگستان
"ويندي هندستانين(٦) جي ملڪ تائين" ڦهليل هو. انهيءَ
مان اندازو ڪجي ٿو ته هتي ڪي معلوم هو ته سنڌو ماٿريءَ
جي پريان اڃا ٻه ٻيو "هندستان" موجود هو. پر معلوم ٿئي ٿو
ته ايرانين انهيءَ ڏس ۾ ڪا خاص کوج ڪانه لڳائي هئي.
هيروڊوٽس چوي ٿو ته "هندستان" جو اڀرندو حصو ريگستان
آهي، ۽ هن ڪي گنگا واري ماٿريءَ(٧) جي ڄاڻ بلڪل
ڪانه هئي. سنڌ ۾ گهٽ ۾ گهٽ ايراني سلطنت جي آخري
حد ضرور ريگستان جي ڪناري تائين ڦهليل هوندي؛
پر هن ڳالهه جو امڪان آهي ته سنڌو نديءَ جي اڀرندي طرف
پنجاب جو خاصو حصو ٻه ايران جو ڏن-ڀرو هو ــــ ۽ آهو
جيڪڏهن ڪنهن ٻئي سبب ڪري نه ٿو چئي سگهجي،
ته گهٽ ۾ گهٽ هن ڪري ته ان جو اندازو لڳائي سگهجي ٿو،
جو "هندستان" جي آمدني ۽ آدمشماري شهنشاهت جي ٻين
سڀني ماتحت علائقن جي ڀيٽ ۾ گهڻي قدر وڌيڪ هئي.
هيروڊوٽس چوي ٿو ته هندستاني سون جي ڀوري جا ٿي سؤ
۽ سٺ "ٽئلينٽ" ڏن طور ڏيندا هئا، جيڪي ذري گهٽ
ڏهن لکن پائونڊن (يعني تڏهوڪن هڪ ڪان ٻن ڪروڙ رپين)
جي برابر ٿين ٿا. اها رقم، شهنشاهت جي ايشيائي صوبن تي
مڙهيل ڍل جي مجموعي رقم جو ذري گهٽ ٽيون حصو هئي،
جنهن مان هين "هندو" علائقي يا ڪم از ڪم "هندستانين"

جي ماتحت علائقي جي وسيع ڦهليل زراعت جو اندازو ڪري سگهجي ٿو. ساڳيو مصنف پوري يقين سان چوي ٿو ته هنن علائقن جي آدمشماري ٻين سڀني ملڪن کان، جن جي هن کي ڄاڻ هئي، گهڻي وڌيڪ هئي(٨).

دارا سن ٤٨٦ ق. م ۾ گذاري ويو ۽ "نقش رستم" ۾ هن جي قبر تي لڳل پٿر جي بُتن ۾ ٽن هندستاني قومن جا نمائندا نظر اچن ٿا. هنن جي بدن تي پوشاڪ طور فقط هڪ ڌوتي ۽ هڪ قسم جو پٽڪو نظر اچن ٿا، ۽ سندن ڪلهي وٽان وريل پٽي ۾ هڪ ڏگهي ويڪري ترار لٽڪيل نظر اچي ٿي. دارا جي وارث خسروءَ جي بادشاهيءَ ۾، جڏهن هن يونان تي حملي لاءِ هڪ زبردست لشڪر ڪٺو ڪيو هو، ڪيس هن نئين "هندو" يعني "سنڌو" صوبي پيادن ۽ گهوڙيسوارن تي مشتمل هڪ فوجي دستو فراهم ڪيو هو. هيروڊوٽس ٻڌائي ٿو ته انهيءَ دستي ۾ موجود پيادل سپاهين کي جيڪي ڪپڙا پيل هئا، سي سوٽي هئا ۽ وٽن بيد جا تير ۽ بيد جون ڪمانون هيون، جن مان تيرن جي منهن ۾ لوهه لڳل هو. انهن سپاهين کي هڪ ايراني ڪمانڊر نالي 'فرنازٿريس' پٽ 'آرتي بيٽس' جي قيادت هيٺ رکيو ويو هو. گهوڙيسوار فوج کان علاوه وٽن رٿ به هئا، جن کي گهوڙا ۽ جهنگلي گڏهه ڇڪي رهيا هئا(٩).

پرسيپولس مان لڌل هڪ پٿر جي تختيءَ تي لکيل آهي ته خسروءَ "اهرمزد جي رضا" سان ڪن هندستاني ديوتائن جا مندر ڍهرائي ڇڏيا، ۽ حڪم جاري ڪيو ته "ديوتائن جي پوڄا نه ڪئي ويندي(١٠)". "مجمع التواريخ" ۾ لکيل هڪ روايت مطابق، جنهن جو اڳيئي ذڪر ڪيو ويو آهي، شهنشاهت جي زوال واري دور ۾ "هندن" جي طرفان زبردست مخالفانه رد عمل ظاهر ٿيو هو، ۽ هندستانين ايرانين جي تعمير

ڪرايل آتشڪدن جي جاءِ تي وري پنهنجن ديوتائن جي پوڄا وارا مندر ٺهرايا هئا.

اهو بهرحال معلوم نٿو ٿئي ته يونان ۾ خسروءَ جي شرمناڪ شڪست، يا بعد ۾ سندس قتل ٿيڻ ڪان پوءِ، هندستان واري ماتحت علائقي تي سندس جانشينن جي گرفت اوتري ئي مضبوط بيٺي رهي يا ڍري ٿي ويئي. انهيءَ صورتحال جو بيان هڪ يوناني حڪيم، نالي ڪٽيسياس، جيڪو ايراني دربار ۾ مقيم هو، خسروءَ جي مرڻ ڪان اٽڪل ستر سال پوءِ لکيو هو. انهيءَ ڪتاب جا، جنهن جو نالو "انڊيڪا" آهي، ڪي ٿورا ورق بچيل آهن. ائين پيو معلوم ٿئي ته ڪٽيسياس پاڻ ڪڏهن به هندستان نه ويو هو، پر هن جي بيان جو دارومدار شهنشاهه جي دربار ۾ حاضريءَ لاءِ ايندڙ هندستانين انهيءَ صوبي ڏانهن ڊيوٽي پوري ڪري واپس ايندڙ ايراني ڪامورن، ۽ ٻنهي ملڪن جي درميان سفر ڪندڙ مسافرن ۽ واپارين جي بيانن ۽ ڳالهين تي هو. اها ڳالهه افسوسناڪ آهي ته انهيءَ ڪتاب جا جيڪي ورق اسان تائين پهتا آهن، تن ۾ گهڻو ڪري فقط "مسافرن جون ڳالهيون" لکيل آهن، جيڪي هندستان ۾ ايرانين جي انتظامي طور ۽ طريقي جهڙن مسئلن تي ڪا روشني نٿيون وجهن. ان جي باوجود، جيئن هن ڪتاب جي پهرئين جلد (١١) ۾ چيو ويو آهي، انهن مان سنڌو ماٿريءَ واري ملڪ جي ڪيترين خصوصيتن جو اندازو لڳي سگهي ٿو. ڪي ڏانهن جيڪو واضح اشارو ان ۾ ڪيل آهي، تنهن ڪي انهيءَ صوبي جي حيرت انگيز دولت جي سلسلي ۾ وڏي اهميت حاصل آهي.

انهيءَ زماني ۾ به، جڏهن هخامنشي شهنشاهت پڇي پري، پنهنجي پوري زوال طرف وڌي رهي هئي، تڏهن به هندستان ان ڏانهن پنهنجي وفاداريءَ ۾ ثابت قدم رهندو آيو. دارا ڪودومنيس، سڪندر جي مقابلي ۾ جڏهن آخري مورچو

سنڀاليو، تڏهن هن هندستان مان فوجون گهرايون هيون، ۽ هن جو اهو حڪم مڃيو ويو هو. هن ڏانهن پوري وقت تي ماڻهو ۽ هاٿي موڪليا ويا، جن اربيلا (١٢) واريءَ تباهڪن جنگ جي موقعي تي پهچي، هن سان ساٿ ڏنو. هيءَ ڳالهه ممڪن نظر اچي ٿي ته انهيءَ دور ۾ هندستاني علائقي جي اترئين حصي جي سرحد هئي سنڌو نديءَ جي ڪناري تي اچي بيٺي هئي؛ ڇاڪاڻ ته ان موقعي تي شهنشاهه دارا ڏانهن جيڪي هاٿي موڪليا ويا هئا، سي سنڌو نديءَ جي ساڄي ڪپ وارن هندستانين فراهم ڪيا هئا. اهو به امڪان آهي ته انهن ڏينهن ۾ علائقي جو سڄو انتظام پيهر مقامي شهزادن ۽ سردارن جي هٿن ۾ اچي ويو هو، جنهنڪري انهن جي ايران ڏانهن ماتحتيءَ ۽ نيازمنديءَ جو دارومدار ان عظيم شهنشاهه لاءِ سندن شخصي وفاداريءَ تي ئي وڃي بيٺو هو. "انڊيڪا" ۾ ان علائقي جي ڪنهن به ايراني گورنر جو ڪو ذڪر ڪونهي، ۽ نه وري اُئين ٿو نظر اچي ته چار سال (١٣) پوءِ جڏهن سڪندر سنڌو ماٿريءَ جي مهم تي پهتو هو، تڏهن ئي هن ڪي ڪو ايراني حاڪم يا ڪامورو اتي مليو هو، يا هن ڪنهن اهڙي ڪاموري بابت ڪا ڳالهه ئي ٻڌي هئي.

هندستان جي اترئين پاسي ڪهڙيون به تبديليون آيون هجن، پر هيءَ ڳالهه تسليم ڪرڻ گهرجي ته سنڌ جو سڄو علائقو، ويندي رڻ جي ڪناري تائين، هخامنشي شهنشاهن جي بالادستيءَ انهيءَ وقت تائين تسليم ڪندو رهيو، جيسين انهن جي بادشاهي ختم نه ٿي. بدقسمتيءَ سان ان دور جا هن سرزمين اندر ڪي به يادگار، ڪتبا يا سڪا اهڙا نه لڌا آهن، جيڪي انهيءَ ڳالهه تي ڪا روشني وجهن. انهن شين هيڪيٽيس ۽ ڪٽيسياس جي ڪتابن جي اڪثر اوراق جي عدم موجودگيءَ ۾ سنڌ جي تاريخ ذري گهٽ ٻن صدين جو اهو ڊگهو عرصو پورو هڪ اونداهو خال پيش ڪري ٿي. البت ايترو سو نظر

اڇي ٿو تہ سنڌ ايرانين جي بادشاهيءَ واري دور کان پوءِ پوريءَ خوشحاليءَ جي حالت ۾ هئي، ڇو تہ اسان وٽ خود سڪندر جو اهو بيان موجود آهي تہ اتر سنڌ ۾ سوسيڪانس واري سرزمين (١٤) "هندستان" جو سڀ کان وڏيڪ خوشحال ۽ آسودو حصو هئي.

نوٽ

(١) پروفيسر اي. هرٽزفيلڊ، "ميمايرس آف دي آرڪيالاجيڪل سروي آف انڊيا"، نمبر ٣٤.

(٢) هيروڊوٽس IV ٤٤.

(٣) هيڪيٽيس، ايڊٽ ڪيل سي. ملر، ٽڪرو نمبر ١٧٩.

(٤) هيروڊوٽس IV ٤٤.

(٥) همدان ۾ لڌل، ايم. اي. ايس. آءِ، نمبر ٣٤، ص ٢.

(٦) هڪيٽيس، ٽڪرو نمبر ١٧٥.

(٧) هيروڊوٽس III، ٩٨؛ IV، ٤٠.

(٨) هيروڊوٽس III، ٩٤.

(٩) هيروڊوٽس VII، ٨٦.

(١٠) ايڇ. آر. چوڌري، "پوليٽيڪل هسٽري آف ناردرن انڊيا"، ص ٢٤٢.

(١١) "سنڌ، اي. جنرل انٽروڊڪشن"، صفحا ٢-١٠١.

(١٢) "ايريئن آنابا سيس III" ٨. ٦-٣.

(١٣) اسٽرابو جي مطابق، پئروپامي سيڊائي، اراڇوٽي ۽ گيڊروسيني نالن وارا ملڪ سنڌو درياءَ تائين ڦهليل هئا: انهيءَ مان هيءَ معنيٰ ڪڍي وئي آهي تہ ايرانين طرفان سنڌو ماٿريءَ جي جن ٽڪرن تي قبضو ڪيو ويو هو، تن کي انهن ٽن ڌار پرڳڻن رياستن ۾ ورڇيو ويو هو. اسٽرابو XV _ ii، ٩.

(١٤) ايريئن، انٺاباسس VI، سي. ايف. اسٽرابو XV، I. ٣٤.

سڪندر اعظم جي ڪاهه

سال ۳۳۱ ق. م جي سرءُ واريءَ موسم ۾ سڪندراعظم جي خلاف اربيلا واريءَ جنگ ۾ جن هندستاني فوجن، ايران جي ٻين شاهي فوجن سان گڏجي، لڙائي ڪئي هئي، سي خاص طرح بئڪٽريا ۽ آرڪيسيا جي سپاهين سان گڏ ميدان ۾ وڙهيون هيون، ۽ آهي انهن ٻنهي صوبن جي وائيسرائن جي ڪمان هيٺ هيون. انهن ۾ "جابلو هندستاني" ۽ ڪي "پندرهن هاٿي" به شامل هئا، "جيڪي انهن هندستانين موڪليا هئا، جيڪي سنڌوءَ جي هِن طرف رهندڙ هئا"- يعني ان جي ساڄي ڪپ تي(۱). انهيءَ صورتحال مان هيءُ اندازو ٿئي ٿو ته هندستان ۾ ايراني حڪومت جو اصلوڪو نظام خواهه ڪهڙو به هو، پر ان وقت انهن جو "شاهن جي شاهه" سان جيڪو به ناتو ۽ واسطو هو، تنهن جو دارومدار اُتان جي مقامي شهزادن ۽ سنڌن قبيلن جي شخصي وفاداريءَ تي هو.

دارا پنهنجي شڪست کان پوءِ اٽڪل ڇهن مهينن کان پوءِ ڪنهن به وارث ڇڏڻ کان سواءِ قتل ٿي ويو، ۽ چيو وڃي ٿو ته مرندي دم هن پنهنجي طرفان انهيءَ خوشيءَ ۽ اطمينان جو اظهار ڪيو هو ته ايران جي شهنشاهت وري به سڪندر جي هٿن ۾ وڃي رهي آهي، جنهن جو هو لائق هو. ان کان پوءِ ٽن سالن جي دوران هو مقدوني سورمو پوري نظم ۽ ضبط سان هڪ کان پوءِ ٻئي صوبي ڏانهن پيشقدمي ڪندو رهيو ۽ اتان جي ماڻهن جي وفاداريءَ جا وعدا حاصل ڪندو يا انهن کي مجبور ڪري پنهنجي آڻ مڃائيندو رهيو. هو سال ۳۲۹ ق. م ۾ ڪنڌار وڃي پهتو، جتان سنڌو ماٿري

ويجهي ٺي هئي، پر هو ڦيرو ڪائي ٻئڪٽريا کي آڻ مڃائڻ لاءِ هليو ويو. هن سال ٣٢٧ ق. م جي اپريل مهيني ڪان پوءِ ٺي هندوڪش پار ڪري هندستان جو رستو ورتو، ۽ سنڌو نديءَ جي الهندي وارين جابلو قومن تي ضابطي آڻڻ ۾ هن کي سڄو سارو سال اتي گذارڻو پيو. هن جي لشڪر نيٺ وڃي مارچ سن ٣٢٦ ق. م ۾ 'اوهند' وٽان سنڌو ندي پار ڪئي، ۽ ٽئڪسلا وٽ پهچڻ تي هنن کي مقامي بادشاهه امڀيءَ وٽان دوستاني آجيان ملي، جيڪو اڳيئي سڪندر جي خدمت ۾ پهاڙن ۾ حاضر ٿي چڪو هو. هن جي پاڙيسريءَ راجا پورس، جيڪو هائڊاسپس (جهلم) ۽ اڪيسائينس (چناب) جي وچ واري علائقي جو حاڪم هو، تنهن سڪندر جي سڏ تي سندس حضور ۾ حاضر ٿي، ڏن پيش ڪرڻ ڪان انڪار ڪيو، ۽ وڏو لشڪر ساڻ ڪري، سڪندر جي مقابلي لاءِ جنگ جي ميدان ۾ نڪري آيو. هن کي هائڊاسپس جي جنگ ۾ شڪست ڪائڻي پيئي؛ پر پوءِ سڪندر پنهنجي فراخدلانه روش سان هن کي پنهنجو دوست بڻائي ڇڏيو، ۽ هن جي علائقي ۾ ڪن پاڙيسري ايراضين (٣) جو اضافو ڪيو. ان ڪان پوءِ فاتح اتر پنجاب جي ميدانن مان فوج وٺي اڳتي وڌيو؛ هن جي آخري منزل مگڌ جي بادشاهي ۽ ان ڪان اڳتي 'مشرقي سمنڊ' (٤) هو، پر بياس نديءَ جي ڪناري تي پهچڻ ڪان پوءِ هن جي لشڪر اڳتي وڌڻ ڪان انڪار ڪيو، ۽ سڪندر کي لاچار پٺتي موٽڻو پيو، جنهن ڪان پوءِ هن کي هخامنشي سلطنت جي ٻاهرين پسگردائيءَ وارن صوبن کي پنهنجي قبضي ۽ ضابطي ۾ آڻڻ جو ڪم پورو ڪرڻو پيو. ان لاءِ هن پنجاب جي ندين ۽ سنڌو نديءَ ڪان پنهنجن ساٿين ۽ سازوسامان جي نقل و حمل لاءِ ڪم وٺڻ جو خيال ڪيو، ۽ ان رستي سان پنهنجي پوئتي موٽ ۾ هن پهريائين مغربي سمنڊ تائين پهچڻ جو فيصلو ڪيو(٥).

هن جيڪي ٻيڙيون سنڌو نديءَ کي پار ڪرڻ لاءِ ڪم آنديون هيون، سي اڳيئي ڪولي، خشڪيءَ رستي جهلم تائين پهچايون ويئون هيون، ۽ آتي آهي ٻيڙيون ٻيهر گنڍي جوڙي راس ڪيون ويون هيوَن، ۽ آتي (٦) ٻيون نيون ٻيڙيون ٺهرائي انهن جي مجموعي تعداد ۾ اضافو ڪيو ويو. سال ٣٢٦ ق-م جي آڪٽوبر مهيني ۾، هن جو سڄو آرماڙ سڙهه کولي روانو ٿيو، ۽ ان سان گڏوگڏ ڪناري سان سندس فوج جا زبردست دستا ٻڻ ٻيڙين جي رفتار ٻانڌر اڳتي وڌندا رهيا. جلدئي واٽ تي انهن کي وڏيڪ لڙايون ڪرڻيون پيون.

معلوم ٿئي ٿو ته ذڪرِ پنجاب جا قبيلا خود مختيار ۽ آزاد هئا، جن ۾ شاهي يا جمهوري طرز جون حڪومتون هيون. اتان جا قبيلا مالئي (ملاوا) ۽ آڪسي درڪي (شودر ڪاس) بهرصورت منظم هئا، ۽ انهن سڪندر (٧) جي آڻ مڃڻ بدران، پاڻ ۾ اتحاد ڪري، هن جو مقابلو ڪرڻ چاهيو. مالي لوڪن جا اتحادي ۽ ساٿي جيسين انهن جي واهر ڪرڻ لاءِ پهچن ئي پهچن، تنهن کان اڳيئي انهن تي حملو ڪري کين شڪست ڏني ويئي، جنهنڪري ٻيئي قبيلا گڏجي پيش پيا. ”آڪسي درڪي“ لوڪن مان شهرن جا اڳواڻ توڙي صوبن جا گورنر، ڏيڍ سؤ ٻين انتهائي معزز شخصيتن سان گڏجي آيا، ۽ انهن کي ڳالهيون ڪري، عهدنامي ڪرڻ جا مڪمل اختيار حاصل هئا...... انهن اچي چيو ته هُنن پنهنجا ايلچي اڳوات نه موڪلڻ جي جيڪا غلطي ڪئي هئي، سا معافيءَ لائق هئي، انهيءَ ڪري، جو هو ٻين قبيلن جي ڀيٽ ۾ آزاد ۽ خود مختيار رهڻ جي خواهش ۾ فوقيت رکندڙ هئا ۽ هو پنهنجي آزاديءَ کي انهيءَ زماني کان وٺي، جڏهن ڊيونيسس هندستان ۾ آيو هو، سڪندر جي اچڻ تائين محفوظ رکي سگهيا هئا (٨).“ ائين معلوم ٿو ٿئي ته مالي لوڪ چناب ۽ راوي ندين جي دوآبي ۾، ۽ آڪسي درڪي لوڪ راوي ۽

ٻياس ندين جي وچ واري علائقي ۾ آباد هئا. اسٽرابو جي
چوڻ موجب، ايراني حڪمران آڪسي ڊرڪي لوڪن مان
پگهاردار(٩) فوجي سپاهي پنهنجي لشڪر ۾ ڀرتي ڪندا هئا،
جنهن مان اهو اندازو ٿئي ٿو ته آهي لوڪ ايراني سلطنت جي
محڪوم رعيت نه هئا، ورنه مٿن فوجي خدمت لازمي هجي ها.
ايريئن پڻ به ڪن "خود مختار" قبيلن جو ذڪر ڪري ٿو،
جيڪي مٿين نالن وارن ٻن قبيلن کان هيٺيرو، غالباً سنڌو نديءَ
جي ڏائي ڪپ واري علائقي ۾، آباد هئا: هيڪڙا آئبستيني
جيڪي آنهيءَ نديءَ ۽ پنجند جي وچ ۾ آباد هئا، ۽ ٻيا
سڪيٽريني ۽ اوسيڊيني هئا. ائين ٿي سگهي ٿو ته آنهيءَ
ايراضيءَ ۾ ايراني صوبي جي سرحد، جتي پنجاب سنڌ سان ملي ٿو،
خود سنڌو ندي هئي؛ انهيءَ حالت ۾ انهن قبيلن کي پنهنجي
آزاديءَ ۽ خود مختاريءَ لاءِ مضبوط دليل ۽ دعوائون هيون(١٠).

اسان کي سوگدي لوڪن جي نظام متعلق ڪجهه به نه
ٻڌايو ويو آهي، جيڪي خود مختيار قبيلن جي علائقي کان
سنڌو نديءَ جي ڪناري سان هيٺيرو آباد هئا، پر انهن جي
گاديءَ واري شهر کي ايريئن(١١) طرفان "شاهي گاديءَ
جو شهر" سڏيو ويو آهي. اهو ممڪن پيو نظر اچي ته آهو
شهر ميوسيڪانس جي بادشاهيءَ جي صوبائي گاديءَ جو
شهر هو. ائين ٻڌايل ڪونهي ته سڪندر سوگدي لوڪن سان
به اهڙي ئي نموني ڳالهيون ٻولهيون ڪيون، ڄڻ اهي به
ڪن آزاد ۽ خود مختيار لوڪن منجهان هئا. هن انهيءَ
شهر جي چوڌاري قلعو ٺهرايو ۽ پوءِ اتي جهازن جي بيهڻ
جو دڪو پڻ تعمير ڪرايو، جو هن اها توقع پئي رکي ته
ميوسيڪانس پاڻ، يا گهٽ ۾ گهٽ سندس ايلچي، اتي اچي
سندس اڳيان پيش پوندا. پر جيئن ته انهيءَ هندستاني شهزادي
ڪابه اهڙي علامت ظاهر نه ڪئي ته ڪيس ڪو سندس سرحد
تي سڪندر جي موجودگيءَ جو پتو به آهي، تنهنڪري بادشاهه

نهايت تيز رفتاريءَ سان، لهوارو، درياءَ جي رستي هن سان مقابلي ڪرڻ لاءِ وچي مٿس ڪڙڪيو.

سڪندر اڳيئي سنڌ کي، دريائن جي سنگم کان وٺي ويندي سمنڊ تائين، پنهنجي شهنشاهت جي هڪ ئي ماتحت صوبي جي حيثيت ڏيئي ڇڏي هئي، ۽ هن پنهنجي طرفان پيٿان ولد اگينور کي اُن جو وائسراءِ به مقرر ڪري ڇڏيو هو. ميوسيڪانس، سنڌو نديءَ جي هيٺانهين علائقي جي حڪمرانن ۾، سڀني کان وڌيڪ اهميت رکندڙ حاڪم هو، ۽ هن جا اتر سنڌ وارا علائقا سڄيءَ سنڌ ۾ سڀ کان وڌيڪ ساوا ۽ آسودا هئا. پاٽل، جيڪا ميوسيڪانس جي علائقن جي پاسي ۾ ڏکڻ طرف سندس پاڙيسري سرزمين هئي، سا بظاهر خود مختيار هئي. ڊيئوڊورس سائڪيولس جي قول تي اعتبار ڪندي، مصنف جو چوڻ آهي، ۽ آها ڳالهه ڊيوڊورس سائيڪيولس به قبول ڪئي آهي، ته اُنهيءَ رياست جي سياسي جوڙجڪ اسپارٽا جهڙي هئي، "ڇاڪاڻ ته اُنهن وٽ جنگ جي حالت ۾ قيادت ٻن جدا جدا گهرائن جي موروثي بادشاهن وٽ هوندي هئي. البت سردارن جي هڪ جماعت سڄيءَ رياست تي اعليٰ ترين اختياريءَ سان حڪومت هلائيندي هئي." ايريئن، بهرحال پاٽل وارن جي فقط هڪ بادشاهه جو ذڪر ڪري ٿو ۽ ڪرٽيوس هن جو نالو موئيرس (١٢) ٻڌائي ٿو. سنڌ جي باقي ٻين ٻن سردارن، آڪسيڪانس ۽ سامبس جي حيثيت بابت وضاحت نه ٿي ملي. ايريئن طرفان آڪسيڪانس کي گورنر (١٣) ٻڌايو ويو آهي، ۽ جيتوڻيڪ سامبس لاءِ چيو ويو آهي ته هن جي ميوسيڪانس سان لڙائي هلندڙ هئي، پر ممڪن آهي ته هو هڪ فقط هڪڙو ماتحت سردار هو، جنهن پنهنجي وڏي حاڪم جي خلاف بغاوت ڪئي هئي. جيتوڻيڪ اهو يقين ناهي ته انهن جا علائقا سچ پچ ڪهڙي هنڌ تي واقع هئا، ان هوندي به اسين هين اندازي ڪرڻ ۾

غلطي نہ ڪنداسون تہ آهي اولهہ سنڌ ۾ سنڌو نديءَ کان ڪجهہ مفاصلي تي هئا — آڪسيڪانس اتر ۾ ۽ سابس ڏکڻ ۾ هو(۱۵)۔ سنڌ جي انتهائي ڏکڻ مغربي چيڙي واري علائقي تي هڪ بلڪل آزاد قبيلي، آربيتيءَ جو قبضو هو۔

ميوسيڪانس فاتح جي حملي کي روڪڻ ۾ عين موقعي تي پهچي ويو۔ هو پاڻ سان اهڙيون سوکڙيون پاکڙيون کڻائي آيو، جيڪي هندستانين وٽ وڏي ۾ وڏي قدر ۽ قيمت واريون سمجهيون وينديون هيون، ۽ هن جا سڀ ساٿي ساٿس گڏ سنڌس چانوٽيءَ ۾ موجود هئا۔ هو بادشاهہ وٽ حاضر ٿيو ۽ پوريءَ طرح آڻ مڃيائين، ۽ پاڻ پنهنجيءَ قوم سميت هن جي آڏو پيش پيو، ۽ ساڳي وقت پنهنجي غلطي قبول ڪيائين — جنهن لاءِ اسان کي ٻڌايو ويو آهي تہ سڪندر جي مهرباني ۽ ڪرم نوازي حاصل ڪرڻ جو هرڪنهن لاءِ اهوئي هڪ انتهائي اثرائتو رستو هو۔ جيتوڻيڪ بادشاهہ هونئن بہ خوشامد جو تمام گهڻو اثر قبول ڪندو هو، پر نئين شهنشاهت ۾ ميوسيڪانس کي جو ائين هڪدم ماتحت حڪمران جي حيثيت ۾ پڪو ڪيو ويو، تنهن جو سبب حقيقت پسنديءَ تي ٻڌل پاليسيءَ جي ضرورتن جي تقاضا بہ هئي۔ سنڌو ماٿريءَ جي انهيءَ سڀ کان زياده آسودي صوبي جي خوشحالي ۽ امن جو اُن جي انتظام ۾ گهٽ ۾ گهٽ ڦيرگهير آڻڻ سان ئي برقرار رهي ٿي سگهيو۔ اها بہ هڪ ضروري ڳالهہ هئي تہ هڪ يوناني فوج جو دستو فوراً گاديءَ واري شهر جي ڪوٽ ۾ مورچو سنڀالي، محڪم ٿي ويهي، ۽ اُن ڪم جي سربراهي ڪريٽيرس جي سپرد ڪئي ويئي۔ آهو ملڪ ۽ اُن جو شاهہ شهر بادشاهہ کي ڏاڍا پسند پيا، چو تہ هن کي انهن جي اهميت جو پورو احساس هو۔ هن جو خيال هو تہ آتي سنڌس نصب ڪيل فوج آسپاس جي قبيلن کي پوريءَ طرح پنهنجي قبضي ۾ رکي سگهندي۔

يونان کان هتي آيل هي ٻاهريان ماڻهو ان ملڪ جي سماجي صورتحال ۽ تنظيمن کي ڏسي، ڏاڍا متاثر ٿيا. هتان جا ماڻهو پنهنجين عادتن ۾ وچٿرا ۽ سڀاءَ جا حليم، صحتمند ۽ وڏيون ڄمارون ماڻيندڙ هئا. انهن وٽ ڪي مخصوص رسمون ۽ رواج هئا، جن يونانين کي اسپارٽا جي ياد تازي ڪرائي-هو. ”لئسيڊيمونين وانگر ڪن موقعن تي عام دعوت ۾ گڏجي کاڌو کائين ٿا“. اهڙن موقعن تي سندن کاڌو آهو هوندو هو، جيڪو هو گڏجي شڪار ڪندي هٿ ڪندا هئا. هيءُ ملڪ قدامت پسند ۽ متعصب هندو مذهب کان پري هو. وري هن ملڪ ۾ جيتوڻيڪ ٻانهپ جو رواج ڪونه هو، ان جي باوجود هو ڇا ڪندا هئا جو پنهنجن نوجوانن کي سندن قوم جوڙين ۾ جهلي، سڄي راڄ جي جبري ملازمت ۾ رکي ڇڏيندا هئا — تقريباً اهڙيءَ طرح جيئن اسپارٽا وارا ڪميڻن کي نوڪريءَ ۾ رکندا هئا. هتان جي رياست فقط ڪن گنڀير قسم جي ڏوهن جي حالت ۾ قدم کڻندي هئي، باقي عام طرح سان امن امان رکڻ ۽ هڪٻئي سان ڏي-وٺ جي معاملن جو نبيرو اتان جي عوام جي هٿن ۾ هوندو هو. انهن ڳالهين مان هيءُ معقول اندازو ڪري سگهجي ٿو ته آتي مقامي حڪومت جو پنچايتي طريقو رائج هيو، جنهن جو انتظام نهايت سٺو هلندڙ هو، ۽ هرڪوئي ان جو احترام ڪندو هو. هيءَ آتان جي هڪ حيرت انگيز ڳالهه پڻ اسان جي ڌيان تي آندي ويئي آهي ته اتان جا ماڻهو فقط طبي علم کي سنجيده مطالعي جي لائق سمجهندا هئا، ”ڇاڪاڻ ته هي ماڻهو جنگي هنرن ۽ ٻين اهڙين ڳالهين جي گهڻي مطالعي کي ائين سمجهن ٿا ڄڻ هو ڪو گناهه جو ڪم ڪري رهيا هجن“. ائين به ٻڌايو ويو آهي ته هو سون ۽ چانديءَ کان به نفرت ڪندا هئا(١٥).

ائين نظر اچي رهيو آهي تہ سڪندر اڳيئي سنڌ ۾ ميوسيڪانس جي ملڪي طاقت جي خلاف توازن برقرار رکڻ لاءِ، سردار سامبس کي "ڄابلو هندستانين" يعني اولهہ سنڌ جي ٽڪرين ۾ رهندڙ قبيلن جو وائيسراءِ مقرر ڪيو هو. آهو سردار اڳي ئي ميوسيڪانس سان جنگ ۾ يا هُن جي خلاف بغاوت ۾ مصروف هو، ۽ هو شايد سڪندر جي اڳ پنهنجي فرمانبرداريءَ يا حمايت جي اظهار ڪرڻ لاءِ سندس خدمت ۾ انهيءَ وقت وڃي حاضر ٿيو هو، جڏهن ميوسيڪانس اڃا بادشاهہ کان ڪناره‌ڪشي ڪري رهيو هو. پر سامبس کي هاڻي انهيءَ ڳالهہ تي سخت چڙ لڳي، جو سندس انهيءَ رقيب ۽ دشمن کي معافي ڏيئي، هُن تي ايڏي نوازش ڪئي ويئي هئي، ۽ آن چڙ ۾ هو فرار ٿي ويو. بالائي سنڌ جي ٻئي ماتحت حڪمران آڪسيڪانس، پوءِ بہ جڏهن بادشاهہ سندس مقابلي لاءِ پيشقدمي ڪئي، آڻ نہ مڃي.

انهيءَ سردار کي ڪُنٽس ڪرٽيئس، اسٽرابو ۽ ڊيوڊورس، ٽنهي، پورٽيڪانس جي نالي سان سڏيو آهي، ۽ ڪرٽيئس هن جي ماڻهن کي پرائيسٽي (Praesti) سڏيو آهي. انهن جو ملڪ گهڻو ڪري اهو ئي "پراسيان" هو، جنهن کي ميگسٿنيز سنڌو نديءَ جو ٿاهيل هڪ وڏو ٻيٽ سڏي ٿو. جيئن تہ انهيءَ وقت جڏهن آڪسيڪانس (يا پورٽيڪانس) يورپي حملہ آور جي خلاف جنگ جو ميدان گرم ڪرڻ چاهيو، سياري جي موسم هئي، ۽ سندس علائقي وچان لنگهندڙ دريا جي شاخ ۾ پاڻي سڪي ويو هو يا گهٽ ۾ ايترو ٿورو وڃي بچيو هو، جو سڪندر جا جهاز ان ۾ هلي نہ ٿي سگهيا، انڪري سڪندر زمين جي رستي کان هن تي ڪاهہ ڪئي. ان کان پوءِ ڇا ٿيو، تنهن بابت ايرين ۽ ڪُنٽس ڪرٽيئس جي لکيل بيانن ۾ فرق آهي. ايرين چوي ٿو تہ "بادشاهہ پنهنجي پهرينءَ ئي يلغار ۾ هن جي سڀ کان وڏن ٻن شهرن

تي حملو ڪري قبضو ڪيو، جن مان هڪ شهر ۾ اهو سردار پاڻ به قيدي بنايو ويو." ڪرٽيئس جي بيان موجب، پورٽيڪانس پنهنجن ملڪي ماڻهن جي هڪ وڏي تعداد سان پاڻ کي هڪ مضبوط قلعي جي شهر پناهه اندر بند ڪري، دشمن جي حملي کي منهن ڏين لاءِ تيار ٿي ويٺو. سڪندر ٽن ڏينهن جي گهيري کان پوءِ پورٽيڪانس جي انهن شهر تي قبضو ڪيو. انهيءَ مهل جڏهن قلعي جي ٻاهرين مورچن تي قبضو ٿي ويو، تڏهن پورٽيڪانس پنهنجي ڪوٽ جي اندرئين پناهگاهه ۾ هليو ويو هو، ۽ اتان کان هن پنهنجا ايلچي ٻاهر موڪليا ته اهي وڃي فاتح سان صلح جون ڳالهيون هلائين ۽ هن جا شرط معلوم ڪن، جن تي هو شهر سندس حوالي ڪري. پر حملي آورن جي پيشقدمي ايتري ته زوردار هئي، جو جيستائين اهي ايلچي بادشاهه تائين پهچن ٿي پهچن، تنهن کان اڳيئي "قلعي جا ٻه برج ڏاڍي خوفناڪ آواز سان ڊهي اچي پٽ تي ڪريا، ۽ مقدوني فوج تباهه ٿيل شهر جي وچان شاهي ڪوٽ تائين ڌوڪيندي ويئي، ۽ اندرئين ڪوٽ تي قبضو ڪري، پورٽيڪانس کي قتل ڪري ڇڏيو، جيڪو پڇاڙيءَ تائين پنهنجن ٿورن ساٿين سان گڏجي انهن جو مقابلو ڪندو رهيو." جيڪڏهن اسين هي بيان قبول ٿا ڪريون، ته پوءِ ائين پيو معلوم ٿئي ته سڪندر پاڻ سان گڏ قلعن جي دروازن کي پڃڻ واريون ڪلون ڪاٺي ويو هو، ۽ اندازو ڪري سگهجي ٿو ته اهي ڪلون انهن هاٿين کٽي آتي پهچايون هونديون، جيڪي ميوسيڪانس بادشاهه کي تحفي طور پيش ڪيا هئا. مؤرخ ايرين انهيءَ سردار جي گرفتاريءَ کان پوءِ سندس انجام متعلق ڪجهه به نٿو ٻڌائي ته هن جو پوءِ ڇا ٿيو، يا سندس فتح ٿيل علائقن جو ڪهڙيءَ طرح فيصلو ڪيو ويو. هو فقط ايترو چوي ٿو ته اتان جيڪو لٽ ڦر جو مال هٿ آيو، سو فوج ۾ ورهايو ويو،

۽ اُتان جا ھٿ آيل فقط ھاٿي عام مقصدن لاءِ مخصوص رکيا ويا. ڪرٽيئس بي ھڪ خاص ڳالھہ اِھا ٻڌائي آھي تہ اتان جي سڀني قيدين ڪي فروخت ڪيو ويو، يعني تہ اُنھن جي عوض پيسا وٺي کين ڇڏيو ويو(١٦).

ان ڪان پوءِ سڪندر ھارايل سردار جي علائقن مان اڳتي ڏوڪيندو، فرار ٿيل سامبس جي سرحدن طرف وڌيو؛ رستي تي شھرن پٺيان شھر، مقابلي ڪان سواءِ، پيش پوندا ويا.— ”سڀني ھندستانين جون دليون سڪندر ۽ سندس فوجن جي ڪامياب يلغارن ڪان خوف ۽ ھراس وچان ايتريقدر ڪمزور ۽ نِستيون ٿي ويون ھيون.“

دراصل اِھا نِستائي گمراھہ ڪندڙ ھئي. جلد ئي اھا ڳالھہ ظاھر ٿي تہ سنڌ ۾ ھڪ اھڙي خفيہ طاقت موجود ھئي، جيڪا ڌارين جي مقابلي ڪرڻ لاءِ ماڻھن جي دلين ۾ اٽل ارادو پيدا ڪري پئي سگھي، اھا قوت برھمڻن جو اثر ھو. اِھا حقيقت اُن وقت ظاھر ڪانہ ٿي، جڏھن سڪندر سامبس جي دارالحڪومت سِنديمن جي دروازن وٽ اچي پھتو؛ دروازا کوليا ويا، ۽ سردار جي ڪٽنب جا ڀاتي پنھنجن ھٿن ۾ ھن جا خزانا کڻي، اچي ٻاھر بيٺا، ”جن جي قيمت جو ھنن حساب لڳائي ڇڏيو ھو“، ۽ تن سان گڏ ھن جا ھاٿي ۾ ڪاھي آيا. ھنن اِئين بہ اچي چيو تہ سامبس مخالفت يا بغاوت جي خيال سان فرار ڪونہ ٿي ويو آھي، پر ھن خوف ۾ اچي ائين ڪيو آھي؛ ھن کي جڏھن اھو معلوم ٿيو تہ سندس دشمن، ميوسيڪانس، جي بادشاھہ وٽ سرخرو ٿي ٿي آھي، تڏھن اُن ۾ ھن کي پنھنجي لاءِ نھايت ئي خراب نتيجو ڏسڻ ۾ آيو(١٧). اھا ڳالھہ واجبي ۽ معقول بہ ھئي؛ پر اُنھيءَ وچ ۾ چا ٿيو، جو سامبس جي علائقي ۾ برھمڻن جو ھڪ شھر ظاھر ظھور حملہ آور جي مقابلي ڪرڻ لاءِ ڪمرڪشي ٻيھي رھيو. سڪندر فوراً اُنھيءَ شھر تي ھڪ ڀرپور

حملو ڪيو، ۽ آن جي سيني برهمڻن کي مارائي ڇڏيو، جو انهن کي ئي هُن سندس خلاف اُنهيءَ اُٿاريل بغاوت جو سبب سمجهيو.

بلڪل ساڳئي وقت، ميوسيڪانس طرفان پڻ اهڙي ئي نموني جي بغاوت جو علم بلند ڪيو ويو، ۽ اهو به برهمڻن جي اثر جو نتيجو هو. پر اهو سمجهڻ آسان ناهي ته انهيءَ سردار بهرحال ذاتي ناموريءَ ۽ عزت حاصل ڪرڻ کان سواءِ ٻيءَ ڪهڙيءَ شيءِ جي حاصل ڪرڻ جي اميد ٿي رکي — جيتوڻيڪ آنهن مذهبي ماڻهن هن کي اهڙيون خاطريون ضرور ڏنيون هونديون ته، مغرب(١٨) جي ناپاڪ وحشين جي مقابلي ۾، خدا جي مرضيءَ سان، سندس ڪاميابي يقيني هئي. پر اهي سڀ ڳالهيون اجايون هيون. سڪندر پنهنجي نئين مقرر ڪيل وائيسراءِ، پيٿان، کي ”ڪافي لشڪر ڏيئي“ ميوسيڪانس جي مقابلي لاءِ روانو ڪيو، ۽ پاڻ پنهنجو باقي لشڪر ساڻ وٺي، هن جي بادشاهيءَ جي پسگردائيءَ وارن ”شهرن“ تي تيز رفتاريءَ سان ڪاهي ويو. ايرينٽن انهن شهرن لاءِ چوي ٿو ته اهي آن سردار جي قبضي ۾ ڏنا ويا هئا، جنهن جو مطلب اهو ٿي سگهي ٿو ته بادشاه آهي علائقا هن کي سندس پنهنجن علائقن کان علاوه ڏنا هئا، ۽ آنهن تي اصل ۾ آڪسيڪانس جو راڄ هو. انهن شهرن تي هڪ جي پٺيان ٻئي تي قبضو ڪيو ويو، ۽ جيڪي شهر ملڪ تي سڌي ضابطي هلائڻ جي مقصد لاءِ نئون انتظام ۾ ٺهڪي ٻئي سگهيا، تن جي قلعن کي پيهر مضبوط ڪري، آنهن ۾ فوج رهائي وئي؛ باقي ٻين کي ڍاهي پٽ ڪري، اتان جي رهاڪن کي غلام بنايو ويو. جيسين بادشاه آنهن سيني علائقن ۾ بغاوتن کي دٻائي، درياه جي ڪناري تي قائم ڪيل پنهنجي مکيه ڇانوڻيءَ ۾ واپس پهتو، تيسين خود ميوسيڪانس کي پيٿان قيد ڪري ورتو هو. ايرينٽن چوي ٿو ته ”بادشاه حڪم ڏنو ته

هن کي وٺي نيٺي سندس ملڪ ۾ ڦاهيءَ تي چاڙهيو ويو، ۽ ساڻس گڏ جن به برهمڻن کيس بغاوت تي آڀاريو هو تن سڀني کي پڻ لٽڪايو ويو(١٩)". پلوٽارچ ٻڌائي ٿو ته برهمڻ هٿان "مقدونين (٢٠) کي بيشمار پيون تڪليفون به سهڻيون پيون." بادشاهه جي طرفان هن اوچيءَ ذات جي خلاف ايتري سختي ٿيندڙ ڏسي، جنهن کي قديم زمانن جي رواج موجب ڪو به هٿ نه لائيندو هو، عام ماڻهن جي دلين ۾ زبردست ڌڪاءُ پيدا ٿيو هوندو، ۽ ان کان پوءِ جيسين هو ملڪ ۾ پاڻ پنهنجي سر موجود رهيو، تيسين وري هن جي اختيار ۽ اقتدار خلاف ڪنهن به طرف کان ڪا مخالفت يا مزاحمت ڪانه ڪئي ويئي.

سنڌ جي ڏاکڻين علائقن جو جاڪر، جنهن کي ڪرٽيس، موئيرس سڏيو ويو آهي، سو هاڻي اچي حاضر ٿيو ۽ بادشاهه جي اڳيان پاڻ اچي پيش پيو. کيس هن خاطريءَ سان واپس موڪليو ويو ته هو پنهنجا علائقا جيئن جو تيئن پاڻ وٽ رکي سگهيو ٿي، پر ساڳئي وقت اهو حڪم مليس ته هو پنهنجي گاديءَ واري شهر پاتل ۾ موجود رهي، شاهي فوج جي اچڻ وقت ان جي آجيان جو سامان مهيا ڪري. بادشاهه موقعو وٺي انهيءَ سردار کان سنڌو نديءَ جي مينهن بابت معلومات حاصل ڪئي هئي، ۽ کيس معلوم ٿيو ته اهو درياهُ پنهنجي آخري چيڙي وٽ نيل درياءَ کان به وڏي ڪيني ٿاهي ٿو. هاڻي هن کي خيال ٿيو ته آئيندي لاءِ هو پنهنجي ملڪ ۽ اوستائين فتح ڪيل علائقن جي وچ ۾ شاهي مواصلات ۽ واپار جي رستن بابت جاگرافيائي صورتحال جو جائزو وٺي، ان مسئلي جو قابل عمل حل تلاش ڪري. هن اندازو ڪيو ته ان کان پوءِ وڌيڪ ملڪگيريءَ جي مهم هن لاءِ ممڪن يا مناسب ڪانه هئي. ساڳئي وقت هن کي پنهنجين فوجن ۽ پنهنجي ناليءَ جي ڌڪاءَ ۾ وڏو اعتماد هو ته آنهن ٻنهي

ڳالهين جي آثار ڏي، سنڌس رواني ٿي وڃڻ کان پوءِ پوئتي
سنڌس مقرر ڪيل گورنر، سنڌس مفتوح علائقن کي مضبوطيءَ
سان پنهنجي قبضي ۾ رکي سگهندا.

چنانچه، جڏهن سنڌس چانوٽي اچا ميوسيڪانس جي
علائقي ۾ ئي هئي، تڏهن هن پنهنجي فوج جي نئين سر تنظيم
ڪئي ته جيئن سنڌ ن واپسي آسان ۽ سلامتيءَ واري ٿي سگهي.
ڪرٽيرس جي قيادت ۾ ٽي برگيڊون، هاٿي ۽ ڪجهه تيرانداز
دستا ڏنا ويا، ۽ زخمي ۽ بيمار پڻ سنڌس حوالي ڪيا ويا، ۽
کيس حڪم ڏنو ويو ته هو آرڪوشيا ۽ زرنگين جي علائقن
يعني ڪڇي، ساراوان ۽ سيستان جي وچان نڪري، ڪرمانيا
جي علائقي ۾ وڃي داخل ٿئي. وڌيڪ انهيءَ باري ۾ ڪا
معلومات ڪانهي ته ڪرٽيرس اوڏانهن ويندي، مُولا لڪ وارو
رستو اختيار ڪيو، يا بولان لڪ مان لنگهي اڳتي وڌيو هو.
پنهي حالتن ۾ هن کي بيشمار انتظامي دشواريون سامهون
آيون هونديون. ان کان علاوه اهو به معلوم ٿئي ٿو ته هن
اتر سنڌ مان انهيءَ وقت ڪوچ ڪيو هو، جڏهن اونهاري
جي موسم پنهنجي چوٽ تي هوندي.

پاتلين جي علائقي ڏانهن فوج جي پيشقدميءَ جو طريقو
۽ انتظام بلڪل اهو ساڳيو قائم رکيو ويو، جيڪو اڳي
اختيار ڪيو ويو هو. سڪندر چونڊ فوجي دستا ساڻ ڪري
درياءَ جي رستي اڳتي وڌيو، فوج جو وڏو حصو هيفاسشان
جي قيادت ۾ سنڌو نديءَ جي هڪ ڪناري تي هن سان
گڏوگڏ متوازي رخ ۾ هلندو رهيو، ۽ پيٿان کي وڌيڪ
تيز رفتار ۽ ننڍن فوجي دستن سان درياءَ جي ٻئي ڪناري
کان گڏ وڃڻ لاءِ چيو ويو. ان طريقي سان سنڌس انهن
ٻري فوجي دستن کي وڌيڪ وسيع علائقا پنهنجن پيرن هيٺ
آڻي، انهن شهرن جي آبادڪاريءَ جو ڪم مڪمل ڪرڻو
هو، جن ۾ سنڌس حڪمن هيٺ باغين جي خلاف هلايل

مهم جي دوران، ويجهڙائي ۾ ٺهي قلعن کي مضبوط بنايو ويو هو: انهيءَ انتظامي جمت جي ڪم کي سرانجام ڪرڻ کان پوءِ، انهن فوجي دستن کي مکيہ لشڪر سان پاتل ۾ اچي گڏجڻو هو. جيڪڏهن اسان جو هي اندازو صحيح آهي تہ آڪسيڪانس ۽ سامبس جا علائقا جديد دور جي لاڙڪاڻي ضلعي ۽ دادو ضلعي جي اترئين حصي سان مجموعي طور ٺهڪن ٿا، تہ پوءِ امڪان اهو آهي تہ هيفاسشان جي پيشقدمي سنڌو نديءَ جي ڏائي ڪناري سان ريگستان جي لڳولڳ ٿي هوندي.

اهو زمانو سال ٣٢٥ ق. م جي جون مهيني جي پڇاڙيءَ يا جولاءِ جي شروعات وارو هو، ۽ درياءَ چڙهڻ لڳو هو. ائين پيو نظر اچي تہ ٻهرين ٽن ڏينهن تائين آرماڙ جي پيشقدمي ننڍين ننڍين منزلن جي صورت ۾ ٿيندي رهي، تہ جيئن هيفاسشان کي ان سان گڏ وڃڻ جو موقعو ملي، ۽ اهڙيءَ طرح ٻنهي فوجن جي درميان رابطو برقرار رهي. درياءَ جي مٿئين طرف آبڪلاڻيءَ واريءَ موسم ۾ ائين ڪرڻ ناقابل عمل ٿئي ها، جاڪاڻ تہ ٻنهي ڪنارن سان ٿوري ٿوري مفاصلي کان پوءِ، درياءَ جي ڪپن کان ٻاهر اٿليل پاڻي جوڏاري ڦهليل هجي ها: پر اسان کي هن ڳالهہ تي يقين ڪرڻ لاءِ سبب آهن تہ ميوسيڪانس جي گاديءَ واري شهر ۽ پاتل جي وچ وارو علائقو جيڪڏهن مشرقي ريگستان جي بلڪل ڪناري سان نہ تہ گهٽ ۾ گهٽ ان جي بلڪل ويجهڙائيءَ ۾ واقع هو. هن منزل تي هيءَ خبر آئي تہ پاتل جي حڪمران فوراً پنهنجي رعيت کي سڄي شهر کي خالي ڪري، اتان نڪري وڃڻ تي آماده ڪيو آهي. سڪندر اهو ٻڌي درياءَ جي رستي پنهنجي رفتار کي تيز ڪيو. جڏهن هو پاتل پهتو، تڏهن هن سڄي ملڪ ۽ ان جي آسپاس واري علائقي کي بلڪل ويران ۽ پڙپانگ حالت ۾ ڏٺو؛ زمين کي هر ڏيندڙ هاري ۽ زمينون

ڇڏي نڪري ويا هئا. بادشاهه پنهنجون انتهائي تيز رفتار ۽ هلڪيون فوجون ماڻهن جي پٺيان ڊوڙايون، انهن مان ڪن کي پڪڙيو ويو، ۽ ڪين فوراً ٻين سندن ڳوٺاڻن ۽ هم وطنين ڏانهن هن پيغام سان موڪليو ويو ته آهي ڪنهن به مداخلت جي ڊپ ڏاءَ کان سواءِ پنهنجا شهر اچي وسائين ۽ ٻنيون آباد ڪن(٢١). اهڙيءَ طرح انهن مان ڪيئي واپس آيا ۽ اچي پنهنجا ماڳ وسائي ويٺا، پر معلوم ٿئي ٿو ته سندن سردار پوئتي موٽڻ جي نه ڪئي. ڪرٽيئس جي چوڻ موجب، هيءُ شخص، جنهن کي هو موئيرس جي نالي سان سڏي ٿو، پنهنجيءَ سلامتيءَ لاءِ جبلن ڏانهن ڀڄي ويو هو. هن کي ڊپ هو ته متان سندس رعايا مان ڪي ماڻهو سڪندر جي سامهون ٿين ۽ ان لاءِ کيس ذميدار سمجهيو وڃي. انهيءَ ڪري، هو سامبس جو مثال وٺي، گم ٿي ويو. ۽ واقعي، گهٽ ۾ گهٽ هڪ واقعو اهڙو رونما به ٿيو، جنهن لاءِ هن کي ان قسم جو انديشو هو. "مقامي وحشين" جي ڪن ٽولن، پاٽل جي قريب خشڪ علائقي ۾ کوهن کوٽڻ لاءِ موڪليل سڪندر جي ڪن ماڻهن تي حملو ڪيو ۽ ڪجهه يوناني ماري وڌا، بهرحال انهن کي بعد جي مقابلي ۾ زبردست نقصان سهڻو پيو ۽ هو ريگستان ڏانهن ڀڄي ويا. بادشاهه طرفان پهرئين ڪارڪن فوجي دستي ۾ ماڻهن جو اضافو ڪيو ويو ۽ کوهن جي تعمير مڪمل ڪرائي ويئي، جيڪا هن مقامي ماڻهن جي سک لاءِ ۽ هنن جي وفاداريون حاصل ڪرڻ لاءِ، خاص حڪم جاري ڪري، شروع ڪرائي هئي(٢٢).

پاٽل جي ويجهو ڪيٽيءَ جو سرو هو، جتان نڪرندڙ درياءَ جي ٻنهي پاسن کي سمنڊ تائين "سنڌو" چوندا هئا. اتي، سڪندر پنهنجي فوج لاءِ بندر ۽ ٻيڙن جي بيهڻ جي گودي ٺهرائي ته جيئن سندس بحري ٻيڙي لاءِ اهو هڪ اڏي جو ڪم ڏئي. جيئن ئي اهو ڪم ڇڪيءَ حد تائين هلي چڪو،

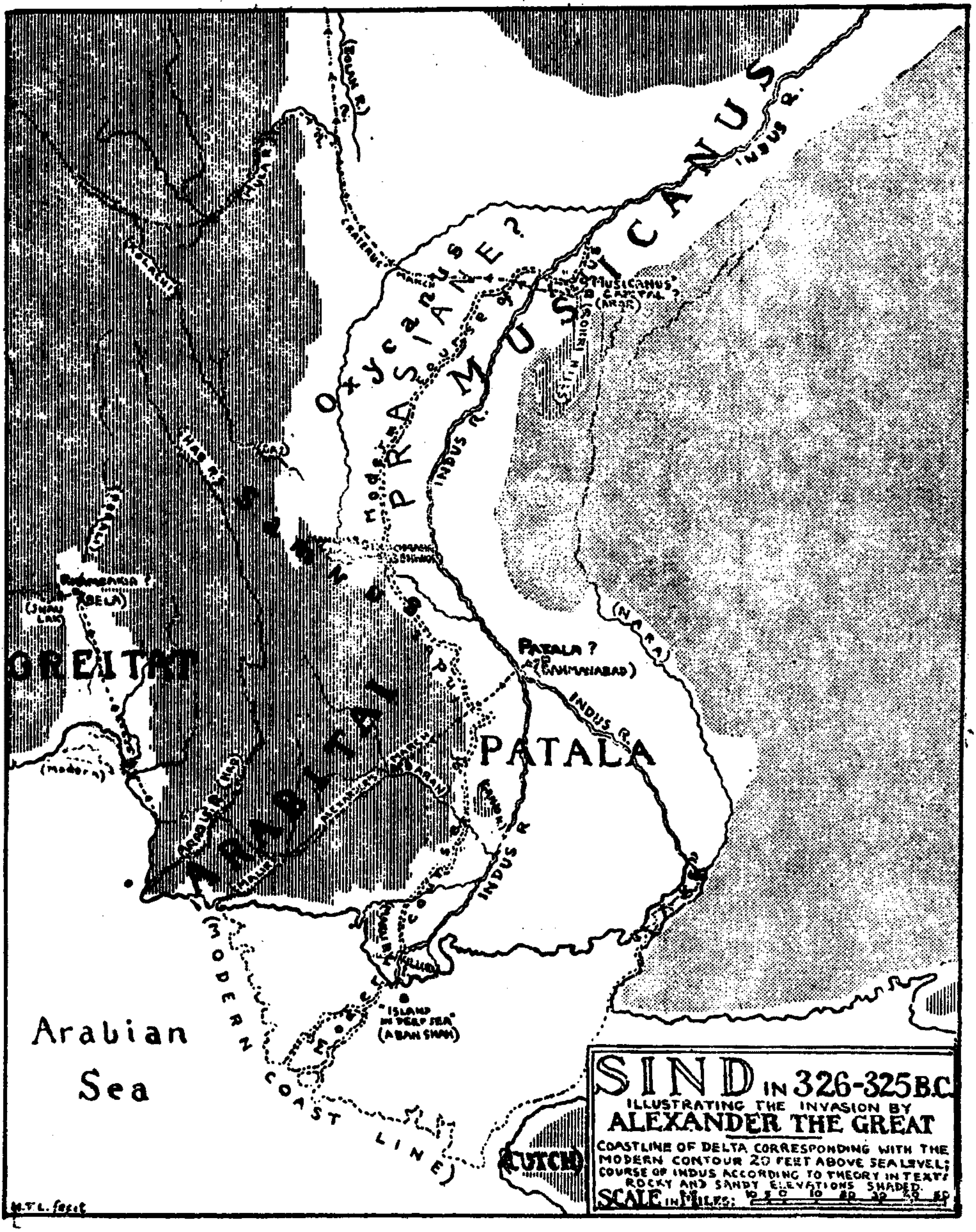

SIND IN 326-325 B.C.
ILLUSTRATING THE INVASION BY
ALEXANDER THE GREAT
COASTLINE OF DELTA CORRESPONDING WITH THE MODERN CONTOUR 20 FEET ABOVE SEA LEVEL; COURSE OF INDUS ACCORDING TO THEORY IN TEXT; ROCKY AND SANDY ELEVATIONS SHADED.
SCALE IN MILES
MUSICANUS
INDUS R.
Oxycanus
PRAESIANE?
MUSICANUS' CAPITAL?
(AROR)
PATALA
PATALA?
(BAHMANABAD)
NARA
ARABITAI
Arabian Sea
MODERN COAST LINE
"ISLAND IN DEEP SEA"
(ABAN SHAH)
CUTCH
GREITAT
(Modern)
BOLAN R.
HAB R.

تيئن هن درياه جي ٻنهي ٻانهن جي لهواري پڙتال شروع ڪئي، پهريائين هو ساڄيءَ ٻانهن سان اڳتي وڌيو. هن ڀاڱي سان ڪافي تعداد ۾ ٻيڙا اڳتي نيا — جيڪي سڀ انتهائي تيز رفتار ٻيڙا هئا — "جن ۾ ڪي ونجهن جي ڏيڍ قطار وارا هئا، ۽ گهڻا ٽيهن ونجهن وارا وڏا ٻيڙا به شامل هئا".

ساڳئي وقت هڪ هزار گهوڙيسوار ۽ آٺ هزار پيادل فوج ڪي، جنهن ۾ هلڪن ۽ ڳرن هٿيارن سان مسلح سپاهي هئا، ليئونائس جي ڪمان هيٺ حڪم ڏنو ويو ته اهي پاڻي جي "پيٽ" وچان، ساموندي ٻيڙي سان متوازي رخ ۾ سڪيءَ سان هلندا اچن. بدقسمتيءَ سان، سڪندر جي هن سڄي اتالي جي تياريءَ ۽ پيشقدميءَ کي ڏسندي، اُن سڄي علائقي جا درياءَ جي ڀاسن وارا رهاڪو پنهنجا مال ملڪيت ڇڏي هليا ويا هئا، انڪري آرماڙ کي مقامي ڄاڻو ناکئن جي مدد کان سواءِ اڳتي وڌڻو پيو. سڪندر جي تڪليفن ۾ ٻيو اضافو هيءُ ٿيو، جو ٻئي ڏينهن تي آرماڙ کي هڪ سخت طوفان جو مقابلو ڪرڻو پيو، جيڪو درياءَ جي مخالف رخ ۾ لڳي رهيو هو، ۽ انهيءَ سبب درياءَ ۾ ايڏا ته وڏا لهرين جا لوڏا آئيا، جو ڪيئي ٻيڙا ڏڪجي پيا ۽ انهن سان ڪن جهازن جي حالت ته اهڙي خراب ٿي ويئي، جو جڏهن انهن کي ٻاهر ڪناري تي آندو ويو ته انهن جو تقريباً تختو تختي کان ڌار ٿي ويو ۽ اهي ڪنهن ڪم جا ڪون رهيا(٢٣). ايرين ٻڌائي ٿو ته بادشاهه آتي ٻين جهازن ٺهرائڻ جا حڪم جاري ڪيا. هيئن حالتن ۾ ٿيڻ ته ائين گهربو هو ته هو فوراً مڪاني ماڻهن جون ٻيڙيون زوريءَ فوج جي استعمال لاءِ قبضي ۾ وٺي ها، پر ڪيس اُن ۾ مصلحت ڏسڻ ۾ نه آئي. اُن جي بدران هُن پنهنجون انتهائي تيز رفتار ۽ متحرڪ فوجون ملڪ جي اندروني حصن ڏانهن موڪلي، ڪجهه هندستانين کي پڪڙي هٿ ڪيو، ۽ پنهنجي آئيندي سفر لاءِ انهن کي زوريءَ پنهنجي ٻيڙي

جو سونهون بنايو. بادشاهه جي سفر جو هيءُ پويون حصو چوماسي هوائن جي عين مخالف سمت ۾ شروع ٿيو، ۽ جتي درياءَ جو پيٽ گهٽ ۾ گهٽ وڌيل هو، (ايرين چوي ٿو ته اهو وڌ ۾ وڌ ڦهلاءَ واري حالت ۾ ٻه سؤ اسٽيڊس ويڪرو هو، پر اهو وڌاءَ معلوم ٿئي ٿو)، اُتي وير ايتريقدر ته زوردار هئي، جو ٻيڙن جا ونجهه ڏاڍي مشڪل سان: پاڻيءَ ۾ هلي پئي سگهيا(٢٤)، اُن حالت ۾ هنن کي سُونهان هڪڙي واهڙ يا درياهه جي ننڍيءَ شاخ ۾ اندر پناهه لاءِ وٺي ويا. اِتي پرڏيهي ماڻهن کي سامونڊي وير جو عمل ڏسي، ڏاڍي حيرت لڳي، ڇو ته آها صورتحال اهڙي هئي، جنهن سان خاص طور آهي ماڻهو اڻواقف هئا، جن جو سامونڊي سفر جو سڄو سارو تجربو يونوچ سمنڊ تائين محدود هو. وير لٿي، ته جهاز ٻاهر سُڪيءَ تي ڦاسي بيهي رهيا؛ پر اوچتو ئي اوچتو ۽ بلڪل غيرمتوقع طور وري پاڻيءَ جو اهڙو چاڙهه واپس وريو، جو ڪيئي ٻيڙا اُن جي چوهه ۾ لڙهي، هڪٻئي سان ٽڪرائجي پيا، ۽ انهن کي ڪافي نقصان رسيو.

سڪندر جيئن تيئن ڪري ڏڪيل ٻيڙن جي مرمت ڪرائي، ۽ پوءِ پنهنجن ماڻهن جي هڪ جماعت کي ٻن ٻيڙين ۾ ويهاري درياءَ جي هيٺانهين ڏس ۾ موڪليو ته جيئن اهي انهيءَ پيٽ جي کوج لڳائين، جنهن لاءِ سندس هندستاني سونهان چئي رهيا هئا ته آرماڙ کي سمنڊ ڏانهن رواني ڪرڻ کان اڳي انهيءَ هنڌ لنگرانداز ڪرڻ گهرجي. انهيءَ پيٽ جو نالو ڪيلُوٽا هو؛ جائزي وٺندڙ جماعت واپس اچي ٻڌايو ته اهو هڪ وڏو پيٽ هو، جنهن ۾ مٺو پاڻي موجود هو ۽ اُتي جهازن کي لنگرانداز ڪرڻ لاءِ سٺي جاءِ موجود هئي؛ تنهنڪري بادشاهه حڪم ڏنو ته آرماڙ کي اوڏانهن نيو وڃي. هو پاڻ بهترين ٻيڙن ۾ درياءَ جي لهواري طرف وڌيڪ اڳتي ويو ته جيئن پاڻ ڏسي سگهي ته نديءَ جو منهن سمنڊ ۾

داخل ٿيڻ جو آسان رستو ڏئي ٿو يا نہ. رستي تي ئي ڪابہ دشواري هن کي سامهون ڪانہ آئي، ۽ هو ايترو پري نڪري ويا، جو ڪين دور سمنڊ ۾ هڪ ٻيو ٻيٽ بيٺل نظر آيو. ٻئي ڏينهن تي سڪندر انهيءَ ٻيٽ تي قدم رکيو، ۽ اتي پهچي هن قربانيون ڏنيون، ۽ وري پوءِ سمنڊ طرف هڪ مختصر سفر ڪري، ڪجهہ ٻاهر پهچي، مهاساگر جي ديوتا پوسيڊان کي راضي ڪرڻ لاءِ وهڙا قربان ڪيا، ۽ پڻ سونن پيالن مان ديوتائن جي نالي ۾ شراب جو نذرانو هاري، بعد ۾ اتي برتن شڪراني جي علامت طور سمنڊ ۾ اڇلائي ڇڏيا. هن خدا جي حضور ۾ پاڻ دعا ڪئي تہ هو انهيءَ ڊگهي سامونڊي سفر ۾ سندس آرماڙ تي نوازش جي نظر ڪري، جيڪو هن نيارڪس جي ڪمان هيٺ پنهنجي سامونڊي آرماڙ لاءِ سنڌو نديءَ ڪان وٺي دجلہ ۽ فرات تائين پهچڻ لاءِ رٿيو هو.

پاتل واپس اچڻ تي هن ڏٺو تہ قلعي کي چڱيءَ طرح مرمت ڪري مضبوط ڪيو ويو هو، جيئن هن حڪم ڏنو هو. ائين نہ سمجهڻ گهرجي تہ آهي مضبوط قلعا، جيڪي هن هرهنڌ ٺهرايا ٿي، جتي بہ هن پنهنجون فوجون ٿي ڇڏيون، سي ڪي پيچيده ۽ وڏيون اڏاوتون هيون. اڪثر حالتن ۾ اهي رڳو گنب جي مٽيءَ جون يا ڊاٿل جاين جي مٽيءَ مان ٺاهيل ڪچين سرن جون پٽيون هيون، جيڪي انهن هنڌن تي اڳيئي موجود ڪوٽن جي ديوارين کي مٽي ڪرڻ يا انهن کي پڪشتيون ڏيڻ لاءِ ٺاهيون ٿي ويون. 'سامونڊي يا دريائي بندر ۽ گوديون' ۽ 'آرماڙ جا اڏا' پڻ گهڻي ڀاڱي سڏيون سنيون ۽ ساديون گهرج ساريون جايون هونديون، جيڪي جهازن جي لنگرانداز ٿيڻ ۽ انهن جي مرمت جي ڪم لاءِ ٺاهيون وينديون هيون. فقط اهو ڪوٽ جنهن لاءِ هاڻي هيفاسشان کي پاتل جي بچاءَ لاءِ ٺهرائڻ جو حڪم ڏنو ويو، تنهن جو خاڪو هڪ جٽادار اڏاوت جي خيال کان وڏي پيماني تي رٿيو ويو

هو، ڇاڪاڻ ته سڪندر جو ارادو آتان نيارڪس جي ڪمان هيٺ سامونڊي سفر لائق جهازن جي رواني ٿي وڃڻ کان پوءِ آرماڙ جي خاصي حصي کي اتي موجود رکڻ جو هو. زيرين سنڌوءَ جي ماتحت رياستن جي پنجاب سان آمدرفت قدرتي طور پاڻيءَ ذريعي ئي ٿيندي هئي.

انهيءَ عرصي دوران بادشاهه سمنڊ ڏانهن ويندڙ دريائي رستن جي کوج وري شروع ڪئي، ۽ سنڌو نديءَ جي ڏائي هٿ واريءَ شاخ ۾ ٻيڙيءَ ذريعي سفر ڪيو. هن ٻيري ڪين، مغربي شاخ واري سفر جي ڀيٽ ۾، ڪابه تڪليف يا رڪاوٽ پيش ڪانه آئي. ڪليل سمنڊ تائين پهچڻ کان اڳي هو هڪ ڍنڍ يا نار ۾ داخل ٿيا، ۽ اتي سڪندر پنهنجي آرماڙ جي وڏي حصي کي لنگرانداز ٿيڻ جو حڪم ڏنو، ۽ هو پاڻ ٻيڙين ۾ درياءَ جي اصلي منهن جي آسپاس جائزو وٺندو رهيو. هن ڳالهه کان مطمئن ٿي ته درياءَ جي اڀرندي پرتال ڪيل شاخ جي ڀيٽ ۾ هن شاخ مان جهازراني وڌيڪ آسان آهي، هو ٻيڙيءَ مان لهي، ڪناري تي آيو، ۽ (جيڪڏهن ايرين جي بيان تي اعتبار ٿو ڪجي ته)، آتان ڪجهه گهوڙيسوار فوج پاڻ سان وٺي، سامونڊي ڪنارو ڏيئي، ٽن ڏينهن جي مسافريءَ جيترو مفاصلو طئي ڪري موٽي آيو، ته "جيئن اهو ڏسي سگهي ته هيءَ ملڪ سمنڊ جي ڪناري ڪناري ٿيندڙ سفر لاءِ ڪيتريقدر موزون هو، ۽ پيو ته آتي موزون هنڌن تي کوهن کوٽائڻ جو پڻ بندوبست ڪري سگهي، ته جيئن خلاصين کي گهوڙج سارو پيئڻ لاءِ پاڻي ميسر ٿي سگهي". پوءِ هو پاڻيءَ رستي موٽي واپس آيو، ۽ فوج جي ڪجهه حصي کي هن سامونڊي ڪناري ڏانهن وڃڻ ۽ کوهن کوٽڻ جي ڪم کي پوري ڪرڻ جو حڪم ڏنو، ۽ پاڻ ٻيهر انهيءَ "ڍنڍ" وٽ پهچي، آتي هڪ ٻئي دکي ۽ جهازن جي گوديءَ جي تعمير جي ڪمن جي نظرداري ڪرڻ لاءِ لهي پيو. آتي هن

هڪ فوجي دستو پڻ ويهاريو ۽ اسلحخانو پڻ ٺهرايو، جنهن ۾ نيارڪس جي آرماڙ لاءِ هُن چئن مهينن جي خوراڪ گڏ ڪري رکڻ جو انتظام ڪيو.

سڪندر جو هن باري ۾ هيءُ پختو ارادو ته ڪوبه اهڙو ڪم يا اهڙي ڳالهه جيڪا نيارڪس جي سامونڊي سفر جي ڪاميابيءَ ۾ مددگار ٿي سگهي سا اڻ پوري نه ڇڏي وڃي، نه فقط انهن وڏين تيارين مان پر، جيئن اسين اڳتي هلي ڏسنداسين، پوين منزلن ۾ به هن جي لاءِ سامان ۽ اسباب مهيا ڪرڻ جي سندس ڀرپور ڪوشش ۾ پڻ ظاهر ٿئي ٿو. هن کي اها اميد هئي ته انهيءَ فوج جي پيشقدميءَ جو، جيڪا هو پاڻ مڪران جي ريتي خشڪيءَ سان وٺي وڃڻ وارو هو، اهڙيءَ باقاعدگيءَ سان انتظام ڪري سگهبو، جو ٿوري گهٽي وقفي کان پوءِ بحري پيڙي سان ان جو رابطو قائم رهي سگهندو. اهڙي گڏيل پيشقدميءَ وسيلي هن کي انهيءَ ڳالهه کي تفصيل سان طيءِ ڪرڻو هو ته آئنده لاءِ سندس شهنشاهت جي انتهائي مشرقي صوبن ۽ ان جي مرڪز جي درميان رابطن ۽ آمدورفت جو بهترين انتظام ڪهڙي طريقي سان ممڪن ٿي سگهيو ٿي.

درحقيقت، حالات ان جي ابتڙ ٿي واقع ٿيا، ۽ نيارڪس جو بحري ٻيڙو ڪنهن به موقعي تي، بري فوج سان پنهنجو ناتو قائم ڪري نه سگهيو. سڪندر پاتل کان سيپٽمبر مهيني جي آخر ڌاري سفر شروع ڪيو. هو انهيءَ آزاد قبيلي "آربيتي" (٢٦) واري ملڪ منجهان، سواءِ ڪنهن مخالفت يا مقابلي جي، لنگهي، اڳتي وڌيو. ان قبيلي جو سنڌ جي اُن مغربي ڪوهستان تي قبضو هو، پر هو آتان پڇي، وڃي "رڻ" ۾ لڪا هئا، جنهن جو مطلب شايد وڏيڪ ڏورانهين ڪرين جي ايراضيءَ سان هو. ان کان پوءِ بادشاهه پنهنجي لشڪر اڳي حب (٢٧) نديءَ تي ترسايو، جتان هو هڪ مضبوط

فوجي دستي کي ساڻ ڪري، "ڏائي هٿ واري طرف" راس مونزي جي اترئين پاسي، ساموندي ساحل تائين پيشقدمي ڪري، پهتو. ائين ڪرڻ لاءِ هن جا ٻه مقصد هئا: هڪ پنهنجي آرساڙ جي خلاصين لاءِ کوهه کوٽائڻ، ۽ ٻيو اوريتائي لوڪن جي ملڪ تي هڪ پاسي کان پيشقدمي ڪرڻ، جيڪي حب نديءَ جي ٻئي ڪپ تي رهندا هئا، جيڪو هن وقت 'لس ٻيلي' جي نالي سان مشهور آهي. پر اهو قبيلو، جيڪو "گهڻي وقت کان وٺي آزاد رهيو هو"، انهن مثالن مان ٻه ڪو فائدو نه وٺي سگهيو، جيڪي ترسنڌ جي سندن پاڙيسرين سڪندر سان پنهنجي روش جي سلسلي ۾ قائم ڪيا هئا؛ مطلب ته اُن قبيلي بادشاهه جي آجيان ڪرڻ کان پاڻ کي پوئتي رکيو ۽ هُن لاءِ پنهنجي دوستاڻي لاڙي جو مظاهرو نه ڪيو. هيفاسشان کي حب جي ڪناري تي ٻيهاريل لشڪر جي مکيه حصي جي نگرانيءَ لاءِ ڇڏيو ويو، جيڪو شايد لڙنگ لوهرائيءَ جي. پسگردائيءَ ۾ هو؛ اسان کي سمجهڻ گهرجي ته ائين رکيو سڪندر جي رٿيل يلغار کان اوريتائي لوڪن جو ڌيان هٽائڻ لاءِ ڪيو ويو هو. سڪندر جي پيشقدمي تمام تيز ۽ فيصلو ڪن هئي؛ هن حب نديءَ جي اولهه ۾ واقع ويران جابلو علائقي جا ويهه ميل هڪ رات ۾ پورا ڪيا، ۽ پوءِ اتان هو، پنهنجي فوج کي وسيع محاذ ۾ ڦهلائي، اترئين ميدان وچان طوفان وانگر ڪاهي ويو، ۽ انهيءَ دوران جيڪو ٻه مقابلي لاءِ سامهون آيو، تنهن کي سندس گهوڙيسوار فوجَ ترارَ جو لقمو بڻائيندي رهي، ۽ ان جي پٺيان ايندڙ پيادل فوج باقي بچيل ساٿهن کي قيدي بڻائيندي آئي. جڏهن سڪندر "پاٽيءَ جي هڪ ننڍڙي تلاءَ" وٽ ڇانوڻي هنئين، تڏهن هيفاسشان ٻه وڌي اچي ساڻس مليو؛ ممڪن آهي ته اهو "پاٽيءَ جو ننڍڙو تلاءُ" سرنده ڍنڍ هجي (٢٨). ان کان پوءِ لشڪر اڳتي پيشقدمي ڪندي، اچي، اوريتائي لوڪن جي

وڏي کان وڏي ڳوٺ، رهامڪيا، وٽ پهتو. بادشاهه تي انهيءَ پسگردائيءَ جو ڏاڍو سٺو اثر پيو، ۽ هن اتي هڪ شهر جي بنياد وجهڻ جو فيصلو ڪيو.

ان کان پوءِ پيو قدم انهيءَ قبيلي جي سردارن سان ترار رستي يا ٻئي ڪنهن طريقي سان ڳالهه تي اچڻ هو. انهن سردارن، پنهنجي قبيلي جي ماڻهن جي هڪ وڏي لشڪر سان گڏ، گيڊروسي لوڪن جي حمايت سان، هڪ جبل جي لڪ اڳيان وڃي ڇانوڻي هنئين هئي، جتان انهيءَ پوئين نالي واري قبيلي جي ايراضيءَ ۾ داخلا جو رستو هو. ان لڪ کي جهلي ويهڻ مان سندن مقصد بادشاهه جو رستو روڪڻ هو(٢٩)، پر هنن جي همت عين ان وقت صفا ٽٽي پيئي، جڏهن هو سڄ ٻچ فوج سان مٿن حملو ڪري آيو، اوريتائي سردار وٽس لنگهي آيا، ۽ پنهنجو ملڪ هن کي پيش ڪرڻ جي آڇ ڪيائون. ڪُئنٽس ڪرٽيئس جي چوڻ موجب، ”انهيءَ قبيلي جي حڪومت جمهوري نوعيت جي هئي، جنهنڪري هنن جي پيش پوڻ واري فيصلي جي سندن هڪ عوامي مجلس کي تصديق ڪرڻي هئي (٣٠). سڪندر هنن سان رحمدليءَ سان پيش آيو ۽ سردارن کي هدايت ڪيائين ته هو پنهنجن ماڻهن کي سندن گهرن ڏانهن واپس موڪلين، ڇاڪاڻ ته هاڻي ڪين ڪنهن به ڳالهه جو ڊپ ڪونه هو. هن اپولوفينس کي انهيءَ ملڪ لاءِ پنهنجو وائسراءِ مقرر ڪيو ۽ ليوناٽس کي اتان جي فوجي دستن جي ڪمانڊر طور اتي ڇڏيو، جيڪي دستا ميني ارگيانن، جن ۾ ڪجهه تير انداز ۽ گهوڙيسوار هئا، ۽ باقي يوناني پڳهاردار گهوڙي سوارن ۽ پياده سپاهين تي مشتمل هئا.“ ليوناٽس کي انهيءَ وقت تائين اتي ترسڻو هو، جيسين بحري آرماڙ اتان مٿي وڃي، ۽ تنهن وچ ۾ هن کي اتي هڪڙو نئون شهر آباد ڪرڻو هو، جنهن لاءِ پهريائين ان ملڪ جي نالي پٺيان ”اورا“ جو نالو تجويز ڪيو ويو هو.

۽ انهن سڀني ڳالهين جي اطمينان بخش نموني ٺيڪ ٺاڪ ٿي وڃڻ کان پوءِ ليونائس کي اتان اڳتي وڌيو. بادشاهه جي ڪئمپ ۾ وڃي شامل ٿيڻو هو (٣١).

سڪندر هاٿي هيفاسشان ۽ لشڪر جي وڏي حصي کي ساڻ ڪري، گدروسيا طرف پيشقدمي ڪئي. اسان کي انهيءَ ويران ملڪ وچان سڪندر ۽ سندس فوج جي تڪليفن سان ڀريل سفر جي قصي کي هتي بيان ڪرڻ جي ضرورت ڪانهي. ڪرمانيا جي ٿورا نالي هنڌ تي سندن طويل قيام جي دوران هن جي آسپاس وارن ماتحت صوبن جا ڪيترائي وائسراءِ سندس خدمت ۾ اچي حاضر ٿيا، ۽ انهيءَ هنڌ ڪريٽيرس به، منزلون ڪندو، اچي مکيه لشڪر سان مليو، هو پاڻ سان هاٿين ۽ بيءَ ماتحت فوج کي سيستان کان لنگهي ٿالي ريگستان مان صحيح سلامت ڪڍي آيو هو. هو هڪ ايراني امير کي به ساڻ وٺي آيو، جنهن کي هن بغاوت ڦهلائڻ جي الزام هيٺ گرفتار ڪيو هو. ڪيترن ئي نون مشرقي صوبن کان خبرون پڻ آيون، جن مان صاف نظر اچي رهيو هو ته نئين سر هٿ آيل علائقن ۾ شاهي اقتدار جي صورتحال ڪيترقدر نازڪ هئي. سڄو دارومدار شاهي وائسرائن ۽ ڪمانڊرن جي شخصي خوبين ۽ خصلتن تي هو، ۽ انهن ۾ هنن مان ڪيترا ناڪام ثابت ٿيا هئا. انهن مان هڪ اپولوفينس هو. اسان کي پڌايو ويو آهي ته سڪندر "دريافت" ڪري ورتو ته هن سندس هدايتن تي ڪو ڌيان نه ڏنو هو. اسان جو اندازو اهو آهي ته ليونائيس ئي هن تي چغلي هڻئين هوندي. بادشاهه هن کي عهدي تان لاهڻ جو حڪم ڏنو، ۽ هن جي جاءِ تي هڪ ٻئي ساٿيءَ، ٿوئاس، (٣٢) کي مقرر ڪيو. جيسين نئين انتظام کي ڪنهن عملي صورت ۾ آندو وڃي، تنهن کان اڳيئي اوريتائي لوڪ بغاوت ڪري اٿي کڙا ٿيا. ليونائس موقعي جو مڙس ماڻهو هو، ۽ هن دوبدو جنگ ۾ انهيءَ قبيلي کي وڏيءَ

خونريزيءَ سان شڪست ڏني، ۽ سندس پنهنجي طرف جو بنهه ڪو ٿورو نقصان ٿيو. البت ائپولوفينس انهن مان هڪ هو، جيڪي هن جنگ ۾ مارجي ويا (٣٣).

انهيءَ ڪان پوءِ جلدئي نيارڪس سامونڊي آرماڙ وٺي ڪوڪالا نالي هڪ بندر تي اچي پهتو، جيڪو اڄ رستي تي هڪ اهڙو شهر هو، جنهن ۾ سڪندر جي حڪم هيٺ جهازن ۾ تازو ڪاڌو پيتو پرڻ لاءِ اناج جو ذخيرو ڪيو ويو هو. ملڪ جي وڳوڙي حالتن سبب نيارڪس انهيءَ چانوٽيءَ جي چوڌاري، جيڪا هن ڪناري تي هنئين هئي، هڪ ديوار ڪٽائي چڏي. آتي رهي هو پنهنجن ڪمزور ۽ ڏڪيل جهازن جي مرمت ڪري پئي سگهيو، ۽ ساڳئي وقت هن پنهنجي لشڪر جي ڪن ماڻهن جي جاءِ تي، جيڪي ڏگهي سامونڊي سفر جي تڪليفن ڪان بددل ۽ نراس ٿي چڪا هئا، ليوناٽس جي فوج مان ڪي ماڻهو بدلائي ڪنيا. انهيءَ نئينءَ تنظيم ڪان پوءِ نيارڪس اولهه طرف ٻيڙو هاڪاري روانو ٿيو، پر هو جيئن ته سڪندر ڪان گهڻو پٺتي رهجي ويو هو، سڪيم لشڪر سان وري ڪجهه قدر رابطو فقط تڏهن قائم ڪري سگهيو، جڏهن آهو ڪيرمانيه ۾ خيمه زن هو.

اسين اهو اندازو ڪري سگهون ٿا ته ليوناٽس انهيءَ وقت تائين اوريتائي لوڪن جي ملڪ ۾ رهيو، جيسين تئون مقرر ٿيل وائيسراءِ، سيبرٽيس (چاڪاڻ ته ائپولوفينس جي جاءِ تي مقرر ڪيل وائيسراءِ، ٿوڻاس، مري چڪو هو)، پنهنجي عهدي تي پوريءَ ريت ڄمي ۽ ڪٿي نه ويٺو. آن ڪان پوءِ هين جنرل جو وري "سوسا" ۾ ذڪر ٻڌجي ٿو، جتي هو انهن عملدارن مان هڪ هو، جن کي خاص طور "اورا" (٣٤) ۾ سرانجام ڏنل سٺين خدمتن جي صلي ۾ سونو تاج پهرايو ويو هو.

انهيءَ ڪان پوءِ، ٿورن ئي مهينن گذرڻ بعد سڪندر جو موت واقع ٿيو. هن باري ۾ فقط اندازو ئي ڪري سگهجي ٿو

تہ ھو جيڪڏھن جيئرو رھي ھا، تہ پنھنجن دور دراز علائقن
کي مستحڪم ڪرڻ ۾ بہ اھڙي ئي مھارت ۽ قابليت جو
مظاھرو ڪري ھا جھڙو ھن ھڪ فاتح جي حيثيت ۾ ڪيو ھو.
ھنيھن سالن جي ڇمار ۾، وڏيڪ ڪاميابين حاصل ڪرڻ لاءِ
زندگيءَ جي ڪافي وڏيءَ مدت ڏانھن اميدن ڀرين نظرن
سان ڏسڻ ھڪ بلڪل قدرتي امر ھو. ڇا، سڪندر ان ڪان پوءِ
عربستان، آفريڪا يا مغربي يورپ جي ملڪن ڏانھن وڌيڪ
فتحن ڪرڻ لاءِ ساموندي سفر اختيار ڪري ھا، جيئن سندس
قديم دور جي اڪثر سوانح نگارن قياس آرائي (٣٥) ڪئي آھي،
جڏھن تہ ھن لاءِ ھيڏيءَ ساريءَ محنت ۽ تڪليف سان فتح
ڪيل نئينءَ شھنشاھت جي وڏن وڏن صوبن جي ھٿان مرڳو
ڪسجي وڃڻ جو خطرو موجود ھو؟ ھو انھيءَ خطري جي
حقيقت ڪان پوريءَ طرح آگاھ ھو، ۽ ڪيس اھا بہ پوريءَ طرح
ڄاڻ ھئي تہ حالات اھڙو رخ اختيار ڪري ٿي سگھيون،
جو خطري واريءَ جاءِ تي سندس شخصي موجودگيءَ ڪان سواءِ
ٻي ڪابہ شيءِ انھن کي روڪي ڪانہ ٿي سگھي. پر في الحال
ھن جي صحيح جاءِ يا اصلي ڪم سندس فتح ڪيل علائقن
جي عين مرڪز ۽ دل وٽ ھو، جتي رھي، ھو اختيار ۽
اقتدار جون سڀ واڳون پنھنجن ھٿن ۾ مضبوطيءَ سان جھلي
۽ سنڀالي پئي سگھيو. ھن جي زندگيءَ جي آخري چند مھينن
جي دوران سندس پاليسي ھيءَ ٿي معلوم ٿي تہ ھو پنھنجي
نئين رعايا کي تسلي ڏئي تہ سندس دل ۾ ھنن لاءِ ڪيڏي
نہ شفقت ڀريل ھئي ۽ ھنن جي سک ڏک جو ھن کي
ڪيترو نہ اونو ھو. ان لاءِ ھن پنھنجن انھن صوبائي گورنرن
کي مثالي سزائون ڏيڻ شروع ڪيون. جن جي لاءِ اھا
شڪايت ٻڌبي ھئي تہ اھي رعيت سان ظلم ۽ ڏاڍائي وارو
ورتاءُ ڪري رھيا ھئا. انھن مان ڪيترن ئي گورنرن ھن
خيال ڪان بہ پنھنجي خود خياليءَ مطابق عمل ڪرڻ شروع

ڪيو هو تہ سڪندر پنھنجي طويل مشرقي مهم کان پوءِ وري ڪڏھن اوڏانهن موٽندو ئي ڪونہ. هيڏانهن سڪندر پاڻ بہ اھڙين ھرقسم جي تهمتن تي يقين ڪرڻ ۽ ننڍن کان ننڍن ڏوهن لاءِ بہ نهايت سخت سزائن ڏيڻ ڏانهن مائل هوندو هو. ايرين چوي ٿو تہ ”هن جي شاهي حڪومت هيٺ، اھا اجازت ڪانہ هئي تہ حاڪم محڪومن سان ناجائز ۽ ناروا سلوڪ اختيار ڪن“(٣٦). جيتوڻيڪ اھا مشرقي پاڻ-ڏاڍن بادشاهن جي ئي روايتي پاليسي هوندي آهي، جيڪي پنهنجي رعايا جي وفاداريءَ جو ڏاڍو خيال رکندا آهن، پر اسان کي معلوم آهي تہ سڪندر ارسطوءَ جوئي هڪ شاگرد هو. هڪ حڪمران جي حيثيت ۾ هن جا ڪهڙا مقصد ۽ ڪهڙا ارادا هئا، اُن جي ثابت ڪرڻ لاءِ هن کي واقعي وقت گھربل هو، پر اُئين ڪرڻ جيي وقت هن کي مهلت ڪانہ ڏني.

سڪندر جيي هندستان ۾ پاليسي اھا هئي تہ آنهن حڪمرانن کي سندن علائقن ۾ بحال رکيو ويو، جن سندس بالادستيءَ کي تسليم ڪيو هو، ۽ ساڳئي وقت پاڻ کي هن جي اعتماد جي لائق ثابت ڪيو هو. اھڙن حڪمرانن جي زمري ۾ ٽئڪسلا جو راجا، ۽ پورس اچي ٿي وياءَ-۽ سڪندر سچ پچ تہ پورس جي حڪومت هيٺ ايترو علائقو ڏنو هو، جيڪو پورس جي اصلوڪي علائقي جيترو ئي هو. جتي جتي مخالف حڪمرانن سان ڪم ٿي پيو يا جيڪي آڻ مڃڻ کان ڪيٻائي رهيا هئا، ۽ آنهن ملڪن ۾، جتي قبائلي يا جمهوري طرز جون حڪومتون قائم هيون، آتي هن پنهنجن آفيسرن کي پنهنجو وائيسراءِ مقرر ڪيو، ۽ انهن جي هٿ هيٺ باقاعدي فوج جا دستا پڻ ڏيئي ٿي ڇڏيا، ۽ ڪن ٻين هنڌن تي وري انهن فوجي دستن کان علاوه پنهنجا وفادار ماڻهو نوآبادڪارن جي صورت ۾ پڻ آباد ڪري ويهاريا ٿي. اھڙيءَ طرح سڪندر وارو هندستان، جيڪو ڪجھہ ماتحت

گورنرن جي صوبن تي، ته ڪجهه وفادار ۽ ڏن پرينڊز رياستن تي مشتمل هو، سو جزوي طور هن جي سڌيءَ ۽ ڪجهه قدر اڻسڌيءَ حڪمرانيءَ هيٺ هو. ان ۾ ڪو شڪ ڪونهي ته بادشاهه سڄي ملڪ تي خود هندستاني راجائن جي معرفت حڪومت هلائڻ کي وڌيڪ پسند ڪري ها، جيڪو ايراني شهنشاهت جي طرز حڪومت جو بنياد رهيو هو. سڪندر جي پاليسيءَ جو هڪ اهڙو مثال به موجود آهي، جنهن ۾ هو انهن پنهي طريقن کي اختياز ڪرڻ تي مجبور ٿيو هو. جڏهن هن جو اتر هندستان يعني آپرنڊي ۽ ڏکڻ پنجاب وارو وائيسراءِ، نالي فليپس، يوناني پارٽيتو فوجين جي هٿان قتل ٿي ويو، تڏهن سڪندر ٽئڪسلا جي راجا، ۽ پنهنجي هڪ آفيسر، نالي يوڊامس، کي حڪم موڪليو ته اهي ٻيئي پاڻ ۾ گڏجي انهيءَ آترئين ماتحت علائقي جي حڪومت سنڀالين. بظاهر، اهو انتظام نئين وائيسراءِ جي مقرر ٿيڻ تائين ٿيڻ گهربو هو؛ پر هن باريءَ ۾ يقين ڪرڻ لاءِ بنياد موجود آهي ته اهو هڪ تجربو هو، جيڪو ڪامياب ٿيڻ جي حالت ۾ بادشاهه جي ٻين هندستاني علائقن سان پڻ لاڳو ٿي سگهيو ٿي. عملي صورت ۾ اهڙي حڪومت ٻيٽي سرشتي واري هجي ها، جنهن ۾ مقدوني فوجي جنرل، مسلح فوجن تي قبضي هئڻ سميت، "خاص اختيارن" سان واسطو رکي ها، ۽ "منتقل ڪيل اختيار" مثلاً شهري انتظام جي هلائڻ لاءِ عام قسم جا اختيار پاسي واريءَ رياست جي ڪنهن راجا جي هٿ ۾ هجن ها، جنهن کي اهو انتظام هڪ حڪمران جي حيثيت ۾ نه، بلڪ هڪ صوبائي گورنر طور، هلائڻو پوي ها. سڪندر جي مرڻ کان پوءِ شهنشاهت جي ورهاڱي ۽ نئين سر ڪيل تنظيم ۾، راجا پورس کي اڳي کان به وڌيڪ وسيع علائقو هلائڻ لاءِ ڏنو ويو، جنهن ۾ غالباً سنڌ جو ڪجهه حصو پڻ شامل هو؛ ۽ اِها ڳالهه ڏيان جوڳي آهي ته اهڙي قسم جي نئين سر عمل ۾ آندل تنظيم لاءِ اهو

اعلان ڪيو ويو هو ته آها ته محض اُنهن قبيلن جي هڪ توثيقي صورت هئي، جيڪي خود سڪندر پنهنجي جيئري پاڻ ڪيا هئا(٣٨).

نوٽ

(١) ايرين، اينا باسسز، III، ٨.

(٢) ايرين، ساسهون حوالو IV؛ ٢٢ V: ٨.

(٣) ڪيو- ڪرٽيش رُوفس، "هسٽري آف اليگزينڊر دي گريٽ" VII، ١٣؛ ايرين V- ٢٩-١٩.

(٤) ايرين V، ٢٦.

(٥) ايرين V، ٢٩.

(٦) ايرين V، ٨؛ VI-١.

(٧) ڊيئو ڊورس سائڪيولس، "ببليوٿيڪا هسٽوريڪا"، ڪتاب XVII، ٩٨.

(٨) ايرين VI، ١٤.

(٩) اسٽرابو، XV ١٠٦.

(١٠) ونسينٽ سمٿ، "سڪندراعظم طرفان فتح ڪيل پنجاب جي خود مختيار قبيلن جي حيثيت"، آڪٽوبر ١٩٠٣ع واري جي. آر. اي. ايس.

(١١) (ايرين VI، ١٥) هيءَ ڳالهه اعتبار لائق آهي ته اها "شاهي دارالحڪومت" انهيءَ "شاهي قلعي" سان واسطو رکندي هجي جيڪو اوپيئائي لوڪن جي ملڪ ۾ هو، جنهن جو هيڪاتائيس ذڪر ڪيو آهي (ٽڪرو نمبر ١٧٥، بحواله "ڪئمبرج جي هسٽري آف انڊيا"، جلد I صفحو ٣٣٦، نوٽ). "سوگدي"، جن کي ڊيئوڊورس "سُوڊرائي" سڏي ٿو، گهڻو ڪري سنسڪرت ادب وارا سؤوير لوڪ آهن (ڊيئوڊورس

XVII، ٢، ١٠). ڏسو ٽارن، "دي گريڪس ان انڊيا اينڊ بئڪٽريا"، ص ١٧١.

(١٢) ڊيئوڊورس XVII، ١٠٤؛ ڪرٽيئس، IX، ٨.

(١٣) ايرين، VI، ١٦.

(١٤) ايرين جي لفظن جو مطلب (هتي ڪجهه يوناني لفظ آهن)— "پوءِ هو سامبس جي مقابلي لاءِ پٽتي موڙيو" (چينوڪ) جي بدران "پوءِ هو (جواب ۾) سامبس جي مقابلي لاءِ وڙيو" (سئڪ ڪرنڊل) ٺي سگهي ٿو. حوالو ڪرٽيئس IX، ٨.

(١٥) اسٽرابو XV، (i)، ٣٤.

(١٦) ايرين، VI، ١٦؛ ڪرٽيئس، IX، ٨.

(١٧) سامبس جي خلاف ڪيل ڪارروائين لاءِ ڪرٽيئس جي بيان جي پيٽ ۾ ايرين جو بيان وڌيڪ ڀروسي جوڳو آهي.

(١٨) پلوٽارچ مطابق، سڪندر انهن برهمڻن مان هڪ کان پڇيو ته هنن وٽ سبّاس (اصل ۾ ائين آهي) کي بغاوت تي آماده ڪرڻ جو ڪهڙو سبب هو؟ جواب مليس: "چاڪاڻ ته سون چاهيو ٿي ته يا ته هو عزت سان رهي، يا مري وڃي، جيئن هڪ ڪانئر جو حشر ٿيڻ کپي". پلوٽارچ جون "زندگيون" ترجمو: جي. اينڊ ڊبليو. لينگ هارن، ايڊيشن ١٨٧٥، جلد II، ص ٧٥١.

(١٩) ڪيو. ڪرٽيئس چوي ٿو ته ميوسيڪانس کي، جنهن کي هو ميوسيڪاني قبيلي جو سردار سڏي ٿو، صليب تي چاڙهيو ويو هو. ڪرٽيئس IX، ٨.

(٢٠) پلوٽارچ، بلمقابل حوالو ڏنل ص ٧٥١.

(٢١) ايرين VI، ١٧.

(٢٢) ڪرٽيئس IX، ٨.

(٢٣) اسان کي ائين سمجهڻ گهرجي تہ اهي جهاز آهي هئا، جيڪي سنڌوءَ کان هائڊاسپس ڏانهن نيندي، ڪوليا ويا هئا، ۽ پوءِ آتي پهچي وري جوڙيا ويا هئا، ايرين V، ٨-١٢.

(٢٤) ايرين VI، ١٥. ڪرٽيئس سفر جي انهيءَ حصي جو ڏاڍو تفصيلوار بيان ڏنو آهي. ڪرٽيئس، X ١-٩.

(٢٥) ايرين، VI، ٢٠.

(٢٦) نيارڪس جي مطابق (ايرين انڊيڪا، XXII، ١٠) آربيسي هندستاني قومن مان انتهائي اولاهين علائقي جا رهاڪو هئا.

(٢٧) هولڊچ ۽ ڪننگهام، ڪُئنٽس ڪَرٽيئس جي انهيءَ بيان کي کنيو آهي تہ لشڪر پاتل کان آربيسي درياهہ تائين نَوَ منزلون ڪيون، ۽ انهيءَ مان مفاصلي جي امڪاني ڪاٿي ڪندي، هو انهيءَ نديءَ کي ”پورالِيءَ“ سان شناخت ڪن ٿا. سر اي- اسٽين ايرين جي بيان کي انهيءَ علائقي جي سرزمين سان پيٽي فيصلہ ڪن طريقي سان ڏيکاري ٿو تہ آربيسي ندي حب ندي هئي -- جيئن گهڻو اڳي هينري ڪائپرٽ طرفان ثابت ڪيو ويو هو.

ڪرٽيئس، IX، ١٠؛ سر ٽي- هولڊچ، ”دي گيٽس آف انڊيا“، مئڪملن ١٩١٠، ص١٤٩؛ اسٽين، ”جاگرافيڪل جرنل“ CII، نومبر- ڊسمبر ١٩٤٣ع ص ١٩٣ تي؛ ڪائپرٽ، ”ائٽلس انٽيڪس“، خاڪو، II ۾.

(٢٨) اسٽين، لوڪ حوالو ڏنل.

(٢٩) اسٽين ڏيکاري ٿو تہ اهو جهانٽو لڪ هوندو، جيڪو ڪولوا علائقي ڏانهن ويندڙ پيچرو آهي.

(٣٠) لائبر هيڪ پاپوليس، ڪنسيليو هئبيٽو ڊائڊيٽ سي“ ڪيو- ڪرٽيئس IX، ١٠، ٣.

(٣١) سر ڊبليو- ٽارن چوي ٿو تہ سڪندر لڪ جي منهن وٽان اوريٽائي لوڪن جي ملڪ ڏانهن واپس وريو تہ

جيئن انهن انتظامن جي نگراني ڪري سگهي. اها ڳالهه، ايرين جي مسودي ۾ صاف ناهي، پر بظاهر ائين ممڪن آهي. جيئن هو هيفاسشن لاءِ ترسيو ته جيئن هن جي گڊروسي لوڪن جي ملڪ ۾ داخل ٿيڻ کان اڳ ۾ هو انهن ماڻهن سميت وٽن پهچي سگهي، جيڪي پٺتي رهجي ويا هئا؛ ان مان اسان کي اهو اندازو ڪرڻ گهرجي ته شايد انهيءَ عملدار کي شهر جي. امڪاني سرزمين کان سٺ ميل اندر سمنڊ جي ساحل تي آرماڻ لاءِ انتظام ڪرڻ واسطي موڪليو ويو هو. ايرين، VI، ٢٢-٣. سي ايف، سر ڊبليو. ٽارن، "اليگزينڊر دي گريٽ"، جلد II، صفحو ٢٥١، نوٽ ٦؛ پڻ ص ٢٥٢.

(٣٢) شايد اهو آفيسر، جنهن کي هن سامونڊي ڪناري جي جائزي وٺڻ لاءِ موڪليو هو، ۽ جنهن جو ذڪر ايرين ڪيو آهي، (VI- ٢٣).

(٣٣) ايرين، انڊيڪا، باب XXIII.

(٣٤) سيبرٽيس کي گڊروسي ۽ آرڪوسي لوڪن جي ستان گورنر مقرر ڪيو ويو هو. ايرين VI، ٢٧؛ VII ٥.

(٣٥) ايرين، VII. i؛ ڪرٽيس X، ٣؛ ڊيئوڊورس XVIII. ٤؛ پلوٽارچ بلمقابل حوالي ذنل ڪتاب جا صفحا ٣-٩٥٢.

(٣٦) ايرين، VI، ٢٧؛ VII، ٤.

(٣٧) شايد اهي علائقا هندستان واري هخامنشي شهنشاهت جي علائقن ۾ شامل ٿي نه هئا؛ هڪ نئين فتح ڪيل علائقي طور، جنهن ۾ ڪيئي قومون آباد هيون، مقدوني آفيسر کي وائيسراءِ طور مقرر ڪرڻ قدرتي امر هو.

(٣٨) ڊيئوڊورس XVIII، ٣. ٢؛ ڪيو- ڪرٽيس، X. ١٠. ٤؛ "ڪيمبرج هسٽري آف انڊيا"، جلد ١، صفحا ٩-٤٢٧.

(٦)

سنڌ، موريه گهراڻي وارن ۽ بئڪٽريا وارن يونانين جي زماني ۾

سڪندر جي واپس ويندڙ فوج جي گهوڙن جي سنبن جي آٿاريل دز اڃا ويٺي ئي مس هئي، ته پاتل ۾ بغاوت جا آثار ظاهر ٿيڻ لڳا(١). نيارڪس کي مجبور ٿي، بحري آرماڙ سان گڏ پنهنجي روانگي تڙ تڪڙ ۾ ڪرڻي پيئي، ڇاڪاڻ ته هيڏي ڏکي سامونڊي سفر جي دوران، اڻڄاتل سمنڊن مان آرماڙ کي سلامتيءَ سان منزل مقصود تائين پهچائڻ جي ذميداري اڳيئي ڪافي ڳري هئي، جو هو ان جي مٿان وري اُن سفر تي رواني ٿيڻ کان اڳ ۾ دشمن سان بيهي مقابلي ڪرڻ جو جوکم به سر تي کڻي ها. بدانتظاميءَ ۽ فساد کي دٻائڻ جي ذميداري انهيءَ علائقي جي وائيسراءِ پيٿان جي ڪلهن تي هئي، جيڪو اڳيئي ميوسيڪانس جي خلاف مهم جي دوران پنهنجي ڪامياب قيادت کي مڃائي، ۽ پنهنجي لياقت ثابت ڪري چڪو هو. هن موقعي تي هن ڪهڙو قدم کنيو، تنهن جو بيان ڪٿي به نه ٿو ملي. پر مقدونين جي غير ملڪي اقتدار جي ظاهري فوجي قوت کي ان وقت زبردست ڌڪ لڳو، جڏهن سندن ڏکڻ-اوڀر پنجاب واري ساٽي گورنر، فيليپس، کي خود سندس يوناني فوجن قتل ڪري ڇڏيو. اهو ڪم دراصل يونانين ۽ مقدونين جي درميان حسد جي جذبي جو نتيجو هو. اسان کي اهو به معلوم آهي ته نون شهرن ۾ آباد ڪيل يوناني آبادڪار ۽ ڪجهه فوجي، جيڪي اتي ڇڏيا ويا هئا، سي پنهنجي وطن ۽ گهرن کان دور رهجي وڃڻ ڪري ناراض هئا ۽ وطن وڃڻ لاءِ

آتا هئا(۲). اسين مٿي معلوم ڪري چڪا آهيون ته سڪندر پنهنجي اترئين صوبي جي انتظام هلائڻ لاءِ ٽئڪسلا جي راجا ۽ يوناني گورنر ناليءَ يوڊامس کي حڪم موڪليو هو ته اهي گڏجي اتان جو انتظام سنڀالين. مقدوني پرڏيهي آبادڪار ۽ فوجي سپاهي ٿريشيا رياست جي رهاڪو يوناني آفيسر کي وري به پنهنجو آفيسر تسليم ڪري نٿي سگهيا، پر اُن سان گڏ هڪ هندستاني حڪمران جي اختيار ۾ ساڳئي وقت تي ڪيل اضافي کي هنن پنهنجين دلين ۾ پنهنجي مستقبل جي سلامتيءَ لاءِ ضرور هڪ برو اهڃاڻ شمار ڪيو هوندو.

هندستان ۾ شهنشاهي طاقت، جنهن کي اڪيلي اهڙيءَ طرح وڏو ڌڪ لڳي چڪو هو، اُن ۾ سڪندر جي موت جي خبر اچڻ سان زلزلو اچي ويو ۽ آها آتي جو آتي پرزا پرزا ٿيڻ لڳي. شخصي وفاداريءَ جي مشترڪ رسين جي اهڙيءَ طرح سان ٽٽي پوڻ جي نتيجي ۾ شهري گورنرن ۽ فوجي جنرلن جي دلين ۾ ذاتي آرزوئن ۽ خواهشن کي پنهنجي راهه وٺڻ جي آزادي ملي ويئي. سال ۳۲۳ ق-م ۾ سڪندر جي جنرلن طرفان شهنشاهت جو بابل ۾ جيڪو ورهاڱو ڪيو ويو، تنهن ۾ هندستاني صوبن جي ورڇ ۾ ڪابه تبديلي نه آندي ويئي. سنڌ تي پيٿان جي حڪمراني جاري رهي. پر ٻن سالن کان پوءِ ٽيري پارادِيسس وٽ جيڪا ٻيهر ورڇ ڪئي ويئي، تنهن ۾ پيٿان کي هندستان جي الهندي سرحد واري علائقي تي رکيو ويو، ۽ باقي سڄو علائقو، جنهن ۾ گهٽو ڪري سنڌو ماٿريءَ جو هيٺانهون حصو به شامل هو، ٻئي وڏي علائقي سميت، راجا پورس جي تحويل ۾ ڏنو ويو(۳).

حڪومت جي اهڙيءَ بنيادي تنظيمي تبديل جي اهميت کي هرگز ڪوئي نظرانداز نٿي ڪري سگهيو. هن کان پوءِ ميداني علائقي ۾، جتي پوريءَ طور منظم ٿيل راڄ ۽ قبيلا

آباد هئا، سڌو سنئون فوجي راڄ ناقابل عمل هو. انهن صوبن کي آئينده لاءِ سلطنت ۾ شامل ڪري رکڻ جي هڪ ٿي اميد قابل عمل هئي ۽ آها هيءَ هئي ته هندستاني لوڪن ۾ نئين اڀرندڙ بيداريءَ کي ڪليل نموني ۾ تسليم ڪيو وڃي ۽ ان جي ظاهرظهور همت افزائي ڪئي وڃي. ٽئڪسلا جو راجا ۽ راجا پورس پنهنجن پنهنجن علائقن ۾، جن جو ڪجهه حصو ڪين پرڏيهي ساٿهن طرفان مليل تحفو هو، مڪمل خود مختياري ماڻي پئي سگهيا، ۽ فقط انٽني پيٽر جي تحت قائم ٿيل شاهي مجلس جي براءِ نام بالادستي تسليم ڪرڻ جي معمولي قيمت تي هو ڪنهن به موقعي تي انهن کان هٿيارن ۽ فوجن جي صورت ۾ امداد يا مشورو گهري پئي سگهيا. شايد ٽئڪسلا جي بادشاهه جو مفاد انهيءَ ۾ هو ته آنهن شرطن تي سندس اهڙو تعلق مقدوني اقتدار سان قائم رهندو اچي. گنڌارا، بهرحال ٽئڪسلا جي راجا کان کسي پيٿان جي حوالي ڪيو ويو.

پر راجا پورس جا سڌو ساڌريءَ جي اڀرندي وارا نوان علائقا، انهيءَ هندستان سان لاڳو هئا، جنهن ۾ سڪندر اچا داخل ٿي ڪونه ٿيو هو، ۽ آهائي سرزمين هئي، جتان يقيني طور، مغرب وارن جي تسلط کان نجات جي ابتدا ٿيڻي هئي.

چندر گپت موريه گنگا نديءَ تي قائم ٿيل مگڌ بادشاهيءَ جي نند راجا جو جنرل هو، ۽ هن پنهنجي آقا جي خلاف بغاوت جو جهنڊو بلند ڪيو هو. سندس اها ڪوشش ناڪام ثابت ٿي، ۽ هن کي ڀڄي، اچي پنجاب ۾ پناهه وٺڻي پيئي. انهيءَ هنڌ، معلوم ٿئي ٿو ته هن جي ملاقات سڪندر سان ٿي، جنهن هن کان علاوه پورس ۽ فيگيلاس کان پڻ آڀرندي پاسي وارن ملڪن بابت معلومات حاصل ڪئي. هن کي ڀڏايو ويو ته آن پاسي جي پرابسائي ۽ گانگردائي

علائقن جو حاڪم هڪ ٻيڪار غاصب هو، جنهن پنهنجي حقي اصلوڪي حڪمران کي، ان جي بداخلاق راڻيءَ جي مرضيءَ سان، قتل ڪري، هن جي تخت تي قبضو ڪيو هو. راجا چيو ته اهڙي غاصب کي آسانيءَ سان شڪست ڏيئي سگهبي، جو سندس رعيت هن کان متنفر هئي(۴). تي سگهي ئو ته سڪندر بياس نديءَ جي ڪپ تي لڳايل: پنهنجي ڇانوڻيءَ ۾ پنهنجي لشڪر کي گنگا نديءَ جي هيٺانهين علائقي جيي مهم بابت جيڪو دل کي خوش ڪندڙ بيان ڏنو هو، سو راجا جي ٻڌايل هنن ڳالهين کان متاثر ٿيڻ جي نتيجي ۾ هجي.

ٻانئجي ٿو ته چندرگپت، ڪجهه سالن کان پوءِ، گهڻو ڪري پورس سان ايڪو ڪري، نند راجا کي شڪست ڏيئي، هن جي بادشاهيءَ تي قبضو ڪري ويهي رهيو هو. "مُدرا رَڪشاسا" نالي هڪ ڊرامي ۾ ان ڳالهه جو جيڪو بيان ڪيل آهي، تنهن موجب چندرگپت کي هُشي ڏيندڙ، چاڻڪيه، هن جي مکيه اتحاديءَ، پرواتڪا، کي قتل ڪيو هو، جيڪو پنجاب جي نيم پهاڙي علائقي جو حڪمران هو(۵). گمان غالب آهي ته اهو پرواتڪا خود پورس هو، پر يوناني بيان ۾ چيو ويو آهي ته پورس کي يُوڊامَس دغا ڪري قتل ڪيو هو، جنهن کي سڪندر، پورس سان گڏ، ڏکڻ پنجاب جو وائيسراءِ مقرر ڪيو هو. يوڊامس جو نالو، بهرحال شهنشاهت جي بابل واريءَ نئين تنظيم توڙي بعد ۾ تيري پاراڊيسَس واري ورهاڱي وقت ڪٿي به ڪنهن بيان ۾ نظر نه ٿو اچي، پر ائين پيو نظر اچي ته هو به آتر هندستان ۾ متعين ڪيل قابض فوج جو ڪمانڊر رهندو آيو. سال ۳۲۱ ق-م تائين، پيٽان ڏاکڻي علائقي جو حاڪم ۽ آتان جو پاڻ فوجي اعليٰ ڪمانڊر رهندو آيو(۶). ٻئر تيري پاراڊيسَس واريءَ نئين تنظيم هيٺ، هن کي گنڌارا جو گورنر مقرر ڪيو ويو هو، جيڪو شهر جيئن ته فيليپَس جي صوبي جو هڪ حصو

ٿي رهيو هو، ان ڪري اُهو عارضي طور ٽئڪسلا واري راڄا
جي ماتحت رکيو ويو هو، جيڪو پنهنجي اصلوڪي بادشاهيءَ
تي برقرار رهيو هو. ٿي سگهي ٿو ته مگڌ جي خلاف مهم ۾
پورس ۽ چندرگپت سان گڏ يوڊيمس پڻ حصو ورتو هجي،
۽ شايد نند کي جزوي طور يورپي لوڪن جي هٿان شڪست
ملي هجي، جن ڀاڙيتو فوجين جي حيثيت ۾ حملي ۾ شرڪت
ڪئي هجي. جيڪڏهن ائين هو، ته پوءِ جيڪي واقعا بعد ۾
پيش آيا، سي شايد مال غنيمت جي ورڇ تي اختلافن جو
نتيجو هئا. يوڊيمس جي هٿان، جيئن مٿي ذڪر ڪيو ويو آهي،
پورس قتل ٿي ويو؛ اُن ڪان پوءِ سندس جنگي هاٿين تي
قبضو ڪري، جيڪي ٻه فوجون هٿ ڪري سگهيو، اُنهن کي
ساڻ ڪئي، يوڊيمس اُنهيءَ جنگ ۾ شرڪت ڪرڻ لاءِ اڳتي
وڌيو، جيڪا "ايرنڊي وارن صوبن" جا ماتحت حڪمران
گڏجي، پنهنجي سائيءَ، ٻيديا جي حاڪم، خلاف وڙهي
رهيا هئا، جنهن شهنشاهت جي مرڪزي نظام کان بغاوت
ڪري، پنهنجي خودمختاريءَ جي دعوا ڪئي هئي.
يوڊيمس، جنگ جي ميدان ڏانهن ويندي، پيٿان جي صوبي
گنڌارا مان لنگهيو، ۽ هو پيئي ضرور هڪٻئي سان گڏيا هوندا.
ان کان جلد ئي پوءِ پيٿان به ايران ۾ هلندڙ جنگ ۾ حصي
وٺڻ لاءِ پنهنجي رياست جي حڪمرانيءَ جون واڳون ڦيٽيون
ڪري، هليو ويو. هُن جي پٺيان ڪي به سندس جانشين
مقرر نه ڪيا ويا؛ هندستان ۾ شهنشاهت جي هنن حالتن کي
ڏسندي، هيءَ اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته مقدونين لاءِ اُتي
وڌيڪ وقت پنهنجي اقتدار کي قائم رکڻ ناممڪن نه، ته بيحد
ڏکيو ضرور نظر آيو هوندو. هو اڃا سلطنت جي جانشينيءَ
جي مسئلي کي ئي حل ڪري نه سگهيا هئا، ۽ اُن مسئلي تي
پنهنجين خانه جنگين ۾ ئي پورا هئا. يوناني ۽ مقدوني
نوآبادڪارن منجهان ڪي وري به اُتر اولهه هندستان خصوصاً

نيڪائيہ ۽ بيوسيفلا نالي شهرن ۾، آن وقت رهيا پيا هئا، جڏهن چندرگپت قدم وڌائي، پنهنجا اختيار سنڌو ماٿريءَ تائين قائم ڪري رهيو هو. ممڪن آهي تہ انهن مان جو ڪجهہ مقابلو ڪيو هجي، چاڪاڻ تہ اِها ڳالهہ تحرير ۾ آيل آهي تہ آنهن جا ڪيترا عملدار چندرگپت جي هٿان مارجي ويا هئا(٧).

اِهو معلوم ناهي تہ سنڌ چندرگپت جي هٿ هيٺ ڪڏهن آئي. هِن صوبي جو وڏو حصو پورس کي منتقل ڪري ڏنو ويو هو، جڏهن پيٿان کي گنڌارا تي قابض بنايو ويو هو؛ اِها ڳالهہ عين ممڪن معلوم ٿئي ٿي تہ پورس جي مرڻ تي چندرگپت هڪ اهڙي صوبي جي مٿان بالادستيءَ جي دعويٰ ڪئي هجي، جيڪو پرڏيهي فاتحن طرفان سندس حليف ۽ ساٿيءَ جي حوالي ٿيل هو. اِئين، حالتن جي سازگار هئڻ سبب، ۽ مغرب جي مداخلت کان سواءِ، هن کي پنهنجي اقتدار ۽ طاقت کي مضبوط ۽ مستحڪم ڪرڻ لاءِ ڪيئي سال مِلي ويا. ۽ جڏهن آنهيءَ طرف کان نيٺ مداخلت جو خطرو پيدا ٿيو، تڏهن هو ان کي منهن ڏيڻ لاءِ بلڪل تيار هو. سال ٣٠٥ ق-م ڌاري، نڪيٽور سيليوڪس، پاڻ کي بابل ۾ مستحڪم ۽ اعليٰ طاقت جي مالڪ بنائڻ ۽ هندستاني سرحد تائين واقع مُلڪن تي قبضي ڪرڻ کان پوءِ، سڪندر واريءَ هندستان جي فتح کي تازي ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. چندرگپت انهيءَ ڪاهہ کي منهن ڏيڻ لاءِ هڪ وڏو لشڪر ڪٺو ڪيو. سيليوڪس سنڌونديءِ پار ڪئي، پر اهو معلوم نہ ٿو ٿئي تہ ڪا وڏي جنگ لڳي. ممڪن آهي تہ هندستاني راجا جنگ ڪرڻ لاءِ سهوليت واري هنڌ تي قبضو ڪري ورتو هجي، جنهن سيليوڪس کي مفيد شرطن جي آڌار تي اتحاد جي ٺاهہ ڪرڻ لاءِ مجبور ڪيو؛ اهو پڻ امڪان آهي تہ عين انهيءَ موقعي تي هن کي شام کان امداد لاءِ سڏ ٿيو هجي، جنهن ڪيس پنهنجين فوجن کي فوراً (٨) جنگ جي ميدان کان

علحده ڪرڻ لاءِ آماده ڪيو هجي. سيليوڪس سڪندر جي سلطنت جي وڏي حصي ۾ هندستان جي پهرين شهنشاهت جي بدران، چندرگپت کي گنڌارا ۽ آرڪوسيا ۽ گيڊروسيا جي مغربي حصن جي مٿان بالادستيءَ جا حق سپرد ڪري ڇڏيو. اهو سرحدي علائقو جلال آباد کان ڪوئيٽا، قلات ۽ عربي سمنڊ(٩) ڏانهن پورالي نديءَ کان ڪيڏي سرحد تائين پکڙيل هو. ممڪن آهي ته انهيءَ علائقي ۾ اڳي ئي هندستاني داخل ٿي چڪا هئا، ۽ عملي لحاظ کان اهو سنڌ ن قبضي ۾ هو، جنهنڪري پنهنجي شهنشاهتن جي سرحد اڳي ئي اُتي واضح ٿي چڪي هئي. گهٽ ۾ گهٽ انهيءَ سرحدي صورتحال ۾ ٻي ڪا ڦيرگهير آيل نه ٿي معلوم ٿئي، ۽ پنهنجي ملڪن جي درميان ڪيترن نسلن تائين تعلقات خوشگوار رهيا. سيليوڪس کي سنڌ طرفان ڏنل علائقي جي بدلي ۾ پنج سؤ جنگي هاٿي مليا، ۽ صلح جي ناهه ۾ پنهنجي شاهي گهراڻن ۾ دوستانه تعلقات قائم ڪرڻ سان گڏ مائٽاڻا لاڳاپا پڻ استوار ڪيا ويا.

اهڙيءَ طرح سنڌ ۽ لس ٻيلي کي عهدنامي جي ذريعي ايران جي شهنشاهت کان جدا ڪري، هندستان جي شهنشاهت ۾ شامل ڪيو ويو. هن ڳالهه جو وڏو امڪان آهي ته آهي ٻيئي مگڌ بادشاهيءَ جون ڏنل پريندڙ ماتحت رياستون بڻجي ويون، ۽ سنڌ ن حڪمران اتان جا مقامي ماڻهو هئا ۽ اندروني انتظام انهن جي پنهنجي هٿ ۾ رهندو آيو، جيتوڻيڪ اهو به امڪان آهي ته چندرگپت پنهنجي طرفان انهن ايراضين تي پنهنجا شاهي وائسراءِ به مقرر ڪيا هجن. اسين اهو به اندازو ڪري سگهون ٿا ته سنڌو نديءَ جي الهندي طرف وارا هي علائقا ۽ ٻيون اهڙيون ايراضيون هُن جي پوٽي آشوڪ جي هٿ ۾ گپتا شهنشاهت جون "سرحدي رياستون" هيون.

بهرحال هيءَ ڳالهه غير امڪاني آهي ته ٻڌ مذهب کي انهن ملڪن ۾ اُن شاهي مبلغ جي زماني کان اڳي ڪو اثر ۽ رسوخ حاصل ٿيو هوندو. جيتوڻيڪ اسان کي ائين نه سمجهڻ گهرجي ته سنڌ ۾ يا ٻئي ڪنهن هنڌ ڪنهن "اشوڪا ٽوپ" جي موجودگيءَ متعلق هوئان چوانگ جي ڏنل ڪنهن حوالي جو مطلب هرو ڀرو اهو آهي ته انهيءَ "استوپا" جو بنياد(١٠) ان شاهي مبلغ پنهنجي هٿ سان ئي وڌو هو، پر ايتري حقيقت تسليم ٿيل آهي ته اهڙن ٿلهن تعمير ڪرڻ جي پهرين تحريڪ اُن جي طرفان ئي ٿي هئي.

هن ڳالهه ۾ شڪ ڪونهي ته سنڌ کي ٻه ٻڌ جي انهن يادگارن مان حصو مليو، جيڪي شهنشاهه اشوڪ پنهنجي سڄيءَ سلطنت ۾ ورهي ڇڏيا هئا، ۽ هوئان چوانگ اها روايت به تحرير ۾ آندي آهي ته اشوڪ طرفان مختلف صوبن ڏانهن جيڪي تبليغي جماعتون روانيون ڪيون ويون هيون، تن جي مکيه انتظام سنڀاليندڙ، آپ گپت، سنڌ ۾ ڪافي ڊگهي مدت گذاري هئي، جنهن جي دوران هو آتان جي ماڻهن کي "قانون جي سمجهاڻي ڏيندو رهيو، سندن عقيدو مضبوط ڪندو رهيو ۽ سندن رهنمائي ڪندو رهيو"، ۽ پنهنجي تبليغ جي سلسلي ۾ هن جتي به وڃي قيام ڪيو، اتي ٿلهن مڙهيون ۽ ٿلهه تعمير ڪرايا. اندازو لڳايو ويو آهي ته هن صوبي تي اشوڪ جو اتر الهندي علائقي وارو وائيسراءِ حڪومت ڪندو هو، جنهن جي گاديءَ جو هنڌ ٽئڪسلا ۾ هو.

موريا خاندان جي سلطنت اشوڪ جي مرڻ کان پوءِ ڏهڻ لڳي، ۽ هُن کان پوءِ سندس گهراڻي ۾ وارثن جون ٻه شاخون وجود ۾ آيون، جن مان هڪ اتر الهندي واري علائقي ۾ ۽ ٻي مگڌ ۾ هئي. تاريخي شهادتن مطابق، هن جي جانشينن مان گهڻن جون عمريون مختصر ٿيون، جيڪا ڳالهه بذاتِ خود ڪنهن گهراڻي جي ڪمزوريءَ ۽ ضعف جي علامت آهي.

اشوڪ کان ٽيهارو سال ۽ سيليوڪس نيڪٽور جي مهم کان پوري هڪ صدي پوءِ، آئنٽيوڪس اعظم مختصر عرصي لاءِ ڪابل جي ماڙيءَ ۾ اچي نڪتو. هن مقامي بادشاهه کي آڻ مڃرائي، جنهن جو نالو "سوفاگاسينس" يا سوڀاڳاسينهه هو، ۽ جيڪو موريا گهراڻي سان وابسته معلوم ٿئي ٿو؛ هن انهيءَ بادشاهه کان رسد جو سامان ۽ ڪجهه جنگي هاٿي حاصل ڪيا، جن کي ساڻ وٺي، هو هڪدم مغرب موٽيو ۽ هندستاني حڪمران کان مٿس مڙهيل جنگي تاوان وصول ڪرڻ لاءِ پنهنجي پٺيان پنهنجو هڪ نمائندو ڇڏي ويو(١١).

ٻي صدي قبل مسيح واري دور ۾، هندستان جي اتر-الهندي واري علائقي جا ڪجهه حصا بئڪٽريا جي يوناني شهزادن جي قبضي ۾ اچي ويا. هنن جي فتوحات جي ثابتي ڪمزور آهي، جيڪا قديم زماني جي ليکڪن جي تحريرن، ڪجهه سنسڪرت جي ذريعن، ۽ انهن جي سڪن جي هڪ هنڌان مليل ذخيرن يا علائقي جي مختلف ڀاڱن مان لڌل سڪن جي ڇڙوڇڙ مثالن تي مشتمل آهي.

جيستائين سنڌ جو واسطو آهي، ته ان جي انهن يوناني شهزادن جي فتوحات ۽ قبضي جي سچي شهادت آرٽيميٽا واري ائپولوڊورس جي هڪ هين بيان تائين محدود آهي، جنهن جو اسٽرابو حوالو ڏنو آهي، ته جيڪي يوناني سيليوڪس جي گهراڻي جا بئڪٽريا ۾ جانشين ٿيا، تن "نه فقط پاتلين تي، پر ان سان گڏ ڪناري واري ٻئي سڄي علائقي تي پڻ قبضو ڪيو، جنهن کي سارائوسٽس ۽ سگارڊس جي بادشاهي سڏيو ويندو هو." ڊيميٽرس ۽ مينئنڊر، جيڪي يوٿيڊيمس جا پٽ هئا، تن ئي، آئپولوڊورس جي قول مطابق، اهي ۽ ٻيون فتوحات حاصل ڪيون هيون؛ ۽ انهن فتوحات ۾ هنن ايڏين قومن کي پنهنجو ماتحت بنايو، جيترين کي خود سڪندر به پنهنجيءَ ڪاهه ۾ مات نه ڪري سگهيو هو(١٢).

”پيرنيپلس آف دي ايريٿرين سي“ جي ليکڪ، انهن واقعن کان ٻن صدين کان ٻه وڌيڪ عرصو پوءِ، پنهنجي ڪتاب ۾ لکندي، ٻين ڳالهين کان علاوه اهو ٻه ذڪر ڪيو آهي ته مينئنڊر ۽ هڪ ٻئي مشهور يوناني شهزادي، اپولوڊوٽس جا سڪا انهيءَ دور ۾ بيري گازا (ڀڙوچ) ۾ اچا تائين هلي چلي رهيا هئا (١٣).

سر ڊبليو- ٽارن پنهنجي ڪتاب ”دي گريڪس ان بئڪٽريا ائنڊ انڊيا“ ۾ بئڪٽريا جي يونانين طرفان سنڌ تي ڪيل قبضي جي ڳالهه کي هڪ حقيقت طور تسليم ڪندي، هيءَ راءِ پيش ڪئي آهي ته سنڌ جي فتح .يوٿيڊيمس جي پٽ ڊيميٽريس، اتر-الهندي هندستان تي قبضي ڪرڻ دوران حاصل ڪئي هئي، ۽ اها هڪ نهايت وڏي پيماني تي رٿيل سڄي هندستان تي قبضي ڪرڻ جي مهم جو هڪ حصو هئي. اهو موقعو ان وقت پيدا ٿيو، جڏهن سال ١٨٤ ق.م ڌاري موريا گهراڻي جي سلطنت جو نيٺ وڃي خاتمو ٿيو، ۽ مگڌ جي تخت تي سنگهه قبيلي جي هڪ غاصب قبضو ڪيو. ٽارن جو نظريو هي آهي ته ڊيميٽريس، سيليوڪس گهراڻي جي شاهي خاندان جي هڪ عورت جي نسل مان پيدا ٿيو، ۽ امڪان آهي ته موريا گهراڻي جي پوين بادشاهن جي نسن ۾ اهو رت انهي شهزاديءَ جي ذريعي پهتو، جنهن لاءِ اندازو آهي ته انهيءَ جي ٻانهن چندرگپت جي پٽ بندوسرکي سيليوڪس نڪيتور سان طئي ٿيل عهدنامي جي پوئواريءَ ۾ ڏني ويئي هئي. اهڙي ڏاڏاڻي رشتي ڊيميٽريس کي شايد موريا گهراڻي وارن جي بادشاهيءَ ۾ شامل سابق پرڳڻن کي هن اميد تي واپس حاصل ڪرڻ لاءِ آماده ڪيو هوندو ته ڪيس هڪ پرڏيهي حملآور جي بدران هڪ جائز وارث جي حيثيت ۾ شايد قبول ڪيو ويندو. ٽارن هي دليل ٻه پيش ڪري ٿو ته هو ٻڌ ڌرم وارن جي غالب اڪثريت وارن پرڳڻن جي

ماڻهن جي راءِ ڪي، سنگهه قبيلي جي راجا پشياسترجي هٿان، جنهن مگڌ(١٤) جي تخت تي غاصبانہ قبضو ڄمايو هو، برهمڻي ظلم ۾ زيادتيءَ جي شڪار بنجڻ جو خوف ڏيئي، پنهنجي حق ۾ ڦيرائڻ جي اميد پڻ ڪري پئي سگهيو.

ٽارن جي نظريي مطابق، ڊيميٽريس گنڌارا ۾ پير پختا ڪرڻ ڪان پوءِ ٻہ طرفي پيشقدمي شروع ڪئي: هو پاڻ پنهنجي هڪ هم قوم نالي اپولوڊوٽس ڪي پنهنجي هٿ هيٺ نائب سپہ سالار مقرر ڪري، ساڻس گڏجي سنڌو نديءَ جي وهڪري سان ڏاکڻي علائقي طرف وڌيو، ۽ ٻئي طرف هن هڪ ٻيو لشڪر مينيئنڊر(الف-١٤) نالي هڪ سپہ سالار جي اڳواڻيءَ ۾، جيڪو شاهي گهراڻي جو ماڻهو نہ هو، مگڌ تي حملي ڪرڻ لاءِ روانو ڪيو.

اسان ڪي سنڌ جي انهيءَ دور وارين حالتن بابت ڪا بہ خبر ڪانهي؛ بهرحال، هيءَ ڳالهہ تقريباً ناممڪن ٿي لڳي تہ سنگهہ قبيلي وارا آنهي- ملڪ ۾ ايترو جلد ڪو پنهنجو اثر قائم ڪري سگهيا هوندا. انهيءَ ڪري اسين سواءِ ڪنهن شڪ شبهي جي اهو اندازو لڳائي سگهون ٿا تہ انهيءَ وقت سنڌ تي ڪن مقامي راجائن جي حڪمراني قائم هئي، جيڪي گهڻو ڪري ٻڌ ڌرم جا عقيدتمند هئا. سنڌ ملڪ جا انهيءَ دور وارا مکيہ لوڪ سؤوير-سنڌو هئا، جيڪي آهستي آهستي سنڌوماٽريءَ وچان هيٺ لهندا آيا هئا ۽ ان وقت دريائي ڪينٽيءَ ۽ ان جي اڀرندي طرف واري علائقي ۾ گهڻي قدر وچي گڏ ٿيا هئا، ۽ انهن جي اتر طرف آڀير لوڪ رهيل هئا. يونين نالي واري انهيءَ قبيلي لاءِ خيال آهي تہ اهو سڪندر جي وفات کان هڪدم پوءِ پيدا ٿيل افراتفريءَ واري زماني ۾ الهندي طرف کان هندستان ۾ داخل ٿيو هو. ٽارن پنهنجي بيان ۾ وڌيڪ چوي ٿو تہ اهڙيءَ طرح، ڊيميٽريس جي پيشقدميءَ کيس سڀ کان اڳ ۾ هڪ اهڙيءَ قوم جي

آڏو آندو، جنهن جو يونانين سان اڳيئي هندستاني سرحد کان ٻاهر ڪنهن علائقي ۾ رابطو قائم ٿي چڪو هو، جنهنڪري اُن ساڻس هروڀرو ڪو غير دوستانو رويو اختيار نہ ڪيو هوندو(١٥).

سر ڊبليو۔ ٽارن، سنڌو نديءَ جي هيٺين حصي واري ملڪ تي ٿيل اِنهيءَ ڪام واري پنهنجي نظريي جي حمايت ۾ جنهن واقعي جو حوالو پيش ڪيو آهي، سو آهي مهاڀارت ۾ ذڪر ڪيل سؤوير ملڪ ۾ واقع دَتامتر نالي هڪ شهر، ۽ ان سان گڏوگڏ يَوانہ ڏرِيہ نالي جو حوالو، جنهن جو ترجمو ٿيندو "يوناني حڪمران". ان کان علاوه، ناسِڪ جي هڪ غار ۾ پٿر تي اُڪريل ڪتبي ۾ يَوانہ علائقي جي ساٺهن طرفان پيش ڪيل مذهبي سوکڙين پاڪڙين جو جيڪو ذڪر ڪيل آهي، تنهن ۾ پڻ اُتر طرف۔ ڏتامِتي نالي هڪ شهر جو ذڪر ٿيل آهي.

اِنهن ڳالهين سان ٽارن اِهو اندازو ڪري ٿو تہ هڪ جاءِ جي اُنهن ٻنهي نالن جو اشارو فاتح ڊيميٽريس طرفان آباد ڪيل شهر "سنڌ ۾ واقع ڊيميٽرياس" ڏانهن آهي، ۽ اهو گهٽو ڪري پاٽل جي سرزمين-تي قائم ٿيل هو—يعني ٿوري ۾ ڪٿي چئجي تہ اهو شهر سڪندراعظم جي ٺهرايل دريائي۔ بندر جي نئين سر جوڙايل صورت هو(٢٠).

ٽارن جي نظريي مطابق، ڊيميٽريس اهڙيءَ طرح سنڌ جي حالات کي درست ڪرڻ کان پوءِ، ٻئڪٽريا ڏانهن واپس هليو ويو، ۽ پنهنجي وڏيڪ رڻائن جي مڪمل ڪرڻ جو ڪم پنهنجي نائب سپهہ سالار اپولو ڊوٽس جي حوالي ڪري ويو، جيڪو ڊيميٽريس جي نالي ۾ ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ تي قبضي ڪرڻ لاءِ اوڏانهن ڪاهي ويو. مشهور جاگرافيدان، ٽالمي، انهن علائقن ۾ هڪ ٻئي شهر نالي ٿيئوفيلا جو سراغ ڳولي

ڪئي ٿو، ۽ ان لاءِ ٽارن اندازو ڏيکاريو آهي ته آهو شهر آئيپولو ڊوٽس طرفان آباد ڪيو ويو هوندو، ۽ ان تي ڊيميٽريس جي راڻيءَ يا ماءُ جي نالي کي عزت ڏيڻ خاطر آهو نالو رکيو ويو هوندو. ”پيريپلس“ ۾ آندل هن ذڪر مان ته آئيپولو ڊوٽس ۽ مينئنڊر جا سڪا سال ٥٠ قبل مسيح ۾ آنهيءَ ڪتاب جي ليکڪ جي سفر دوران بيري گازا ۾ هلي رهيا هئا، ٽارن اهو نتيجو ڪڍي ٿو ته آهو شهر — ڀڙوچ — پڻ آئيپولو ڊوٽس جي حڪومت ماتحت اچي چڪو هو. هو اِها راءِ ڏئي ٿو ته آهو ساڳيو شهزادو ان ڪان پوءِ گجرات کان اتر طرف اجين ڏانهن وڌيو، ۽ هُن اهو قدم، گنگا جي ماٿريءَ ڏانهن ڊيميٽريس طرفان رواني ڪيل ٻيءَ سهم جي اڳواڻ، مينئنڊر، سان وچي ملڻ ۽ ان کان پوءِ گڏجي چندرگپت جي پراڻيءَ شهنشاهت کي پوريءَ طرح فتح ڪرڻ جي ڪم مڪمل ڪرڻ جي رٿا تي عمل ڪرڻ لاءِ کنيو هو. پر سمجهيو وڃي ٿو ته آنهيءَ رٿا کي جلدئي ترڪ ڪيو ويو، ۽ خيال آهي ته آئيپولو ڊوٽس، سنڌ ۽ ٻين ڏاکڻن صوبن جو انتظام پنهنجن فوجي وائيسرائن جي هٿن ۾ ڏيئي، آخر ۾ ٽئڪسيلا ڏانهن موٽي ويو(١٧).

ڊاڪٽر اي. ڪي. نارائڻ پنهنجي هڪ تازي ڪتاب ”دي انڊو- گريڪس“ ۾ انهيءَ سڄيءَ شهادت جي مڪمل جاچنا ڪئي آهي، جنهن تي سر وليم ٽارن سنڌو ماٿريءَ جي ڏاکڻي علائقي ۽ آسپاس وارن صوبن جي ٻئڪٽرين يونانين جي هٿان فتح ٿيڻ واري سڄي نظريي جو بنياد رکيو آهي، ۽ هو — گهٽ ۾ گهٽ هِن مصنف جي راءِ ۾ پوري اطمينان بخش طريقي سان — ثابت ڪري ٿو ته آنهيءَ جو سڄو دارومدار اڃا به اِسترابو جي طرفان ڏنل حوالي واري آئيپولو ڊورس جي اختياريءَ تي آهي، جيڪو 'پارٿيڪا' جو مصنف هو؛ ڊاڪٽر نارائن اهو به ثابت ڪيو آهي ته اِسترابو

خود ائپولو ڊورس جي ڪن خاص بيانن کي ناقابل اعتماد سمجھندو هو(١٨).

هو مزيد پنهنجي تحقيق ۾ ثابت ڪري ٿو تہ مهاڀارت واري سؤوير ملڪ جي ڏتامتر نالي واري شهر کي يوناني حڪمران ڊيميٽريس سان ڳنڍڻ لاءِ ڪو معقول سبب ڪونهي؛ آهو تہ يوناني حڪمران (يَوانہ ڌِپہ) جو، جنهن جو انهيءَ تحرير ۾ حوالو ڏنل آهي، نالو بہ ڪونہ هو، بلڪ آهو سؤوير لوڪن جي بادشاهہ سُمترا جو هڪ خطاب هو. وري، ناسڪ واريءَ ڪتبي ۾ ذڪر ڪيل شهر، ڌِتامتيءَ، لاءِ چيو ويو آهي تہ اهو اتر طرف واقع هو، حالانڪ سنڌ (سؤوير) هميشه کان قديم هندستان جي مغربي حصي ۾ واقع سمجهي ويئي آهي. ٻئي طرف، جيتريقدر ٽالميءَ واري شهر، ٽيئوفيلا، جو واسطو آهي، تہ ان لاءِ اهڙي ڪابہ شهادت موجود ڪانهي تہ ڊيميٽريس جي زال يا ماءُ جو ڪو اهڙو نالو هو، ۽ اها ڳالهہ بہ، تہ اِنهيءَ فرضي فتح کان ڪي بہ صديون پوءِ واري دور ۾ ٻڙوچ ۾ ائپولوڊوٽس جا سڪا ڪاروباري ڏي وٺ ۾ هلي رهيا هئا، هن ڳالهہ جي ثابتي ناهي تہ آئپولوڊوٽس ڪنهن وقت آتي بادشاهي ڪئي هئي. اِنهيءَ ڳالهہ جي اهميت گهٽو ڪري اِها ٿي سگهي تہ انهن سڪن کيٰ وڏي قدر جي نگاهہ سان ڏٺو ويندو هو ــــ جهڙيءَ طرح آسٽريا جي ارڙهين صديءَ واريءَ راڻي ميريا ٿيريسا جي سڪن کي ويهين صديءَ جي آئبيسينيا ۾ اڄ بہ قدر جي نگاهہ سان ڏٺو وڃي ٿو ــــ ۽ انهن سڪن جو هڪ واپاري شهر ۾ تجارتي سرگرمين ۽ ڏي وٺ جي دوران اچي پهچڻ بلڪل امڪاني امر آهي. ان کان سواءِ، نارائڻ پڌائي ٿو تہ ائپولوڊوٽس جي سڪن جا مهاراشٽر ۽ اُجين (١٩) جي سَڪہ قبيلي جي نائب حڪمرانن طرفان نقل ــــ ويندي انهن تي آڪريل يوناني لفظن تائين ــــ ڪرايا ويا هئا.

ٻئي طرف، ڊيميٽريس، اپولو ڊوٽس يا ٻئڪٽريا جي ٻئي ڪنهن به يوناني حڪمران جا ڪي به سڪا سنڌ يا گجرات ۾ نه لڌا ويا آهن. اهي سڪا جنهن انتهائي ڏاکڻي علائقي ۾ لڌا ويا آهن، سو پنجاب جي ڊيري غازي خان ضلعي ۾ واقع آسرڪوٽ آهي. جيئن ته انهن هندي-يوناني حڪمرانن جي سوجودگيءَ ۽ وجود متعلق سڪن جي شهادت کان سواءِ اسان وٽ ٻي ڪا خاص ثابتي ڪانهي، انهيءَ ڪري ائين پيو معلوم ٿئي ته انهن جي بادشاهين جي پکيڙ جي اندازن جو سڄو دارومدار انهن جي سڪن جي ذخيرن ملڻ وارن هنڌن تي رکيو ويو هوندو. سنڌ ۽ گجرات جي سمورن علائقن مان جيئن ته اهڙا سڪا ڪٿي به دستياب نه ٿيا آهن، ان ڪري انهن شين جي عدم موجودگي جيتوڻيڪ پنهنجي ليکي قطعي ۽ فيصلہ ڪن ثابتي ڪانهي، اپولو ڊوٽس جي انهن بيانن ۾ شڪ ظاهر ڪرڻ جو سٺو سبب مهيا ڪري ٿي ته انهن ملڪن کي ٻئڪٽريا وارن يونانين ڪو سچ پچ فتح ڪيو به هو(٢٠).

نارائڻ هيءَ به دليل ڏئي ٿو ته جسٽن طرفان جنهن ڊيميٽريس جو ”هندستانين جي بادشاهہ“ طور ذڪر ڪيو ويو آهي، ۽ جنهن ٻئڪٽريا ۾ يوڪريٽائيڊس سان جنگ ڪئي هئي (۽ جنهن کي، انهيءَ ڪري ڏارن واري سنڌ جي فاتح طور شناخت ڪرڻ گهرجي)، سو يوٿيڊيمس جو پٽ ڊيميٽريس نہ، بلڪ وڌيڪ امڪاني طور اينٽي ماڪس پهرئين جو پٽ هو، ۽ اهڙيءَ طرح هو هڪ ٻئي شاهي گهراڻي جو فرد هو، جنهن انهيءَ زماني کان ويهہ سال پوءِ حڪومت ڪئي هئي. نارائڻ اها راءِ پيش ڪري ٿو ته مينئنڊر انهيءَ ٻئي ڊيميٽريس جو پٽ هو، جنهن شايد گنڌارا جي هڪ حصي کي فتح ڪرڻ کان پوءِ پنهنجي لاءِ هندستانين جي بادشاهہ جو خطاب اختيار ڪيو هو — هن جو سڪو ٽي سيني کان وڌيڪ پراڻو سڪو هو،

جنهن تي هڪ ئي وقت ڪروشتي ۽ يوناني ٻولين ۾ لفظ اڪريل هئا — ۽ اپولوڊوٽس مينانڊر جو ننڍو پٽ هو.

مينانڊر جي حڪومت ۽ فتوحات جي وسعت بابت هيٺين ٻن سينني ڳالهين ڪان وڌيڪ سڄي ثابتي موجود آهي. هن جي سڪن جي ڪافي ذخيرن جي دستياب ٿيڻ جي آڌار تي، ائين پيو معلوم ٿئي ته پاروپاميسادائي (ڪابل ماٿري) ۽ گنڌارا هن جي بادشاهيءَ ۾ شامل هئا، جيڪي هن جي پيشروئن فتح ڪيا هئا؛ انهن فتوحات ۾ اتر آپرندو آرڪوسيا ڪان وينديءَ سنڌو نديءَ تائين، هزارا ۽ سوات ماٿريءَ جا پٽ شامل هئا. معلوم ٿئي ٿو ته آخري ناليءَ واري علائقي تي هن جي پاران هڪ هندستاني راڄا، وڪرماتر، حڪومت هلائيندو هو(٢٢).

اتر هندستان جي ”وچينءَ بادشاهيءَ“ تي مينانڊر جي ڪاه جو هندستان جي گهٽ ئي همعصر ليکڪن ذڪر ڪيو آهي. ”يگ پران“ مطابق يونانين، پنڪلا ۽ متورا جي حاڪمن سان گڏجي، انهيءَ ڪاه ۾ حصو ورتو هو؛ هنن پاٽلي پتر تائين پيشقدمي ڪئي ۽ ان کي ناس ڪيو، پر پوءِ هو پاڻ ۾ وڙهي پيا، ۽ ٻڌايو ويو آهي ته ڇتيءَ جنگ ڪان پوءِ ”يوناني ’مڌيه ديس‘ ۾ رهي نه سگهيا“. پتنجلي پنهنجي ڪتاب ”مهاڀاسيه“ ۾، جيڪو انهن واقعن ڪان ڪو گهڻو پوءِ نه لکيو ويو هو، اتفاقي طور گرامر جي مثالن ۾ اهڙين ٻن جاين جو ذڪر ڪري ٿو، جن تي يونانين پنهنجي مهم جي دوران گهيرو ڪيو هو. ڪاليداس چوي ٿو ته انهن کي پشيامتر جي پوٽي انهيءَ وقت شڪست ڏني، جڏهن هو پاڻ اڃا راڄ سنگهاسن تي براجمان هو(٢٣).

نارائڻ هن ڳالهه جي نشاندهي ڪري ٿو ته مينانڊر جا سڪا راوي درياه جي اپرندي پاسي واري علائقي ۾ عام طور

تي دستياب ڪين ٿيا آهن، جيتوڻيڪ هن جا ۽ ڪن ٻين يوناني حڪمرانن جا ڪي ايڪڙ ٻيڪڙ سڪا گنگانديءَ جي ماٿريءَ ۾ به ڏٺا ويا آهن. انهن سڪن جي موجودگيءَ مان سندن پيسن جي مقبوليت، ۽ نه انهن جي بادشاهيءَ جي سرحدن جي وسعت، جو اندازو ڪري سگهجي ٿو. ٽارن فقط هڪ سڪي جي لپي پوڻ جي زور تي اهو اندازو ڪري ورتو ته سٽرٽورا مينئنڊر جي بادشاهيءَ جو هڪ حصو هو. پر نارائڻ ڪي پنڪلا، تريگارتا ۽ راجنيا نالن وارن قبيلن جي سڪن ۾، جيڪي انهيءَ پسگردائيءَ وارن علائقن تي قابض هئا ــ اهڙا سڪا، جن تي ڪوبه يوناني اثر نظر نه ٿو اچي ــ انهن قبيلن جي طاقتور ۽ خودمختيار هئڻ جي يقين ڪرڻ لاءِ وڌيڪ پروسي جهڙا بلڪ خاطريءَ وارا بنياد ملن ٿا (٢٤).

ٽارن پڻ اها راءِ پيش ڪري ٿو ته مينئنڊر شايد پنهنجي بادشاهي يوڪريٽائيڊس جي گوشه نشيني اختيار ڪرڻ ۽ قتل ٿيڻ کان پوءِ، جنهن بئڪٽريا تي قبضو ڪيو هو ۽ جيڪو پوءِ گنڌارا تي به ڪاهي آيو هو، شايد سنڌ تائين وڌائي آيو هجي. پر اها سڄي ڳالهه هڪ اندازي کان وڌيڪ نظر نٿي اچي.

اهڙيءَ طرح اسين هن نتيجي ڪڍڻ لاءِ مجبور ٿيون ٿا ته انهيءَ صديءَ دوران، جڏهن بئڪٽريائي يونانين جو گنڌارا ۾ هندستان جي سرزمين تي قدم ڄميل هو، سنڌ گهٽو ڪري انهن جي اثرانتي قبضي هيٺ ڪانه آيل هئي. اپولوڊورس جي بيانن جو، جيڪڏهن اهي بلڪل بي بنياد ناهن، واسطو شايد ڪنهن عارضي ڪاهه يا اهڙي حملي سان هجي، جهڙو مينئنڊر بظاهر ڪن هندستاني اتحادين سان پاٽلي پتر جي خلاف ڪيو هو. آها مهر پڌ ڌرم جي معتقدن جي هڪ علائقي مان هڪ برهمڻ غاصب جي خلاف سر ڪڍي ويٺي هئي. پر سنڌ ۾، موريا گهراڻي جي سلطنت جي زوال سبب، اتان جي حڪومت

جي خلاف ڪو وڏو انقلاب يا بُڌ عقيدي جي خلاف ڪو رد عمل رونما ڪونہ ٿيو هوندو؛ پر فقط سابق گورنرن طرفان، جيڪي گهڻو ڪري سؤوير قبيلي جا سردار هئا، پنهنجي لاءِ آزاديءَ ۽ خودمختياريءَ جي رتبي حاصل ڪرڻ جون ڪي ڪوششون ضرور عمل ۾ آيون هونديون.

نوٽ

(١) اسٽرابو، XV. ٢٠ ٥.

(٢) ايرين، V. ٢٧ . ڪوئينٽس ڏانهن منسوب ڪيل تقرير ۾ شايد فوجين طرفان اختيار ڪيل رويي جو صحيح بيان ٿيل آهي.

(٣) سر ڊبليو. ٽارن، "اليگزينڊر دي گريٽ"، جلد II، ص ٣-٣١٢، نوٽ — ٦. ڊيئوڊورس، XVIII، ٣٩، V-A. سمت هن راءِ جو هو ت، سنڌو ماٿريءَ جو علائقو پورس جي حصي ۾ اچڻ بدران، ٽڪسلا جي بادشاهہ جي حصي ۾ آيو هوندو. "آرلي هسٽري آف انڊيا"— ڇهون ڇاپو، ص ١٠٨- نوٽ.

(٤) پلوٽارچ "لائيوز"، ترجمو لينگ هارن، ١٨٧٥ع جو ڇاپو، ص ٥٠٧: ڪرٽيئس، IX. ٢؛ ڊيئوڊورس، XCIII.

(٥) "ڪئمبرج هسٽري آف انڊيا"، ج I، صفحا ٢-٤٧١.

(٦) ڊيئوڊورس، XIX، ١٤، ٨. سي. ايف. ٽارن، "اليگزينڊر"، II، ص ٣١٠.

(٧) جسٽن، "هسٽوريئو فلپيڪائي" XV-٤.

(٨) "ڪئمبرج هسٽري آف انڊيا"، ١، صفحا ٢-٤٣١.

(٩) ٽارن "دي گريڪس اِن بئڪٽريا اينڊ انڊيا"، ص ١٠٠ ۽ نوٽ ٤.

(١٠) مثال طور سين-ٽو، اي-تيئن، پي-او-چيهہ-لٽو، ۽ پي-تو-شيهہ-لٽو ۾؛ بحوالہ ٽي-واٽرس، "آن يوئان چوانگ"،

ج II، ص ٢٥٢، ٢٥٨، سي. اين. "ڪئمبرج هسٽري آف انڊيا"، I، ص ٥٠١.

(١١) "ڪئمبرج هسٽري آف انڊيا"، I، صفحا ٤٤٢، ٤١٢.

(١٢) اسٽرابو. XI، ١١،١٠٠.

(١٣) "پيريپلس آف دي ايري ٿريئين سي"، ٤٧.

(١٤) ڊبليو. ٽارن، "دي گريڪس اِن بئڪٽريا ائنڊ انڊيا"، ص ١٥٢، ۽ نوٽ-٣، ص ١٧٤، نوٽ-٣، صفحا ٧-١٧٥.

(A-١٤) ٽارن، حوالو ڏنل ڪتاب صفحا ٢-١٤١.

(١٥) ٽارن، حوالو ڏنل ڪتاب، جا صفحا ٢-١٧١.

(١٦) ٽارن ص١٤٢، پتنجلي جي "مها ڀاسيہ" ۽ ڪرساديشور جي "ويا ڪئہ" ۾، سؤوير ديش ۾ دتاستري نالي هڪ شهر جو ذڪر آيل آهي (ڊي. آر. ڀنڊارڪر، "انڊين آئنٽي ڪئري" ۾، ١٩١١).

(١٧) ٽارن، صفحا ٥-١٦٢.

(١٨) اي. ڪي. نارائڻ، "دي انڊو-گريڪس" (او. يو. پي. ١٩٥٧ع) ص ٣٥.

(١٩) نارائڻ، حوالو ڏنل ڪتاب، صفحا ٤٢-٣٩، ٦٨.

(٢٠) نارائڻ، صفحا ٩٢، ١٢٥.

(٢١) نارائڻ، صفحا ١٢٢، ١٨١.

(٢٢) نارائڻ، ص ٧٨.

(٢٣) نارائڻ جي راءِ موجب، هن باري ۾ ڪو ٿوروئي شڪ ٿي سگهي ٿو، تہ انهيءَ مهم جي قيادت مينئنڊر ڪئي هئي، جنهن سيني يوناني بادشاهن ۾ اڪيلي سر هندستان ۾ هڪ عظيم فاتح جي حيثيت ۾ پنهنجو نالو ڇڏيو. مسٽر امرينڊراناٿ لهريءَ جو اهو نظريو تہ آهي ڪاهہ ڊيميٽريس

انهيءَ وقت ڪئي هئي، جڏهن سال ۱۸۴ ق ۰م ۾ ڪمزور بادشاهه برهادرٿ سوريا اڇا پاٽلي پتر جي تخت تي موجود هو، پين ڳالهين کان علاوه، ڪاليداس جي شهادت کي رد ڪري ٿو، چو ته اهو خيال پيش نه ڪيو ويو آهي ته اها ”فتح“ هڪ ڪامياب مختصر چڙهائيءَ کان وڌيڪ هئي. (”انڊين هسٽاريڪل ڪوارٽرلي“ XXXIII نمبر ۱ مارچ ۱۹۵۷ع، ص ۴۰، سي. ايف. نارائڻ، صفحا ۳-۸۲)۰

(۲۴) نارائڻ، صفحا ۸۸، ۹۱۰

سنڌ ستين ۽ پارٿين لوڪن جي هٿ هيٺ

سال ۱٦۰ ق.م کان اڳي، منگوليا کان ڌڪي ڪڍيل مرڪزي ايشيائي قبيلي جي هڪ وڏي غول جي الهندي طرف ڏانهن لڏپلاڻ، سنڌو ماٿريءَ جي اتر ۽ اولهه ۾ واقع ملڪن ۾ هڪٻئي جي پٺيان زبردست اٿل پٿل آندي، جنهن جي نتيجي ۾ يونانين جي قائم ڪيل بادشاهين جو خاتمو اچي ويو ۽ خود سنڌو ماٿريءَ ۾ نين حڪمران قومن جو وجود عمل ۾ آيو.

انهن لڏپلاڻن جي انتهائي اوائلي منزلن بابت شهادت چيني واقع نگارن ۽ صحيفه نويسن وٽان حاصل ٿئي ٿي ۽ ان جو بنياد انهيءَ دؤر جي سرڪاري رڪارڊن تي رکيل آهي؛ پوئين زماني ۾ ٿيل لڏپلاڻ لاءِ اسين جزوي طور قديم ليکڪن، ۽ ڪجهه قدر سڪن جي شهادت ۽ ڪتبن تي دارومدار رکون ٿا. سنڌ ۾ انهيءَ دؤر جي سڪن يا ڪتبن جي دريافتن جي اڄ ڏينهن تائين غيرموجودگي، هن ملڪ ۾ رونما ٿيل واقعن بابت اسان جي ڄاڻ ۾ مسيح کان هڪ صدي بعد جي اڌ تائين هڪ خال ڇڏي ٿي- اُن وقت تائين جڏهن اُن جي ٿڌهوڪين حالتن جو قديم زماني جي هڪ ليکڪ طرفان ذڪر ڪيو ويو آهي. اهڙيءَ طرح موريا گهراڻي جي زوال کان پوءِ سنڌ جنهن گمناميءَ جي پردي پٺيان هلي ويئي، ۽ جڏهن بالائي پنجاب ۾ يوناني بادشاهتون اڃا خوب وڌي ويجهي رهيون هيون، تنهن جو سلسلو اڃا به وڌيڪ ڏيڍ صديءَ تائين وڌي ويو، جنهن عرصي ۾ يوناني طاقت جو زوال رونما ٿيو ۽ انهن جي جاءِ

تي سندن فاتحن جي طاقت کي عروج حاصل ٿيو. اسين فقط کن ٻين هنڌن تي پيدا ٿيل حالات جي مطالعي مان، ۽ آن مان کي نتيجا اخذ کري، اندازو لڳائي سگهون ٿا تہ سنڌ ۾ آهي حالتون کيئن پيدا ٿيون، جيئن آهي اسان کي سن ٥٠ع ڌاري نظر اچن ٿيون.

سن ١٣٩ ق. م کان ٿورو ئي وقت پوءِ، سڪارائولي ۽ ايسياني نالي کي سٿين قبيلا، جيکي گهڻي زماني کان وٺي جيحون درياءَ (١) جي ڪنارن تي آباد رهندا آيا هئا، يُوچيهہ نالي هڪ وڏيڪ طاقتور قبيلي جي دٻاءَ هيٺ اچي، پنهنجو قديم وطن ڇڏي، بئڪٽريا طرف وڌيا. هنن انهيءَ ملڪ جو ڪجهہ حصو يوڪريڊائيٽس جي پونيرن کان کسي ورتو، پر معلوم ٿئي ٿو تہ هنن جو اهو قبضو عارضي هو، ۽ انهن جو وڏو تعداد آتان کان وري الهندي طرف ڌوڪيندو، اڳتي وڌندو ويو، جتي هنن جو پارٿين لوڪن سان ٽڪراءُ ٿيو، جيکي آنهيءَ وقت ايرندي ايران جا مالڪ هئا. ان کان پوءِ هڪ طويل جدوجهد شروع ٿي، جنهن ۾ سٿين لوڪن کي سندن همنسل ساٿين کان مدد حاصل ٿي، جيکي انهن کان چار صديون اڳي ڪنهن هنڌان لڏي اچي سيستان ۾ آباد ٿيا هئا. انهن جي مقابلي ۾ نہ تہ فرئاٽس ثاني، ۽ نہ آرتابانس پهرئين جي ڪا دال ڳري سگهي؛ پر پوءِ انهن کي عظيم مٿريڊيٽس ٻئي جي ڏينهن ۾ يا تہ ماري مڃايو ويو، يا انهن کي سيستان مان لوڏي ٻاهر ڪڍيو ويو. جيڪڏهن استرابو جي ڳالهہ تي يقين ڪجي تہ قصو هيءُ ٿو وڃي ٿيهي تہ مٿريڊيٽس ٻئي خود انهن قبيلن جي ملڪ ۾ اندر پهچي، اتي وڃي انهن سان جنگيون ڪيون، جتان اهي اصل ۾ آيا هئا (٢). پر جيڪڏهن پارٿي لوڪن سڄي بئڪٽريا يا ان جو ڪو حصو سٿين لوڪن کان سچ پچ واپس فتح ڪيو، تہ هنن جي ان ڪاميابيءَ ٿوري ئي

عرصي تائين جٽاءَ ڪيو، چاڪاڻ ته سن ١٠٠ ق. م. ڌاري انهيءَ سڄي ملڪ تي "يوچي" (٣) لوڪ ڇانئجي ويا. معلوم ٿئي ٿو ته انهن "يوچي" لوڪن بئڪٽريا وارن کي شڪست ڏني هئي، يا ممڪن آهي ته هنن پنهنجي انهن يوناني آقائن کي ويهارو سال اڳي اتان ڀڄائي ڪڍيو هو؛ پر پوءِ هو پاڻ مطمئن ٿي آڪسس جي اتر واري علائقي ۾ رهي پيا هئا، ۽ بئڪٽريا جي ننڍن ننڍن سردارن کي ملڪ جي انتظام هلائڻ ۽ سندن ڏن ڀرڻ لاءِ آزاد ڇڏي ڏنو هئائون. ان ڪان پوءِ وري خود "يوچي" لوڪن جو وارو آيو، ۽ هنن کي "وو-سن" جي بادشاهه، هُوڻ لوڪن جي مدد سان حملو ڪري، آڪسس درياءَ جي ٻئي ڪپ وازي علائقي ڏانهن ڀڄائي ڪڍيو؛ جن پوءِ سڄي بئڪٽريا تي قبضو ڄمايو ۽ ملڪ کي پنهنجن پنهنجن مکيه قبيلن ۾ تقسيم ڪري ڇڏيو.

چيني وقائع نگارن جي مطابق، سٿين لوڪن جي "سائي"، يا "ساڪ"، نالي هڪ قبيلي، جنهن کي "يوچي" لوڪن جي ڪنهن اوائلي حملي جي نتيجي ۾ جيحون درياءَ جي پرئين ڪپ واري ملڪ کان ڀڄڻو پيو هو، تنهن الهندي رخ ۾ ڀڄڻ بدران (جنهن رخ ۾ سڪارائلي ۽ ايسياني قبيلن ڀاڄ ڪاڌي هئي، جيئن هن ڪان اڳي ذڪر اچي چڪو آهي)، ڏکڻ جو رخ اختيار ڪيو، ۽ انهن جو بادشاهه "ڪي پين" جو حڪمران بڻيو، جيڪو گهڻو ڪري گلگت يا اتر الهندي ڪشمير سان نسبت رکي ٿو. وچ ۾ حائل علائقي جون دشوازيون اڻاهه آهن، ۽ راڀسن هن راءِ جو هو ته ساڪ قوم جا گهڻا ماڻهو پنهنجي بادشاهه سان گڏجي ڪي پين تائين نه اچي سگهيا هوندا. پر ڊاڪٽر نارائڻ، چيني ليکڪن جي تحريرن جي متعلق ٿُڪرن جي ڀيهر جاچنا ڪرڻ ڪان پوءِ، پڪيءَ راءِ جو آهي ته اِها "سائي" لوڪن

جي قبائلي لڏ پلاڻ هئي، جنهن جو سلسلو ڪافي وقت تائين هلندو رهيو؛ ۽ هو هن ڳالهه تي زور ڏئي ٿو ته، هيءَ ئي اُها قوم هئي، جنهن اتر کان داخل ٿي، هندستان ۾ پهرين ساڪ بادشاهي قائم ڪئي (٥).

عام طرح، هن ڳالهه تي يقين ڪيو ويو آهي ته سيستان جي سٿين لوڪن کي، سٽريڊيٽس اعظم جي بادشاهيءَ دوران شڪست ڏيئي اُپرندي طرف پڇايو ويو، ۽ هنن پاڻ لاءِ ممڪن ڪليل آسان راهه اختيار ڪري قنڌار ۽ بولان يا مولا لڪن جي رستي کان سنڌو نديءَ جي ڏاکڻيءَ ماڙيءَ ڏانهن لڏڻ شروع ڪيو، ۽ آڀيريا يا اُتر سنڌ تي قبضو ڪري، پاتلين ۽ نيٺ ڪڇ ۽ ڪاٺياواڙ تي پنهنجو تسلط ۽ اختيار قائم ڪيو. ان کان پوءِ يوناني جاگرافيدانن وٽ اُهو سڄو ملڪ انڊو-سٿيا جي نالي سان ۽ هندستاني ادب ۾ ساڪ-دِوِپ (ساڪ لوڪن جو درياهي ملڪ) جي نالي سان مشهور ٿيو.

ڊاڪٽر نارائڻ جي هن اصرار تي، ته "ساڪ" نالو سٿين لوڪن جي فقط هڪ قبيلي، "سائيي" سان واسطو رکي ٿو، ٿيءَ ڳالهه ذهن ۾ رکڻ گهرجي ته دارا هائسٽاپس جي زماني کان وٺي اِهو نالو مجموعي طور سٿين لوڪن جي متعلق استعمال ٿيندو رهيو هو، جيتوڻيڪ ڪنهن خاص ضرورت وقت (٧)، اِنهيءَ نالي سان هڪ نه پيو امتيازي فقرو به ڳنڍيو ويندو هو. اِهڙيءَ طرح، دارا جي قبر تي لڳل ڪتبي جي مطابق، هن جي سلطنت ۾ جيڪي ملڪ هئا، تن ۾ به ساڪ صوبا ــــ ساڪ هئوماورگ ۽ ساڪ تگار کنڊ ــــ پڻ شامل هئا. ڊاڪٽر ٿامس جي انهيءَ راءِ جي مخالفت ڪئي ويئي آهي ته پوئين نالي واري صوبي کي هيلمند درياءَ واريءَ ماڙيءَ جي انهيءَ پاڳي سان شناخت ڪرڻ گهرجي، جنهن ۾ سٿين لوڪ دارا جي بادشاهيءَ کان گهڻو اڳي آباد هئا، پر گهٽ ۾ گهٽ

هيءَ حقيقت آهي تہ اِهوئي علائقو هو، جيڪو قبل مسيح کان ۾ صديون اڳي(٨) واري دور جي پچاڙيءَ ڌاري ساڪستان جي نالي سان مشهور ٿيو، جڏهن سيٿين لوڪن جو وڏو تعداد اتي وچي وارد ٿيو هو. هيءَ ڳالهہ ياد رکڻ گهرجي تہ سيٿين لوڪن جي هڪ مشهور ۽ معروف قبيلي تي، جيڪو ”يوچي“ جي دياءَ کان اولهہ طرف ڀڳو هو، ”ساڪرائُسلي“ نالو پيل هو.

هندستان ۾ ايران وَانگر ساڪ نالو عام طور سيٿين لوڪن تي مجموعي طور پيل هو، ۽ نہ انهن مان ڪن تي، جيڪي فقط ”سِيائي“ قبيلي سان وابسته هئا. اِسان کي خاطري هئڻ گهرجي تہ هندستانين ساڪ-دو ۾ نالو سنڌو نديءَ جي هيٺين حصي واري ملڪ کي ڏنو هو، ڇاڪاڻ تہ آهو ملڪ آنهن سيٿين لوڪن جي قبيلن آباد ڪيو هو-جيڪي گهڻو ڪري ساڪستان کان آتي پهتا هئا.

پر هندستان جي پهرين ساڪ بادشاهي، جنهن جي متعلق اسان وٽ سِڪن ۽ ڪتبن جي صورت ۾ پڪي ثابتي موجود آهي، آها هئي، جنهن جو بنياد آنهن جي اڳواڻ ”ميئوز“، يونانيُ بادشاهين جا ڪجهہ علائقا فتح ڪري، آتر الهندي پنجاب ۾ قائم ڪيو هو.

هُن جي نالي وارن لڏل سِڪن ۾، جيڪي يوناني حڪمرانن جي سِڪن جو قريبي نقل هئا، ڪيترن ئي قسمن جا مختلف شڪل ۽ صورت وارا سڪا شامل هئا، آنهن ۾ اڀولو ڊوٽس جا مخصوص چورسا سِڪا بہ شامل هئا، جنهن کي گهڻي زماني تائين هندستان جي نسبت سان آنهيءَ نالي وارو پهريون يوناني شهزادو، ۽ ميننڊر جو همعصر سمجهيو ويندو هو. پر انهن يوناني نمونن جي سِڪن تان نقل ڪيل ”ميئوز“ جي سڪن ۾ هڪ اهڙو سڪو بہ لڌو ويو آهي،

جنهن جي مٿان ائپولو ڊوٽس جي مهر هڻيَل ويئي آهي، جنهن مان عارضي طور يوناني اقتدار جي بحال ٿيڻ جي نشاندهي ٿئي ٿي، ۽ نارائڻ جي هن راءِ جي يقيني طور حمايت ٿئي ٿي ته انهيءَ نالي وارو فقط هڪ يوناني بادشاهه ٿي گذريو آهي، ۽ نه ٻه، ۽ انهيءَ بادشاهه مينئنڊر جي وفات کان ڪجهه سال بعد ۾ حڪومت ڪرڻ شروع ڪئي هئي(٩).

اها ڳالهه اسان کي ٻن لاڳاپيل مسئلن تي آڻي بيهاري ٿي. هڪ ته ”ميئوز“ طرفان گنڌارا کي فتح ڪرڻ ۽ ان تي حڪومت ڪرڻ جو سال ڪهڙو مقرر ڪجي، ۽ ٻيو ته هو هندستان ۾ ڪهڙي ملڪ کان ۽ ڪهڙي رستي کان داخل ٿيو هو؟ انهن ٻن سوالن منجهان پهرئين پوئين سوال جو حل ڪرڻ وڌيڪ آسان آهي.

راپسن ۽ ٽارن جو نظريو اهو هو ته ”ميئوز“ انهن ستين لوڪن منجهان هو، جيڪي سيستان کان لڏي آتر سنڌ ۾ آيا هئا ۽ هن سنڌو ماٿريءَ جي وچان آتر واري رخ ۾ پيشقدمي ڪئي. ٽارن طرفان ته ”ميئوز“ جي هڪ اهڙي سڪي جي آڌار تي، جنهن ۾ پوسيڊان کي درياهه جي ديوتا تي غالب ايندي ڏيکاريو ويو آهي، اهو رايو ڏنو ويو ته انهيءَ مهم جي دوران سنڌ ونديءَ تي وڙهيل دريائي جنگ فيصلڪن ثابت ٿي هوندي. پر جيئن ته آهائي شبيهه آنٽي ماڪس ٿيئوز جي هڪ سڪي تي به موجود آهي، انڪري ممڪن آهي ته ”ميئوز“ طرفان اختيار ڪيل ٻين يوناني شبيهن ۽ علامتن وانگر، هن کي به ڪا خاص اهميت نه هجي(١٠). ڊاڪٽر لوهوزين ڊي ليوو طرفان هيءَ دليل پيش ڪيو ويو آهي ته جيتوڻيڪ ”ميئوز“ نالو ستين قوم وارن جو آهي، ان هوندي به ممڪن آهي ته آهو پادشاهه پارٿين نسل جو هجي؛ هن جو خيال آهي ته هن جا سڪا رانجيوبالا جي مشهور و معروف ساڪ حڪمرانن جي سڪن

بدران (جيڪي اسٽريٽو پهرئين ۾ ڏني (١١) جي سڪن تان نقل ڪيل هئا)، مشرقي پارٿيا جي همعصر حڪمرانن جي ضربخانن ۾ ٺهيل سڪن سان وڌيڪ مشابهت ۾ قربت رکن ٿا، جيڪي دراصل گنڌارا جي يوناني جي ڊاليل سڪن جي نمونن تي ٺهيل هئا. ”ميئوز“ پنهنجن پوين سالن وارن سڪن ۾ پاڻ کي ”بادشاهن جو وڏو بادشاه“ سڏي ٿو، جيڪو بلڪل واضح طور هخامنشي گهراڻي وارن کان ورثي ۾ آيل پارٿي خطاب هو، ۽ اها ڳالهه شايد هن خيال کي تقويت ڏئي ٿي ته جيڪڏهن هو واقعي پارٿي نسل جو نه هو، ته هو آنهن سٿين لوڪن منجهان هڪ ضرور هو، جيڪي سيستان ۾ رهندي، پارٿيا وارن جا محڪوم هئا.

اهو ساڳيو خطاب سن ٨٨ ق-م ۾ مٿريڊيٽس ثاني جي وفات کان پوءِ، اپرندي ايران ۾ وونونس به استعمال ڪيو هو، جيڪو شايد آرڪوسيا ۾، ۽ ممڪن آهي ته سيستان ۾ پڻ، هن جو ڪڏهن وائيسراءِ رهيو هو، ۽ جيڪو شايد لڏي آيل سٿين لوڪن کي ابتدا ۾ شڪست ڏيئي، ڪانئن مٿريڊيٽس ثاني جي آڻ مڃائڻ لاءِ ذميدار هو. گهٽو پوءِ جڏهن هن پاڻ خودمختيار حيثيت حاصل ڪئي هئي، تڏهن هو ڪافي پوڙهو ٿي ويل هو، جيئن سندس سڪن تي آڪريل هُن جي مٿي ۽ مُنهن جي شڪل مان اندازو ڪجي ٿو. ۽ هن سان گڏ سندس ڀائرن مان ڪن سڪن تي اسپاليرائيسز ۽ ڪن تي اسپاليرس پڻ نظر اچن ٿا. تي سگهي ٿو ته ميئوز ”بادشاهن جي وڏي بادشاه“ جو خطاب وونونس جي مرڻ کان پوءِ اختيار ڪيو هجي، حالانڪ اسپاليرائيسز، جيڪو پنهنجي علائقي ۾ وونونس جو جانشين ۽ وارث هو، قدرتي طور ساڳيو ئي خطاب استعمال ڪندو هو. آخر ۾ اسان کي هن حقيقت جي اهميت تي غور ڪرڻو آهي ته ”آزس-پهريون“ جيڪو

اسپاليرائيسز جو پٽ يا ڀائٽيو هو، 'ميئوز جي مرڻ کان پوءِ ٽئڪسلا ۾ سندس تخت تي ويٺو هو.

هن ڳالهه جي سڀ کان وڏيڪ سڌي سادي سمجهاڻي اها نظر ايندي ته ميئوز کي مشرقي ايران جي پارٿين وائيسراءِ وونونس هٿان سيٿين لوڪن جي وڏي تعداد سان سيستان مان نيڪالي ملي هئي؛ ۽ هو ڀٽڪندو رُلندو، سنڌو ماٿريءَ ۾ اچي نڪتو، ۽ ڪجهه وقت کان پوءِ گنڌارا جي يوناني بادشاهيءَ جي ڪجهه حصي تي قبضي ڄمائڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو، انهيءَ وچ ۾ وونونس پنهنجي سابق گورنري رياست ۾ آزاد ۽ خود مختيار بڻجي ويو هو؛ ان کان پوءِ بنهي ڄڻن پنهنجن پنهنجن علائقن جي حڪمرانن جي حيثيت ۾ پارٿي لوڪن جو شاهي خطاب غصب ڪري، پنهنجي لاءِ اختيار ڪيو، ۽ ميئوز جي مرڻ کان پوءِ، وونونس جو ڀائٽيو هن جي پويان هن جي تخت تي ويهڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو، ۽ اهڙيءَ طرح هو مشرقي پارٿيا جي "حقدار" گهراڻي لاءِ سندن اوائلي فتح ڪيل علائقا واپس وٺڻ ۾ ڪامياب ٿيو(١٢).

ڊاڪٽر نارائڻ، جيڪو "ميئوز" جي اِنهن سوانحي حالات متعلق پيش ڪيل اِنهيءَ نظريي کان اختلاف ڪري ٿو، سو البت سيٿين ۽ پارٿين لوڪن جي سيستان ۾ رلي ملي وڃڻ تي زور ڏيندي، هيءَ راءِ پيش ڪري ٿو ته اَهي گڏجي هڪ قوم بڻجي پيا، ۽ هندستان ۾ "پَهَلوا" جي نالي سان مشهور ٿيا، پر هو پاڻ کي بنهي نالن، "ساڪ" ۽ "پهلوا" سان سڏائيندا هئا ۽ اُنهن "آزس" پهرئين جي قيادت ۾ پهريائين "ميئوز" جي گنڌارا علائقي تي قبضو ڪري، پوءِ ڪابل ماٿريءَ ۽ بالائي آرڪوسيا کي پنهنجي تسلط هيٺ آندو، جنهن ايراضيءَ ۾ هو شايد ڪُرم ماٿريءَ جي رستي کان داخل ٿيا هئا — ۽ هِنَن هندستان ۾ يوناني قبضن کي آخري طور ائين ختم ڪري ڇڏيو(١٣).

نارائڻ جي راءِ آهي تہ "ميئوز" سيٿين قوم جي 'سائي' قبيلي جو بادشاھہ هو، جيڪو قبيلو، چيني مؤرخن جي چوڻ موجب، وچ ايشيا جي بالائي ايلي پٽ کان ڏاڪڻو رستو وٺي، ڪي پن پهتو-- جيڪو علائقو شايد اتر اولھہ ڪشمير هو. هو ٻڌائي ٿو تہ چيني مؤرخ هيءَ ڳالھہ ڪن ٿا تہ سنہ ٢٠١ ق-م چينائين فرغانہ ۾ "مي-ڪوئہ" نالي ڪنهن بادشاھہ تي حملو ڪيو هو، جيڪو علائقو انهيءَ "ڏاڪڻي رستي" جي ويجهڙائيءَ ۾ هوندو، ۽ هو انهيءَ ڳالھہ جي آڌار تي دليل ڏئي ٿو تہ نالي جي اها مشابهت ثابت ڪري ٿي تہ "ميئوز" ساڪہ قبيلي مان هو(١٤). هو انهيءَ ڳالھہ ڏانهن بہ اشارو ڪري ٿو تہ هن وقت تائين جيڪي 'ساڪہ' قبيلي وارن جا ڪتبا مليا آهن، تن مان سڀ کان وڏيڪ اوائلي ڪتبا هزاره ۽ گلگت ۾ دريافت ٿيا آهن، جتي اڻين سيجهڻ گهرجي تہ، اڳتي وڌي، انهن لوڪن، ٽڪسلا فتح ڪرڻ کان اول پنهنجي طاقت مضبوط ڪئي هوندي(١٥). هو هن ڳالھہ لاءِ ڪابہ سمجهاڻي نٿو ڏئي تہ 'ميئوز' پنهنجي لاءِ پارٿي لوڪن وارو خطاب "بادشاهن جو وڏو بادشاھہ" ڇو اختيار ڪيو، يا گنڌارا واري ساڪہ قبيلي جي بادشاهي آخر ۾ پهلوا قوم واري بادشاھہ "آزس" ڏانهن ڇو منتقل ٿي؟ پر انهن لاءِ سبب ڏيڻ ڪا مشڪل ڳالھہ ڪانهي، جيتوڻيڪ حقائق ۽ حالتون وڏيڪ پراڻي انهيءَ نظريي سان ٺهڪندڙيون نظر اچن ٿيون تہ "ميئوز" هندستان ۾ آيرندي ايران کان داخل ٿيو هو. هيءَ حقيقت بہ ڏيان لائق آهي تہ ٽامي جي تختيءَ تي اڪريل ڪتبي ۾، جنهن ۾ هڪ وڏي بادشاھہ 'موگا' جو ذڪر ڪيل آهي، ۽ جنهن کي "ميئوز" سان شناخت ڪيو وڃي ٿو، جيڪو مهينو اڪريل آهي، سو پارٿين مهينو آهي. انهيءَ ڪري راپسن هيءُ دليل پيش ڪري ٿو تہ جنهن سن جي ذريعي -سال ٧٨- ان جي زماني جو تعين ڪيو ويو آهي، سو بہ

شايد پارٿين سال هو، ۽ هن جي راءِ آهي ته هنن جو اهو سَنُ شايد سال ١٥٠ ق-م کان وٺي شمار ٿيڻ لڳو هو، جڏهن پارٿي لوڪن سيستان ۽ اپرندي ايران تي پنهنجي بادشاهي قائم ڪئي هئي. اهڙيءَ طرح "سيئوز" گنڌارا ۾ پنهنجي بادشاهي سال ٧٢ ق-م کان اڳ ۾ شروع ڪئي هوندي، جيڪا ڳالهه انهيءَ دور ۾ بعد واري زماني جي سِڪن مان ملندڙ ثابتين سان پوريءَ طرح ٺهڪي اچي ٿي(١٦). انهيءَ سن جي شروعات لاءِ نارائڻ به ساڳئي سال کي مقرر ڪري ٿو، پر جيئن ته هو "سيئوز" کي "مائُي" يا "ماڪ" سمجهي ٿو، انڪري هو انهيءَ سن جي شروعات لاءِ ٻيا رايا پيش ڪري ٿو — هو هن نظريي کي ترجيح ڏئي ٿو ته اهو "ياوانہ" سن هو، جيڪو هندستان جي وڏي کان وڏي يوناني بادشاهه مينئنڊر طرفان رائج ڪيو ويو هو، ۽ ان جي شروعات به هن جي بادشاهيءَ جي ابتدا کان شمار ڪئي وڃي ٿي، جنهن کان پوءِ اهو سن "سيئوز" پنهنجي لاءِ پڻ اختيار ڪيو، جڏهن هن هزاره ۽ سوات ماٿري فتح ڪئي، جيڪي هُن کان اڳي مينئنڊر جي بادشاهيءَ ۾ شامل علائقا هئا. هو "سيئوز" جي بادشاهيءَ جي ابتدا ١٠٠ کان ٧٥ سال قبل مسيح ۾ مقرر ڪري ٿو. نارائڻ انهيءَ سن لاءِ بعد جي شروعات متعلق "لوهئيزن ڊي ليئو" جي پيش ڪيل نظريي کي رد ڪري ٿو، ۽ اُن لاءِ هن وٽ معقول سبب آهن (١٧).

راپسن اندازو لڳايو آهي ته سنڌ کي انهيءَ زماني ۾، جڏهن ان تي سيستان کان آيل سٿين لوڪن قبضو ڪيو هو، آرڪوسيا جو وائيسراءِ پنهنجن علائقن جو هڪ حصو شمار ڪندو ٿي رهيو(١٨). هن ڳالهه جو يقيناً امڪان آهي ته وونونس، هڪ خود مختيار حڪمران بنجڻ تي، انهيءَ صوبي جي مٿان بالادستيءَ جي دعويٰ ڪئي هجي، خصوصاً جيڪڏهن

نارائڻ جو اهو نظريو قبول ڪجي ته اوپر ايران جا سٿين ۽ پارٿين لوڪ اهڙيءَ طرح سان هڪٻئي سان رليل مليل هئا، جو اهي مجموعي طور هڪ ئي قوم ـــ پهلوا ـــ بڻجي ويا هئا. آتر هندستان ۾ پڻ، جتي (نارائڻ جي نظريي مطابق) ساڪ لوڪ، جن ”ميئوز“ جي سرڪردگيءَ ۾ گنڌارا فتح ڪيو هو، هڪ الڳ قبيلو هئا، ۽ انهن جو پارٿيا سان ڪو اڳ جو واسطو ڪونه هو، ساڪ ”ميئوز“ جي نالي جيي هڪ پهلوا خود مختيار بادشاهه ”آزش“ جي نالي سان ردوبدل جي ڪري ساڪ لوڪن جي حڪمران طبقي جي اهميت ۽ درجي تي ڪوبه اثر ڪونه ٿيو هو. پهلوا گهراڻي جي گونڊو فرنس بادشاهه جي راڄ ۾ پٽيڪا ڪي، جيڪو ”ميئوز“ جي ڏينهن جي وائيسراءِ ليااڪا ڪسولڪا جو پٽ هو، وڏي وائيسراءِ جي عهدي تي فائز ڏٺو وڃي ٿو. انهيءَ دور ۾ متورا ساڪ قبيلي جي هڪ ٻئي وڏي وائيسراءِ، رانجوبولا، جي حڪومت هيٺ هو. اهي گورنر (يا وائيسراءِ) پنهنجا جدا سڪا پاڻ ٺهرائيندا هئا، ۽ هڪڙي فقط ”بادشاهه“ جي خطاب ڪان سواءِ، شاهي گهراڻي جون بيون سڀ رعايتون ۽ حق ماڻيندا هئا(۹ ۱).

پهرين صدي قبل مسيح جي دوران اتر ۽ اتر الهندي هندستان ۾ ساڪ لوڪن کي جيڪو تسلط حاصل هو، تنهن جو عڪس جين ڌرم وارن جي هڪ روايت سان ملي ٿو، جيڪا انهن جي آجين فتح ڪرڻ بابت آهي، ۽ ممڪن آهي ته انهيءَ روايت جو ڪو تاريخي بنياد هجي. چيو وڃي ٿو ته ڪالڪ درويش، آجين جي راجا، گردابيل جي هٿان بيعزت ٿي، ساڪ لوڪن جي ملڪ ڏانهن هليو ويو، ۽ اتان جي ڪن سردارن کي آجين جي بادشاهيءَ تي حملي ڪرڻ لاءِ آماده ڪيائين. هو انهيءَ گهراڻي کي شڪست ڏيڻ ۾ ڪامياب ٿيا، پر ڪجهه سال پوءِ، گردابيل جي پٽ، مشهور معروف، وڪرمادتيه، ساڪ لوڪن تي حملو ڪري، ڪين

مالوا سان تڙي ڪڍيو. وڪرمي سال انهيءَ فتح جي سال ٨٨ ق-م کان وٺي، شروع ٿيل چيو وڃي ٿو(٢٠).

هيءَ ڳالهه خاص طور قابل ذڪر آهي ته ڪالڪ، واضح طور ذڪر ڪري ٿو ته ساڪ لوڪن جي بادشاهه جو لقب "ساهنشاهي"، يعني "بادشاهن جو بادشاهه" هو، ۽ ائين چئي سگهجي ٿو ته اِهو واقعو "ميئوز" جي زماني ۾ ٿيو هوندو، ڇاڪاڻ ته اسان کي معلوم آهي ته ساڪ لوڪن جو آهوئي هڪ بادشاهه هو، جيڪو اِهو لقب استعمال ڪندو هو. ٻئي طرف، اتر پنجاب اُنهيءَ زماني ۾، جنهن ۾ اُنهيءَ واقعي جي ٿيڻ جي دعوا ڪئي وڃي ٿي، مشڪل ڪو "ساڪ لوڪن جي وطن" جي نالي سان مشهور هوندو؛ نه وري "ميئوز"، جنهن جي پنهي پاسن کان دشمن بادشاهتون قائم هيون، ايڏيءَ ڏورانهينءَ مهم لاءِ ماڻهو بچائي، اوڏانهن موڪلي سگهي ها. اسين هيءَ ڳالهه وڌيڪ آسانيءَ سان تصور ۾ آڻي سگهون ٿا ته ڪالڪ انهيءَ ڪم لاءِ اُنهن سيٿين سردارن ڏانهن رجوع ڪيو هوندو، جيڪي ساڪ-دوِپ يعني سنڌ يا ڪاٺياواڙ ۾ آباد ٿيل هئا.

عيسوي سن جي شروعات ڌاري، "يوچي" لوڪن جي "ڪشن" نالي هڪ قبيلي، پاڻ کي بئڪٽريا ۾ انتهائي طاقتور بنايو، ۽ جيتوڻيڪ هندستان ۾ پهلوا گهراڻي جي طاقت گونڊوفرنس جي تحت پنهنجي عروج کي وڃي پهتي هئي، آن جي باوجود سنڌس بادشاهيءَ جي آخري ڏينهن ۾ اُنهيءَ گهراڻي جو تنزل ۽ طاقت جو خاتمو شروع ٿيڻ لڳو هو. پهرين عيسوي صديءَ جي وچ ڌاري ڪشن لوڪ گنڌارا ۾ حد دخل ٿي رهيا هئا، ۽ ڪن پهلوا گورنرن لاءِ سندن بالا حاڪم جي وفاداري جيئن پوءِ تيئن محض رسمي ۽ نالي ماتر بنجي رهي هئي، جيئن گونڊوفرنس ۽ پاڪورس جي سِڪن ۾ سندن عورتن

هيئان نالن سان گڏ وڏن وڏن خطابن ۽ لقبن سان اندازو
ڪري سگهجي ٿو(۲۱).

سنڌ ذري گهٽ يقيني طور گونڊو فرنس جي بادشاهيءَ ۾
شامل صوبن منجهان هڪ هو، ڇاڪاڻ تہ اسان وٽ هن ڳالهہ
جو پورو ثبوت موجود آهي تہ هن جي بادشاهيءَ کان
ٿورو ئي پوءِ سنڌ جا حاڪم پهلوا هئا. سال ۵۰ع جي دوران
سنڌ ۾ جيڪي حالتون موجود هيون، تن جو هڪ يوناني
ڪتاب "ايريٿريئن (۲۲) سمنڊ وارو پيريپلس" ۾ بيان موجود
آهي، جنهن جو ليکڪ گهڻو ڪري ڪو اهڙو واپاري هو،
جنهن پنهن اهڙن واپارين جي هدايت لاءِ اهو لکيو هوندو،
جيڪي مشرقي ملڪن سان واپار ڪرڻ جو خيال رکندا هوندا.
هو چوي ٿو تہ انهيءَ ملڪ تي پارٿين شهزادن جو قبضو هو،
جيڪي سدائين هڪٻئي جي پٺڪڙ پڇاڙ ۾ لڳا پيا هوندا هئا.

انهيءَ دور ۾ سنڌ کي ڪافي تجارتي اهميت حاصل هئي.
باربريڪون بندر سنڌو نديءَ جي مکيہ شاخ جي سنهن تي
بيٺل هو، جيڪا ڪينيءَ جي ٻين وچ مان گذرندڙ شاخ هئي.
سمنڊ رستي آيل واپار جو مال اتي پهچڻ کان پوءِ دريائي
ٻيڙن ۾ چاڙهيو ويندو هو، جيڪي اهو درياءَ جي اوڀاري
طرف دارالحڪومت "مين نگر" ڏانهن پهچائيندا هئا، جتي پارٿين
شهزادو يا گورنر رهندو هو. اندازو لڳايو ويو آهي تہ اهو
"مين نگر" نالو ساڪ هو، ڪنهن ٻہ يوناني شهر، حتيٰ ڪ
پاتل، جو ٻہ ذڪر ڪونهي. هندستاني واپار لاءِ ٻهريون بندر
باربريڪون هو، ڇاڪاڻ تہ ڳاڙهي سمنڊ جي پار ڪرڻ
کان پوءِ پهرين پهرين هندستاني ڪناري جي انهيءَ بندر
تي پهچبو هو. انهيءَ بندر تي واپاري مال جو مقدار البت
ايترو گهڻو ڪونہ لهندو چڙهندو هو، جيترو بيري گازا (ڀڙوچ)
تي چڙهندو لهندو هو، جيڪو بندر مغربي ملڪن جي واپارين جو

آخري منزل مقصود هوندو هو، پر اِن هوندي به هين بندر جي آمدني ۽ روانگي واپار جي چيزن جي فهرست ڪافي وڏي آهي. چانديءَ جي برتنن، پُڪراجن، مرجان، لوبان، شيشي ۽ شراب جهڙين عياشيءَ وارين شين جي آمدني واپار مان اندازو ٿئي ٿو ته سنڌو ماٿريءَ جي حڪمرانن ۽ شاهي گهراڻن جي اميرن جي زندگيءَ جو معيار اوچو هو، باقي پين لاءِ سادو سودو ڪپڙو ئي ڪافي مهانگي شيءِ هئي. جيستائين روانگي واپار جو واسطو آهي، ته ان ۾ اسان کي مختلف قسمن جا مصالحا، رنگ، ڪپهه جو سامان ۽ نيز سنڌ جي مقامي پيداوار طور سڄاڻپ ۾ اچن ٿا. پر جن پشمي ڪلن کي ”چين ڪان آيل“ چيو ويو آهي، سي يقيناً گهٽ ۾ گهٽ هماليائي علائقن ڪان آيل هونديون، ۽ ريشمي ڌاڳو گهڻو ڪري بئڪٽريا جي رستي خود چين ڪان ايندو هوندو. وچ ايشيا گهڻو ڪري فهرست ۾ شامل ڪيل زمرد ۽ ساوا پٿر— شايد مرجان— مهيا ڪندي هوندي (۲۳).

خوشحاليءَ جو ضامن، اهو واپار، جيڪو دور دراز علائقن تائين ڦهليل هو، گهڻو ڪري انهيءَ دور ڪان اڳيئي ترقيءَ جي عروج تي پهچي چڪو هو، جڏهن ساڪ ۽ پهلوا لوڪ سنڌو ماٿريءَ جا حڪمران بڻيا. سڪندر جي سهم يا نيارڪس جي سامونڊي سفر جي بيانن ۾ ڪوبه اهڙو ذڪر آيل ڪونهي، جنهن مان اندازو ٿئي ته سنڌ کي ڪو اهڙو سامونڊي واپار هو، پر اهو اشارو ڏنل آهي ته سڪندر کي انهيءَ واپار کي ترقي ڏيڻ جو ارادو هو. اسين ڏسي آيا آهيون ته بئڪٽريا جي يونانين هتان سنڌ کي فتح ڪرڻ بابت ڪوبه ثبوت موجود ڪونهي. ٻئي طرف، پيريپلس جي ليکڪ طرفان بيان ڪيل هن حقيقت مان ته اپولو ڊوٽس ۽ مينئينڊر جا سڪا اڃا تائين بيري گازا ۾ هلي چلي رهيا هئا، هيءُ اندازو ٿئي ٿو ته يوناني شهزادن اتر پنجاب وارين

پنهنجين بادشاهين مان وٺي، سمنڊ رستي، مغربي ملڪن سان واپار ڪيو هو، انهيءَ واپار جو وڏو حصو سنڌ سان ۽ سنڌ منجهان ٿيندو هوندو. ”سلينداءِ پانهو“ ۾ سؤوير ڪي هڪ وڏو سامونڊي بندر سڏيو ويو آهي، ۽ ٿارن اسان جو ڏيان انهيءَ ساڳئي زماني ۾ دجله نديءَ تي واقعي سيليوسيئا ۾ اوچتو آيل خوشحاليءَ ڏانهن ڇڪايو آهي(۲۴).

خود سنڌ جي داخلي آسودگيءَ جي حالت، باوجود ان جي سياسي عدم استحڪام جي، پيريپلس جي هڪ بيان مان صاف ظاهر ٿئي ٿي:

”اهو هڪ اهڙو ملڪ آهي، جنهن ۾ وڏي مقدار ۾ اناج ۽ چانور پيدا ٿين ٿا، ۽ تيرن جو تيل، مکڻ، سلمليون ۽ ڪورا ڪپڙا ٺاهيا وڃن ٿا. آهي ڪپڙا هندستاني ڪپهه مان ٺهن ٿا. آتي چوپائي مال جا وڏا وڏا ڌڻ آهن. مڪاني ماڻهن جو قد ۽ بُت وڏو، ۽ رنگ ڪارو آهي. ضلعي جي گاديءَ وارو شهر مين نگر آهي، جتان وڏي مقدار ۾ سوٽي ڪپڙو بيري گازا ڏانهن برآمد ٿئي ٿو. ملڪ جي انهيءَ حصي ۾ اڄ ڏينهن تائين سڪندر جي ڪاهه جا يادگار، قديم مندر، ڇانوڻين جا بنياد ۽ وڏا وڏا کوهه محفوظ رکيا ويا آهن(۲۵).“

نوٽ

(۱) اسٽرابو، XI. ۸-۲.

(۲) اسٽرابو، XI. ۹-۲.

(۳) اي. ڪي. نارائڻ، ”دي انڊو. گريڪس“ (او. يو. پي ۱۹۵۷ع) ص ۱۴۱-۱۴۰.

(۴) ”ڪئمبرج هسٽري آف انڊيا“، ج ۱، ص ۵۶۳، ۵۶۷.

(۵) نارائڻ، حوالي ڏنل ڪتاب ص ۱۳۳، ۱۴۲.

(٦) "ڪئمبرج هسٽري آف انڊيا"، ص ٥٣٢، ٥٦٤.

(٧) هيرو ڊوٽس، ڪتاب VII، ٦٤.

(٨) "ڪئمبرج هسٽري آف انڊيا"، ١، ص ٥٦٤ ۽ فوٽ نوٽ.

(٩) نارائڻ، حوالي ڏنل ڪتاب، ص ١٤٥.

(١٠) "ڪئمبرج هسٽري آف انڊيا" ١، ص ٥٦٤؛ ڊبليو- ٽارن، "دي گريڪس اِن بئڪٽريا ائنڊ انڊيا" ص ٣٢٢؛ نارائڻ، حوالي ڏنل ڪتاب ص ١٤٨.

(١١) وان لوهوزيئن ڊي ليو، "دي سيٿين پيرئڊ" (ليڊن ١٩٤٩ع) ص ٣٣٧-٣٤٠؛ "ڪئمبرج هسٽري آف انڊيا"، ج ١، تصوير ٩، V ۽ تصوير ٢٧ VII.

(١٢) "ڪئمبرج هسٽري آف انڊيا"، ١، ص ٥٦٨-٩.

(١٣) نارائڻ، حوالي ڏنل ڪتاب، ص ١٣٨، ١٤١ ۽ ١٦٤.

(١٤) ايضاً ص ١٤٢.

(١٥) ايضاً ص ١٤٤.

(١٦) "ڪئمبرج هسٽري آف انڊيا"، ١، ص ٥٧٠.

(١٧) نارائڻ، حوالي ڏنل ڪتاب جي ص ١٤٣ جو فٽ نوٽ، ۽ ص ١٤٤؛ حوالي ڏنل ڪتاب "دي سيٿين پيرئڊ" ص ٤-٣٣.

(١٨) "ڪئمبرج هسٽري آف انڊيا"، ١، ص ٥٦٩ فٽ نوٽ.

(١٩) "ڪئمبرج هسٽري آف انڊيا"، ١، ص ٦-٥٧٥.

(٢٠) "دي سيٿين پيرئڊ"، ص ١-٣٠؛ "ڪئمبرج هسٽري آف انڊيا" ١، ص ١٦٨، ٥٣٢.

(٢١) "ڪئمبرج هسٽري آف انڊيا" ١، ص ٥٨٠.

(٢٢) انهيءَ ڪتاب جي اسڪاني سال لاءِ ڏسو ٽارن جو حوالي ڏنل ڪتاب ص ١٤٨ نوٽ ٤.

(٢٣) "پيريپلس"، دفعات ٣٨-٣٩.

(٢٤) "ميلندا پانهو"، ٽرينڪنر ڇاپو، ص ٣٥٩. هيءَ ڳالهه، غير امڪاني ڪانهي، ته هيءُ ملڪ انجيل واري اوفير سان مشابهت رکندڙ هجي. ڪننگهام، "انشنٽ جاگرافي آف انڊيا"، ص ٥٦٩-٥٧١. ٽارن- حوالي ڏنل ڪتاب، ص ٢٦١

(٢٥) "پيريپلس"، ڇاپو مئڪ ڪرنڊل، سيڪشن ٤١.

سنڌ، عيسوي سن جي پهرين پنجن صدين دوران

عيسوي سن جي پهرينءَ صديءَ جي پوئين اڌ ۾، اُتر الهندي هندستان مٿان پارٿين لوڪن جي بادشاهيءَ جو ڪشن لوڪن جي هٿان انت آيو. اهي ماڻهو وچ ايشيائي غول ”يوچي“ جي پنجن قبيلن منجهان هڪ قبيلو هئا، جن اڳ ۾ صديون اڳي ساڪ لوڪن کي بئڪٽريا مان هڪالي ڪڍيو هو. ڪشن لوڪن جي سردار، ڪجولا ڪدفائيسز پاڻ کي سڄي ”يوچي قوم“ جي مٿان اعليٰ ترين طاقت جو مالڪ بڻايو، ۽ هن سن ٥٠ع ڌاري ڪابل ماٿريءَ تي قبضو ڪيو. هن جي پٽ، وِما، ٽئڪسلا ۽ ان جا ملحق علائقا پنهنجي سلطنت ۾ ملايا.

وِما جو جانشين ڪنشڪ، شايد سن ٧٨ع ۾ ڪشن گهراڻي جي تخت تي ويٺو، ۽ ٿورن ئي سالن ۾ هن پاڻ کي اُتر سنڌ جو بالا حڪمران بڻائي ڇڏيو. بهاولپور جي قريب سئي وِهار ۾ لڳل هڪ ڪتبي ۾ هن پاڻ کي ”ڪنشڪا، بادشاهن جو وڏو بادشاهه، ۽ ديوتائن جو پٽ“ سڏيو آهي. انهيءَ ڪتبي جي تاريخ، مقدوني مهيني ڊائسيوس جو اٺاويهون ڏينهن آهي، جيڪو هن جي راڄ جي يارهين سال ۾ آهي(١). ڪنشڪ ڪشمير، گنگا ماٿريءَ ۽ اُتر ۽ اولهه هندستان جي وڏي علائقي کي پنهنجي بادشاهيءَ ۾ شامل ڪري ڇڏيو. معلوم ٿئي ٿو ته هن پارٿين لوڪن سان هڪ طويل ڪامياب جنگ ڪئي، ۽ ابتدائي شڪست کائڻ کان پوءِ، آخرڪار هن چين کان ڪاشغر، يارقند ۽ خُتن جا صوبا کسي ورتا.

ڪنشڪ، پُرش پور کي پنهنجي دارالحڪومت جو شهر بڻايو، جيڪو پشاور جي ويجهو هو، ۽ هن پنهنجي وسيع

سلطنت تي وائيسرائن جي ذريعي آتان ويٺي حڪومت هلائي. معلوم ٿئي ٿو ته جن شخصن کي هندستاني صوبن جي حڪمراني ڏني، انهن ۾ ڪيئي پهلوا ۽ ساڪ قومن جا سردار شامل پڻ هئا، جن مان ڪن پارٿيا جي عظيم بادشاهه کي پنهنجو بالادست حڪمران تسليم ڪيو هو ۽ ڪي مڪمل طور خود مختيار هئا. هن ڳالهه جو امڪان آهي ته ڪنشڪ، هندستاني فتوحات ڪرڻ لاءِ انهن سردارن کي وڏي حد تائين استعمال ڪيو. اعليٰ درجي واري گورنر کي "مهاڪشترپا" ۽ گهٽ درجي واري گورنر کي "ڪشترپا" جو خطاب مليل هوندو هو. اهي نالا ۽ لقب هنن کي پارٿين لوڪن کان ورثي ۾ مليا هئا(٢).

ڪنشڪ اٽڪل ٽيويهن سالن جي بادشاهي کان پوءِ عيسوي سن جي ٻي صدي جي شروعات ڌاري گذاري ويو. هن جي جانشينن مان ٽيني کان وڌيڪ مشهور هوويشڪ ۽ واسوديو ٿي گذريا آهن. انهن ٽنهي مان پوئين ناليواري ڪنشڪ جي تخت تي ويهڻ کان اٺانوين سال ۾ بادشاهي ڪري رهيو هو. ڪتبن جي شهادت مان هن ڳالهه تي يقين ڪرڻ لاءِ ڪجهه بنياد ملي ٿو ته ڪنشڪ کان هڪدم پوءِ سندس جانشين واشسڪ هو، ۽ هن ڪي چار يا پنج سال حڪومت ڪئي. اهو پڻ معلوم ٿئي ٿو ته واشسڪ جي پٽ، جنهن کي ڪنشڪ ٻيو پڻ سڏيو ويو آهي، ڪجهه سالن تائين هوويشڪ سان گڏجي، مشترڪ طور، بادشاهي ڪئي هئي. هڪ ڪتبي ۾، جيڪو انهيءَ گهراڻي جي ايڪيتاليهين سال جو آهي، انهيءَ ٻئي ڪنشڪ کي "مهاراجا ديوپتر" جي خطاب سان سڏيو ويو آهي، جيڪو خطاب ڪشن گهراڻي جي بادشاهن طرفان عام طور اختيار ڪيو ويندو هو. ٻئي طرف، هوويشڪ ۽ واسوديو جي سڪن جي گهڻي مقدار، ۽ واشسڪ ۽ ڪنشڪ ٻئي جي سڪن جي مڪمل عدم موجودگي

ظاهر ڪري ٿي تہ پوين پن نالن وارا حڪومت ۾ محض ثانوي حيثيت ۾(٣) زيردستن طور شريڪ ڪيا ويا هئا.

ڪتبن ۽ پين ثبوتن ۽ شهادتن مان ظاهر آهي تہ هووِيشڪ ڪابل، ڪشمير ۽ جمنا جي ڪناري واري مٿرا تي بادشاهي ڪندو هو. انهيءَ مچڻ لاءِ ڪجهہ سبب آهن تہ آخر ۾ هو مالوا جو قبضو وڃائي ويٺو هو، پئي طرف اتر سنڌ تقريباً وڏيڪ پن صدين لاءِ ڪُشن سلطنت جو حصو رهي. موهن جي دڙي جي ڪوٽائيءَ جي بانيءَ، آر. ڊي. بئنرجيءَ، اتان جي ڪيترين ئي پڊرم جي عمارتن مان هُووِيشڪ جي جانشين واسوديو جي سڪن جو وڏو تعداد لڌو، جيڪي ٽامي جي مشهور معروف نموني جا ٺلها سِڪا هئا، ۽ انهن تي شيو ۽ سنڌس ڍڳي جي شبيهہ اُڪريل هئي. ڪوٽائيءَ جي ساڳئي تهہ ۾ پٽين تي نڪتل تصويرن جا ڪي ٽڪرا ڏٺا ويا، جن تي برهمي ۽ ڪروشتي پولين جي ڪتبن جا ڪي اکر لکيل هئا، اهي تصويرون مخصوص نموني جي ڪُشن طرز جي عڪاسي ڪري رهيون هيون، ۽ اهڙيون ئي پيون تصويرون سر آريل اسٽين کي خٽن جي علائقي مان مليون هيون. انهن جي دور بابت، بهرحال شڪ آهي. موهن جي دڙي جي پڊرم وارين سطحن مان وڏيڪ تعداد ۾ لڌل پين سڪن مان معلوم ٿئي ٿو تہ اهي سڪا اهڙي نموني جا هئا، جيڪي بظاهر اُن علائقي لاءِ مخصوص هئا — اهي ڌاتوءَ کي پلٽي ٺاهيا ويا هئا، ۽ نہ ڏڪ ذريعي مُهر جو ڇاپو هڻي، انهن جي شڪل مستطيل هئي ۽ انهن تي هڪ اهڙي شبيهہ ٺهيل هئي، جيڪا صليب، ترشول يا ڪنهن ٻيءَ اهڙيءَ علامت سان وابستہ ٿي سگهي ٿي، پر انهن تي ڪي بہ اکر لکيل ڪين هئا. انهن سڪن تي نظر ايندڙ شاهي شبيهہ تي پيل لباس جي شهادت جي آڌار تي معلوم ٿئي ٿو تہ اهي بعد واري

آنهيءَ زماني سان وابسته آهن، جڏهن ڪشن گهراڻي جا هندستاني علائقا پنجاب جي سرحدن کان مشڪل کي پاهر هئا. ان جي باوجود، آتان لڌل هڪ ٻئي نموني جي سڪي جي هڪ طرف پاهہ جو قربانگاهہ ۽ ٻئي طرف ساڻهوءَ جي شبيهہ نڪتل آهي. اهي علامتون، نہ فقط ڪدارا ڪشن لوڪن ۽ ساسانين جي سڪن تي نڪتل آهن، پر ساڳئي وقت آهي شبيهون هيفتالائيت لوڪن يا اڇي چمڙيءَ وارن هڻون لوڪن پڻ اختيار ڪيون هيون؛ ۽ ساڳئي نموني جي ڪن ٻين سڪن ڪي، جيڪي ٻين هنڌن تان لڌا ويا آهن، وڏي اعتماد ۽ يقين سان عيسوي سن جي چوٿين يا پنجين صديءَ سان منسوب ڪيو ويو آهي(٣٨).

اپر سنڌ ۾ لاڙڪاڻي کان ڪجهہ ميل اولهہ طرف، جهڪڙ وٽ، هڪ قديم آثار جي "قريبي" زماني سان واسطو رکندڙ لڳ ڀڳ ساڳيءَ نوعيت ۽ ساڳيءَ شهادت وارا سڪا لڌا ويا آهن. اتي واسوديو جا سڪا پڻ لڌا ويا هئا، پر آنهن سڪن کان وڌيڪ تعداد ۾ آهي مخصوص شڪل ۽ صورت جا سڪا مليا، جيڪي موهن جي دڙي واري "استوپا" جي قريب ڪشن گهراڻي جي زوال واري دور سان واسطو رکندڙ آهن. ان کان سواءِ، هنن سڪن جهڙا ڪي سڪا "يا تہ نيڪر جي انهن سڪن جي ويجهڙائيءَ ۾ يا انهن سان گڏ مليا، جن تي گپتا دور جي اکرن ۾ ڪجهہ تحرير ڏنل هو، جيڪي شايد پنجين عيسوي صديءَ جي زماني کان گهٽيءَ قدامت جا ناهن(٤٠)".

جهڪڙ وارين کوٽاين مان مليل چيزن جي شهادتن جي وڌيڪ جاچنا ڪرڻ کان اڳ ۾، هيءَ ڳالهہ بهتر ڏيندي تہ آنهيءَ دور ۾ زيرين سنڌ ۾ ظاهر ڏنل واقعن ۽ حالتن تي، جيتريقدر بہ انهن جو سراغ ملي سگهي، غور ڪرڻ گهرجي.

هيءَ ڳالهه ذري گهٽ اٽل هئي ته شاهي نسل جا ماڻهو، جيڪي هيڏي وسيع سلطنت جي دور دراز صوبن جي نائبي اختيارن هلائڻ لاءِ مقرر ڪيا ٿي ويا، آهي مرڪزي اقتدار سان فقط ان وقت تائين وفادار رهي ٿي سگهيا، جيسين اُن مرڪزي اقتدار جو مالڪ غير معمولي صلاحيتن جو ڪو شخص هجي. معلو ٿئي ٿو ته ساڪه گورنرن جون خود مختياريءَ ڏانهن مائل حڪومتون ۽ پهرين صدي عيسويءَ جي پوئين اڌ دوران، ڪشن گهراڻي جي طاقت ۾ اچڻ کان اڳي، اجين ۽ متورا جي علائقن جي عظيم ساڪه گورنرن جون هر عملي صورت ۾ خود مختيار حڪمرانيون هندو نشاة ثانيه(٥) جي قوت اڳيان نيٺ مغلوب ٿي ويون؛ پر ڪنشڪ جي مرڻ کان پوءِ، ٻي عيسوي صديءَ ۾ ساڪه سردارن ڪنهن طرح هڪ دفعو ٻيهر پڻ اولهه هندستان ۾ شاهي مرتبو حاصل ڪري ورتو. آهي، بهرحال، ڪشترپا ۽ مهاڪشترپا جهڙن اصلوڪن نائبي خطابن تي ئي راضي ۽ قانع رهندا آيا.

منجهانئن ”مغربي والين“ جي نالي واري گهراڻي جو باني چيستنه هو، جنهن جي متعلق جاگرافيدان ٽالمي لکيو آهي ته هو مالوا(٦) ۾ اُجين جو حڪمران هو. هن جي باري ۾ جيڪو اوائلي کان اوائلي سال معلوم آهي، سو ١٣٠ عيسوي سن آهي، جڏهن سندس پوٽو رودرادامن هن جي بادشاهيءَ جي انتظام هلائڻ ۾ سائس شريڪ هو. آهو رودرادامن مغربي والين ۾ سڀني کان وڌيڪ مشهور ٿيو. جهوناڳڙهه ۾ سندس لڳل ڪتبي جي مطابق، جنهن تي سال ٧٢ لڳل آهي (جيڪو سنه ١٥٠ع جي برابر آهي)، هن جي بادشاهي اُتر ڪونڪن، گجرات، مالوا، وچ ۽ ڏکڻ-اولهه راجپوتانا، ڪاٺياواڙ، ڪڇ ۽ سنڌو ۽ سؤويرا تي پکڙيل هئي. هن مشرقي پنجاب جي يؤڌيه حاڪمن ۽ آنڌرا جي بادشاهه سان جنگ جوٽي؛ انهيءَ پوئين نالي واري بادشاهه کان ٿي

هن ڪاٺياواڙ ۾ اتر ڪونڪن(٧) کٽيو هو. ڪتبي تي هن جي زيرين سنڌ جي فتح جو ذڪر ڪونهي، پر عين ممڪن آهي ته اُن فتح جو سهرو به هن جي سر تي هو. ڇاڪاڻ ته اهڙي ڪا شهادت موجود ڪانهي ته آهو صوبو ڪانئس اڳ ڪو چيستن جي علائقن ۾ شامل هو. بلڪ هيءَ ڳالهه زياده امڪاني معلوم ٿئي ٿي ته آهو صوبو رودرادمن جي اقتدار کان اڳ مقامي ساڪ يا پهلوا گورنرن جي هٿ هيٺ هو، جيڪي ڪنشڪ جي پوين سان نالي ماتر وفاداريءَ جو دم ڀريندا رهندا هئا.

رودرادمن هڪ باشعور حڪمران هو، ۽ پنهنجي وزارتي ڪائونسل جي صلاح سان حڪومت ڪندو هو. هن ڪاٺياواڙ ۾ مشهور سُدرسن تلاءَ جي نئين سر تعمير لاءِ رقم پنهنجي خانگي خرچ وارن پئسن مان ڏني، ڇاڪاڻ ته هن جي وزيرن جي ڪائونسل انهيءَ ڪم کي فائديمند نه پئي سمجهيو ۽ انهيءَ ڪري سرڪاري خزاني مان انهيءَ خرچ جي منظوري ڏيڻ لاءِ تيار ڪانه هئي. جهوناڳڙهه واري ڪتبي ۾ هن جي متعلق لکيل آهي ته "هن کي سڀني جاتين طرفان سنڌن حفاظت ڪندڙ جي حيثيت ۾ چونڊيو ويو هو"؛ ۽ هڪڙي ٻئي بيان ۾ ڄاڻايل آهي ته هن قسم کنيو هو، جيڪو هو پنهنجي سڄي عمر پاڙيندو رهيو ته هو جنگ کان سواءِ ڪنهن به ماڻهوءَ کي قتل نه ڪندو.

اهو معلوم ناهي ته لوئر سنڌ ڪيتري زماني تائين اُجين جي مغربي ڪشترپائن جي حڪمرانيءَ هيٺ رهي. ايران جي ساساني گهراڻي جي بانيءَ، اردشير باباڳن، جي متعلق، جنهن سن ٢٢٦ کان وٺي ٢٤١ع تائين بادشاهي ڪئي، فرشتي لکيو آهي ته هو لشڪر وٺي، اتر اولهه هندستان تي ڪاهي ويو ۽ اتان جي حاڪمن کان ڏَنُ ورتائين(٨).

انڪل چاليھہ سال پوءِ، بھرام ثانيءَ سيستان واري ساڪہ کي آڻ مڃڻ تي مجبور ڪيو، ۽ ان کان پوءِ هو سنڌو ماٿريءَ طرف ڏوڪي ويو. هڪ ڪتبي ۾ چاٿايل آهي تہ اتر هندستان جا ساڪہ سردار بھرام جي ڏن پرينڌڙن منجهان هئا. جيتوڻيڪ هن کي پوءِ اهڙن ڏورانھن علائقن جي فتوحات کان، شهنشاهہ سائرس جي وڏندڙ خطري کان پنھنجي مغربي سرحدن کي بچائڻ لاءِ، واپس موٽڻو پيو، ان هوندي بہ اِهو امڪان آهي تہ سنڌ چوٿين صدي عيسويءَ جي ذري گهٽ اڌ تائين ايران جي بالادستيءَ هيٺ هلندي رهي. انهيءَ صديءَ جي آغاز ۾ شاهہ هرمزد ٻئي ڪابل واري ڪشن حڪمران جي ڌيءَ سان شادي ڪئي، ۽ پرسيپولس ۾ لڳل پهلوي ٻوليءَ جي هڪ ڪتبي ۾، جنهن جو سال سندس پٽ شاپور ٻئي جي ابتدائي سالن وارو آهي، جيڪو انهيءَ زماني ۾ هڪ معصوم ٻار هو، سيستان جي ساساني نائب کي "هند، ساڪستان ۽ 'تخارستان' جي وزيرن جو وزير، ساڪنساهہ، چيو ويو آهي" (١٠). هن باري ۾ پڻ ڪجهہ ثابتي موجود آهي تہ آپير لوڪ پڻ، جيڪي ڏاکڻين سنڌو ماٿريءَ جي اڀرندي طرف جا رهاڪو هئا، ساسانين جي بادشاهيءَ کي تسليم ڪندا هئا. سنہ ٣٦٠ع ۾ جڏهن شاپور ثانيءَ دجلہ تي واقعي آسيده بندر جو گهيرو ڪيو، تڏهن کيس هندستاني هاٿين ۽ ڪشن فوجن جي مدد حاصل هئي، جيڪي پنھنجي گروبيٽس (١١) نالي بادشاهہ جي قيادت ۽ حڪم هيٺ هئا، گروبيٽس جي اهڙيءَ ڏورانهينءَ مهم ۾ موجودگي تڏهن سمجهہ ۾ اچي سگهي ٿي، جڏهن اسين اِها صورتحال خيال ۾ رکون تہ هو ايران جي بادشاهہ جو تابعدار بڻجي چڪو هو (١٢).

هيءَ حقيقت پڻ اهميت رکي ٿي تہ انڪل سنہ ٢٩٥ع ۽ ٣٤٠ع جي درميان، 'مهاڪشترپا' جو لقب اڳين ۾ متروڪ رهيو، اتان جا حڪمران فقط 'ڪشترپا' (١٣) جي خطاب تي ٿي

قانع رهيا. آن اوچي خطاب کي رودراسين ٽئين طرفان وري پنهنجي لاءِ اختيار ڪرڻ مان ظاهر ٿئي ٿو ته انهيءَ وقت ۾ هو ڏاکڻي سنڌو ماٿريءَ ۽ آسپاس واري ملڪ تي ساساني بادشاهہ جي بالادستيءَ واريءَ دعويٰ کي تسليم ڪرڻ لاءِ مجبور ڪونہ هو. ٻئي طرف، هن باري ۾ سنڌس هڪ سڪي کان وڌيڪ، جيڪو "سڌيرن جي دڙي" مان لڌو آهي، بہ ڪابہ شهادت موجود ڪانهي تہ ڪو رودراسين سنڌ کي پنهنجي بادشاهيءَ هيٺ آندو بہ هو(١٤).

لڳ ڀڳ انهيءَ دور ۾، جڏهن ايراني طاقت جو اتر هندستان ۾ زوال اچي رهيو هو، پاٽلي پتر وارو گپتا گهراڻو گنگا جي ماٿريءَ ۾ پنهنجو اثر رسوخ وڌائي رهيو هو، ۽ چوٿين عيسوي صديءَ جي وچ ڌاري اهو هندستان جو شهنشاهي گهراڻو بڻجي چڪو هو. انهيءَ صديءَ جي آخري ڏهاڪي ۾ چندرگپت ٻئي ڦيرو ڪائي، مهاکشترپا رودراسين تي حملو ڪيو، ۽ کيس تخت تان لاهي قتل ڪري ڇڏيو ۽ هن جو علائقو پنهنجي سلطنت سان ملائي ڇڏيو. دهليءَ واري مشهور معروف لوهي ٿنڀ تي اڪريل چندرگپت جي بيان مطابق، "هن سنڌوءَ جا ست منهن پار ڪيا" ۽ وهليڪا نالي هڪ قوم کي شڪست ڏني، جيڪا بظاهر پنجاب جي هڪ حصي تي قابض هئي(١٥). گپتا گهراڻي سنڌو ماٿريءَ کي پنهنجن علائقن ۾ شامل ڪيو نٿو ڏسجي، پر ممڪن آهي تہ هنن ڪجهہ سالن تائين اتان جي حڪمرانن کان ڏن وصول ڪيو هجي.

پنجين صدي عيسويءَ جي پهرئين اڌ ۾، اتر الهندي هندستان ۾ ايراني اثر وري بحال ٿيل نظر اچي ٿو. اها ڳالهہ جهڪڙ مان لڌل ٺڪر جي ٺانون تي نڪتل شڪلين مان نظر اچي ٿي، ۽ ان کان علاوه لاڙڪاڻي جي پرسان ساساني بادشاهن جا سڪا پڻ دريافت ڪيا ويا آهن. هيءَ ڳالهہ

خاص طور قابل غور آهي تہ اهي سونا سڪا اهڙيءَ طرز جا آهن، جن جهڙا ٻئي ڪنهن بہ هنڌ نہ لڌا آهن. انهن سڪن تي جيڪا بادشاهي شبيهہ موجود آهي، تنهن جي پٽڪي تي چنڊ ۽ تارو لڳل آهي، جيڪا ڊزائين سڀ کان اول يزدجرد پهرئين جي سڪن تي نظر آئي آهي، جنهن ٣٩٧ع کان وٺي سنہ ٤١٧ع تائين بادشاهي ڪئي. هيءَ ڳالهہ امڪان جي حد اندر آهي تہ شايد آهي سڪا خاص طرح سان سنڌ ۾ هلڻ لاءِ شاهي ضربخاني طرفان ڇاپيا ويا هجن(١٦). ايراني روايت مطابق، سنڌ جي علائقي تان دراصل اتان جو هندستاني راجا بهرام پنجين جي حق ۾ پاڻ دستبردار ٿيو هو، جنهن سنہ ٤٢٠. کان ٤٤٠ تائين ايران جي حڪومت هلائي، ۽ جيڪو بهرام گور جي نالي سان وڌيڪ مشهور آهي. بهرام گور ايران جي عظيم ترين قومي هيرن مان هڪ آهي ۽ هن جي حاڪمائي زندگيءَ کي انهيءَ رومانوي ڪهاڻيءَ جي چار مان صاف ٻاهر ڪڍڻ آسان ناهي، جيڪا هن جي نالي جي چوڌاري اڻي ويئي آهي. انهيءَ سلسلي ۾ جيڪا بهترين ڪهاڻي معلوم آهي، سا ذري گهٽ ڪشمير جي راجا جڻ پيد جي باري ۾ ”راج ترنگنيءَ“ ۾ بيان ڪيل آکاڻيءَ جهڙي آهي؛ هو اڪيلائيءَ ۾ ويس بدلائي هندستان جو سفر اختيار ڪري ٿو؛ اڪيلي سر هو هڪ اهڙي شينهن کي ماري ٿو، جيڪو آسپاس جي ملڪ کي ويران ڪري رهيو هو، ۽ اهڙيءَ طرح اتان جو بادشاهہ مٿس مهربان ٿئي ٿو. هن جي اصليت محض اتفاقي طور ظاهر ٿي پوي ٿي، جنهن تي بادشاهہ خوش ٿي، کيس پنهنجي ڌيءُ جو سڱ ڏئي ٿو(١٧).

مسلمان تاريخ نويس لکن ٿا تہ هو هڪ وڏو لشڪر ساڻ ڪري هندستان جي سرحدن جي ويجهو وڃي پهتو ۽ اتان جي بادشاهہ (شايد سنڌو ماٿريءَ جي حڪمران) کي حملي جي ڌمڪي ڏيڻ سان، هڪ اهڙي ڳالهہ ڪرڻ تي

مجبور ڪيو، جنهن جي تحت ديبل ۽ مڪران جا صوبا هن جي حوالي ڪيا ويا، جن کي هن ڪرمان جي ولايت(١٨) ۾ شامل ڪيو. ٿي سگهي ٿو ته انهن ئي صوبن جي حاصل ڪرڻ جي خوشيءَ ۾ اهي خصوصي سڪا رائج ڪيا ويا هجن، جن جو مٿي ذڪر ٿي چڪو آهي. هندستان واريءَ سهم لاءِ چيو ويو آهي ته اها بهرام طرفان "ترڪن"— شايد اڇي چمڙيءَ وارن هُونڻ لوڪن طرفان ايران تي ڪيل پهرئين حملي— جي خلاف ڪامياب جنگ کان پوءِ شروع ٿي هئي.

سفيد "هُونڻ" لوڪن سڀ کان پهريائين پنجين صدي عيسويءَ جي پوئين اڌ ۾ هندستان ۾ داخل ٿيڻ شروع ڪيو ۽ انهن کي اتان ئي ساڳيءَ طرح سڪندر گپت پڇائي ڪڍيو. سال ٤٦٥ع ڌاري، انهن جي هڪ وڏيڪ طاقتور لهر ڪابل ۽ گنڌارا جي ڪشن بادشاهين جي مٿان چڙهي ويئي، ۽ ٿورن ئي سالن ۾ انهن سڪندر گپت، جي طاقت کي ٽوڙي رکيو. اتر اڀرندي ايران ۾ پڻ واقعات جي ساڳيءَ نوعيت جي ڌارا ظاهر ٿي، جتي سنه ٤٨٤ع ۾ شاهه فيروز جي شڪست ۽ موت سان سچو مقابلو ختم ٿي ويو ۽ دشمن جي اڳتي وڌڻ جو رستو کلي پيو. ان کان پوءِ حملي جو سڄيو سيلاب هندستان ۾ ڌوڪي پيو. ۽ انهيءَ صديءَ جي اختتام کان اڳي ئي هُونڻ لوڪن جي هڪ سردار، نالي تورومڻ، مالوا جي بادشاهه جي حيثيت ۾ پنهنجا قدم ڄمايا، ۽ هن پنهنجي لاءِ هڪ هندستاني بادشاهه جا طور طريقا ۽ لقب اختيار ڪيا.

اهو معلوم ناهي ته تورومڻ، يا سندس پٽ مهرا گل، جنهن جي دارالحڪومت پنجاب جي شهر جديد سيالڪوٽ ۾ هئي، جنهن کي ان وقت سڪالا سڏيو ويندو هو، سنڌ کي فتح ڪري پنهنجي سلطنت سان لاڳو ڪيو يا ان کي پنهنجي هڪ باجگذار رياست بڻايو. جن دليلن جي آڌار تي راپسن، هورنيل، ڪننگهام ۽ ٻين اهو نتيجو ڪڍيو ته سنڌ تي

هُوڻ لوڪن قبضو ڪيو هو، تن ڪي مسٽر بي- ڊي- ميرچندانيءَ طرفان نهايت ئي قابليت سان رد ڪيو ويو آهي (١٨A). پر، ائين نظر اچي رهيو آهي ته هُن ڳاڙهيءَ مِٽيءَ جي انهن عجيب و غريب مهرن تي غور نه ڪيو آهي، جيڪي جهڪرَ مان لڌيون آهن، جن تي هڪ مرد جو ڇاتيءَ تائين بدن ڏيکاريل آهي، ۽ انهن مهرن جي سفيد هُوڻ لوڪن جي تصديق شده سِڪن سان وڏيءَ حد تائين مشابهت آهي. انهن جي مشابهت "نرڙ تي ڪنڌ ٿاهيندڙ پٽڪي، ڇاتيءَ جي پٽن جي مخصوص وڪڙن، ساڄي هٿ طرف سُنهن ڪري ڏيکاريل ڇاتيءَ، ۽ ڏاڙهيءَ کان صاف صورت" ۾ نظر اچي ٿي. ان کان علاوه، ڳاڙهيءَ مِٽيءَ جي ٻين مُهرن تي، جيڪي آتي پيل ٻين اهڙن سِڪن سان گڏ لڌيون ويون آهن، جن کي چوٿين يا پنجين صديءَ عيسويءَ سان منسوب ڪيو ويو آهي، "سِري- ڪرپري- هرسيا" جا لفظ اُڪريل آهن، يعني "هَرا، (سِوا) کوپڙيون پائيندڙ جون"، ۽ انهن لفظن سان اسان کي اها ڳالهه ياد ڏياري وڃي ٿي ته مهرا ڪُل شِوا جو پوڄاري هو (١٩).

اها ڳالهه بهرحال، هِن ڳالهه جي قطعي ۽ يقيني شهادت ڪانهي ته اچن هُوڻ لوڪن کي آپرسنڌ جي متان بالادستي حاصل هئي يا اهي ان تي حڪومت ڪندا هئا؛ پر پنجين صديءَ جي آخري حصي يا ڇهين صدي عيسويءَ جي شروع واريءَ اُنهيءَ طوائف الملوڪيءَ واري دور ۾ سنڌ جي ٻين بادشاهن جي موجودگيءَ متعلق به ڪي شهادتون موجود ڪينهن، انڪري اُن دور ۾ سنڌ تي هُوڻ لوڪن جي بالادستيءَ جي امڪان کي قطعي طور رد نٿو ڪري سگهجي.

هُوڻ لوڪن جي ٻين شاخن ۽ انهن سان متعلق قبيلن، جيڪي هندستان جي حملي ۾ هنن سان گڏجي آيا هئا، تن پڻ ڇهين صديءَ عيسويءَ جي دوران بادشاهين جا بنياد رکيا.

اهڙيءَ طرح ميترڪ، قبيلي وارن اپرندي ڪاٺياواڙ جي هڪ هنڌ، نالي وَلڀيءَ، ۾ وڃي پنهنجا قدم ڄمايا، ۽ گُرجرن ڏکڻ الهندي راجپوتانا ۾ هڪ ڪافي وسيع بادشاهيءَ جو بنياد وڌو. پاريهر ۽ راجپوتن جا ٻيا مشهور قبيلا هُوڻ ۽ ٻين غيرملڪي سردارن ۽ سندن انهن پوئلڳن جو نسل آهن، جيڪي پاڻ کي مڪاني امير گهراڻن جي حيثيت ۾ آباد ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيا، ۽ ڪين آهستي آهستي هندو قوم کشترين طور پنهنجي دامن ۾ سميٽي ورتو. هيءَ ڳالهه غيرامڪاني ناهي ته هيٺين وحشي لوڪن جي ڪنهن قبيلي يا ڪن قبيلن، جيڪي سماجي طور رتبي ۾ هيٺيرا هئا، ان دؤر ۾ پاڻ کي خودمختيار حاڪمن طور سنڌ جي مٿان مسلط ڪري ورتو هو.

اهڙيءَ طرح ڇهين صدي عيسوي اتر الهندي هندستان ۾ زبردست افراتفريءَ جو زمانو هو، ۽ ساڳئي وقت ۾ ايراني شهنشاهت جي طاقت پنهنجي عروج تي پهچي رهي هئي.

مڪاني رڪارڊن نه هئڻ جي ڪري، ايران جي قومي تاريخ نويسن (٢٠) جي انهن ڳالهين کي چڱو خاصو وزن ڏيڻ گهرجي، ته نوشيروان، جنهن سن ٥٣١ع کان ٥٧٨ع تائين بادشاهي ڪئي، ڏاکڻيءَ سنڌو ماٿريءَ کي هڪ دفعو ٻيهر ساسانين جي حڪومت ۾ آندو. "شاهنامي" جي مطابق، جنهن جو بنياد انهن تاريخن تي آهي، شاهه بذات خود هندستان آيو هو. "هن جي حڪم تي سڀ ماڻهو سنڌس حضور ۾ آيا، ۽ آهي پاڻ کي پيش ڪرڻ لاءِ آيا ۽ سنڌوءَ جي ڪپ سان ٻن ميلن ۾ رڳو گهوڙا، هاٿي، ڪيمخاب ۽ سڪا نظر پئي آيا. وڏا ماڻهو دل جي ايمانداريءَ ۽ وفاداريءَ سان شاهه جي اڳيان آيا، جنهن هنن کان حال دريافت ڪيو ۽ انهن سان سندن مرتبي مطابق هلت ڪئي." پائو 'ڪوسماس انڊيڪو پليوسٽس' انهيءَ صديءَ جي وچ ڌاري لکي ٿو ته هن جي وقت ۾ سنڌو نديءَ جي ڪنڌيءَ جو ساڄو پاسو ايران جو هو.

هيءَ ڳالهه غيراسڪاني ناهي ته سنڌ جي راءِ گهراڻي پنهنجي شروعات نوشيروان جي باجگذارن طور ڪئي. ريورٽي هن راءِ جو آهي ته جيتوڻيڪ آهي سڌيءَ طرح سان ايرانين جي ضابطي هيٺ نه هئا، ان جي باوجود هو شاهه جي بالادستيءَ کي تسليم ڪندا هئا ۽ ڪيس نالي ماتر ڏن ڏيندا هئا(٢١).

ڇهين صدي عيسويءَ جي آخر ڌاري سنڌ کي اتر اڀرندي طرف کان به شايد هيسائڻ ۽ دٻائڻ شروع ڪيو ويو هوندو. عظيم هرشا جي پيءُ، جنهن جو نالو پرڀاڪر ورڌن هو، ۽ جيڪو ٿانيشور جو راڄا هو، پنهنجن پاڙيسرين سان گهڻن سان ٿي ڪامياب جنگيون جوٽيون هيون، ۽ هرشا جي پٽ، باڻاڻه سندس شان بيان ڪندي چيو آهي ته ”هو سنڌو ملڪ جي بادشاهه لاءِ ساڙيندڙ بخار وانگر هو(٢٢)“.

هيءَ حقيقت قبول ڪرڻي پوي ٿي ته تاريخ عيسوي سن جي پهرين پنجن صدين جي دوران، سنڌ جي معاملن تي ڪا مختصر روشني وجهي ٿي. هيءَ صوبو ايران جي حڪمرانن ۽ انهن طاقتن جي درميان، جيڪي وقت بوقت هندستان جي اتر الهندي ملڪ تي مسلط هيون، هميشه اختلاف ۽ دشمنيءَ جو باعث رهيو. انهن غيريقيني ۽ ڦرندڙ گهرندڙ حالتن ۽ انقلابن جي درميان انهيءَ ملڪ جي استحڪام جو هڪ عنصر ٻڌ ڌرم معلوم ٿئي ٿو. ڪنشڪ پنهنجو مذهب بدلائي ٻڌ ڌرم اختيار ڪيو هو، ۽ ساڪه گورنر به ان مذهب لاءِ دشمنيءَ جا جذبا نه رکندا هئا، جيتوڻيڪ آنهن پاڻ برهمڻي مذهب ڏانهن لاڙو ٿي رکيو. جهڪڙ جي کوٽاين مان مليل شهادتن مان اهو اندازو ڪري سگهجي ٿو ته هُوڻ حمله آور شوا(٢٣) جا پوڄاري ٻڌجي پيا هئا. پر هن ڳالهه ۾ ذرو به شڪ ٿي نٿو سگهي ته انهيءَ سڄي ڊگهي زماني ۾ سنڌ جا عام ماڻهو مجموعي طور ٻڌ ڌرم جي پيروي ڪندڙ هئا. سنڌ ۾ جيڪي ”اسٽوپا“ (دڙا) موجود آهن، تن مان اڪثر پهرينءَ ۽ پنجينءَ

صديءَ جي درميان تعمير ڪيا ويا هئا. اهڙيءَ طرح گنجي ٽڪر جي ڏکڻ طرف، "سٽڏيرن جي دڙي" مان، ديوتائن جي پيٺا لاءِ آندل ٻين شين سان گڏ، ڪنشڪ جو هڪ سڪو پڻ لڌو ويو آهي؛ اهو "اسٽوپا" (دڙو) اٽڪل پهرين صديءَ عيسويءَ واري دؤر ۾ ٺهيل سمجهيو وڃي ٿو(٢٤)؛ باقي سوهن جي دڙي واري اسٽوپا کي ٻي صدي عيسويءَ سان منسوب ڪيو ويو آهي. تعمير جي طرز متعلق شهادت جي بنياد تي ميرپورخاص ۽ ٿل مير رڪن وارا اسٽوپا هڪٻئي جا همعصر، پر ڪجهه قدر بعد واري دؤر جا آهن.

سنڌ جي ٻڌ ڌرم واري دؤر جي عمارتسازيءَ جي هڪ خصوصيت، چٽساليءَ وارين خوبصورت سرن جو باقاعدي استعمال هو، جن تي آويءَ ۾ پچائڻ کان اڳ ۾، ڪچيءَ حالت ۾ چِٽ ڪڍيا ويندا هئا. ساڳيوئي طريقو پشاور جي قريب گڙهي-جمال ۽ پنجاب ۾ شورڪوٽ وٽان لڌل آثارقديم ۾ اختيار ڪيل ڏٺو ويو آهي.

اُنهن چٽسالين مان گهڻين جي گنڌارا جي انڊو-يوناني ڪم سان قريبي هڪجهڙائي ڏسجي ٿي. ميرپورخاص ۽ مير رڪن وارن ٿلن جا ٺپ خاص طور ان جا مثال آهن. ميرپورخاص واري اسٽوپا مان لڌل مجسمن ۾ ٻڌ جي پوشاڪ جو طريقو واضح طور گنڌارا واري طريقي جهڙو آهي، جنهن ۾ ٻڌ جا پيٺي کلها ڏوتيءَ جي مٿان پاتل چوغي سان ڍڪيل ڏيکاريا ويا آهن(٢٥).

سنڌ ۾ جيڪي به اسٽوپا گهٽي کان گهٽا محفوظ رهيل آهن، تن تي اُڪريل شبيهن جي وڏي تعداد مان اها نشاندهي ٿي رهي آهي ته اُهي ٻڌ مذهب جي سَرَهايَنَ مڪتب سان واسطو رکندا هئا، جيڪو ڪنشڪ طرفان پسند ڪيو ويو هو(٢٦). ٻئي طرف، اسان کي يوئان چوانگ جي بيان مان معلوم آهي ته ستين صدي عيسويءَ ڌاري، هينايَنَ مڪتب

کي سپني جي مٿان بالادستي حاصل هئي. هو چوي ٿو ته سنڌ ۾ سوين مڙهيون هيون، جن ۾ اٽڪل ڏهه هزار پوڄاري رهندا هئا. اسٽوپائن جي متعلق هو چوي ٿو ته راجا اشوڪ آهي انهن هنڌن تي تعمير ڪرايا هئا، جتي جتي ٻڌ جا پاڪ نشان مليا هئا(٢٧). هن جو اشارو شايد اشوڪ طرفان ٻڌ جي مقدس يادگارن جي نئين سر ڪيل ورڇ ڏانهن آهي، جيڪا هن اُنهيءَ "عظيم معلم جي جسماني موجودگيءَ" کي پنهنجي سلطنت جي گهڻي کان گهڻو پري ۽ انتهائي دور دراز علائقن ۾ ڦهلائڻ لاءِ ڪئي هئي. ميرپور خاص واري اسٽوپا مان لڌل تمام باريڪ دٻليءَ ۾ شايد ڪا اهڙي ننڍڙي شيءِ رکيل هوندي، ۽ اهو ممڪن آهي ته اصل ۾ آها اشوڪ جي زماني ۾ تعمير ٿيل اسٽوپا ۾ رکي ويئي هوندي، ۽ ان کان پوءِ وري اُنهيءَ جاءِ تي پيهر ٺاهيل اُنهيءَ اسٽوپا ۾ محفوظ ڪئي ويئي هوندي، جيڪو اڄ تائين موجود آهي*. اهو به ممڪن آهي ته سون ۽ چانديءَ مان ٺهيل انهيءَ دٻليءَ جي پرسان لڌل شيشيءَ اندر محفوظ ڪيل رک، شايد آرهت آپارگپت جي هجي، جنهن، يوئان چوانگ جي لکٽيءَ مطابق، اشوڪ جي هدايتن هيٺ سنڌ ۾ ٻڌ ڌرم کي ڦهلائڻ لاءِ ڏاڍي گهڻي محنت ڪئي هئي(٢٨).

پوڄا پاٺ ۾ ڪم ايندڙ تختين تي، جيڪي ميرپورخاص واري اسٽوپا ۾ رکيل هيون، اهڙا اکر اُڪريل آهن، جيڪي ڇهين صدي عيسويءَ ۽ ان کان پوءِ وارن سالن دوران ڪم آندا ويندا هئا، ۽ هيءَ ڳالهه خاص طور قابل غور آهي ته انهن تي موجود ٻڌ جي اڪثر مورتين کي هندستاني طرز جا ڪپڙا پارايل آهن، ۽ انهن ۾ هڪ ڪلهو چوغي سان ڍڪيل ڏيکاريل آهي(٢٩).

---

* افسوس، جو سنڌ جي قديم تاريخ جو هيءُ شاندار نشان اڄ بلڪل ڊهي پٽ سان ٿي ويو آهي.

ميرپور خاص جي اسٽوپا مان هڪ اهڙي مورتي لڌي وئي هئي، جنهن لاءِ خيال هو ته اُن اسٽوپا جي معمار يا ان جي تعمير لاءِ گهربل رقم چندي ۾ ڏيندڙ ماڻهوءَ جي نمائندگي ڪئي ٿي. انهيءَ مورتيءَ کي چيلهه وٽ ڍوتي ٻڌل آهي، ڳچيءَ ۾ هڪ هار پيل آهي، ۽ مٿي تي هڪ اهڙي پيچيده چيز رکيل آهي؛ جيڪا شايد وِگ (Wig) يا نقلي وارن جو ٽوپ هجي. انهيءَ مورتيءَ کي روغن لڳل هو؛ ان جي ڪٽڪ-رنگي ڇهري ۾، اکيون، ڀرون ۽ سڄون ڪاريون هيون. اُن ۾ ماڻهو هڪ هٿ ۾ هڪ ننڍو ڪنول گل جهلي بيٺو آهي ۽ ٻيو هٿ ڏاڍيءَ خبرداريءَ سان ڌوتيءَ جي هڪ وڪڙ مٿان رکيو بيٺو آهي، جنهن ڪان شايد (پيسن رکڻ لاءِ) ٻٽونءَ جو ڪم ورتو ويندو هو(٣٠). هن جي ڇهري جو ڊول ۽ پوشاڪ خاص طرح سان ”هندستاني“ آهن. جيڪڏهن اِهو اندازو درست آهي ته آها مورتي اسٽوپا جي تعمير لاءِ ذميوار شخص جي آهي، ته پوءِ اها سنڌ جي انتهائي اوائلي دور جي هڪ عام ماڻهوءَ جي شبيهه جي نمائندگي ڪرڻ سبب خاص طور دلچسپيءَ واري شيءِ آهي؛ آها ٻيءَ يا ٽين صدي عيسويءَ جي دور جي هڪ ممتاز واپاريءَ جي مورت ٿي سگهي ٿي.

نوٽ

(١) ”انڊين انٽي ڪئري“، ج X (١٨٨١)، ص ٣٢٦ ۾، ترجمو هورنل.

(٢) پنڊت ڀڳوان لعل اندراجي، جي- آر- اي- ايس ١٨٩٠، ص ٦٣٩ ۾.

(٣) اين- اين- گهوش، ”ارلي هسٽري آف انڊيا“، ٽيون ڇاپو، الهه آباد، ١٩٥١ ص ٢٤٣.

(A-۳) سال ۲۳-۱۹۲۲ لاءِ آرڪيالاجيڪل سروي آف انڊيا جي ساليانہ رپورٽ، ص ۴-۱۰۲ (آر-ڊي-بئنرجيءَ جو مضمون)؛ سر جان مارشل، ”موهن جو دڙو ۽ دي انڊس سوليزيشن“، ج ۱، ص ۳-۱۲۲، ۹-۱۲۷ (مضمون از اين-جي- مجمدار).

(۴) اين-جي- مجمدار، ”ميمائرس آف دي آرڪيالاجيڪل سروي آف انڊيا“، نمبر ۴۸، ص ۷ ۾.

(۵) وان لوهوزيئن لي وو، ”دي سيٿين پيرئڊ“ ص ۳۳۶.

(٦) ٿالمي VII-(i). ۳٦.

(۷) اي- پي- انڊ- VIII. ص ۴۲ ايف- ايف.

(۸) ايليٽ، ”هسٽري آف انڊيا“، VI، ص ۵۵۷.

(۹) راءِ چوڌري، ”دي پوليٽيڪل هسٽري آف ناردرن انڊيا“، ڇاپو پنجون ۱۹۵۰ ص ۵۱۰.

(۱۰) هورمسداس جا ڪجهہ سڪا هندستاني اثر جون نشانيون ظاهر ڪن ٿا: مثلن شوا ۽ سندس ڍڳي جون شبيهون نڪتل آهن ۽ ممڪن آهي تہ اهي سڪا ايراني سلطنت جي هندستاني صوبي ۾ هلڻ لاءِ خاص طور جاري ڪيا ويا هجن. رالنسن، ”دي سيونٿ گريٽ اوريئينٽل مانرڪي“، ص ۱۴۱، نوٽ.

(۱۱) ونسينٽ سمٿ، ”ارلي هسٽري آف انڊيا“، پيو ڇاپو، ص ۲۵۵.

(۱۲) هيءَ ڳالهہ خاص طور اهميت واري آهي تہ ساساني دور جا سڪا وڏي تعداد ۾ ٽئڪسلا مان لڌا ويا آهن. جي. مارشل: ”اي گائيڊ ٽو ٽئڪسلا“ ص ۱۷، نوٽ.

(١٣) راءِ چوڌري، ”پوليٽيڪل هسٽري آف ائنشنٽ انڊيا“، ص ٥١٠.

(١٤) ڪزنس، ”ائنٽي ڪوئٽيز آف سنڌ“، ص ٤-١٨٣.

(١٥) ”ستن سهينن“ جي معنيٰ شايد ’پنجاب جا ست معاون درياءَ‘ هجي. اين- اين- گهوش، ”ارلي هسٽري آف انڊيا“، ص ٧-٢٧٥.

(١٦) ڪزنس، ص ١٨٣.

(١٧) ”راج ترنگني“، ترجمو ايم- اي- اسٽين، ج ١، ص ٦٣-١٥٩ (بُڪ- V، ص ٦٢-٤٦٩-٤١٩).

(١٨) ”فارس نامہ“ ص ٨٢؛ طبري ١/٨٦٨، بلوچ نبي بخش خان طرفان ”دي پوليٽيڪل انفلوئنس آف پرشيا اِن پري- اسلامڪ ٽائيمس“ ۾ حوالو ڏنل- جرنل آف دي سنڌ هسٽاريڪل سوسائٽي، ج VIII، نمبر ٢، ص ٥-٧٤.

(A- ١٨) بي- ڊي- ميرچندائي، ”جرنل آف دي ايشيائڪ سوسائٽي آف بامبي“، ٥-١٩٦٤، ص ٨٥-٦١ ۾ ”سنڌ انڊ دي وائيٽ هنس“.

(١٩) مجمدار، حوالو ڏنل ص ٩-٨.

(٢٠) انهيءَ جملي ۾ طبري ۽ المسعودي شامل آهن: بحواله طبري ٨٩٤/١؛ مسعودي، مروج ..٢/II، بلوچ نبي بخش خان جي- ايس- ايڇ- ايس ج VIII نمبر ٢، ص ٥-٧٤ ۾ حوالي طور ڏنو.

(٢١) جي- اي- ايس- بي ١٩٠٢، ص ٥٦.

(٢٢) بانا، ”هرش چرِيتا“، ترجمو: اي- بي- ڪائوويل ائنڊ ايف- ڊبليو- ٽامس (اوريئينٽل ٽرانسليشن فنڊ) ص ١٠١.

(٢٣) مجمدار، حوالو ڏنل ص ٩.

(٢٤) ڪزنس، حوالو ڏنل ص ١٠٥.

(٢٥) ايضاً، ص ٨٩، ٩٧، ١٠٨ - تصويرون XIX ۽ XXIV کان XXXI.

(٢٦) ايضاً، ص ٦.

(٢٧) ساءِ- يو- ڪيي، ترجمو: بيل ج II، ص ٢٧٢.

(٢٨) ساءِ- يو- ڪيي، اڳ ۾ حوالو ڏنل، ڪزنس حوالو ڏنل ڪتاب ص ٨٨، ٩٤.

(٢٩) ڪزنس، حوالو ڏنل ڪتاب، ص ٣-٩٢.

(٣٠) ايضاً، ص ٩٥.

سنڌ جو پڙ ڏرم وارو راءِ گهراڻو

سنڌ جي پڙ ڏرم واري راءِ گهراڻي جا راجائون هن ملڪ جي حڪمرانن جي انهيءَ اوائلي گهراڻي سان واسطو رکن ٿا، جن جو خود ملڪي تذڪرن ۾ بيان موجود آهي، ۽ سندن نالا پيو ڪتي ۾ موجود ڪينهن. جيڪڏهن اسين "تحفة الڪرام" ۾ ذڪر ڪيل سڀني ڳالهين تي جيئن جو تيئن يقين ڪريون، ته ان صورت ۾ اسان کي انهيءَ گهراڻي جي شهزادن مان پهرئين لاءِ اهو سمجهڻو پوندو ته هن پنجين صدي عيسويءَ جي پڇاڙيءَ ڌاري بادشاهي ڪرڻ شروع ڪئي، ۽ انهن مان آخري شهزادو اسلامي سن جي پهرئين سال کان ٿورو ئي اڳي يا انهيءَ ئي سال يعني ٦٢٢ع ۾ فوت ٿي ويو. پر اسان کي ان بازي ۾ جيڪا تمام ٿوري آزاد شهادت ملي سگهي آهي، سا البت ان طرف نشاندهي ڪري ٿي ته راءِ گهراڻي جا بادشاهه انهيءَ تاريخ کان پوءِ به ڪيترا سال سنڌ اندر طاقت جا مالڪ هئا. انهن حڪمرانن جي متعلق هن وقت تائين ڪي به ڪتبا دريافت ڪين ٿيا آهن، جن جي ذريعي اسين قديم تذڪرن ۾ لکيل مختصر ۽ ناقابل يقين تحريرن جي تصديق ڪري سگهون. راءِ گهراڻو روايت جي سرحدن کان ٻاهر نڪري تاريخ جي سرحدن اندر مشڪل سان ئي داخل ٿئي ٿو.

هن گهراڻي جي سڀ کان پهرئين شهزادي جو لکيت ۾ آيل نالو ڏيوائيج يا ڏيواجي آهي، جنهن لاءِ هودي والا اهو راءِ پيش ڪري ٿو ته انهيءَ نالي مان مقصد شايد ديودت آهي. "تحفة الڪرام" (١) ۾ ان جي ڇهن جانشينن جو ذڪر آهي، حالانڪ "چچ نامو" فقط ٽن جانشين ٻڌائي ٿو. جيئن ته انهيءَ گهراڻي جي فقط پوين ٽن حڪمرانن کان سواءِ باقي

ٻن جي زماني جي واقعات جو ڪو واضح بيان لکيل ڪونهي، انڪري انهيءَ اختلافي نڪتي کي مذڪور گهرائي جي فقط بادشاهيءَ جي مدت جي سلسلي ۾ ئي ڪا اهميت آهي. "تحفة الڪرام" مطابق، اها مدت ١٣٧ سال هئي ۽ انهيءَ تذڪري ۾ سنڌ جي بادشاهيءَ جي وسعت، "چچ نامي" ۾ ٻڌايل پڪيءَ کان وڌيڪ علائقي ۾ ڦهليل ڄاڻائي وئي آهي. پوئين نالي واري ڪتاب ۾ اهي سرحدون هن طرح ڏيکاريون ويون آهن: اوڀر طرف ڪشمير جي حدن تائين، الهندي طرف مڪران تائين، ڏکڻ طرف سمنڊ جي ڪناري ۽ ديبل تائين، اتر طرف ڪردان ۽ ڪيڪنان جبلن تائين. "تحفة الڪرام" 'ايرندي' سرحد کي قنوج ۽ ڪشمير جي سرحدن سان ڳنڍ هلندي ڏيکاري ٿو. الهنديءَ سرحد کي مڪران ۽ اومان جي سمنڊ واري ڪناري يعني ديبل جي بندر تائين وڌيل ڏيکاريو ويو آهي. ڏکڻ طرف هن بادشاهيءَ جي سرحد کي سورت (سؤراشٽر) تائين ۽ اتر طرف "قندار، سيستان، سليمان ۽ ڪيڪنان جبلن جي ٽڪرين تائين" وڌيل ڄاڻايو ويو آهي. مکيه ڏسٽيون يا طرف هن حالت ۾ ڏاڍي ڍلي ڍالي نموني سان ڪم آندل آهن: جيئن ڪشمير دراصل سنڌ جي اتر اوڀر ۾ آهي پر اهو سڌو اوڀر ۾ ڄاڻايو ويو آهي؛ قنوج واقعي سنڌ جي ايرندي طرف هو، پر انهن ٻنهي علائقن جي درميان سڄو راجپوتانا بيٺل هو. باقي جيسين اتر جو سوال آهي (جيڪو دراصل اتر اولهه آهي)، ته ان لاءِ هوديوالا جو خيال آهي ته ڪيڪنان گهڻو ڪري قصدار (٢) جي بگڙيل شڪل آهي، ۽ ڪيڪنان واقعي انهيءَ پسگردائيءَ ۾ ڪٿي نه ڪٿي واقع هو؛ پر هن سمجهڻ لاءِ چڱا سبب موجود آهن ته ڪيڪنان جديد لورالائيءَ واري علائقي ۾ هو. سورت يا سوراشٽر جي بندر متعلق ڏنل حوالي جو مطلب مختلف نمونن سان ڪڍي سگهجي ٿو؛ جيتوڻيڪ انهيءَ باري ۾ پوءِ به وڏي شڪ جي گنجائش آهي.

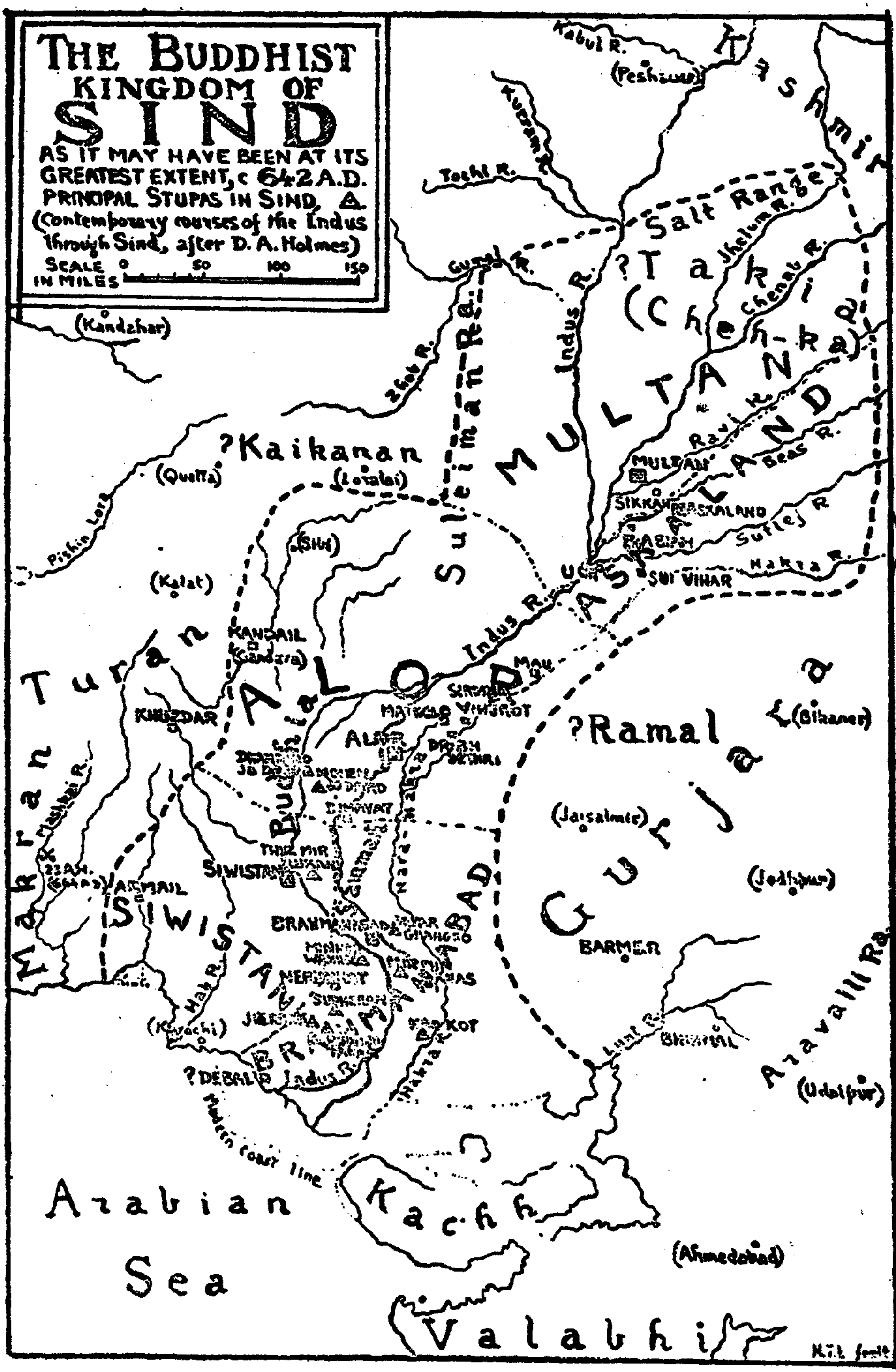
THE BUDDHIST KINGDOM OF SIND
AS IT MAY HAVE BEEN AT ITS GREATEST EXTENT, c 642 A.D.
PRINCIPAL STUPAS IN SIND △
(contemporary courses of the Indus through Sind, after D. A. Holmes)
SCALE IN MILES 0 50 100 150
Kabul R.
(Peshawar)
Kashmir
Kuram R.
Tochi R.
Salt Range
Jhelum R.
?Taki (Che-h-ka)
Chenab R.
Gumal R.
Indus R.
(Kandahar)
Zhob R.
Suleiman Ra.
MULTAN
MULTANDA
Ravi R.
Beas R.
?Kaikanan
(Quetta)
(Loralai)
Pishin Lora
MULTAN
SIKKA
Sutlej R.
Hakra R.
(Sibi)
(Kalat)
UCH
SUI VIHAR
ASPALAND
Turan
KANDAIL
(Gandava)
Indus R.
MAU
ALOR
?Ramal
(Bikaner)
Makran
KHUZDAR
ALOR
BUDHIYA
Nara R.
SIWISTAN
(Jaisalmer)
Gurjara
(Jodhpur)
SIWISTAN
BRAHMANABAD
BARMER
Hab R.
(Karachi)
?DEBAL
Indus R.
Hakra R.
Luni R.
BHINMAL
Aravalli Ra.
(Udaipur)
Modern coast line
Arabian Sea
Kachh
(Ahmedabad)
Valabhi

هڪ مخصوص قسم جي سڪن لاءِ، جيڪي ٿلهي ليکي انڊو-ساساني سڏيا وڃن ٿا، ۽ جن جي رائج ٿيڻ جي تاريخ گهٽ ڪري ستين صدي عيسويءَ ۾ آهي، ڪننگهام ۽ ٻين سمجهيو هو ته اهي راءِ گهراڻي جي راجائن طرفان جاري ڪرايا ويا هئا. انهن سڪن جي سڄي طرف ڪنهن حڪمران جو ڇاتيءَ تائين بت ڏسڻ ۾ اچي ٿو، باقي ٻئي طرف مختلف سڪن تي مختلف نشان يا علامتون نظر اچن ٿيون: ڪن تي آتشدان آهي، جنهن جي چوطرف خادم بيٺل آهن، ته ڪن تي ڪنهن ديوتا جي اڌ ڇاتيءَ تائين مورت ڏنل آهي، جيڪا ڪن سڪن تي سورج ديوتا جي ته ڪن تي ڪنهن ديويءَ جي آهي. هڪ خاص ڳالهه هيءَ آهي ته انهن مان ڪن سڪن تي جيڪي ڪجهه لکيل آهي، سو ٽن جدا جدا لکتين ۾ آهي: هندستاني ناگري، ساساني پهلوي ۽ ڪشن يوناني — ڪن سڪن تي ٻوين ۾ لکتيون آهن، پر ناگريءَ ۾ ڪجهه به لکيل ڪونهي. انهن تي ٻن حڪمرانن جا نالا به ڏسڻ ۾ اچن ٿا: ٻن يا ٽن تي سري واسوديو، ۽ هڪ تي ”شاهي تگين“؛ ٻيو به هڪ اهڙو سڪو مليو آهي، جيڪو خسرو پرويز طرفان جاري ڪيل سڪن مان قريبي مشابهت رکي ٿو، پر ان تي ڪنهن به بادشاهه جو نالو اُڪريل ڪونهي. تذڪرن ۾ شامل ٿيل حڪمرانن جي فهرست ۾ راءِ گهراڻي جي ڪنهن به حڪمران جو نالو اهڙو نظر نٿو اچي، جنهن کي واسوديو يا شاهي تگين جهڙن نالن سان ڪا مشابهت هجي، حالانڪ اهو ممڪن آهي ته آهي حڪمران هڪ کان وڌيڪ نالي يا خطاب سان مشهور هجن. انهيءَ اندازي جي خلاف وڌيڪ طاقتور اعتراض هن حقيقت ۾ آهي ته انهن مان ڪو هڪ به سڪو انهن علائقن مان دستياب ڪونه ٿيو آهي، جيڪي راءِ گهراڻي وارن جي بادشاهيءَ ۾ شامل هئا. سڪن تي اُڪريل اکرن مان آهي اکر جن جو

واسطو انهن ملڪن جي نالن سان هوندو آهي، جن لاءِ اهي سڪا جاري ٿيل هوندا آهن، تن ڪي جن ۾ ڇاڻن ۽ ماهرن جانچي جوچي ڏٺو آهي، تن جي راءِ ۾ انهن سڪن تي نظر ايندڙ نالا زابلستان (واسوديو) ۽ خراسان (شاهي تيگين) آهن، ۽ هيءُ جو ڪن عالمن انهن تي "بهمن"، "ملتان"، "توڪان"، ۽ "سپردالاڪشان" نالا به پڙهيا آهن، انهن متعلق اِها به حقيقت آهي ته آهي مختلف تحريرن ۾ بين بين لفظن جي بگڙيل صورتن ۾ سڃاتا ويا آهن ۽ انهن جون پڙهيون بين ڪيترن عالمن جي نظر ۾ بلڪل پيون آهن.

اِنهيءَ سچي سوال تي مسٽر بي. ڊي. ميرچندانيءَ طرفان انتهائي قابليت سان بحث ڪيو ويو آهي، ۽ هُن سان گڏ، اسان ڪي آر. بي. وائٽ هيڊ جي راءِ کي پڻ تسليم ڪرڻ گهرجي ته "آهي سڪا ساساني نسل جي بادشاهن طرفان جاري ڪرايا ويا هئا، پر پنجاب ۽ سنڌ ۾ نه، بلڪ زابلستان، ايران ۽ هندستان جي وچ ۾ واقع بين ملڪن ۾."

ڪننگهام طرفان بلڪل ڪمزور بنيادن جي آڌار تي هيءَ دعوا ڪئي ويئي آهي ته راءِ گهراڻي جا پهريان ٻه حڪمران، جن جا نالا قديم تذڪرن مطابق ڏيواجي ۽ سيهرس هئا، اچي "هُوڻ" قبيلي جي اڳواڻن، تورامن ۽ مهراڪل، سان مطابقت رکن ٿا، جن بابت اسين ڏسي آيا آهيون ته آهي سن ۴۹۰ع ۽ سن ۵۴۰ع جني وچ وارن سالن ۾ اتر هندستان جي ڪن حصن تي حڪومت ڪندا هئا. ڪننگهام، مٿي ذڪر ڪيل مخصوص قسم جي سڪن تي اڪريل لکيتن جي خود پنهنجين تشريحن ۽ معنائن جي بنياد تي وڌيڪ دليلبازي ڪندي، دعوا ڪري ٿو ته شاهي تيگين، واسوديو ۽ ٽيون آهو گمنام حڪمران، جن اهي سڪا رائج ڪرايا، سنڌ جي راءِ گهراڻي جا آخري ٽي حڪمران هئا، ۽ اهي مهراڪل جا جانشين ۽ اولاد هئا. هڪ طرف ته اسين اِنهيءَ دليل کي، وائيٽ هيڊ وانگر، رد

ڪرڻ لاءِ مجبور آهيون، جنهن تي اِهو نظريو بيٺل آهي ۽ ٻئي طرف اسان کي وائيٽ هيڊ جي هين راءِ سان اتفاق ڪرڻو پوي ٿو ته ٻي حقيقت ڪٿي ڪهڙي به هجي پر هن ڳالهه جو وڏو امڪان موجود آهي ته سنڌ جي راءِ گهراڻي جا بادشاهه "هُونڻ" نسل جا هئا. مسٽر ميرچنداڻيءَ جي هن نظريي ۾ ڪو گهڻو وزن نظر ڪونه ٿو اچي ته راءِ گهراڻي وارا زياده امڪان آهي ته موريا خاندان جي اولاد مان هئا (٣).

جيئن اڳئين باب ۾ ذڪر ڪيو ويو آهي، ڇهين صدي عيسوي ۽ خصوصاً ان جو پويون اڌ، جنهن جي دوران سنڌ ۾ راءِ گهراڻي جي بادشاهي هلي رهي هوندي، هندستان جي تاريخ جو هڪ اهڙو دؤر آهي، جنهن بابت نسبتاً تمام ٿوري معلومات ملي ٿي. ملڪ ۾ ڪا به مرڪزي اعليٰ طاقت موجود ڪانه هئي، ۽ "هُونڻ" لوڪن جي وقت بوقت ٿيندڙ حملن چوڌاري اهڙي افراتفري پيدا ڪري ڇڏي هئي، جنهن ۾ ڪيترين ئي ننڍين ننڍين آزاد ۽ خودمختيار رياستن جو اڀرڻ ناگزير هو. گُرجر لوڪ، جيڪي اڳ ۾ حملي آور هئا ۽ شايد "اڇن هُونڻ" لوڪن جا قريبي رفيق ۽ ساٿي هئا، تن راجپوتانا ۾ هڪ چڱيءَ خاصيءَ بادشاهيءَ جو بنياد قائم ڪيو هو، ۽ آهي درحقيقت سنڌ جي راءِ گهراڻي جي بادشاهن جا اڀرندي سرحد سان لڳولڳ ويجهي ۾ ويجها پاڙيسري هوندا. اهو به امڪان آهي ته خود راءِ گهراڻي وارا به ساڳئي ئي نسل جا ماڻهو هئا. اسان کي اهو به معلوم آهي ته ڪاٺياواڙ ۾، وَلڀي نالي هڪ بادشاهيءَ جا مالڪ ذري گهٽ يقيني طور "پرڏيهي نسل" جا هئا، جن سڄي ڇهين صدي عيسويءَ جي دوران اُتي راڄ ڪيو. انهيءَ حقيقت جي روشنيءَ ۾ اها ڳالهه قريب قريب ناممڪن معلوم ٿئي ٿي ته سنڌ جي بادشاهيءَ ۾ سورت ته ڇڏيو، سؤراشٽر جو ڪو حصو به شامل هو (٤).

جيسين الهندي طرف جو تعلق آهي، ان سڄي دؤر ۾ ايراني سلطنت جو ڪو ذڪر ئي ڪٿي نظر نٿو اچي ۽ اِها ڳالهه به اَن دؤر جي صورتحال سان مطابقت رکندڙ آهي؛ ڇو ته نوشيروان جي مرڻ کان پوءِ، ائين پيو معلوم ٿئي ته ايراني سلطنت جي مشرقي صوبن بغاوت جو جهنڊو بلند ڪيو هو ۽ خاص طرح مڪران ته عربن جي ڪاهه تائين عملي طور خودمختار ۽ بلڪل آزاد رهندو آيو هو.

"تحفة الڪرام" ۾ ذڪر ڪيل پنجن بادشاهن جي راڄن مان ڪنهن هڪ جي مدت جو به بيان نه ڪيو ويو آهي، ۽ اُنهن مان هر بادشاهه بابت ڏنل ڳالهيون مبهم ۽ غيرواضح آهن ۽ گهڻي حد تائين انهن جي رڳو روايتي مدح سرائيءَ ۽ قصيده گوئيءَ جو ڪم ڏين ٿيون ڏيواجيءَ "هند جي اڪثر حڪمرانن سان عهدناما ڪيا" ۽ سندس مطلق حڪمرانيءَ هيٺ سڀ علائقا ايتريقدر ته پُرامن هئا، جو قافلا مڪمل سلامتيءَ سان هڪ کان ٻئي هنڌ ڏانهن سفر ڪندا هئا. هن جو پٽ، سيهَرس ۽ سندس پوٽو، سيهَسي، پڻ خوشحال ۽ ڪامياب حڪمران هئا. "چچ نامي" جي مطابق، اُنهن سان پوئين نالي واري راجا جي پٽ ئي، جنهن جو نالو پڻ سيهرس هو، پنهنجي حڪومت جو انتظام، اُختيارات جي تفويض جي اصول تحت، رکڻ جو دستور قائم ڪيو. هُن جي بادشاهيءَ جي ڍڪيڙ ۽ ٻيءَ صورتحال تي غور ڪندي (جيڪڏهن اسين قديم تذڪرن ۾ تحرير ڪيل ڳالهين کي عمومي طور قبول ڪريون)، اهو تسليم ڪرڻو پوي ٿو ته اهو انتظام ڏاڍي سٺي نموني ۾ بيهاريو ويو هو ۽ هلي رهيو هو.

دارالحڪومت وارو صوبو، جنهن تي خود سهرس پنهنجي گاديءَ واري شهر الور سان حڪومت ڪندو هو، سو گهڻو ڪري اڄوڪي اپر سنڌ ۽ گهڻو ڪري ديراجات جي ڏاکڻي حصي، ۽ ڪڇيءَ سميت بلوچستان جي پرپاسي وارن علائقن

تي مشتمل هو. اهڙيءَ طرح اِن صوبي کي مرڪزي حيثيت حاصل هئي، ۽ آن ٻن ٻن گورنري صوبن کي، جن جي گاديءَ جا شهر هڪ پاسي سنڌ ۾ برهمڻ آباد ۽ سيوهڻ ۽ ٻئي پاسي پنجاب ۾ اسڪالند ۽ ملتان هئا، تقريباً ٻن ساهميءَ جي پڙن وانگر هڪٻئي جي نسبت ۾ (۵) پوريءَ برابريءَ جي وزن ۾ بيهاريو ٿي. برهمڻ آباد جو صوبو سنڌونديءَ جي اوڀر واريءَ مرڪزي سنڌ، سڄي لوئر سنڌ ۽ شايد ڪڇ تي مشتمل هو، ۽ سيوهڻ (سيوستان) واري صوبي ۾ لڳ ڀڳ جديد لاڙڪاڻو ۽ دادو ضلعا، ۽ ممڪن آهي ته لس ٻيلو پڻ شامل هئا. اسڪالند صوبي ۾ شايد بهاولپور رياست ۽ ان جي آسي پاسي وارا پنجاب جا ضلعا، ۽ ملتان صوبي ۾ اهو سڄو علائقو شامل معلوم ٿئي ٿو، جيڪو وچي متي لوڻائين پهاڙين (سالٽ رينج) سان لڳي ٿو، جاڪان ته ان لاءِ چيو وڃي ٿو ته انهيءَ صوبي جي سرحد ڪشمير سان مليل هئي.

صوبن جا گورنر، ڪن حالتن ۾ خود راءِ جا ويجها عزيز هئا. انهيءَ سرشتي ۾ هڪ هيءُ نقص آهي ته شاهي نسل جي گورنرن ۽ ماتحت حڪمرانن کي، غيرشاهي نسل سان وابسته گورنرن جي ڀيٽ ۾، هڪ ڪمزور بادشاهه سان فائدي وٺڻ ۽ پنهنجي لاءِ آزاديءَ ۽ خود مختياريءَ جي اعلان ڪرڻ لاءِ وڏيڪ تحريص ۽ لالچ ميسر هوندي آهي. اهائي ڳالهه ايراني شهنشاهت ۾ بار بار واقع ٿيندڙ افراتفريءَ جو سبب هوندي هئي؛ ۽ تذڪرن مطابق، هڪ ماتحت گورنر جي اهڙيءَ نوعيت جي لالچ ئي راءِ سيهرس کي هڪ اهڙي مقابلي ۾ ڦاسائي ڇڏيو، جنهن جو نتيجو سندس موت جي صورت ۾ نڪتو. اسين اڳتي هلي، اهو ڏسنداسون ته هڪ ٻيو ڪتاب پڻ اهو قصو ڏئي ٿو، يا ممڪن آهي ته اهو حيرت انگيز طور بلڪل ساڳيءَ نوعيت جو پر واضح طور ٻيءَ طرح جو قصو هجي، جو ته انهيءَ ۾ راءِ گهراڻي جي راجائن جي

حڪومتن جا اهڙا سال ڏنل آهن، جيڪي تذڪرن ۾ آيل تفصيل کان بلڪل مختلف آهن. اچو ته پهريائين انهن تذڪرن ۾ بيان ٿيل ڪهاڻي ٻڌون:

”اوچتو ئي اوچتو نمروز جي بادشاهه جي لشڪر هن جي ملڪ تي ڪاهه ڪئي، ۽ هو وڌي، اچي مڪران ۾ داخل ٿيو. جڏهن اها خبر سيهرس بادشاهه وٽ پهتي، تڏهن هو الور جي قلعي مان پنهنجو مکيه لشڪر ساڻ ڪري، وڏيڪ وقت وڃائڻ کان سواءِ، دشمن سان مقابلي ڪرڻ لاءِ اڳتي وڌيو. جلد ئي هو وڃي جنگ ۾ شريڪ ٿيو، ۽ ٻنهي طرفن کان ڪيئي بهادر ماڻهو ۽ آزمايل جنگي جوڌا مارجي ويا؛ تڏهن ايرانين پنهنجي خلقڻهار ۾ مڪمل اعتماد ڪري، پنهنجي مخالف تي هڪ ڀرپور حملو ڪيو. راءِ سيهرس جو لشڪر ٽڙي پکڙي ويو، ۽ دشمن ان تي غالب پئجي ويو، ۽ ان کان پوءِ سڄي لشڪر وٺي ڀاڄ ڪاڍي. راءِ سيهرس مضبوطيءَ سان ڄميو رهيو ۽ پنهنجي ناليءَ ۽ ناموس خاطر وڙهندو رهيو، تان جو هو قتل ٿي ويو. فارس جو بادشاهه موٽي نمروز ويو ۽ سيهرس جو پٽ، راءِ سهاسي، پنهنجي پيءُ جي تخت تي ويٺو.“

نمروز نالو سجستان کي ڏنل آهي — روايتي طور اهو علائقو ڪيخسرو طرفان عظيم رستم کي سندس گذاري لاءِ عطا ڪيو ويو هو، جنهن کي ايران جي تاريخ ۾ مڪران(ے) جو فاتح سڏيو ويو آهي — ۽ ان جو ”بادشاهه“ ايراني شهنشاهت جو ڪو ماتحت حڪمران هوندو، جنهن پنهنجي خود مختياريءَ جو اعلان ڪيو هو. اها ڳالهه پهرينءَ ئي نظر ۾ هيءُ خيال پيدا ڪري ٿي ته اهو واقعو يا ته ”هورمزد چوٿين، يا اٽڪل سنه ٥٧٩ع ۽ ٥٩٢ع جي وچ ڌاري خسرو پرويز جي بادشاهيءَ جي اوائلي حصي جي دوران ٿيو هو. ايران کي انهيءَ عرصي ۾ خارجي جنگين ۽ داخلي طور بهرام چوٻين جي

بغاوت کي منهن ڏيئو هو، جنهن نيٺ سنه ٥٩١ع ۾ سڄي ٻچ تخت تي قبضو ڪري ورتو. اهڙي وقت ۾ سيستان صوبي جي هڪ باغي گورنر لاءِ اها فطري ڳالهه هئي ته هو سرحد سان لڳ مڪران صوبي تي، جيڪو پڻ شاهه جي گرفت کان ٻاهر نڪتو هو، قبضي ڪرڻ ذريعي، پنهنجي اقتدار ۽ نئين حاصل ڪيل طاقت کي مستحڪم ڪرڻ جو اهو موقعو غنيمت ڄاڻي، ان مان پورو پورو فائدو وٺي. اها ڳالهه سيهرس لاءِ پڻ قدرتي ڳالهه هئي ته هو پاڻ، جيڪو هڪ مغرور ۽ جنگجو شخصيت جو مالڪ هو، انهيءَ انعام کي حاصل ڪرڻ لاءِ پاڻ به ڪوشش ڪري.

سنڌ جي حڪمران گهراڻي جي شان ۽ وقار ۾، بهرحال، هن شڪست جي نتيجي ۾ ڪا ڪمي نه ٿي آيل معلوم ٿئي، ۽ سهاسي پنهنجي پيءُ جي ڇڏيل ساڳيءَ ۽ سڄيءَ ساريءَ بادشاهيءَ جو جانشين ٿيو. ”تحفة الڪرام“ جي مطابق، ”سهرس جو لشڪر هڪ هنڌ اچي هڪ منظم فوج وانگر جمع ٿيو، ۽ انهن سندس پٽ سهاسيءَ کي تخت تي ويهاريو(٨).“ سهرس جي انهيءَ مهم بابت ”چچ نامي“ ۾ ڏنل تفصيلن مان اها ڳالهه ظاهر ٿئي ٿي ته هو سنڌ جي فوج جو فقط هڪ حصو ساڻ وٺي، ايهرائيءَ ۾ اڳتي وڌيو هو، ۽ هين انومان ڪرڻ لاءِ بنياد آهن ته هن جو پٽ لشڪر جو باقي حصو هن جي پٺڀرائيءَ ۽ مدد لاءِ پٺيان وٺي ويو هو. ان مان هيءَ حقيقت پڻ واضح ٿي بيهندي ته آخر ڇو ”نمروز جي بادشاهه“ نه فقط پنهنجي فتح کي يقيني بنائڻ لاءِ ڪو وڌيڪ اقدام نه ڪيو، پر ساڳئي وقت هو اڳتي وڌڻ بدران پنهنجي ملڪ طرف موٽي هليو ويو!

راءِ سهاسي ٻئي جي بادشاهيءَ وارو زمانو، تذڪرن جي مطابق، پُرامن ۽ آسودگيءَ وارو هو. ”هُن ملڪ ۾ پنهنجي

اختياريءَ کي محسوس ڪرايو، ۽ هن جي پيءُ جي طرفان جيڪي چار شهزادا مقرر ڪيا ويا هئا، اهي هن جي تابعداريءَ ۾ رهيا ۽ هن جي اختياريءَ کي قبول ڪيائون. آنهن، هين جي لاءِ عزت ۽ احترام جي جذبي جو خوب مظاهرو ڪيو، پنهنجي دولت هن جي استعمال لاءِ سندس تصرف ۾ ڏني ۽ هن جي هر طرح ايمانداريءَ ۽ پوريءَ قوت سان پيروي ڪئي. اهڙيءَ طرح سڄو ملڪ راڄ سهاسيءَ جي طاقت سبب وڏيڪ سلامتي ۽ تحفظ محسوس ڪرڻ لڳو، ۽ ماڻهو هن جي عدل ۽ انصاف واريءَ حڪومت ۾ نهايت خوش زندگي گذارڻ لڳا". اها ڳالهه "چچ نامي" ۾ درج آهي، ۽ جيئن: "تحفة الڪرام" جو تعلق آهي، سو وڌيڪ ائين به چوي ٿو ته "هن پنهنجي رعايا جون ڏلون ۽ محصول هن شرط تي معاف ڪيا ته هو اُڇ، ماتيلا، سيئوراءِ، مائو يا مئو، الور ۽ سيوستان جي ڇهن قلعن جي اوسارين جي مرمت ڪري ڏين (١٠)".

هن سلسلي ۾، اُڇ جي نالي اچڻ سان (جنهن سان مطلب بنان ڪنهن شڪ ۽ شبهي جي، اُچ شريف آهي)، ٿي سگهي ٿو ته حيرت ٿئي، پر ان مان گهٽ ۾ گهٽ اهو ثابت ٿئي ٿو ته قديم صوبائي دارالحڪومت آسڪالند کي اهو شهر نه سمجهڻ گهرجي. ماٿيلو ۽ سيئوراءِ، وينديءَ مغل دور تائين، اهميت وارا شهر رهندا آيا، انهن جا قلعا نشان اڄ ڏينهن تائين ترتيبوار گهوٽڪيءَ ۽ سبزلڪوٽ جي ڪجهه ميلن جي اندر ڏسي سگهجن ٿا (١١). قديم دور جي مائو قلعي کي، نوشهرو فيروز تعلقي ۾ مائو مبارڪ جي نالي سان مشهور ٿيل قديم دڙي ۾ شناخت ڪري سگهجي ٿو.

قلعن جي متعلق لڪيل انهيءَ بيان ۾، جيڪو اِئين رواجي نموني ۾ اِتي آيو آهي، هن ڳالهه جو اشارو موجود سمجهي سگهجي ٿو ته سهاسيءَ جو ملڪ، بهرحال، اهڙو سلامتيءَ وارو ڪونه هو، جهڙو ان لاءِ پئي ڪنهن هنڌ چيو ويو آهي؛

شايد ايتري تائين ٻہ، جو سندس ملتان وارو گورنر، هن جي وفاداريءَ جي ذميواريءَ کي ڪاميابيءَ سان پنهنجي ڳلي مان لاهي اڇلائي سگهيو هو، ۽ سندس آترئين سرحد مٿسي ويٺي هئي. درحقيقت اها ڳالهہ اسان کي سنڌ جي بادشاهيءَ متعلق جيڪو احوال هڪ غيرجانبدار مبصر، ٻڌ ڌرم جي عالم ۽ استاد، يوئان چانگ، ٻڌايو آهي، جيڪو سن ٦٤١ع ڌاري هتي آيو هو، اُن سان ٺهڪي اچي ٿي.

هن جاءِ تي اسان کي سنن جي ترتيب جو مسئلو درپيش اچي ٿو، ۽ آئنده پڻ آهو موجود رهندو، جنهن کي واضح ڪرڻ لاءِ اسان کي ڪيترين اهڙين ڳالهين جو ذڪر اُڪوائڻ ڪرڻو پوندو، جيڪي قديم وقائع نگارن بعد ۾ آيل گهرائي جي متعلق بيان ڪيون آهن. تخت جي غاصب، چچ برهمڻ، لاءِ چيو ويو آهي تہ هن هجري سن جي پهرئين سال ـــ يعني ٦٢٢ع ۾ ـــ سنڌ اندر پنهنجو راڄ قائم ڪيو هو. اها ڳالهہ يقيني آهي تہ هن جو گهراڻو سن ٩٢ھ يا ٩٣ھ ۾ ختم ٿي ويو. اسان وٽ انهيءَ حقيقت لاءِ ٻي ثابتي موجود آهي. ٻئي طرف، اُن گهراڻي جي ٽنهي راڄن جي سالن جو جوڙ نوي جي بدران "تحفة الڪرام" ۾ ايڪاسي ڄاڻايل آهي. ايليٽ ڏيکاريو آهي تہ چچ جي تخت نشينيءَ جي سال کي، تذڪري ۾ ڪنهن گهٽيءَ هيٺ مٿانهينءَ جي ڪرڻ کان سواءِ سن ١ھ کان قيرائي سن ١٠ھ ڪرڻ ممڪن آهي (١٢). پر انهيءَ طرح سنن جي حاصل ڪيل تطبيق سنڌ متعلق يوئان چانگ جي ڏنل بيان جي پيدا ڪيل دشواريءَ کي هٽائي نٿي سگهي. ايليٽ جي حساب مطابق، هن جو سنڌ وارو سفر انهيءَ وقت شروع ٿيو هوندو، جڏهن چچ کي تخت تي ويٺي اٽڪل نَو سال گذري چڪا هوندا؛ پر اهو ياتري جيڪو احوال اسان کي ڏئي ٿو، اُن مان ظاهر ٿئي ٿو تہ اُن وقت راءِ گهراڻو اڃا اقتدار ۾ هو.

هو چوي ٿو ته بادشاهه ”سيئو-تو-لو“ جاتيءَ جو هو، جنهن جي تشريح سواءِ لفظ ”سودر“ جي ٻي ڪا ٿيڻ ممڪن نٿي نظر اچي؛ اهو ساڳيو لفظ، وچ هندستان ۾ ”مو-تي-پائو-لو“ جي بادشاهه لاءِ پڻ استعمال ڪيو ويو آهي، جيڪو آساني جسمن جي پوڄا ڪندو هو، ۽ ڪيس ٻڌ جي تعليمات ۾ ويساهه ڪونه هو. ڪيترن ئي موقعن تي يوئان چانگ هندستان جي بادشاهن جو حوالو ڏيندي، انهن کي ”ڪشتري“ (تيچ-تيي-ليي) سڏي ٿو؛ ٻين کي هو نسلي نالن، جهڙوڪ ساڪ، ترڪ ۽ ٻين اهڙن نالن سان منسوب ڪري ٿو. هو هندو سماج ۾ برهمڻن جي درجي بابت پوري ڄاڻ رکندو هو؛ انهن کي هو ”پو-لو-مين(١٣)“ چوي ٿو. هو اجين جي بادشاهه متعلق واقعي چوي ٿو ته هو انهيءَ جاتيءَ جو هو. انهيءَ ڪري اها ڳالهه ناقابل فهم آهي ته هو سنڌ جي بادشاهه کي ”سودر“ لکي ڇڏي، جڏهن ته اهو بادشاهه سچ پچ برهمڻ هو. هن ڳالهه ۾ مصنف طرفان غير معمولي غفلت کي فرض ڪرڻ کان سواءِ—جيڪا نقل نويسن جي رواجي بي احتياطيءَ کان متي آهي—اسان کي اهوئي فيصلو ڪرڻو پوي ٿو ته سنه ٦٤١ع ۾ سنڌ جو بادشاهه چچ کان علاوه ڪو ٻيو ئي هو(١٤).

ياتريءَ کي ٻڌ ڌرم ڏانهن هندستان جي بادشاهن جي رويي جو ڏاڍو، ۽ خاص طور، فڪر هو؛ هو چوي ٿو ته سنڌ جي بادشاهه کي ٻڌ جي قانون لاءِ تمام گهڻو احترام هو. جيتوڻيڪ انهيءَ جو مطلب ائين ٿي سگهي ٿو ته بادشاهه پاڻ ته انهيءَ مذهب جو ڪونه هو، ۽ هو فقط ان لاءِ عزت جو جذبو رکندڙ هو؛ پر اسان کي ان باري ۾ يقين هئڻ گهرجي ته جيڪڏهن بادشاهه برهمڻ هجي ها، ته يوئان چانگ انهيءَ حقيقت جو بيان ضرور ڪري ها. اسين ڏسون ٿا ته هو ”ڪيئا-مو-ليئو-پو“ (ڪماروپا) ۽ ”آئو-چي-يين-نا“

(آجين) جي برهمڻ بادشاهن جي رويي کي بطور خاص واضح ڪرڻ لاءِ تيار ۽ هردم هوشيار رهي ٿو، ڇاڪاڻ ته شاهي گهراڻن جا برهمڻ هن جي مذهب جا وڏي ۾ وڏا دشمن هئا.

چنانچه، اسان کي هاڻي انهيءَ اندازي جي آڌار تي اڳتي وڌڻ گهرجي ته ياتريءَ جي سنڌ ۾ اچڻ وقت، اتان جو بادشاهه راءِ گهراڻي جو هڪ فرد هو. اسان کي اها توقع رکڻ گهرجي ته هُن کي ڪشتري فرقي جو ٻڌايو ويو هو، جهڙيءَ طرح پاسي وارين بادشاهين — گجرات ۽ ولڀي(١٥) — جي حڪمرانن لاءِ چيو ويو آهي. ممڪن آهي ته راءِ گهراڻي جا راجائون حمله آور لوڪن جي ڪنهن گهٽ درجي واري نسل جا هئا، ۽ جيئن ته هو گهڻو پوءِ، روايتي طور مشهور ٿيل ”مليڇ“ ملڪ ۾ پنهنجا پير پختا ڪري سگهيا هئا، انهيءَ ڪري انهن کي ڪشتري فرقي ۾ شامل نه ڪيو ويو هو.

انهيءَ بادشاهه جي ملڪ جي ورڇ، جيئن يوئان چانگ طرفان اُها ٻڌائي وئي آهي، گهڻي ڀاڱي راءِ سهرس جي بادشاهيءَ جي برڪزي، ڏاکڻي ۽ اُپرندي علائقي جي تنظيم ۽ ورڇ سان ٺهڪي اچي ٿي، جهڙيءَ طرح ان جو تذڪرو ۾ بيان ڏنل آهي؛ پر ملتان صوبي لاءِ ياتريءَ طرفان پڪ سان چيو ويو آهي ته اُهو سنڌ ياترا جي وقت ”چيهه - ڪا“ نالي هڪ رياست جو باجگذار صوبو هو، جيڪا رياست انهيءَ دور ۾ اُتر پنجاب ۾ واقع هئي(١٦).

بظاهر، يوئان چانگ جو ”سين - تو“، جنهن جو گهيرو سنٺ هزار ”ليي“ هو، تذڪرن واري دارالحڪومتي صوبي سان مطابقت رکي ٿو، حالانڪ گاديءَ واري شهر جو نالو، ”پيي - چين - پو - پوُ - لو“ اڃ تائين هڪ اهڙي ڳجهارت آهي، جنهن جو ڪو حل ٿي ڪونه ٿيو آهي(١٧). ”اي - تين - پو -

ٽچي- لو" نالي ملڪ، جنهن جو گهيرو سا ڳيءَ طرح پنج هزار "لي" هو، برهمڻ آباد صوبي سان ٺهڪي اچي ٿو — جيڪو سنڌو نديءَ سان لڳو لڳ سمنڊ جي ساحل تائين ڦهليل هو. ممڪن آهي ته "پي- ٽو- شيه- لو" ۽ "اي- فان- ٽو" يا "او- فان- چا"، جن مان پهرئين جو گهيرو ٽي هزار لي ۽ ٻوئين جو ۲۵۰۰ هو، گڏجي سيوستان صوبي جي تشڪيل ڪري رهيا هئا.

"لئنگ- ڪا- لو" نالي سان سڏيل يوئان چانگ واري ملڪ ۾، هن جي انهيءَ جي وچان ڪيل سفر جي ڏيگهه کي خيال ۾ رکندي، ائين ٿو سمجهجي ته مڪران جو چڱو خاصو حصو شامل هوندو، ۽ جيئن ته هو انهيءَ ملڪ جو بيان ڏيندي، ان کي خود مختيار قبيلن جي رهڻ وارو ملڪ سڏي ٿو، ان ڪري معلوم ٿئي ٿو ته انهيءَ ملڪ جا سنڌ توڙي ايران سان ڪي به اثرائتا سياسي لاڳاپا ڪين هوندا اسان کي معلوم آهي ته سنه ٦٤١ع ۾، شاهه يزدجرد پنهنجي سلطنت کي عربن جي حملن کان بچائڻ لاءِ، آخري هٿ پير هڻڻ جي ارادي سان مختلف صوبن مان اچا به فوج ۾ ڀرتي ڪري رهيو هو، پر هن ياترِيءَ ايران جي باري ۾ جيڪو ٿورو بيان ڏنو آهي، تنهن ۾ هُن اهڙي بحران بابت ڪو هڪ لفظ به نه لکيو آهي، جنهنڪري هن جو اهو بيان سڻون سڌو ٻئي ڪنهن کان ٻُڌل ڳالهين تي مشتمل آهي. انهيءَ مان اندازو ٿئي ٿو ته ساساني حڪمران شاهه هورمزد جي بادشاهيءَ دوران آيل عام افراتفريءَ کان پوءِ مڪران واري ماتحت صوبي جو قبضو پيهر حاصل ڪرڻ ۾ ناڪامياب ٿيا هئا، يا ته انهن اهڙي ڪا ڪوشش ئي نه ڪئي هئي، جنهنڪري اتان جا ماڻهو پنهنجي سابق اعليٰ حڪمران جي قسمت کان بي نياز ۽ بيپراهه ٿي ويا هئا(۱۸).

ياتري سنڌ جي ماڻهن کي سخت ۽ سياءَ جا ڪٺور سڏي ٿو، جيڪي پنهنجا تڪرار وڙهي نبيرڻ ڏانهن مائل هئا. هو ذري گهٽ هڪڙي ساهيءَ ۾ چوي ٿو ته آهي ايماندار ۽ سڌا هئا، ۽ انهن ۾ ڪوڙ ڳالهائڻ ۽ پرپٺ غيبت جي عادت هئي. هو آتان جي عام ماڻهن ۾ "ٻڌ جي قانون لاءِ دلي احترام" جو ذڪر ڪري ٿو، پر اُن جي معنيٰ شايد ٻڌ ڌرم جي مقدس آستانن، تبرڪات ۽ پاڪ جاين لاءِ سندن وهمي عقيدي کان وڌيڪ ٻي ڪا ڪانه هئي. مڙهيون هتي بيشمار هيون، "سين - ٿُو" ۾ سوين، ۽ "اي - ٽئين - پو - ٽچي - لو" ۾ اَسي — پر "سين - تو" جا ٻاوا عام طور سست ۽ بد باطن هئا. ٻئي طرف هتي ڪيئي ڏاها ۽ نيڪ ماڻهو هئا، جيڪي علم جا پياسي هئا، ۽ ان کي حاصل ڪرڻ لاءِ هو جبلن ۽ جهنگن جي تنهائيءَ ۾ هليا ويندا هئا.

سنڌو نديءَ جي ڪپ سان رهندڙ ڌنار ماڻهو، جيڪي ڪڇي ۾ ۽ درياه جي شاخن تي رهندا هئا، جن جو تعداد بيشمار هو، سي قديم نسل جا ۽ ويڙهو هئا. يوئان چانگ حساب لڳايو ته انهن ماڻهن جا لکين ڪٽنب اهڙا هئا، جن جو خاص ڪم جان وٺڻ يعني جاندارن کي مارڻ هو. انهن ماڻهن ۾ طبقاتي فرق يا درجي بندي ڪانه هئي، نه چوپائي مال جي انفرادي ملڪيت جو وٽن ڪو رواج هو. چوپائي مال جا ڌڻن جا ڌڻ ميدانن ۾ گور چرندا رهندا هئا. مرد توڙي عورتون پنهنجا وار وڍي ننڍا ڪندا هئا، ۽ ٻُڌ ڀڪشن وارا ڪپڙا ڍڪيندا هئا، حالانڪ اهي مذهبي اصولن ۽ عقيدن کان بلڪل بيخبر هئا.

هڪ طرف جتي ملڪي آباديءَ جي وڏي اڪثريت، ڪم از ڪم ٽالي ماترئي، ٻڌ ڌرم جي پوئلڳ هئي، اتي يوئان چانگ اهو به ٻڌائي ٿو ته "سين - تو" ۾ هندو ديوتائن جي پوڄا پاٺ لاءِ اٽڪل ٽيهه مندر موجود هئا، هو انهن جي

پوڄارين لاءِ پنهنجي نفرت جي دستوري اظهار ڪرڻ ڪان نٽو مڙي (١٩)۔

”اي - تئين - پو - تچي - لو“ جو ڊاڪٽو راڄ اڪثر صورتن ۾ ”سين - تسو“ جي ذڪر واري ملڪ جهڙو هو، پر ان جي ڪن مخصوص ڳالهين ياتريءَ جو توجه پاڻ ڏانهن ڇڪايو. مثلاً اتان جا گهر خوبصورت ۽ نفيس عمارت سازيءَ جي نموني جا هئا، جيڪا ڳالهه انهن ۾ اڪريل پٿر جي استعمال جي شاهدي ڏئي ٿي، ۽ اهي ”قيمتي شين سان پُر“ هئا. انهيءَ مان آن جي ساموندي واپار جو خيال پيدا ٿئي ٿو، پر هن جي لکتين ۾ ڪتي به ڪنهن اهڙي ساموندي بندر جو ذڪر ڪونهي، جيئن هُن اپرندي هندستان ۾ ”تان - مو - لي - تي“ بندر جي موجود هئڻ جو ذڪر ڪيو آهي (٢٠)۔ مون پنهنجي پهرئين جلد ۾ هن راءِ ڏيڻ جي جرئت ڪئي آهي ته جنهن هند ڪي يوئان چانگ ”ڪائي - تيسي - چي - فا - لو“ ملڪ جو دارالحڪومت وارو شهر چوي ٿو، سو پنهنجي مشهور و معروف مهيشور مندر سميت، گهڻو ڪري اهو ساڳيو شهر هوندو، جيڪو عربن ڪني ديبل جي نالي سان معلوم هو، پر اها ڳالهه تسليم ڪرڻي پوي ٿي ته قديم تذڪرن مطابق، ڊاڪٽي صوبي جي گاديءَ وارو شهر خود برهمڻ آباد هو، جنهن ۾ اهڙي ئي مندر جي موجودگي بلڪل ممڪن ٿي سگهي ٿي.

”اي - تئين - پو - تچي - لو“ ۽ وري ”پي - ٿو - شيهه - لو“ نالي واري الهندي صوبي ۾، يوئان چانگ اها ڳالهه ڏئي ته پنهي صوبن ۾ جيڪا ٻولي ڳائجي رهي هئي، تنهن ۾ مرڪزي هندستان واري ٻوليءَ کان ڪافي گهڻو اختلاف ۽ فرق نظر اچي رهيو هو. مندرن ۾ پوڄا لاءِ ايندڙ پوڄارين جو وڏو تعداد پڻ هندو فرقي جو هو، جيڪي پنهنجي بت تي رک يا ڇيڪي مٽي ملنيدا هئا، ممڪن آهي ته آهي گجرات کان آيل جين ڌرم جا ڊِگمبر هجن.

يوئان- چوانگ طرفان سنڌ جي جيڪا تصوير پيش ڪئي
ويئي آهي، سا هن جي هر وقت پنهنجي مذهبي مهم سان وابسته
هجڻ ۽ هردم هن جي انهيءَ ڏس ۾ مگن رهڻ سبب،
غير معتبر ۽ محدود آهي. هن جي لکڻين مان اسين هن
ملڪ جي سخت ۽ ڪٺور طبع رهاڪن ۾ هڪ فوجي ۽
ويڙهو قوم جو وجود تہ محسوس ڪري سگهون ٿا، پر اسان کي
انهن جي رسمن ۽ رواجن، ادارن ۽ تنظيمن، انتظامي مشينريءَ
يا مواصلات متعلق ڪو بہ اهڙو سراغ ڪو نہ ٿو ملي، جن جي آڌار
تي ايتري وسيع ملڪ تي آتان جو ملڪي نظام قائم هو ۽
هلي چلي رهيو هو.

هاڻي اسين هڪ اهڙي واقعي تي اچون ٿا، جنهن ۾ انهن
سڀني ڳالهين جي عملي طور آزمائش ٿي ويئي. مون اڳيئي
ٻڌايو آهي تہ سنڌ جي هڪڙي بادشاهہ مڪران کي ڌارين
جي حملي کان بچائڻ لاءِ اوڏانهن پيشقدمي ڪئي هئي، ۽
ان جنگ ۾ هن کي شڪست کائڻي پيئي هئي. آن واقعي جي
ڳالهہ ٻن روايتن جي صورت ۾ موجود آهي. اسين تذڪرن
واريءَ روايت جو جائزو اڳيئي وٺي چڪا آهيون، جنهن ۾
مقابلو ڪندڙ راڻا سهرس ثاني ۽ "نمروز" جو بادشاهہ آهن،
۽ انهيءَ سلسلي ۾ اسان هيءَ راءِ ڏني آهي تہ سن ٦٢٩ع
کان پوءِ آيل دؤر بلڪل اهڙي حالت پيدا ڪئي، جنهن ۾
اهو واقعو آئين ٿي ٿيو هوندو، جيئن ان جو بيان ڪيو ويو آهي.

ٻي روايت اسلام جي اوائلي دؤر جي تاريخ مان
نڪري ٿي، ۽ ان جي وقوع پذير ٿيڻ جي سال يعني سن ٦٤٤ع
(مطابق ٢٣ هجري سال) بابت ڪو بہ شڪ شبهو ڪونهي.

عربن، سن ٢١هہ (مطابق ٦٤٢ع) ۾ نهوند جي ميدان
۾ شاهہ يزدجرد تي آخري فتح حاصل ڪرڻ کان پوءِ خليفي
(حضرت) عمر (رضہ) جي هدايتن هيٺ، ايراني شهنشاهت جي
ماتحت صوبن کي پنهنجي مفتوح علائقي سان ملائڻ جو ڪم

شروع ڪيو. انهن صوبن ڪي، شڪست ڪاڌل شهنشاهه، جيڪو پنهنجي سر جي بچاءَ لاءِ پاڻ پڇندو لڪندو ٿي رهيو، پنهنجي حفاظت پاڻ ڪرڻ لاءِ ڇڏي ڏنو هو، ۽ انهن ڪي مرڪز وٽان ان سلسلي ۾ ڪابه رهنمائي ۽ هدايت ڪانه ملي رهي هئي. ان جو نتيجو اهو نڪتو، جو انهن مان هرهڪ صوبي ڪي هڪ هڪ ڪري فتح ڪيو ويو، ۽ انهن مان سڀ ڪان پوئون صوبو مڪران هو، جنهن عربن جي اطاعت قبول ڪئي.

اسان ڪي مؤرخ يڪائي طرفان ٻڌايو ويو آهي ته اهو صوبو هڪ مَلِڪ جي حڪومت ۾ هو، جنهن جو نالو سعد هو، جنهن سنڌ جي مَلِڪ کان مدد طلب ڪئي، ڇاڪاڻ ته "مڪران جي حڪومت جو سنڌ جي مٿان انحصار هو."

"...اهو ملڪ، جنهن بيشمار هاٿين سميت لاتعداد لشڪر گڏ ڪيو هو، پنهنجي اڳواڻيءَ ۾ فوج وٺي، ملڪ سعد جي مدد لاءِ نڪتو. جيئن ئي انهن تيارين جي خبر ڪرمان پهتي، ته عبدالله بن عبدالله انهيءَ ملڪ ۾ پنهنجي پٺيان هڪ نائب ڇڏي، جيڪا به فوج موجود هئي، تنهن ڪي وٺي، ٻين عرب سردارن ۽ سپهه سالارن جي مدد لاءِ نڪري پيو، جيڪي اڳيئي مڪران موڪليا ويا هئا." عبدالله، انهن اڳين فوجن مان گڏجڻ کان پوءِ، سنڌ جي حڪمران جي لشڪر تي رات جو حملو ڪيو، جنهن ۾ کيس مڪمل ڪاميابي نصيب ٿي. اهو بادشاهه مارجي ويو، سندس لشڪر ڇڙوڇڙ ٿي پڇي ويو ۽ اٿاهه مال غنيمت عربن جي هٿ آيو. ڇيو وڃي ٿو ته عبدالله مال غنيمت جو پنجون حصو خليفي عمر رض ڏانهن موڪليو ۽ کانئس پڪڙيل هاٿين جي نيڪال ڪرڻ متعلق هدايتون گهريون: اهي کائڻ لائق نه هئا، ۽ خود جيئري رهڻ لاءِ تمام وڏو قوت گهري رهيا هئا: ان کان علاوه انهن تي سواري ڪرڻ جهڙا ڪي لغام

۾ وڌن ڪين ھٿا. ھن خليفي کان سنڌ ۾ اڳتي يلغار ڪرڻ جي اجازت پڻ گھري. خليفي عمر رضہ کي جيئن تہ مڪران جي آب و ھوا ۽ طبعي حالت متعلق ڪي خوش ڪندڙ خبرون نہ مليون ھيون، ۽ ان سان گڏ ڪيس اھو بہ ٻڌايو ويو ھو تہ مڪران کان پري جيڪو ملڪ (سنڌ) ھو، سو وري انھيءَ کان بہ وڌيڪ خراب ۽ ڏکيو ھو، ان ڪري ھن عبدالله کي اھو حڪم موڪليو تہ ھو اتان کان اڳتي پيشقدمي نہ ڪري. باقي ھاٿي "مڪاني مالڪن" کي فروخت ڪري ڇڏڻ لاءِ حڪم جاري ڪيو ويو، جن انھن جي واپار مان ڪافي رقم ڪمائي.

اھو بيان "تاريخ گزيدہ" مان ورتل آھي، جنھن جي مصنف کي ريناڊ ھڪ محتاط ليکڪ شمار ڪيو آھي؛ ۽ جنھن جي تصديق حسن بن محمد شيرازيءَ طرفان "منتخب التواريخ" ۽ ڪجھہ تفصيلن جي فرق سان "حبيب السير (٢١)" ۾ پڻ ڪئي ويئي آھي. سپھہ سالارن جا نالا ھر ھڪ ڪتاب ۾ مختلف آھن، جيڪا ڳالھہ، بھرحال، ڪا غير فطري ڪانھي، ڇاڪاڻ تہ انھن جنگين ۾ مختلف ننڍا ننڍا لشڪر جدا جدا ھنڌن تي مصروف ھئا.

انھيءَ جنگ کي، جيڪا سنہ ٢٣ ھہ ۾ ٿي، ھڪ ٻيءَ تاريخي سند ۾ "نديءَ واري جنگ" سڏيو ويو آھي ــ ندي مان مراد شايد مڪران جي مشڪيل نھر ھجي. اُن ۾ سنڌ جي حاڪم جو نالو مَلڪ رَسَل ٻڌايو ويو آھي، پر ھو اھا ڳالھہ نہ ٿو ڪري تہ ھو ڪو مارجي ويو ھو. ٿي سگھي ٿو تہ "چچ نامي" وارو نالو، سيھرس شايد 'سري رسل' جي بگڙيل صورت ھجي. "منتخب التواريخ" وارو سنڌ جي حڪمران کي ھڪ خطاب ڏئي ٿو، ۽ چوي ٿو تہ "سنڌ جي ٻوليءَ ۾ ھو پنھنجي ملڪ کي، بلڪل انھيءَ نموني سان 'زَنبيل' چون ٿا، جھڙيءَ طرح عجم جي ملڪ کي ڪسريٰ، ۽ روم جي ملڪ کي قيصر جو لقب ڏنو

ويو هو. "مجمل التاريخ" ۾ وري اهو چيل آهي ته "ڪابل ۽ سنڌ جي بادشاهن کي 'رتبيل' چيو ويندو آهي." انهيءَ نالي جي عربي اُچار کي، هڪ ڪافي پراڻي ٻوليءَ جي حرفن ۾ جدا جدا صورت ملي سگهي ٿي. اهڙيءَ ريت اها راءِ پيش ڪري ٿو ته "رتبيل" نالي واري ڪابل جي حڪمران، مڪران واريءَ جنگ کان اٽڪل پنجاهه سال پوءِ، اسلامي لشڪرن جي جيڪو ڪامياب ۽ جيڪري مقابلو ڪيو هو، اُن سبب هن جي شخصيت کي جيڪا عام شهرت ملي، تنهن هن کي پوءِ جي وقائع نگارن لاءِ "هند جي سرحدن تي لڙايل مذهبي جنگين جي ڪيترين ئي عربي ڪهاڻين ۾ هڪ سورمي يا مرڪزي شخصيت طور پيش ڪرڻ جو جواز موجود ڪري ڏنو" (٢٢).

سنڌ جا حڪمران اهو خطاب استعمال ڪندا هئا يا نه، تنهن کان قطع نظر، هڪ ڳالهه صاف نظر اچي رهي آهي ته هي هنڌ اسان جو واسطو راءِ گهراڻي جي هڪ بادشاهه سان آهي، اهو بادشاهه گهڻو ڪري چچ ڪونه هو.

اهو سوال پنهنجيءَ جاءِ تي باقي رهجي وڃي ٿو ته ڇا سنڌ جا به حڪمران مڪران جي مهم دوران — ان مان پهريون سيستان جي ماتحت حاڪم جي طرفان انهيءَ صوبي (مڪران) تي قبضي ڪرڻ جي حق تي اختلاف ڪندي، ۽ پيو عربن جي خلاف خود مڪران جي گورنر جي واهر ڪرڻ لاءِ ويندي — مارجي ويا هئا، يا پيش روايتون هڪ ئي سامائي واقعي سان واسطو رکن ٿيون. ونسينٽ سمٿ پنهنجي ڪتاب "دي ارلي هسٽري آف انڊيا" ۾ ووڊينءَ يعني "عرب روايت" کي ترجيح ڏني ٿو، ۽ هيءَ ڳالهه تسليم ڪري ٿو ته انهيءَ زماني ۾ سنڌ ۾ راءِ گهراڻي جي حڪومت قائم هئي، ۽ اهو گهراڻو هڪ ٻيءَ، پر تاريخ جي صفحن تي نه آيل، شڪست ۾ ختم ٿي ويو. هو چوي ٿو ته "پاتريءَ طرفان سودرا فرقي

جي ڀڏ ڌرم واري جنهن بادشاهه جو ذڪر ڪيو ويو آهي،
آهو سهرس راءِ پٽ ڏيواجي هوندو، جنهن جو وارث سنڌ جي
پٽ مهاسي هو. سهرس راءِ جي بادشاهيءَ جي دوران هردم
فتحياب عرب لشڪر، جيڪي ان وقت پنهنجي پهرئين جوش و
خروش ۾ هئا، مڪران (بلوچستان) ۾ داخل ٿيا، ۽ سهرس راءِ
هنن جو مقابلو ڪيو، جنهن ۾ کيس شڪست ملي ۽ هو پاڻ
مارجي ويو. حملي آورن جو مڪران تي سن ٦٤٤ع جي آخر
۾ دائمي قبضو ٿي ويو، ۽ اٽڪل ٻه سال پوءِ، مهاسي،
جيڪو پاڻ به ڏاڍي دشمن جو مقابلو ڪندو رهيو، پنهنجي
پيءُ وانگر انهن جي هٿان مارجي ويو." اهو پويون خيال
هڪ بيان جي غلط فهميءَ تي مبني نظر اچي ٿو، جيڪو ميجر
ريورٽيءَ طرفان هڪ مختلف موضوع تي لکيل مضمون ۾
غلطيءَ وچان اچي ويو آهي (٢٣).

هيءَ بدنصيبيءَ جي ڳالهه چئبي، جو اسان کي راءِ سهاسي
ٻئي جي راڄ جي مدت متعلق ڪنهن به قسم جي ڪا خبر
ملي نه آهي؛ ان هوندي به "چچ نامي" ۾ ذڪر بيان تي
شڪ ڪرڻ جو اسان وٽ ڪافي سبب ڪونهي، جنهن ۾
چيو ويو آهي ته هو پنهنجي بستري ۾ سمهي، پنهنجي قدرتي
موت مئو هو (٢٤). سنڌ کي خليفي عمر رضه جي طرفان پنهنجين
فوجن کي مشرق طرف اڳتي وڌڻ کان منع سبب سنڌ جي
ساهه کڻڻ جي جيڪا فرصت ملي سگهي هئي، تنهن ۾ اسلامي
شهنشاهت اندر آيرندڙ داخلي جنگين ۽ اختلافن سبب ڪافي
وڌيڪ عرصي جو اضافو اچي ويو.

ٿي سگهي ٿو ته عربي ٻوليءَ جي قديم ۽ بلڪل اوائلي
دور جي ڪتابن منجهان هڪ ڪتاب "فتوح البلدان" ۾ ان جي
ليکڪ البلاذريءَ "نديءَ واريءَ جنگ" جي ذڪر کي هن
ڪري نظرانداز ڪيو هجي، جو جيتوڻيڪ آن جنگ ۾ مسلمانن
جي فتح ٿي هئي، پر آن جي باوجود ان ۾ اسلامي فوجن کي

ﭔنتي هٿٿو پيو هو، ۽ آهي اگهتي وڌي نہ سگهيون هيون. انهيءَ مؤرخ جي مطابق مڪران جي فتح جو واقعو ويهارو کن سال پوءِ معاويہ جي حڪومت ۾ رونما ٿيو هو(٢٥). انهيءَ وچ ۾ مسلمانن جي دٻاءُ جو رخ قلات ۽ ان کان مٿي اتر واري ملڪ طرف ٿي ويو، ۽ اوڏانهن آهو وڌندو رهيو. ٻئي طرف، البلاذري اسلام ۽ سنڌ جي درميان پهرين مقابلي جو وقت، ديبل تي سمنڊ رستي ڪيل ڪاهہ جي صورت ۾، هجري سن جي پندرهين يا سورهين سال ۾ ڏيکاري ٿو، پر هو انهن بيانن جي سلسلي ۾ انهيءَ زماني جي سنڌ جي بادشاهہ بابت ڪجهہ بہ نٿو چوي. "چچ نامي" ۾، بهرحال، انهيءَ واقعي کي چچ جي حڪومت واري دؤر ۾ ڏيکاريو ويو آهي، ۽ هن جي طرفان سنڌ جي تخت کي ڦهاڻڻ واري واقعي کي هجري سن جي ٻئي سال (يا ٿي سگهي ٿو تہ هجري سن جي ڏهين سال) سان منسوب ڪيو ويو آهي.

صاف ظاهر آهي تہ سنڌ جي انهيءَ دؤر جي واقعن متعلق لکندڙ لاءِ مختلف تاريخي سَندن جي بيشمار اختلافن ۽ تضادن ۾ مطابقت آڻڻ ناممڪن آهي.

توڙي کڻي اسين "چچ نامي" جي سالن کي، جيئن انهن ۾ ايليٽ طرفان ترميم ڪئي ويئي آهي، بنيادي طور صحيح قبول ڪريون، تڏهن بہ اسان کي اها ڳالهہ مجبور ٿي تسليم ڪرڻي پوندي تہ يونان چوانگ غلط فهميءَ وچان برهمڻ چچ کي سودر سمجهيو هو — جاڪاڻ تہ انهيءَ زماني ۾ جڏهن اهو ياتري دؤري تي آيل هو، اهو چچ ئي سنڌ جو حڪمران هوندو، جنهن پس منظر ۾ ۽ جنهن تفصيل سان اها ڳالهہ لکي ويئي آهي، آن مان معلوم ٿئي ٿو تہ نالن جي اها تبديلي، ڪنهن نقل نويس جي غلطيءَ ڪري، سڌي سنئين نموني هڪ ذات جي بدران ٻيءَ ذات جي لکجي وڃڻ جهڙي غلطي نٿي ٿي سگهي. اسان کي عرب تاريخ نويس جي مؤيد

انهيءَ بيان کي به رد ڪرڻو پوندو، جنهن موجب سنڌ جي هڪ راجا سن ٦٤٣ع ڌاري مڪران ۾ وڃي شڪست کاڌي، ۽ آتي مارجي ويو. چاڪاڻ ته انهيءَ زماني ۾ چچ ئي راجا هوندو ۽ هو ڪنهن به اهڙي جنگ ۾ ملوث ڪونه ٿيو هو. انهيءَ ڳالهه کي هن طرح سمجهڻ سان البت انهن تضادن ۾ مطابقت آڻي سگهجي ٿي ته اها سچي ڳالهه سنڌي داستانن مان ڪنئي ويئي هئي، ۽ ان ۾ رنگ ڀري هڪ اهڙيءَ عرب فتح طور پيش ڪيو ويو، جيڪا خيالي هئي ۽ ڪڏهن وقوع پذير ٿي ئي نه هئي.

مسٽر بي. ڊي. مير چندائي انهن دشوارين کي خيال ۾ ئي نٿو آڻي، چاڪاڻ ته هن جي راءِ ۾ "سين-تئو" نالي ملڪ، جنهن ۾ يوئان چوانگ آيو هو ۽ جنهن جو هن ان جي ماتحت ۽ مفتوح علائقن سميت بيان ڏنو آهي، سو راءِ گهراڻي وارن جي ملڪ سنڌ کان بلڪل ئي پيو ۽ هڪ مختلف ملڪ هو. هن کي يقين آهي ته اهو پوين ملڪ ئي ان زماني ۾ برهمڻ چچ جي حڪمرانيءَ هيٺ هو، جڏهن ياتري "سين-تئو" ۾ ويو هو، جنهن جو راجا سودر فرقي جو هو. يوئان چوانگ طرفان ان ملڪ جي "جاہلو لوڻ" (سينڌي لوڻ) جو جيڪو ذڪر ڪيو ويو آهي، تنهن جي روشنيءَ ۾ دعويٰ ڪئي ويئي آهي ته اهو "سين-تو" نالي ملڪ ضرور پنجاب ۾ هوندو ۽ پر هڪ اها ڳالهه ان کي "چچ نامي" واريءَ سنڌ بادشاهيءَ کان جدا ٻئي ملڪ ثابت ڪرڻ لاءِ ڪافي ناهي، جنهن جي ملتان پرڳڻي لاءِ اسان کي ٻڌايو ويو آهي ته ان جي سرحد لوڻ وارين ٽڪرين کان به پرتي ڪشمير سان لڳندي هئي. جيڪڏهن "سين-تو" نالي وارو ملڪ ديره جات سان ٺلهي ليکي به مطابقت رکي ها ۽، جيئن مسٽر مير چندائيءَ راءِ ڏني آهي، جيڪڏهن "اي-تئين-پو-ٽچي-لو" لس ٻيلو هجي ها، ته پوءِ اها ڳالهه سمجهڻ مشڪل ٿي پوي ٿي ته ياتري

”سين-تو“ کان سڌيءَ طرح، يعني ”چچ نامي“ واريءَ سنڌ بادشاهيءَ جي ڪنهن نہ ڪنهن علائقي، جهڙوڪ سيوستان صوبي جي پنڌ يا وري ”آ-فين-تٿو“ ۽ ”پي-تو-شيهہ-لو“ وچان، جن کي مسٽر مير چنداڻي ڪڇي ۽ جهالان وارا ماتحت صوبا سمجهي ٿو، گذرڻ کان سواءِ آتي ڪيئن پهتو! ڇاڪاڻ تہ ياتري ”لينگ-تٿن-ڪا-لو“ جي ڏورانهين ملڪ کان موٽڻ تي، جيڏانهن هو ”اي-تئين-پو-ٽجي لو“ کان ٿيندو ويو هو. فقط انهن نالن وارن پن پرڳڻن وچان ئي لنگهيو هو. وري، ياتري لکي ٿو تہ آخري نالي وارو صوبو نہ فقط ”سنڌو جي ويجهو هو“، پر ”سنڌو نديءَ تي“ پڻ آباد هو، ۽ لس ٻيلو ائين (سنڌو نديءَ تي آباد) ناهي.

آخر ۾، جيڪڏهن ائين سمجهجي تہ ”سين-تٿو“ ٻڌ ڌرم واري راءِ گهراڻي جي سنڌ بادشاهيءَ کان بلڪل ٻيو ملڪ هو، تہ پوءِ ڇا، اها ڳالهہ عجيب و غريب معلوم نہ ٿيندي، تہ يوئان چوانگ پنهنجي ياترا جي سفر ۾ ٻڌ ڌرم جي مڙهين ۽ ٿلهن سان ڀريل آخري نالي واري انهيءَ ملڪ کي ائين ئي نظرانداز ڪري ڇڏيو، جنهن جون اهي ئي مڙهيون ۽ ٿلهہ، جيڪي سندس ياترا جي زماني ۾ آباد ۽ انسانن سان ڀريل هئا، اڄ بہ، جيڪڏهن اسين چاهيون تہ، اسان جي ڏسڻ لاءِ موجود بيٺا آهن؟ توڙي ڪٿي اهو ملڪ انهيءَ زماني ۾ هڪ برهمڻ حڪمران جي ماتحت هو، پر آهو (چچ) تعصبي نہ هو، ۽ سنڌ جا امير امراءَ ۽ عام رعايا ۽ ماڻهو تہ ٻڌ ڌرم جا عقيدتمند هئا (٢٦).

ائين پيو نظر اچي تہ مسٽر مير چنداڻيءَ جو ٻن علحده ۽ مختلف بادشاهين جو هيءُ نظريو انهيءَ دور جي تاريخي واقعن جا جيڪي سَنَ ۽ خصوصاً راءِ جي تخت تي چچ جي غاصبانہ قبضي جو جيڪو سال ”چچ نامي“ ۾ ڏنل آهي، ان تي بنهہ اکيون ٻوري اعتبار ڪرڻ جو سڌو سنئون نتيجو آهي. آءٌ اينديڙ ٻاب ۾ خود ”چچ نامي“ جي اندروني شهادت مان اهو

ڏيکارڻ جو ارادو رکان ٿو ته انهيءَ 'تذکري' جو، هڪ تاريخي دستاويز جي حيثيت ۾، قدر ۽ درجو محدود آهي، ۽ تفصيلن جي سلسلي ۾ ته اهو بنهه ناممڪن ڳالهين سان ڀريو پيو آهي.

انهن ناممڪن ڳالهين جو مجموعي اثر تمام گهٽو ٿو ٿئي؛ اسين هن اندازي ڪرڻ تي مجبور ٿيون ٿا ته يوئان چوانگ جيءَ سنڌ جي ياترا وقت راءِ سهاسي پيو اتان جو بادشاهه هو، ۽ هو عربن سان جنگ ڪندي سن ٦٤٣ع ۾ ماريجي ويو. هن لاءِ مڪران جي "مَلڪ" جي مدد لاءِ وڃڻ جو سبب لس ٻيلي ۾ سندس پنهنجي ئي علائقي جو بچاءُ ڪرڻ هوندو (٢٧)، چاڪاڻ ته اها غيرامڪاني ڳالهه ناهي ته اهو سنڌ جي سيستان صوبي جوئي هڪ ڀاڱو هو. آن کان اڳ، انهن ڏينهن ۾ جڏهن ايران جي حڪومت "هڪ عورت جي هٿن ۾ هئي"، سنڌ جي حڪمران جي ڪرمان ڏانهن فاتحانه مهم — اها زبردست پيشقدمي، جيڪا "چچ نامو" چچ ڏانهن منسوب ڪري ٿو، عين ممڪن آهي ته راءِ سهرس يا سندس پيءُ طرفان اختيار ڪئي ويئي هئي. ٿي سگهي ٿو ته اها ڳالهه هن واقعي جي روشنيءَ ۾ آئين هجي، جو "تاريخ-گزيده" ٻڌائي ٿي ته مڪران جي سرڪار سنڌ جي ماتحت هئي. ٻئي طرف يوئان چوانگ جڏهن "ڀينگ-ڪا-لو" (لس ٻيلي ۽ مڪران) وچان لنگهيو هو، تڏهن ڪيس اهڙي ڪنهن تعلق جي ڄاڻ نه هئي؛ ۽ ممڪن آهي ته اهو تعلق هوئڻ ڪافي حد تائين ختم ٿي ويو هجي، پر وقت پٺي اهو وري اِئين نئين سر تازو ٿي پيو هجي.

انهيءَ جي آڌار تي اسان کي "چچ نامي" ۾ بيان ڪيل چچ جي بادشاهيءَ جي سال ۽ ان جي متعدد واقعن جي سالن کي رد ڪرڻ کان سواءِ ٻيو ڪو چارو ئي نه ملندو. ايندڙ باب ۾ اسين ڏسنداسين ته عين ممڪن ڳالهه هيءَ آهي ته

آنهن برهمڻن جن اِها معلومات مهيا ڪئي، جنهن جي بنياد تي آن قديم تحرير، يعني "چچ نامي" جو آهو حصو اُئين بيهاريو ويو، تن جو مقصد هن کي سندس ڏرم وارن پيشروئن جي پيٽ ۾ هڪ عظيم بادشاهه طور پيش ڪرڻ هو ۽ آن ئي خيال کان هنن سندس بادشاهيءَ جي مدت کي اصلي مدت کان ذري گهٽ ٻيڻو ڪري ڏيکاريو هو. ائين پيو معلوم ٿئي ته عرب تاريخ نويس چچ جي باري ۾ جيڪي ڪجهه ڏئو، تنهن هن کي ڪافي سوهي وڏو هو، ۽ هن آنهيءَ برهمڻ کي هڪ "شاهاڻي ڪافر" جي ڪردار ۾ پيش ڪرڻ لاءِ، هن جي داستان ۾، خود پنهنجي عرب قوم جي ذوق جي معيار مطابق، ڪافي گهڻيءَ رومانوي رنگ آميزيءَ کم ورتو آهي.

نوٽ

(١) "جرنل آف دي ايشيائڪ سوسائٽي آف بينگال"، جلد XVI ص ٨٠.

(٢) ايس. ايس. هوديوالا، "اسٽڊيز اِن انڊو-مسلم هسٽري"، ص ١-٨٠؛ مي. ايف. ريورٽي، "نوٽس آن افغانستان"، ص ٤-٥٦٣.

(٣) بي. ڊي. ميرچنداني"، سنڌ اينڊ دي وائيٽ هنس"، جرنل آف دي ايشيائڪ سوسائٽي آف بامبي، ٥-١٩٦٤ع ۾، ص ٨٥-٦١؛ سي. ايف. راپسن، "انڊين ڪوائنس"، ص ١-٣٠؛ ڪننگهام "ليٽر انڊو-سٿينس، وائيٽ هنس، آر ايفٿيلائيٽس"، نيو مسمٽڪ ڪرانيڪل ۾ ١٨٩٤، ص ٩٣-٢٤٣ تائين؛ سي. وي. وئديه، "هسٽري آف مڊي ويئل انڊيا"، ج-١ ص ١٩؛ ۽ ميرچنداڻيءَ طرفان ڏنل حوالن واريون ٻيون سنڌون.

(٤) گرجرن لاءِ ڏسو ونسيٽ سمٿ جو مضمون، جي. آر. اي. ايس. ١٩٠٩، ص ٦-٥٣؛ ٢٨١-٢٤٧ ۾. ولپي لاءِ سمٿ جي "ارلي هسٽري آف انڊيا" ٻيو ڇاپو، ص ٦-٢٩٥.

(٥) ”چچ نامو“، ترجمو مرزا قليچ بيگ، ڪراچي، ١٩٠٠ع، ص ١١٠. هن ڪتاب جو اصلي نالو ”فتح نامه سنڌ“ هو. اهو ڪتاب، جيڪو سنڌ جي عرب فاتح محمد بن قاسم جي ساٿين مان هڪ جي پوئين وٽ الور ۾ سانڍيل هو، سو نامعلوم سال ۾ لکيل هڪ عربي مخطوطي مان علي بن محمد ڪوفيءَ طرفان سنه ٦١٣هه ۾ فارسيءَ ۾ ڪيل ترجمو هو. تفصيلن لاءِ بهتر آهي ته مرزا جي انگريزي ترجمي کي يو. ايم ڏائود پوٽي جي فارسيءَ ۾ لکيل جديد تنقيدي ڇاپي، ۽ مخدوم امير احمد ۽ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي سنڌي ترجمي مان جيڪو سنڌي ادبي بورڊ طرفان سنه ١٩٥٤ع ۾ ڇاپيو ويو آهي، ڇڪاسي ڏسڻ گهرجي.

(٦) ”تحفة الڪرام“ جي مطابق اها جنگ ڪيچ وٽ لڙي وئي هئي. جي. ايس. بي.، جلد IXV، ص ٧٩.

(٧) فردوسي، ”شاهنامه“، ترجمو وارنر، ج IV، ص ٣-٢٤١، ٢٩٧.

(٨) جي- اي- ايس- بي XVI، ص ٧٩.

(٩) سر ايس- ايليٽ ”هسٽري آف انڊيا“، ج ١، ص ١٣٩.

(١٠) جي- اي- ايس- بي، ج XIV.

(١١) ايچ- ريورٽي، ”دي مهران آف سنڌ اينڊ اٽس ٽريبيوٽريز“، ص ٤٨٨، نوٽ ٥٦٦.

(١٢) ايليٽ، ص ٤-٤١٣.

(١٣) بحواله يوئان چوانگ جو ڪوسلا، ولڀي، ڪپسا، ۽ گرجرا بابت بيان (جيولين، وائي ڊي هيائوئين ٽيسانگ، ص ١٨٥.، ٣٧٠، ٣٩٢، ٤٠٩). برهمڻ کي ”پو- لو- مين“ لکيو ويو آهي، ايضاً، ص ٣٩١، سي. ايف، پڻ ڏسو ص ١٤٥١. ”سو- تي- پائو- لو“ (ماتي پور) جي بادشاه کي ”سيو- تي- او- لو“ (سودرا) چيو ويو آهي. ايضاً، ص ١-٤٢٠.

(١٤) ايم- ريناڊ تہ بنان ڪنهن رڪ رڪاءَ جي چيو آهي تہ "هن ڳالهہ ۾ ڪو شڪ ڪونهي تہ ... سودر هو—" "ميمائير سر ايل انڊي"، ص ١٥٣.

(١٥) جيولين، حوالو ڏنل ڪتاب ص ٩-١٤٠، ٣٧٠.

(١٦) ٽي- واٽرس، "آن يوئان چوانگس ٽرئولس ان انڊيا"، (لنڊن ١٩٠٥ع). واٽرس جي اعتراضن جي باوجود هن ڳالهہ ۾ ڪوشڪ ڪونہ آهي تہ "مائو- لو- سان- پو- لو" ملتان هو.

(١٧) واٽرس، مٿي ڏنل حوالي واري ڪتاب جو ج ٢، ص ٣-٢٥٢؛ سي- ايف ڪننگهام، "اينشنٽ جاگرافي آف انڊيا"، ص ٢٤٩؛ ٢٥٩ هيگ، "انڊس ڊيلٽا ڪنٽري"، ص ٣٤.

(١٨) واٽرس، مٿي ڏنل حوالي وارو ڪتاب، ج ٢، ص ٨-٢٥٧. يوئان چوانگ بهرحال چوي ٿو تہ اهو ملڪ ايران جي ماتحت هو.

(١٩) واٽرس، حوالي ڏنل ڪتاب، ج ٢، ص ٣-٢٥٢.

(٢٠) جيولين، حوالي ڏنل ڪتاب، ص ١٤٥.

(٢١) ريورٽي، "نوٽس آن افغانستان"، ص ٩-٥٦٨؛ ريناڊ، "ميمائير سر ايل انڊي"، ص ١٧١.

(٢٢) ايليٽ، ج٢، ص ٩-٤١٦؛ ريورٽي، "نوٽس آن افغانستان"، ص ٥٦٨.

(٢٣) ونسينٽ سمٿ، "ارلي هسٽري آف انڊيا"، پيو ڇاپو، ص ٩-٣٢٨؛ ريورٽي، "دي انوينشن آف چيس" (شطرنج جي ايجاد) جي- اي- ايس- بي (١٩٠٢ع) ص ٩-٤٨، ٥٢.

(٢٤) ڊاڪٽر ايچ- سي- ري راءِ ڏئي ٿو تہ راءِ گهراڻو سنہ ٦٤٣ع ۾ ختم ٿي ويو، جنهن مان اهو نتيجو ٿو نڪري تہ مڪران واريءَ لڙائيءَ ۾ راءِ سهاسي پيو مارجي ويو هو، ۽ اهوئي موقعو چچ جي تخت غصب ڪرڻ جو هو. پر انهيءَ

لاءِ ڪابہ سَنَدَ موجود ڪانهي. ري، ”ڊنائيسٽڪ هسٽري آف ناردرن انڊيا“ ج ١، ص ٤٥.

(٢٥) البلاذري چوي ٿو تہ اهو صوبو صينعان پٽ سَلمہ طرفان فتح ڪيو ويو هو؛ انهيءَ تي قبضو بہ آن ڪيو هو، جنهن ڪي معاويہ جي مائيجي ڀاءُ، فارس جي مشهور وائسراءِ، زياد، سرحدي لشڪر جو مهندار مقرر ڪيو هو. پر هو لکي ٿو تہ ابن الڪلبي انهيءَ فتح جو سهرو حَڪم بن جلال العابديءَ جي مٿي تي رکي ٿو. ”هيسٽوريَنس آف سنڌ“، ڇ ١ (ايليٽ ائنبڊ ڊاسن، ايڊن) سوسيل گپتا، ڪلڪتہ ١٩٥٥ع، ص ١٨.

(٢٦) بي- ڊي- ميرچندائي ”هيوئن تسيانگ جي سِن-تُو بادشاهيءَ جي سچائپ“، جرنل آف ايشيائڪ سوسائٽي آف بامبي، ج ٤٠-٣٩، ١٩٦٤-٥.

ايضاً ”آن هيوئن تسيانگس ٽرئولس ان بلوچستان“ جرنل آف انڊين هسٽري، XLV، ڀاڱو ٢، نمبر ١٣٤، آگسٽ ١٩٦٧ع؛ ڏسو چچنامہ (قليچ بيگ) ص ١١-١٠.

(٢٧) يوئنان چوانگ طرفان ”پي-تو-شيهہ-لو“ جي متعلق ڏنل بيان لس ٻيلي سان ٺهڪي ٿو اچي.

چچ جو قبضو

سنڌ جي راءِ گھراڻي پنھنجي جاءِ برھمڻ حڪمرانن کي ڪھڙيءَ طرح ڏني، تنھن جي متعلق اسان وٽ فقط ھڪ(١) ئي بيان آھي. انھيءَ بيان جي رومانوي دلچسپيءَ ـ ھڪ نوجوان خوبصورت پنڊت جي ڪھاڻي، جنھن قسمت جي چڪر مان خوب فائدو ورتو ۽ ھڪ ظاقتور بادشاھ بڻجي ويٺو ـ ھن جي نالي کي ھڪ اھڙي ڪتاب جي اصلوڪي نالي جي جاءِ ڏني آھي، جنھن جو تعلق ھندستان ۾ مسلمانن جي فتوحات سان آھي. ”فتوحات جو ڪتاب“ ڦري ”چچ جو ڪتاب“ بڻيو آھي. ان جي باوجود ھن حڪمران جو نالو تاريخ ۾ ٻئي ڪنھن به ھنڌ ڪونه ٿو ملي. ’ڪشميري تذڪريءَ‘ ۾ ھڪ مقامي غاصب جو ذڪر ملي ٿو، جنھن جو نالو ”ججا“ آھي، ۽ جنھن انڪل ٽن سالن تائين پنھنجي پيٽيوئي، جئه پدا جو تخت والاريو، پر انھيءَ لکت ۾ سنڌ جي ھمسايه بادشاھيءَ جي واقعن جو ڪوبہ حوالو نٿو ملي(٢).

ھن ڳالھه جو وڏو امڪان آھي تہ ”جَجا“ انھيءَ نالي جي صحيح صورت آھي، جنھن کي مسلم مصنف اسان تائين ”چچ“(٣) جي صورت ۾ پھچايو آھي، ۽ جنھن لاءِ اسين سمجھون ٿا تہ اھو ھن جي سڪي تي اڪريل ھوندو. پر سنڌ جي برھمڻ بادشاھن جو ڪوبہ سڪو ھن وقت تائين دريافت نہ ٿيو آھي.

انھيءَ ڪري اسان ”چچ نامي“ جي انھيءَ حصي جي صداقت يا عدم صداقت جو اندازو، انھيءَ معلومات سان جيڪا اسان کي پاڙيسري ملڪن جي حالات ۽ واقعات، ۽

خاص طرح بلوچستان ۾ عربن جي ڪارروائين متعلق، حاصل آهي، خود ان جي اندروني شهادتن کي پيش بعد لڳائي سگهون ٿا.

جيئن اسان ڏٺو آهي، راءِ سهاسي پيو پنهنجي پيءُ جي مرڻ تي ان جي پوريءَ بادشاهيءَ جو وارث بڻيو، ۽ هن جي بادشاهيءَ جو زمانو امن آمان وارو رهيو. هن جي بادشاهيءَ جي اسڪاني مدت متعلق سچي گهرائي جي حڪومت جي دؤر کي خيال ۾ آڻڻ سان ئي اندازو ڪري سگهجي ٿو، انهيءَ ڪري ان گهٽ اهميت واري سوال کي تيسين پاسيرو رکي، پهريائين ان وڏيءَ اهميت جي مسئلي کي نبيرڻ ضروري ۽ مناسب ٿو لڳي. راءِ وٽ رام نالي هڪ برهمڻ وزير هوندو هو، جيڪو ائين پيو معلوم ٿئي ته هن جي پاران مڪمل اختيارات جو مالڪ هو. انهيءَ اعليٰ درجي واري امير وٽ هڪڙي ڏينهن هڪ نوجوان برهمڻ اچي حاضر ٿيو. هو الور جي پر پاسي ۾ رهندڙ هڪ برهمڻ خاندان جو فرد هو. هن جو پيءُ سيلاج ۽ پاءُ چندر هڪڙي مندر جا خدمتگار هئا، ۽ هيءُ، يعني چچ. ذڪر ڪيل وڏي وزير وٽ نوڪريءَ لاءِ ويو هو. اتفاق سان هن کي پهرينءَ ئي ملاقات ۾ پنهنجي قابليتن جي مظاهري ڪرڻ جو موقعو ملي ويو. هن رام جي اڳيان پاڻ کي ڏاڍيءَ خوبيءَ سان موڪيو، جنهن تي هن کي هڪدم نوڪريءَ ۾ رکيو ويو. ٿورو ئي عرصو پوءِ، وزير هڪ اهڙي موقعي تي غيرموجود هو، جڏهن راءِ کي هن جي خدمات جي تڪڙي ضرورت هئي ۽ انهيءَ موقعي تي چچ هن جي نمائندگي نهايت ڪاميابيءَ سان ڪئي. تنهن تي راجا خود نوجوان چچ جي نوڪري نائب وزير جي حيثيت ۾ پڪي ڪئي، رام پنهنجيون گهريون ذميداريون اهڙن قابل هٿن ۾ سونپڻ ۾ پاڻ راضي ٿيو، ۽ هين نيٺ پوڙهي وزير جي مرڻ تي، چچ بلڪل

قدرتي طور هن جي جتيءَ ۾ وڃي پير وڌو. انهيءَ اهم ۽ مکيہ عهدي تي پهچي، هن پنهنجي شهرت اڃا بہ وڌائي؛ "هو عام رعايا سان شرافت، نهٺائيءَ ۽ رحمدليءَ سان پيش ايندو هو، تان جو ٿوري ئي عرصي ۾ هن جو سڄي بادشاهيءَ تي مضبوط قبضو ٿي ويو ۽ هن جو حڪم هرڪو ٿي مڃڻ لڳو".

چچ جي زندگيءَ ۾ انهيءَ وقت ڦيرو آيو، جڏهن راڻي سهاسيءَ هن کي پنهنجي راڻيءَ، سهنديءَ جي موجودگيءَ ۾ ملاقات جو شرف بخشيو، جيڪا هن نوجوان خوبصورت برهمڻ تي عاشق ٿي پيئي. شاهي جوڙو بي‌اولاد هو ۽ سهاسي مڪمل طور پنهنجي زال جي اثر هيٺ هو، جيڪا بظاهر زوردار ارادي ۽ اوڏي ئي زوردار جذبي ۽ جوش جي مالڪ هئي. ان کان پوءِ واقعات انساني فطرت تي مبني دنيا جي پين بہ سوين عشقي انسانن جي طرز تي هڪبئي جي پٺيان رونما ٿيا. راڻيءَ هڪ حرفتي دلال جي ذريعي چچ ڏانهن پيغام روانو ڪيو؛ چچ هن کي اهڙو جواب موڪليو، جنهن ۾ اهڙن جذبن جو اظهار هو، جيڪي سنڌ ۾ صورتحال جي مطابق هئا؛ هن لاءِ پنهنجي آقا جي زال سان سازش ۾ شريڪ ٿيڻ جو خيال ئي نفرت لائق هو-چاڪاڻ تہ هو هڪ وفادار نوڪر، هڪ هوشيار ماڻهو ۽ سڀ کان وڌيڪ هڪ برهمڻ هو: "آءٌ اهو شرمناڪ ۽ نفرت جوڳو ڪم ڪري پاڻ کي داغ نہ لائيندس. تون ڪڏهن بہ مون، مان اهو مقصد حاصل نہ ڪري سگهنديئن". پر هن جيڪي ڪجھ چيو، ۽ بنان ڪنهن شڪ ۽ شبهي جي جيڪي بہ محسوس ڪيو، تنهن جو سچو اثر عشق ۽ محبت جي سڪايل راڻيءَ جي هن منٿ ڪرڻ تي هاڪار ۾ ختم ٿي ويو، تہ هو جنهن وقت راجا جي حاضريءَ ۾ اچي، تڏهن کيس پاڻ سان ملاقات جي اجازت ڏئي. ان کان پوءِ مخفي ملاقاتون

شروع ٿي ويون، ۽ چچ جا سڀ مضبوط ارادا پاڻي ٿي ويا.
سهاسي پنهنجي راڻيءَ توڙي وزير جي وفاداريءَ ۾ يقين
رکندو هو، ان ڪري هو پيءَ هر ڳالهه ڏانهن اندو هو.
چچ ۽ راڻي پنهنجي ليکي هوشياريءَ سان هلي رهيا هئا ۽
جيتوڻيڪ هڪ درباريءَ ڪي شڪ پئجي چڪو هو ۽ هن
راجا کي اهڙو اشارو به ڏنو ته معاملو ڪجهه گڙٻڙ آهي،
پر هو ڪنهن ني نه ڪن ڌرڻ لاءِ تيار ڪونه هو. چچ وزير
جي حيثيت ۾ پنهنجا فرض ادا ڪرڻ ۾ اڳي کان به وڌيڪ
محنت سان ڪم ڪندو رهيو، ۽ جيئن ته هن کي بادشاهه
جي مڪمل پٺڀرائي ۽ پورو پورو اعتماد حاصل هو، ان ڪري
سنڌ ۽ ان جي ماتحت علائقن تي هن کي مڪمل ۽ مطلق
اختيار حاصل رهيو.

اتفاق سان سهاسي بيمار ٿي پيو، ۽ راڻيءَ کي ڏاڍو
فڪر اچي لڳو. هُن چچ جو ڌيان اِن طرف ڇڪايو ته
جيئن ته بادشاهه بي اولاد آهي، ان ڪري هن جي مرڻ تي
تخت و تاج سنڌ ويجهن عزيزن مان ڪنهن نه ڪنهن کي
ورثي ۾ ملندو ۽ آهي سڀ راڻيءَ جا بدخواهه هئا. هو راڻيءَ
کي پنهنجي ملڪيت کان محروم ڪندا ۽ شايد هُن کي
زنده به نه ڇڏين. ٻئي طرف، جيڪڏهن چچ هن سان گڏجي
مضبوطيءَ ۽ همت سان اَن بحران جي وقت ۾ ڪم ڪندو،
ته اَن صورت ۾ هو نه فقط ڪيس بچائي سگهندو، پر اَن سان
گڏ تخت ۽ تاج تي به سنڌ پنهنجو قبضو ٿي سگهندو.
چچ کي اهو خيال آيو هوندو ته جيڪڏهن سهاسيءَ جي
سائٽن مان ڪو هن جو جانشين بڻيو، ته اَن صورت ۾ راڻيءَ
کان به وڌيڪ خطرناڪ صورتحال خود سنڌ لاءِ پيدا ٿيندي.
پوءِ ته هنن گڏجي، جيئن راجا ڪمزور ٿيندو ويو، هن جي
حڪومت جي تختي اونڌي ڪرڻ ۽ ان تي قبضي ڪرڻ جي
سازش سٽي. منصوبو سچو سڀنديءَ جو سٽيل هو، ۽ چچ

محض هن جي چوڻ تي عمل ڪري رهيو هو. ممڪن آهي ته قديم لکت ۾ بيان ڪيل آهي طريقا، جن تي هنن عمل ڪيو، دل سان گهڙيل افسانا هجن، پر منصوبي جا ڪجهه عنصر نمايان طور امڪاني نظر اچن ٿا. راجا جي موت کي راز ۾ رکيو ويو — سندس علاج ڪندڙ طبيبن کي محل ۾ نظربند ڪري ويهاريو ويو — ۽ رائيءَ ۽ وزير پنهنجن اعتبار جوڳن ملازمن ۽ ساٿين سان گڏجي راجا جي انتهائي بااثر مائٽن کي دوکي سان محل اندر گهرائي قيد ڪيو، ۽ پوءِ اهو اعلان ڪيو ته راءِ سهاسي صحتياب ٿي رهيو هو، پر هن کي پنهنجي خلاف سازش جو سراغ مليو هو، جنهن مطابق سندس آهي مائٽ ڪيس قتل ڪرڻ جو منصوبو سٽي رهيا هئا! ان ڪان پوءِ انهن سڀني کي، راجا جي فرضي حڪمن هيٺ، هڪدم قتل ڪرايو ويو — ۽ جيئن ته گهڻي وقت کان وٺي چچ جي قول کي خود سندس آقا جو چيو ڪري سمجهيو ويندو هو، چچ جي اهڙي بيان کي عام طور سچ سمجهي قبوليو ويو، ۽ پوءِ هن ڌوهه جي سازش ۾ سڀني شريڪ ماڻهن کي وڏا وڏا انعام ۽ اڪرام ڏنا ويا، جن ۾ آهي ماڻهو به شامل هئا، جن غلط فهميءَ ۾ ڪم ڪيو هو، ۽ اهي پڻ، جيڪي ڄاڻي ٻجهي چچ جي مفاد ۾ ڪم ڪري رهيا هئا. پوءِ سچيءَ بادشاهيءَ جي سڀني وڏن وڏن جاگيردارن ۽ نوابن کي ڪوٺايو ويو ۽ کين اهو اطلاع ڏنو ويو ته راءِ سهاسيءَ کي اڃا به صحتياب ٿيڻ جي اميد آهي، پر هن انهيءَ وچ ۾ چچ کي پنهنجو نائب مقرر ڪيو آهي؛ رائيءَ وري، انهيءَ موقعي تي گهڻن ئي بااثر نوابن ۽ دوستن تي فراخدلانه انعامن ۽ اڪرامن جي بارش ڪري، ڳالهه کي بهتر بنايو، ۽ انهن ماڻهن کي جاگيرون عطا ڪيون، جنهنڪري انهن سڀني وفاداريءَ ۽ فرمانبرداريءَ جو حلف کنيو. ڪجهه وقت کان پوءِ بادشاهه جي موت جو اعلان ڪيو ويو.

اسان کي اهو اندازو ڪرڻ گھرجي ته هن جي لاش کي خفيہ طور اڳيئي ساڙيو ويو هوندو - چاڪاڻ ته سنڌ جي آب و هوا انهيءَ معاملي ۾ ديرمدار جي اجازت نہ ٿي ڏيئي سگھي. اهو نظر نہ ٿو اچي ته سازشين راجا جي لاش جي ڪوڙي ۽ جعلي جلوس جو انتظام ڪيو يا پاڻ کي ايتريقدر طاقتور سمجھيو، جو اها پرواهہ نہ هين ته ماڻهو ان باري ۾ ڇا سمجھندا. سندن خيال ۾ هڪ ئي ڳالهہ هئي، جنهن جي پورائيءَ ۾ هو هرطرح جي اهتمام ۾ لڳا رهيا، پوءِ ماڻهو ڀلي ته جيئن وڻين تيئن وچي سمجھن.

تخت ۽ تاج کي ڦٻائڻ جي سلسلي جو اهو ڀهريون مرحلو اهڙيءَ طرح ڪاميابيءَ سان سر ڪيو ويو. انهيءَ نقطي تائين ڪهاڻيءَ جو قدر، سچي پچي تاريخ جي عڪس طور، ان جي امڪاني ۽ غير امڪاني هئڻ جي متعلق اسان جي پنهنجي ذاتي خيالن کان وڌيڪ مضبوط ٻئي ڪنهن معيار ۽ پيماني سان نہ ٿو ماپي سگھي. ليڊي مئڪبيٿ وانگر مضبوط قوت ارادي رکندڙ ڪيترين ئي هندستاني راڻين جون اهڙيون حوصلہ مند ڳالهيون مشهور آهن، جن پردي جي پٺيان رهندي واقعات کي پنهنجي مرضيءَ موجب ٻئي موڙيو ۽ مرتب ڪيو آهي. ڪيترن موقعن تي برهمڻ وزيرن به پنهنجن راجائن کي، جن جي خدمت ۽ وفاداريءَ جو اهي دم پرڻ جي دعوٰي ڪندا هئا، تخت تان لاهي، سندن جاءِ پاڻ والاري آهي(٤). ٿي سگھي ٿو ته ٻئي ڪنهن برهمڻ جو اهڙو ساڳيو مثال نہ هجي، جنهن عين اهڙيءَ طرح رت جي درياهہ سان لنگھي، تخت تي ناجائز طور قبضو ڪيو هجي جيئن چچ ڪيو، پر چچ، هڪ پيرو پنهنجي ضمير جي خلاف عمل ڪري، ۽ زورآور سُهنديءَ جي تسلط هيٺ اچڻ کان پوءِ، حالات جي وهڪري ۾ اڳتي وڌندو رهيو. هو اِن سلسلي ۾ پاڻ کي ائين چٽي سمجھائي ٻئي سگھيو ته ٻين برهمڻ کي بہ،

جيڪي ٻين هنڌن تي هندستان ۾ تخت تي قابض ٿي ٿيا، پنهنجي اعليٰ جاتيءَ جي مخصوص روايتن کي ترڪ ڪري، کشتري فرقي وانگر هلڻو چلڻو ۽ عمل ڪرڻو ٿي پيو. اسان کي انهيءَ زماني جي سنڌ جي سماج متعلق تمام ٿوري ڄاڻ حاصل آهي؛ پر بعد جي زماني جي تاريخ، جنهن تي اسين آڌار رکي سگهون ٿا، ڏيکاري ٿي ته هتان جا ماڻهو مجموعي طور شاهي خانداني انقلابن ڏانهن حيرت‌انگيز طور بي‌نياز ۽ بي پرواهه رهيا آهن، ۽ سندن رتبي ۽ رسوخ وارا ماڻهو گهڻو ڪري اپرندڙ سج جي پوڄا ڏانهن مائل رهندا آيا آهن. چچ اڳيئي ثابت ڪري چڪو هو ته هو حڪومت ڪري سگهڻ جو اهل هو، هاڻي هن اهو به ڏيکاريو ته هو ملڪ جي وڏ گهراڻن نوابن ۽ خاندانن تي اعتماد ڪرڻ ۽ سندن شان ۽ شوڪت کي گهٽائڻ بدران، ان ۾ اضافي ڪرڻ لاءِ تيار هو.

ائين معلوم ٿي رهيو آهي ته بادشاهي مرڪز واري سنڌ صوبي ۾ ماڻهو چچ جي حڪومت کي تسليم ڪري چڪا هئا، ۽ سابق حڪمران گهراڻي مان ڪي اهڙا شخص به ٻچيل ڪين هئا، جيڪي هن سان بادشاهي اقتدار جي سلسلي ۾ رقابت ڪري سگهن. جيستائين چڻن ماتحت صوبن جو تعلق آهي، ته اتي الور واريءَ مرڪزي حڪومت جي اختيار ۽ اقتدار جو سچو دارومدار بادشاهه ۽ گورنرن جي مخصوص ذات ۽ شخصيت ۽ انهن جي درميان قائم ٿيل باهمي ذاتي تعلق جي نوعيت تي رهندو هوندو. راءِ جي وزير جي حيثيت ۾، جيو وچي ٿو ته چچ جو انهن تي پورو پورو ضابطو قائم رهندو آيو هو؛ پر، بادشاهه جي نائب جي حيثيت ۾ هڪ مشڪوڪ نوعيت جي محلاتي سازش ڪان پوءِ، هو انهن جي وفاداري ۽ فرمانبرداري ترار جي زور کان سواءِ ڪنهن ٻئي طريقي سان ايترو جلد ۽ ايتريءَ آسانيءَ سان حاصل ڪرڻ جي اميد نه پئي رکي سگهيو.

انهيءَ وچ ۾، هن ڪي جو ڪجھ، حاصل ٿي چڪو هو، تنهن جي بچاءَ ڪرڻ لاءِ هڪ ٻاهرئين حملي آور سان ڪيس مقابلو ڪرڻو پيو. اها حقيقت ته ملڪ تي سندس قابض ٿيڻ کان ٿوروئي پوءِ ان قسم جو مقابلو ڪيس ڪرڻو پيو، هڪ دستوري ۽ فطري ڳالهه سمجهي سگهجي ٿي؛ پر ان مقابلي متعلق تذڪري ۾ جيڪي تفصيل بيان ڪيل آهن، تن مان گهڻاتڻا نهايت غيرامڪاني معلوم ٿين ٿا. مختصر طور، چيو ويو آهي ته "جيتور" جو بادشاهه راءِ سهاسيءَ جو ڀاءُ هو--- پر اسان کي انهيءَ لفظ مان سؤڻ جو مطلب وٺڻ گهرجي--- جنهن کي راءِ سهاسيءَ جي موت جي خبر ڇهن مهينن کان پوءِ پهتي؛ هن جائز وارث هئڻ جي حيثيت ۾ سنڌ جي بادشاهيءَ جي پنهنجي لاءِ دعويٰ ڪئي، ۽ هڪ وڏي لشڪر سان ان تي چڙهائي ڪئي؛ ۽ هن چچ کان سندس آڏو پيش پوڻ جو مطالبو ڪندي، ڪيس سندس اڳوڻي وزارتي عهدي تي بحال رکڻ جي آڇ ڪئي.

هن ڳالهه جو وڏو امڪان آهي ته "جتور" مان مطلب "جئپور" آهي، ۽ نه "چتور"؛ پر ٻنهي صورتن ۾ انهيءَ علائقي جي صحيح سڃاڻپ جي راهه ۾ هڪجهڙيون مشڪلات درپيش آهي. اهي ٻئي جايون راجپوتانا جي اڀرندي طرف آهن ۽ ساڳئي وقت انهن علائقن ۽ سنڌ جي وچ ۾ عظيم گرجرا بادشاهي حائل هئي. انهن جا سردار گهڻو ڪري ان بادشاهيءَ جي پاريهر حڪمران جا باجگذار ۽ شايد ڪشتري نسل جا هئا. هيءَ ڳالهه انتهائي غيرامڪاني معلوم ٿئي ٿي ته اهڙي اعليٰ مرتبي وارا امير سنڌ جي گهٽ خاندان وارن راءِ بادشاهن سان شاديءَ ۽ سڳابنديءَ ذريعي تعلق رکندا هجن؛ ۽ هيءَ ڳالهه ويتر وڌيڪ غيرامڪاني نظر اچي رهي آهي ته انهن جو بالاحاڪم پنهنجي سرحد وڃان ڪين لشڪر سميت لنگهي سنڌ جي بادشاهي فتح ڪرڻ لاءِ وڃڻ جي اجازت ڏئي ها. هن

ڳالھہ جو وڏيڪ امڪان آهي تہ جيڪڏهن اسين انهيءَ ملڪ
کي سنڌ جي پاڙيسري ملڪ طور تسليم ڪرڻ ۾ صحيح آهيون،
جيڪو هن وقت جيسلمير جي نالي سان مشهور آهي، تہ پوءِ
اها ڪوشش رمل جي سردار طرفان شايد سندس بالاحاڪم
گرجرا قوم جي بادشاھ سان ٺئي ڪيل انتظام ۽ سندس اڳواٽ
منظوريءَ سان ڪئي وئي هوندي (۴/اي).

'تذڪري' ڏانهن واپس ورندي، اسان کي جيڪي پيا
مناظر ڏسڻ ۾ اچن ٿا، سي تاريخي رومان جي بهترين روايت
مطابق آهن، پر ان جي باوجود هيءَ ڳالھہ تسليم ڪرڻي پوي
ٿي تہ اهي واقعا انهن ڳالهين سان پوريءَ طرح ٺهڪن ٿا،
جيڪي هن ڪان اڳ ۾ اچي چڪيون آهن. چچ پنهنجي
محبوبہ کان صلاح پڇي ٿو، سُهندي مٿس کلي ٿي ۽ چوي
ٿي، "آءٌ تہ پردي ۾ رهندڙ هڪ عورت آهيان. جيڪڏهن
مون کي ٻاهر نڪري وڙهڻو آهي، تہ پوءِ منهنجا ڪپڙا پاءِ
۽ تون هتي ويھہ، ۽ پنهنجا ڪپڙا مون کي ڏي تہ آءٌ ٻاهر
وڃي جنگ ڪريان... جڏهن هيءَ بادشاهي تنهنجي قسمت ۾
آئي آهي، تہ پوءِ توکي منهنجي مشوري جي ڪهڙي ضرورت
آهي؟ پنهنجي ڪمر ڪشي هڪ گجندڙ شير وانگر ڪڏند و
ٻاهر نڪر... پنهنجي دشمن جي صفن ۾ اندر گهڙي، انهن کي
منجهائي ڇڏ، ۽ هڪ مرد وانگر اڳتي وڌ."

اهڙيءَ طرح، شرمسار ٿي، چچ پنهنجو لشڪر گڏ ڪيو،
۽ ان جي مهنداري پاڻ ڪئي. اهڙي قصي جو هڪ دلچسپ
خواه امڪاني واقعو هيءَ آهي تہ هاڻي هن مخالف ڌر جي
نمايان ۽ اهم شخصيتن کي قيد مان آزاد ڪيو، جيڪي
سابق حڪومت جي تختي اونڌي ٿيڻ کان وٺي جيل ۾
رهيا هئا، ۽ هن کين انعامن ۽ اڪرامن سان نوازي ۽ ڪجھہ
وعدا وعيد ڏيئي، سندن وفاداري کٽي ورتي. انهيءَ ڳالھہ
مان گهٽ ۾ گهٽ هي اندازو ضرور ٿئي ٿو تہ ملڪ تي

ڪاھہ ڪري ايندڙ ڪي اتان جي تخت تي جيڪا دعوىٰ هئي، سا خود چچ جي دعوىٰ جي ڀيٽ ۾ وڌيڪ وزنائتي ڪانہ هئي.

ٻنهي لشڪرن جي وچ ۾ زبردست جنگ ٿي، ۽ جيئن تہ ڪنهن هڪ ڌر کي ٻيءَ جي مٿان نمايان فتح حاصل ٿيندي نہ پئي معلوم ٿي، ان ڪري "مهارت بادشاهہ" صلح جي شرطن طئي ڪرڻ لاءِ صلاح مشورو ڪيو ۽ اها تجويز پيش ڪئي تہ هو ۽ چچ دوبدو مقابلي ذريعي پنهنجون دعوائون طئي ڪن. چچ اها ڳالهہ قبول ڪئي، پر هيءَ هڪ شرط تي تہ، جيئن تہ هو هڪ برهمڻ هو ۽ شهسوار نہ هو، ان ڪري هو ٻئي پيادل مقابلو ڪن. اها ڳالهہ مهارت قبول ڪئي؛ پر حرفتي چچ پنهنجي سئيس جي هٿان پنهنجو گهوڙو پنهنجي پٺيان گهرايو، ۽ جيئن ئي هو مقابلي لاءِ اڳتي وڌيو، تيئن آخري گهڙيءَ ۾ ٽپ ڏيئي گهوڙي تي چڙهي ويٺو ۽ ان کي ڪڏائيندو اڳتي وڌيو ۽ پنهنجي مخالف کي ترار سان ڏڪ هڻي ٻہ اڌ ڪري ڇڏيائين. ان کان پوءِ سنڌ جي لشڪر هڪدم ٺيٺ سر حملو ڪري دشمن کي ڀڄائي ڇڏيو، ۽ چچ فاتح بڻجي الور واپس آيو. اهو واقعو اسان کي افضل خان سان شيواجيءَ جي دغابازيءَ واري مقابلي وارو واقعو ياد ڏياري رهيو آهي.

چچ هاڻي برهمڻڪو لباس لاهي اڇليو، ۽ "تذڪري" مطابق، هن کان پوءِ هن جي سڄي زندگي هڪ انهيءَ اصول جي آڌار تي قائم رهي تہ بادشاهہ لاءِ سڀڪجهہ مباح آهي. هن رائيءَ سهنديءَ سان شادي ڪئي؛ ۽ جيتوڻيڪ اها ڳالهہ مملڪتي معاملات جي سلسلي ۾، ۽ سندن ٻنهي جي هڪٻئي لاءِ محبت جي نقطي نگاهہ کان اٽڪر ۽ رواجي معلوم ٿئي ٿي، ان هوندي بہ، ان زماني جي سخت سماجي روايتن کي خيال ۾ رکندي، هڪ برهمڻ جو هڪ رن زال سان ميلُ خيال ۾

اچي نٿو سگهي (٥). وري، اسان کي هيءَ ڳالهہ معلوم ڪري
بہ، جيڪڏهن وڏيڪ نہ، تہ بہ اوڏي ئي حيرت لڳي ٿي تہ
هن پنهنجي ڀاءُ چندر کي ”جيڪو سيني تيائي انسانن جو تاج“
هو، پنهنجو سندر چڏي، سندس ئي ماتحت الور جي نائبي قبول
ڪرڻ لاءِ بہ آماده ڪيو. ان کان علاوه، چچ طرفان پنهنجي
ڀاءُ کي هن باري ۾ مطمئن ڪرڻ لاءِ تہ اِهو سندس فرض
هو، جيڪي دليل پيش ڪيا ويا آهن، سي هندو عقيدي
جو پڌري پٽ هڪ فضول، بي‌سروپا ۽ غلط تعبير آهن.
دراصل، جيئن جيئن قصو اڳتي وڌندو وڃي ٿو، تيئن تيئن
تفصيلات ۾ جيڪي غيرامڪاني ڳالهيون نظر اچن ٿيون، سي
وڌنديون وڃن ٿيون.

چچ جو پيو قدم پنهنجي بادشاهيءَ جي ماتحت صوبن
۽ ڏورانهن پرڳڻن کي پوريءَ طرح پنهنجي قبضي ۾ آڻڻ هو.
هُن لاءِ، جنهن کي سهاسيءَ جي وزيريءَ واري زماني ۾
بادشاهيءَ جون سڀ انتظامي ڳالهيون آڱرين تي ياد هيون،
۽ جيڪو بادشاهيءَ جي هرهڪ ڪنڊڪڙڇ تي مڪمل
ضابطو رکندو هو، هائي ٻڌايو ٿو وڃي تہ هن کي پنهنجي
بادشاهيءَ جي اڳوڻين سرحدن بابت پنهنجي وزير ٻُڌيمان سان
صلاح مشوري جي ضرورت پيئي. ان مان هڪ امڪاني نتيجو
اهو نڪري ٿو تہ اُن کان اڳ ۾ جيڪي بہ چيو ويو آهيءَ
تنهن جي باوجود سهاسي ٻئي جي وزير جي حيثيت ۾ چچ
طرفان جنهن بادشاهيءَ تي حڪومت هلائي ويندي هئي، سا
ذري گهٽ انهن ئي سرحدن تي مشتمل هئي، جنهن جو ذڪر
يوئان چوانگ ڪيو آهي، ۽ سهاسي پهرئين جي زماني ۾ تہ بادشاهي
گهڻي قدر وڌيڪ وسيع بہ هئي. ان جي باوجود، چچ اُنهيءَ
بادشاهيءَ جي اڳوڻين حدن دان بہ بلڪل بي‌خبر تہ ڪونہ
هوندو. هن مرحلي تي ’تذڪري‘ ۾ بادشاهہ ۽ وزير جي

واتان جيڪي تقريرون ڪرايون ويئون آهن، سي محض رومانوي طرز ۾ لفظن جي اٿل پٿل آهن.

چچ طرفان سنڌ جي بادشاهيءَ جي ٻاهرين صوبن ۽ علائقن کي دوباره حاصل ڪرڻ لاءِ جيڪي مهمون هلايون ويئون، تن کي ڪافي حد تائين تفصيل سان بيان ڪيو ويو آهي. سڀ کان اڳ ۾ هُن اُنهيءَ صوبي تي ڪاهه ڪئي، جيڪو بياس نديءَ جي ڪناري هو، ۽ هُن اُن جي ڏاکڻي ڪپ تي ٻيٽل قلعي ”بابيا“ تي حملو ڪيو، جنهن جي گورنر، نالي چتيرا يا چتر، هن سان جنگ ڪئي ۽ اُن ۾ شڪست کاڌي. چتر ڀڄي، وڃي قلعي اندر پناهه ورتي، ۽ جڏهن اُن جي گهيري کي ڪجهه عرصو گذري ويو، تڏهن هو راتو رات قلعي مان ڪنهن طرح سان ڀڄي ويو، ۽ اسڪلند نالي صوبي جي گاديءَ واري شهر ڏانهن وڃي نڪتو. چچ هن جي پٺيان ويو، ۽ پنهنجي هڪ حاشيه بردار سان، جيڪو اُنهيءَ هنڌ موجود هو، اُن باري ۾ خط و ڪتابت ڪيائين، جنهن ۾ هن کيس وعدو ڏنو ته جيڪڏهن هو چتر کي قتل ڪندو ته کيس قلعي ۽ صوبي جو گورنر بڻايو ويندو. اُنهيءَ سازش جي ڪاميابيءَ سان تڪميل ڪئي ويئي، ۽ شهر جا معزز چچ جي اڳيان پيش پيا، ۽ اُنهن نئين گورنر جي اطاعت ڪرڻ جو اقرار ڪيو.

بادشاهه هاڻي ملتان ڏانهن پيشقدمي ڪئي، جيڪو هڪ وڏي پرڳڻي جي گاديءَ جو شهر هو، جنهن تي باجيراءِ نالي هڪ حڪمران حڪومت ڪندو هو، ۽ چيو وڃي ٿو ته اُهو راءِ سهاسيءَ جو ويجهو مائٽ هو. ٻهرين جنگ ”سِڪا“ نالي هڪ شهر تي قبضي ڪرڻ لاءِ ڪئي ويئي، جنهن لاءِ چيو ويو آهي ته ”اِيرنديءِ طرف ملتان جي سامهون“ هو. چچ بياس ندي پار ڪري ويو، ۽ دشمن، باجيراءِ جي پٽ سيهوال ۽ سندس سوٽ آجڻ سين کي، جنگي فن ۾ شڪست ڏيئي،

ملتان طرف پيچائي ڪئيو. انهيءَ وچ ۾ چچ "سيڪتا" قلعي تي حملو ڪيو، ۽ سنڌ جي هڪ اهم ۽ وڏ گهرائي نواب کي انهيءَ شهر جي چارج وٺڻ لاءِ مقرر ڪيو. پوءِ هن راوي نديءَ کي پار ڪيو، جيڪا انهيءَ زماني ۾ ملتان جي ڏکڻ کان وهندي هئي، ۽ هن اتي راجا باجيراءِ جي مکيه لشڪر سان سخت جنگ ڪئي، جنهن کي پڻ آخر ۾ قلعه بند شهر ۾ پناهه وٺڻ لاءِ مجبور ٿيڻو پيو.

آن کان پوءِ هڪ دلچسپ واقعو ٿئي ٿو. چيو وڃي ٿو ته باجيراءِ ڪشمير جي بادشاهه کي هڪ خط موڪليو، جنهن ۾ هن کيس الور جي نئين بادشاهه، سيلاج برهمڻ جي پٽ چچ، جي خطرناڪ حد تائين وڌندڙ طاقت کان باخبر ڪيو ۽ مٿس زور پريو ته هو پنهنجي مفاد خاطر ملتان جي مدد ڪرڻ لاءِ پنهنجو لشڪر ڏياري موڪلي. پر ڪشمير جو بادشاهه، باجيراءِ جي پيغام پهچڻ کان ٿورو وقت اڳي ئي سري ويو هو، ۽ سندس جانشين هڪ نابالغ ڇوڪرو هو، ۽ هن جي بادشاهيءَ ۾ ان وقت زبردست گڙٻڙ هلي رهي هئي. مطلب ته ڪشمير انهيءَ موقعي تي ڪابه امداد ڏيئي نه پئي سگهيو ۽ باجيراءِ کي دشمن سان صلح ڪرڻ ۽ سندس هڪ شرط منظور ڪرڻ لاءِ مجبور ٿيڻو پيو، جنهن مطابق هو، پنهنجن دوستن ۽ پوئلڳن سان گڏ، محفوظ پهري هيٺ، ملڪ ڇڏي، ڪشمير ڏانهن هليو ويو. چچ پنهنجن راجپوت سردارن منجهان هڪ کي ملتان جو گورنر مقرر ڪيو.

اسان کي 'ڪشميري تذڪري' جو مطالعو ڪندي هن واقعي سان مطابقت رکندڙ ڪوبه واقعو نظر نٿو اچي. معلوم ٿئي ٿو ته چچ ڪشمير جي "ڪارڪوٽا" خاندان جي پهرئين بادشاهه دُرلڀ ورڌن پيرجن دتيه جو همعصر هو، جنهن سنه ٦٢٦ کان وٺي سنه ٦٦٢ع تائين آتي راڄ ڪيو.

هي اهوئي بادشاهه آهي، جنهن ياتري يوئان چوانگ جو پنهنجي بادشاهيءَ جي اوائلي حصي(٧) جي دوران وڏيءَ مهمان نوازيءَ سان استقبال ڪيو هو. هي هڪ ڏاڍو طاقتور بادشاهه هو، جنهن جا قدم ميداني علائقي ۾ پختا ٿي ويا هئا، پر، ياتريءَ جي بيان مطابق، اتر پنجاب جو وڏو حصو ”چيهه-ڪا“ نالي هڪ خودمختيار ۽ آزاد بادشاهيءَ تي مشتمل هو. ۽ آها بادشاهي ڪشمير جي علائقن ۽ ملتان جي درميان حائل هئي. گهٽ ۾ گهٽ سن ٦٤١ع ۾، ملتان چيهه-ڪا بادشاهيءَ جو هڪ ماتحت صوبو هو، ۽ ائين ٿي سگهي ٿو نه باجيراءِ طرفان امداد لاءِ موڪليل درخواست دراصل ”چيهه-ڪا“ جي حڪمران ڏانهن ڪئي وئي هجي، جيڪو اُنهيءَ رياست جو بالا حاڪم هو، ۽ آهائي رياست اُنهيءَ دور ۾ جانشينيءَ ۽ وراثت جي مسئلي جي دشوارين ۾ مبتلا هئي.

چيو ويو آهي ته ملتان کان چچ ٽڪرين جو دامن وٺندو، رستي تي ڪنهن به مقابلي کان سواءِ، ڪشمير جي سرحدن تائين پيشقدمي ڪندو هليو ويو. ظاهر آهي ته اِن ۾ هو اهڙي ملڪ وچان گذريو هوندو، جيڪو جيهه-ڪا رياست جو هڪ حصو هوندو، جيتوڻيڪ تذڪري مان اسان کي اهو معلوم ٿئي ٿو ته اهو سڄو علائقو سنڌ جي بادشاهيءَ ۾ ملتان(٨) واري پرڳڻي جو هڪ حصو ئي هو! هن کي، بهرحال، ڪنهن به مخالفت جو منهن ڏسڻو نه پيو— برهمپور، ڪَرور ۽ اشهر جي گورنرن هڪڙي جي پٺيان ٻئي سندس آڏو مڃي— ۽ هن سرحدي علائقن ۾ پهچي، پاڙيسري سردارن تي رعب ڄمائي، هنن کان امن قائم رکڻ جا اقرار ورتا. مشترڪه سرحدن مقرر ڪرڻ لاءِ ڪشمير جي بادشاهه جي نمائندن سان ڪنهن ملاقات ڪرڻ جو ڪو به ذڪر ٿيل ڪونهي، جيتوڻيڪ چچ لاءِ چيو وڃي ٿو ته هو انهيءَ هنڌ تي پوري هڪ مهيني تائين ڇانوڻي لڳائي ويٺو هو. آها جاءِ چِڪلهار

قلعي جي پاسي ۾ هئي، جيڪا "ڪيھہ" يا "ڪنڀ" نالي جاءِ کان اوچائيءَ ۾ وڌيڪ مٿي هئي. آتي "پنج ناهيت" نالي هڪ نديءَ جي ڪناري تي — شايد آها جهلم ندي هئي — هن اهڙي طريقي سان ۾ وڻ پوکيا (جن مان هڪ اچو چيل ۽ ٻيو ڏيال جو هو)، جو انهن جون شاخون هڪٻئي سان اچي ڳنڍجي ويئيون. بظاهر، اهي ٻئي وڻ ٻنهي ملڪن جي علامت طور پوکيا ويا هئا. انهيءَ بيان ۾ استعمال ڪيل هيءَ رنگ آميزي اسان جي شڪ ڪني وڌائي رهي آهي ته اتر طرف چچ جي مهم جو ذري گهٽ سچو بيان افسانو آهي، جيڪو هڪ طرح جو "ڏِگ وجيه" آهي، جنهن جو مقصد محض هن جي ناموس ۽ شهرت ۾ اضافو ڪرڻ آهي.

هن جي طرفان سندس بادشاهيءَ جي ڏاکڻن علائقن ۾ ڪيل ڪارروايون البت وڌيڪ مضبوط ۽ پختن بنيادن تي ٻڌل معلوم ٿين ٿيون. هو هڪ سال تائين الور ۾ قيام ڪرڻ کان پوءِ "مهراڻ کي 'ديهايت' نالي هڪ ڳوٺ وٽان پار ڪري، جيڪو سما ۽ الور جي درميان سرحدي ڳوٺ هو"، ٻڌيه ۽ سيوستان طرف ويو. ٻڌيه جي سردار جي نالي کي جدا جدا نموني لکيو ويو آهي، ۽ هوديوالا اِها راءِ ڏئي ٿو ته "باگهو" لقب يا ذات جي نالي جي اصلي شڪل شايد "ٻِڪو" هجي، جنهن مان اهو انومان نڪري ٿو ته هو شايد ٻڌ ڌرم جو پائلو هو(٩). هن جي گاديءَ واري شهر جو نالو "ڪراج" هو، جتان جي رهاڪن کي "سيوي" سڏيو ويندو هو. چچ حملو ڪري سيويَن جو قلعو قبضي ۾ آندو — ڪن جي طرفان انهيءَ کي جديد 'سيبي' سمجهيو ويو آهي، حالانڪ اَن "سيوين" جي شهر جو اتر طرف ايتري وڏي مفاصلي تي هئڻ غير امڪاني نظر اچي(١٠) ٿو، — ۽ سردار جي پٽ پنهنجي پيءُ جي پاران آڻ مڃي. معلوم ٿئي ٿو ته هنن کي سندن سابق عهدن ۽ اختيارن تي آتي ئي قائم رکيو ويو.

ائين پيو نظر اچي ٿو ته سيوستان ۾ پڻ واقعن جي ڌارا ذري گهٽ ساڳيوئي رخ اختيار ڪيو، اتان جي "مٽا" نالي گورنر ٻهريائين مقابلو ڪيو، پر شڪست کائڻ تي هن پاڻ کي ڇڇ جي رحم وڪرم تي ڇڏي ڏنو. بادشاهه فراخدليءَ جو مظاهرو ڪندي، "مٽا" کي سندس اڳوڻي عهدي تي بحال ڪيو، پر ساڳئي وقت پنهنجن معتمدن منجهان هڪڙي کي شاهي مفادن جي حفاظت ڪرڻ لاءِ هن جي مٿان نظرداريءَ لاءِ مقرر ڪيائين.

هاڻي، فقط برهمڻ آباد جو پرڳڻو هو، جنهن سان معاملو طئي ڪرڻ باقي رهيل هو. ڇڇ جڏهن اچا سيوستان جي پرڳڻي ۾ ئي هو، ته هن "شهزادي" اگهم لوهاڻي کي اچڻ لاءِ پاڻ وٽ گهرايو. ڪجهه ڏينهن کان پوءِ بادشاهه جي ماڻهن هڪ قاصد کي رستي ۾ جهلي ورتو، جيڪو اگهم وٽان هڪ خط سيوستان جي "مٽا" ڏانهن کڻي وڃي رهيو هو، جنهن ۾ اها رٿ پيش ڪيل هئي ته هو ٻئي گڏجي ڇڇ جو مقابلو ڪن، ان لاءِ هن "مٽا" کي برهمڻ آباد جي علائقن ۾ پناهه ڏيڻ جي آڇ پڻ ڪئي. پر "مٽا" آخرڪار هند جي طرف وڃڻ ۽ رمل جي بادشاهه ڀئيءَ وٽ پناهه حاصل ڪرڻ کي ترجيح ڏني(١١).

"تذڪري" ۾ هاڻي هڪڙو خط داخل ڪيو ٿو وڃي، جنهن ۾ ڇڇ اگهم لوهاڻي ڏانهن احتجاج موڪليو آهي. شهزادي کي چتاءُ ڏنو ٿو وڃي ته هو پنهنجي اعليٰ خاندان ۽ نسل تي غرور نه ڪري، برهمڻ بادشاهه وڏيءَ دليرانه خوش فهميءَ سان ڪيس ٻڌائي ٿو ته خود هن جي پنهنجي ڪاميابي به محض خدائي مهربانيءَ جو نتيجو هئي. "انهيءَ واحد خدا، لاشريڪ، بي مثال، دنيا جي خالق، مون کي سيلاج (سندس پيءُ) جي دعائن جي نتيجي ۾ بادشاهي ڏني آهي". "اسان کي وڏي لطف ۽ ڪرم سان ٻنهي جهانن جي نعمتن

سان نوازيو ويو آهي“. هن هنڌ، چچ ڀاڻ کي هڪ خدا ۾ عقيدو رکندڙ ظاهر ڪري ٿو، جيتوڻيڪ اسان کي اهو ٻڌايو ويو آهي ته هُن ملتان ۾ هڪ بت جي اڳيان سجدو ڪيو ۽ قرباني پيش ڪئي. ’تذڪري‘ جو مسلمان مصنف چچ جي زندگيءَ کان ايڏو ته متاثر معلوم ٿئي ٿو، جو ڪن وقتن تي هن کان اها ڳالهه بلڪل وسري وڃي ٿي ته هو هڪ ڪافر هو، ۽ هن سان غيرشعوري طور هڪ مسلمان جو نقطي نگاهه منسوب ڪري ڇڏي ٿو. هيءُ خط دراصل انهيءَ خط سان بلڪل قريبي مشابهت رکي ٿو، جيڪو محمد بن قاسم ديبل جي فتح کان پوءِ سنڌ جي راءِ ڏاهر ڏانهن هُن جي هوڙ ۽ ڌڪار جي روش جي جواب ۾ موڪليو هو، جيڪا هُو پوءِ به محمد بن قاسم جي سلسلي ۾ ڏيکاري رهيو هو.

چچ هاڻي برهمڻ آباد طرف وڌيو، آگهم جي فوج کي شڪست ڏنائين ۽ ان کي پنهنجي قلعي ۾ پناهه وٺڻ تي مجبور ڪيائين، پر چچ لاءِ اهو قلعو اڏول ثابت ٿيو. اسان کي ٻڌايو ويو آهي ته سڄي سال تائين بي نتيجي جنگ گهلبي رهي، ۽ اهو سڄو مقابلو وڏي ڀاڱي هڪ ٻوڌ ڀائي جي اثر جي سڌي نتيجي ۾ پيش ٿي رهيو هو، جنهن لاءِ شهزادي توڙي سنڌس ماڻهن کي وڏو احترام هو. آگهم پاڻ گهيري ۾ مارجي ويو ۽ سنڌس پٽ سَربند هن جو جانشين مقرر ٿيو. ائين پيو معلوم ٿئي ته آخرڪار انهيءَ ڀائي، ٻُڌگوئي يا ٻُڌراڪو، کي نيٺ پڪ ٿي ويئي ته چچ کي نيٺ به ڪاميابي حاصل ٿيندي، ۽ پوءِ سربند چچ سان صلح ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. اسان کي ٻڌايو وڃي ٿو ته اهو صلح ”قبيلن جي سردارن جي وچ ۾ پوڻ سان ٿي سگهيو.“ صلح جا شرط بيحد نرم ۽ فائدي وارا هئا، ۽ انهن هيٺ سربند کي چچ جي حڪومت ۾ آتان جي گورنر جي حيثيت ۾ قائم رکيو ويو.

ڦھريائين تہ بادشاھ ٻائي ٻڌراکو کان ھن ڳالھ جي انتقام وٺڻ جو ارادو ڪيو، جو ھُن جي ڪري ٺي قلعي جي گھيري ۽ جنگ ۾ ايتري ڏيگھ ٿي ھئي. ’تذڪري‘ ۾ چاٽايل آھي تہ چچ ڪيئن ھن وٽ ”نئو وِھار“ نالي سنڌس مڙھيءَ ۾ ملڻ لاءِ پنھنجي محافظ دستي سان گڏ ويو، جن کي ھدايت مليل ھئي تہ آھي طئي ٿيل اشاري ملڻ سان ٻائي کي ھڪدم قتل ڪري ڇڏين. ٻائي، ڪنھن خوف ۽ ڏپ ڏاءَ جي مظاھري ڪرڻ بدران، شاھي برھمڻ جو ڪو گھٽو آدرڀاءُ ڪونہ ڪيو. چچ ظاھري نمونو ڪيو تہ ھو ڪيس سربند سان گڏي حڪومت ۾ شامل ڪرڻ چاھي ٿو، پر ٻائي کيس وَڪائيءَ سان جواب ڏنو تہ سنڌس مول مقصد ”ٻڌ جي خدمت ڪرڻ ۽ ٻيءَ دنيا ۾ ڇوٽڪاري جي سامان حاصل ڪرڻ سان آھي.“ ھُن دنيائي معاملن ۾ چچ جي اختياريءَ کي ڦقط ھن حد تائين تسليم ڪيو، جو سنڌس ڇوڻ تي ھن شھر جي آباديءَ جي قريب اچي رھڻ منظور ڪيو، ساڳئي وقت ھن ”ٻڌ جي پوڪيل ٻنين“ لاءِ فڪرمنديءَ جو اظھار ڪيو، جنھن مان سنڌس مقصد مڙھيءَ جي ملڪيت ۾ آيل زميندار ي ملڪيتن سان ھو. ھُن ڳالھين ۾ چچ جي واتان ٻڌ ڌرم جي خوبين جي تسليميءَ جا فقرا چوارايا، جنھن کان پوءِ چچ پاڻ ٻڌ راکوءَ کان پڇيو تہ ھو (چچ) ٻڌ ڌرم جي خدمت جي سعادت ڪھڙيءَ طرح حاصل ڪري ٿي سگھيو. ٻائي ھن کي ھڪدم جواب ڏنو تہ کيس ”نئو وِھار“ مڙھيءَ جي نئينءَ اڏاوت جو ڪم ھٿ ۾ کڻڻ گھرجي، چاڪاڻ تہ اھو تمام قديم زماني جو ھو، ۽ ڊھي رھيو ھو. ظاھري طور چچ خوشيءَ سان ائين ڪرڻ قبول ڪيو ۽ ھن کان موڪلائي روانو ٿي ويو. جڏھن کانئس ھن جي وزير پڇيو تہ توھان پنھنجي خيالن ۾ اھو ڦيرو ڪيئن آندو، تہ ھن

اهو ڪمزور سبب ڏنو ته ڪيس مڙهيءَ ۾ هڪ خوفناڪ سايو نظر آيو.

هن ڪهاڻيءَ جي لفظن مان اصلي مطلب ڪڍندي، اهو معلوم ڪري سگهجي ٿو ته برهمڻ آباد جو صوبو سنڌ اندر ٻڌ ڌرم وارن جو مکيه ۽ مضبوط ڳڙهه هو، ۽ چچ اهو محسوس ڪيو ته هو اتي ڦهليل مذهب جي فائدي ۾ رهڻ سان ئي ملڪ تي قبضو قائم رکي سگهندو. پوءِ اميرن ۽ وڏن ماڻهن جي تعاون ۽ حمايت کان سواءِ، هو اتان جي "سخت ۽ ڪٺور فطرت" رکندڙ جتن ۽ لوهاڻي قبيلي جي ماڻهن تي انهن سخت قاعدن ۽ قانونن کي مسلط ڪرڻ جي اميد ڪري نه ٿي سگهيو، جن جو 'تذڪري' ۾ ذڪر ڪيو ويو آهي، مثلاً مٿن سواريءَ لاءِ هٿيني استعمال ڪرڻ جي منع، مٿي تي ٽڪي ٻڌڻ جي منع ۽ اوچن ڪپڙن پائڻ جي منع عائد ڪرڻ، ۽ ٻئي طرف هنن تي اهو لازم ڪري ڇڏڻ ته هو برهمڻ آباد جي حاڪم لاءِ ٻارڻ جون ڪاٺيون مهيا ڪن، جيڏانهن وڃن اوڏانهن ڪتا ساڻ رکن، ۽ پنهنجن حاڪمن لاءِ جاسوسن ۽ سونهن جو ڪم ڏين وغيره.
هن ڳالهه جو به امڪان نظر اچي ٿو ته آهي اڻ سڌريل ماڻهو، جيڪي بظاهر آهي ساڳيائي ساڻهو هئا، جن يوئان چوانگ جي قول مطابق "جان وٺڻ کي پنهنجو ڌندو بڻايو هو"، گهڻي زماني کان وٺي ملڪ لاءِ هڪ وڏي شامت بڻيا ٿي رهيا، ۽ چچ پهريون حڪمران هو، جنهن انهيءَ مسئلي کي اثرائتي طريقي سان هٿ ڪيو. جيڪڏهن اهو سچ آهي ته پوءِ اها ڳالهه هن حقيقت کي سمجهڻ ۾ مدد ڏئي ٿي ته هو انهيءَ صوبي جي ماڻهن کان سندس حڪومت کي تسليم ڪرائڻ ۾ ڪامياب ڪيئن ٿيو.

پر 'تذڪري' ۾ آيل ڳالهين جي متعلق انهيءَ وقت اسان جو شڪ وري جاڳي ٿو پوي، جڏهن اسين چچ طرفان

پنهنجي اقتدار کي پختي ڪرڻ لاءِ ڪنيل پين قدمن بابت احوال پڙهون ٿا. هن لاءِ چيو ويو آهي ته هُن آگهر جي بيوه سان شادي ڪئي، جيڪا ڪافي وڏيءَ عمر جي عورت هوندي ۽ ان ڪان علاوه هوءَ گهٽ درجي جي ذات سان واسطو رکندڙ هئي. اسين هن ڳالهه کي محسوس ڪرڻ ڪان سواءِ رهي نه ٿا سگهون ته جيڪڏهن بادشاهه کي آنهيءَ گهراڻي سان سڳابنديءَ رستي ميٽي ماڻٽي قائم ڪرڻ جي ضرورت محسوس ٿي ٿي هئي، ته هو ان صورت ۾ يقيناً ڪنهن ڪنواريءَ ڇوڪريءَ کي پنهنجي ڪنوار بنائڻ تي اصرار ڪري ها. مفتوح دشمنن جي بيواهن ۽ ڌيئرن سان شادي ڪرڻ جو رواج هندو راجائن جي بدران مسلمان فاتحن جو دستور رهيو آهي. انهيءَ ڪان به وڌيڪ ناقابل فهم آها جوابي ميٽي معلوم ٿئي ٿي، جنهن لاءِ اسان کي ٻڌايو ويو آهي ته اها ميٽي ڇچ جي همت افزائيءَ سبب ٿي، جنهن ۾ هن پنهنجي ڀائٽي ڌهسيه جي ڌيءَ جو سڱ اگهر جي پٽ سربند کي ڏنو، جيڪو هاڻي سندس ماٽيلو پٽ ٿيڄي چڪو هو. اهو ڌهسيه ڇچ جي ڀاءُ چندر جو پٽ هو(١٠٤) (اسان کي اهو تسليم ڪرڻو پوندو ته هو سندس وڏو ڀاءُ هو)، جيڪو جيتوڻيڪ الور جي گورنر جي عهدي تي فائز ڪيل هو، پر ان هوندي به هو اڃا تائين هڪ پوڄاريءَ ۽ تياڳيءَ جي زندگي گذاريندو ايندو هو. هو، گهٽ ۾ گهٽ، هڪ برهمڻ هو، ۽ آنهيءَ صورت ۾ اها ڳالهه سمجهه ڪان بالاتر آهي ته هن پنهنجي پوٽيءَ لاءِ اهڙي رشتي جي منظوري ڏني هوندي جيئن هوديوالا چوي ٿو ته هڪ برهمڻ شهزادي ڪان اهڙي 'سماجي ڏوهه' ڪرڻ جي ڪنهن صورت ۾ اميد ڪري ٿي نٿي سگهجي، جنهن ۾ هن کي پنهنجي گهراڻي جي ڪنهن ڇوڪريءَ کي هڪ لوهاڻي سان شادي ڪرائڻي پوي(١٠٥).

هڪ طرف جتي اسين اهڙين بي معنيٰ ۽ منجهائيندڙ تفصيلن تي اعتبار نہ ڪرڻ ۾ چچ جي آترين علائقن وارين مهمن جي وسعت ۾ شڪ جي اظهار ڪرڻ لاءِ آماده آهيون، اتي هُن جي انهيءَ زماني تائين ڪيل بادشاهيءَ جي بيان کي ٿلهي ليکي سچو سمجهي سگهون ٿا. ان جو مطلب هي آهي تہ هڪ غاصب کي، پنهنجي لاءِ حڪومت هلائڻ جي حق کي ثابت ڪري ڏيکارڻو هو، ۽ ائين ڪري ڏيکارڻ ۾ هن کي ڇہ يا ڏہ سالن جي سخت محنت ڪرڻ ۽ ڪشالن ڪڍڻ جي تڪليف برداشت ڪرڻي هئي. هن کي دارالحڪومت ۽ ان جي پسگردائيءَ وارو علائقو طاقت، دوکي ۽ سندس سابق آقا جي عقلمند بيوه جي اثر ۽ رسوخ سان ملي ويو. هن پنهنجن انهن اوائلي فائدن کي، ايندي ئي، ٻاهرئين حملہ آور جي خلاف پنهنجي ڪامياب بچاءَ ڪرڻ سان مستحڪم بنائي ڇڏيو. ٻاهرين ڇهن ماتحت صوبن منجهان ڪنهن هڪ بہ هن کي تيسين قبول نہ ڪيو، جيسين انهن هن جي ترار جو زور نہ ڏٺو، پر جڏهن هڪ دفعو هنن آڻ مڃي، تڏهن هن انهن کان ڪڏهن بہ انتقام نہ ورتو. هو تہ سيوستان واري "متا" جي طرفان سندس فراخدليءَ جي جواب ۾ برائي ڪرڻ کان پوءِ بہ، آڳهہ جي پٽ تي اعتماد ڪرڻ لاءِ تيار هو. عملي طور هن جو آتان جي اڳ-موجود مفادن تي هڪ ئي حملو، جتن ۽ لوهاڻن کي دٻائڻ وارو، هو، جيڪو مفاد-عامہ جي مقصدن لاءِ ڪيل نظر اچي ٿو؛ ٻئي طرف "چچ نامي" ۾ مختلف هنڌن تي ذڪر ڪيل ڪيترين ئي ڳالهين مان اسين اهو نتيجو ڪڍي سگهون ٿا تہ هُن ملڪ کي سٺي حڪومت ڏيڻ لاءِ ڏاڍي ڪوشش ڪئي(١٦).

هڪ اهو حڪمران، جيڪو محض پنهنجي جدوجهد سان ئي اقتدار حاصل ڪندو آهي، سو گهڻو ڪري خارجي فتوحات جي ذريعي پنهنجي گهراڻي کي شان مان ۽ شهرت ڏيڻ جي

ڪوشش ڪندو آهي، ۽ هاڻي ’تذڪري‘ ۾ چچ کي بلڪل اهڙيءَ ني سهم لاءِ هڪ نئين رستي تي گامزن ٿيندي ڏيکاريو ويو آهي.

گذريل باب ۾ اِها ڳالهه ضروري سمجهي ويئي هئي ته ”چچ نامي“ ۾ ذڪر ڪيل واقعن جو اڳواٽ اندازو لڳايو وڃي ۽ هن امڪان ڏانهن پڻ ڌيان ڇڪايو وڃي ته هيءَ خارجي فتوحات واريءَ مهم دراصل چچ کان اڳ سنڌ جي ڪنهن تخت نشين طرفان شروع ڪئي ويئي هئي، ۽ پيو ته ’تذڪري‘ ۾ چچ جي حڪومت جي سالن جو ڏنل سڄو ئي سلسلو غلط آهي. هن جاءِ تي هاڻي اهو ضروري بڻجي پوي ٿو ته انهن ڳالهين جي تفصيل سان جاچنا ڪجي، جيئن آهي اسان کي ”چچ نامو“ ٻڌائي ٿو.

هو ٻڌائي ٿو ته اهو هجري سن جو پيو سال يا عيسوي سن جو ٢٣-٢٤ع سال هو، جڏهن بادشاهه مڪران واري مهم شروع ڪرڻ جو فيصلو ڪيو، ۽ هن انهيءَ لاءِ ان وقت موقعو مناسب سمجهيو، جڏهن ايران جي حڪومت جون واڳون خسرو پرويز جي مرڻ بعد هڪ عورت جي هٿن ۾ آيون. هاڻي، خسرو پرويز جي ٻن ڌيئرن مان پهرين ڌيءَ ملڪه پرن دخت ايران تي چند مهينن لاءِ حڪومت ڪرڻ واسطي دراصل سن ٦٢٩ع يا ٦٣٠ع کان اڳ ۾ تخت تي ڪانه ويئي. ۽ سندس پيڻ، آزرمي دخت هن کان ٻه ٻه سال پوءِ تخت تي ويئي. عرب تاريخ نويسن ٻنهي جي بادشاهي کي هجري سن جي تيرهين ۽ چوڏهين سال ۾ رکيو. ”تحفة الكرام“ جي مصنف طرفان ٻڌايو ويو آهي ته جيتور جي مهارت تي چچ جي فتح ۽ هن جو سنڌ جي تخت تي براجمان ٿيڻ هجري سن جي پهرئين سال جا واقعا آهن. چچ جي بادشاهيءَ جي زماني ۾ جيڪو هڪ پيو واقعو رونما ٿيندي ٻڌايو ويو آهي،

سو ديبل جي بندر تي عربن جي ڪاهه آهي. بلاذريءَ جي مطابق، اهو واقعو هجري سن جي پندرهين يا سورهين سال ڌاري وقوع پذير ٿيو، "چچ نامو" اسان کي ٻڌائي ٿو ته انهيءَ زماني ۾ چچ کي سنڌ جو بادشاهه ٿئي پنجٽيهه سال ٿيا هئا (١٨). سر هينري ايليٽ انهن انگن اکرن ڳالهين کي چچ جي مهر جي سال لاءِ "ٻئي" جي بدران "ڏهين" (هجري سال) ۽ ٻئي بيان ۾ "پنجٽيهن" سالن جي بدران "ٽن کان پنجن سالن" پڙهڻ جي ڪوشش ڪري ٿو. پر چچ جي راڄ جا سال جيئن ايليٽ جي تحقيق موجب ملن ٿا، انهن مطابق چچ سنڌ جي تخت تي سن ١٠ هه ۾ ويهي ها، ۽ مڪران ڏانهن هن جي مهم جو آغاز سال ١٤ هه (١٩) ۾ ٿئي ها. اهڙيءَ طرح سن ١٥ هه ۾ ديبل بندر تي ڪيل عربن جي ڪاهه هن جي بادشاهيءَ جي پنجين سال ۾ ٿئي ها. اهڙيءَ طرح چچ ۽ سنڌس پونيرن جي بادشاهيءَ جو سڄو ميعاد، جيئن اهو "تحفة الڪرام" ۾ ڏنو ويو آهي، اسان کي هجري سن جي سال ٩٣ تي آڻي بيهاري ٿو، جنهن ۾ اهو گهراڻو چچ جي پٽ ڏاهر جي شڪست ۽ موت سان يقيني طور خاتمي تي پهتو.

هيءَ ڳالهه توجهه جي لائق آهي ته ايليٽ، جڏهن سالن جو هيءُ سلسلو ٺاهي ٿو، تڏهن هو عربن جي ديبل بندر تي ڪاهه لاءِ البلاذريءَ طرفان ڏنل سال کي شمار ۾ آڻي ٿو، پر هو سال ٢٣-٢٢ هجريءَ جي دوران مڪران ۾ رونما ٿيل واقعن جي اهميت کي بلڪل نظرانداز ڪري ڇڏي ٿو، جڏهن "سنڌ جي بادشاهه" لاءِ چيو ويو آهي ته هو عربن خلاف جنگ ڪندي اتي مارجي ويو هو (٢٠). ان جي باوجود، ايليٽ جي حساب موجب اهو واقعو چچ جي بادشاهيءَ جي ٻارهين سال ۾ رونما ٿئي ها، جيڪا "تذڪري" مطابق چاليهن سالن تائين هلي هئي!

هاڻي، اسان کي چچ جي مڪران واريءَ مهم ۾ سندس طرفان اختيار ڪيل رستي معلوم ڪرڻ لاءِ ”چچ نامي“ ڏانهن واپس هلڻ گهرجي، خواهہ ان جي بيان ڪيل حقيقتن ۾ اسان کي ڪيترا ئي شڪ ڏسڻ ۾ اچن. هو سڀ کان اول ارمن بيل يا ارميل ڏانهن ڪاهي ويو، جيڪو عام طور جديد لس ٻيلي کي سمجهيو ويندو آهي. ”اهو شهر انهيءَ زماني ۾ ٻڌ ڌرم جي هڪ ساماني جي هٿن ۾ هو، جيڪو راءِ سهرس، هند (سنڌ؟) جي بادشاهہ، جي نائبن جو جانشين ۽ وارث هو، انهن کي سنڌ جي راءِ گهراڻي وارن سان وفاداريءَ ۽ محبتا سبب اُن اوچي رتبي تي چاڙهيو هو. وقت گذرڻ سان، هن سامانيءَ فرمانبرداريءَ جو طوق ڳچيءَ مان لاهي ڇڏيو هو ۽ بادشاهہ جو مخالف بڻجي ويو هو.“ انهيءَ مان معلوم ٿئي ٿو تہ راءِ گهراڻي جي زماني ۾ لس ٻيلو سنڌ جو ماتحت علائقو هو. آنهيءَ سامانيءَ، بهرحال چچ کي پنهنجو بالاحاڪم تسليم ڪيو ۽ اُنين. هن کي سندس عهدي تي پڪو ڪيو ويو، جيڪو هڪ صوبائي گورنرن جي عهدي کان وڌيڪ اوچو نظر اچي ٿو. ان کان پوءِ بادشاهہ مڪران ڏانهن ويو، ۽ هُن ”ڪنتازبُر“ تي قبضو ڪيو ۽ قلعي جي نئين سر تعمير ڪرڻ ۽ اُن ۾، هندستاني رسم موجب، صبح ۽ شام جو دهل ۽ موسيقي وڄائڻ جو حڪم جاري ڪيو. ان کان پوءِ اڳتي هلي، هو هڪ نديءَ جي ڪناري تي پهتو، جيڪا مڪران کي ڪرمان کان جدا ڪري ٿي ـــ شايد اُها ”دشت“ نهر هئي. هُن اُتي ٻنهي علائقن جي سرحد جي نشاندهي نديءَ جي ڪناري تي کجور جي وڻن جي جهڳٽي پوکڻ سان بلڪل آنهيءَ ساڳئي نموني ۾ ڪئي، جيئن ڪشمير مان پنهنجي علائقي جي سرحد جي نشاندهي ڪئي هئائين.

پوءِ هو ارمن بيل ڏانهن واپس موٽيو ۽ توران يعني (جهالاوان) جي رستي اُتر طرف ڦيرو ڪيائين، ۽ ”هن کي

سامهون ٿيڻ جي ڪنهن کي ٻه همت ڪانه ٿي، تان جو هو ڪنڌابيل اچي پهتو... ماٿري رستي جيڪا انهيءَ شهر جي پسگردائيءَ ۾ هڪ کليل ميدان ۾ اچي پيئي ٿي، چچ اوچتو شهر تي حملي ڪرڻ جي تياري ڪئي، پر ماڻهو اڳيئي قلعي اندر پناه وٺي چڪا هئا." هو پوءِ سيبي، سيني يا سيمني نالي هڪ نديءَ جي ڪناري تي ڇانوڻي هڻي ويهي رهيو، تان جو قلعي اندر ماڻهن جو سامان کٽي ويو ۽ هو مجبور ٿي سندس پيش پيا. هيءَ ڳالهه دلچسپيءَ کان خالي ناهي ته انهن جيڪا ساليانو خراج ڏيڻ قبول ڪئي، سا هڪ سؤ پهاڙي گهوڙن تي مشتمل هئي. هن ڳالهه ۾ ڪو شڪ ڪونهي ته هين هنڌ تي اسان جو واسطو اتر ڪڇيءَ سان آهي، ۽ ڪنڌابيل اڄ جو گنداوه ٿي آهي(٢٢).

'تذڪري' جي لکت موجب اها مهم راءِ چچ جي آخري هئي. هو پنهنجي بادشاهيءَ جي باقي سڄي دور ۾ الور ۾ مقيم رهيو، جيڪو مجموعي طور چاليهه سال هليو. "چچ نامو" سندس دور ۾ باقي جنهن اهم واقعي جو ذڪر ڪري ٿو، سو ديبل تي عربن جي ڪاهه آهي. جنهن جو حوالو مون گذريل باب ۾ ڏنو آهي.

البلاذريءَ جي "فتوح البلدان" مان ائين پيو معلوم ٿئي ته آها ڪاهه سمنڊ رستي هندستان جي ڪناري تي واقع آبادين تي، بحرين ۽ اومان جي گورنر عثمان ثقفيءَ جي چوڻ تي، انهن مختلف ندين ڪاهن مان هڪ هئي، جيڪي هجري سن ١٥ ڌاري هڪٻئي پٺيان ڪيون ويون هيون. اهي ڪارروايون خليفي عمر (رضه) جي پاليسيءَ جي خلاف هيون، جنهن عثمان کي سندس حڪمن کان سواءِ اهڙن قدمن کڻڻ تي سختيءَ سان تنبيهه ڪئي. ديبل تي آن ڪاهه متعلق اسان کي فقط ايترو ٻڌايو ويو آهي ته عثمان جي ڀاءُ حڪم، جيڪو بحرين جو حاڪم هو، "پنهنجي ڀاءُ مغيره کي ديبل

جي اُپسمند ڏانهن موڪليو، جنهن اُتي پهچي، دشمن سان مقابلو ڪيو، ۽ ان کي شڪست ڏني.“ ديبل يا سنڌ جي حاڪم جي نالي جي نشاندهي نہ ڪئي ويئي آهي. خليفي عمر(رضہ) جي بلڪل اها معقول ۽ مناسب راءِ هئي تہ جيئن تہ طاقتور ايراني شهنشاهت کي ڪيرائڻ جو ڪم اڃا سر نہ ڪيو ويو هو، انهيءَ ڪري اسلام جي قوت کي ائين ضايع ڪرڻ نہ گهرجي، ان کان علاوه اهڙين مهمن جي نتيجي ۾ اسلام جي ناموس ڪانہ ٿي وڌي سگهي.

”چچ نامي“ ۾ ان کان مختلف ۽ ڪجهہ وڌيڪ مفصل بيان ڏنل آهي؛ پر جتي اُن ۾ ٻڌايل آهي تہ مغيرا جنگ ۾ مارجي ويو هو، اُتي اُن تي اعتبار نٿو ڪري سگهجي، ڇاڪاڻ تہ مغيرا جي باري ۾ ناقابل ترديد شهادت موجود آهي تہ هو ڪيترا سال پوءِ بہ بصري جي ويجهڙائيءَ ۾ زنده ۽ سلامت موجود هو(٢٣). پر هيءَ ڳالهہ هرگز نامڪن ناهي تہ عربن کي شڪست ڏيئي پڇايو ويو هو. اُنهيءَ مهم جو مول مقصد، ٿي سگهي ٿو تہ، لٽ مار هجي، ڇاڪاڻ تہ اُن موقعي تي اِن ڳالهہ جو ذڪر ٿيل آهي تہ ديبل جا ماڻهو اڪثر ڪري واپاري طبقي جا هئا. چچ راءِ جي پاران ديبل جي حاڪم جو نالو سماه پٽ ڏيوائج ٻڌايو ويو آهي. خليفي پنهنجي تازي مقرر ڪيل عراق جي حاڪم کي لکي موڪليو تہ هو ڪيس پنهنجين سرحدن جي حالات متعلق وقت بوقت خبرچار موڪليندو رهي: انهيءَ عملدار، ابوموسيٰ، هين ناڪامياب مهم جي خبر ٻڌڻ سان خليفي کي لکي موڪليو تہ ”هند ۽ سنڌ ۾ هڪ اهڙو بادشاهہ آهي، جيڪو ڏاڍو مغرور ۽ آڪڙ وارو آهي، ۽ هو گستاخيءَ سان هلڻ جو پڪو ارادو ڪري چڪو آهي“: هن اهو بہ مشورو ڏنو، حالانڪ خليفي کي اهڙيءَ صلاح جي ڪا ضرورت ڪانہ هئي، تہ هو ”هند بابت ڪو بہ وڌيڪ خيال“ نہ ڪري.

جيئن تہ هيءَ ڳالهہ صاف ظاهر آهي تہ آنهيءَ مهم جو سال ١٥ھ هو، ان ڪري منهنجي راءِ مطابق اهو "مغرور" بادشاهہ ڪنهن بہ طرح چچ ٿي نٿو سگهي. اهو گهڻو ڪري راءِ سهرس هو، جيڪو "زبنيل" جي شاندار خطاب جو مالڪ هو يا نہ (جنهن کي ريورٽي "رن-ٽيل" (يعني، جنگجو) ڪري پڙهي ٿو)، پر هن کي، بهرحال، سنڌ جي حاڪم "مَلِڪ راسل" سان شناخت ڪرڻ گهرجي جيڪو اٽڪل ست سال پوءِ مڪران ۾ "درياهہ واريءَ جنگ" ۾ مارجي ويو هو.

اهڙيءَ طرح، اسان کي جيڪو مفروضو مڃڻو پوندو، پوءِ آهو ڪيترو بہ شڪ ڳاڍڙ ڇو نہ هجي، سو هيءُ ٿي ٿي سگهي ٿو تہ چچ جي غاصبانہ قبضي وارو واقعو سچ پچ پهرئين هجري سال ڌاري نہ، بلڪ ستين صدي عيسويءَ جي ذري گهٽ وچ ڌاري رونما ٿيو هو، هن جي بادشاهيءَ جي مدت اِنهيءَ کان گهٽ ۽ هن جون اولهہ واريون فتوحات يقيناً ۽ اتر واريون امڪاني حد اندر، انهيءَ کان گهٽ وسيع هونديون، جيتريون "تذڪري" ۾ بيان ڪيل آهن. هو خوش نصيب هو، جو هُن هڪ اهڙي دور ۾ پنهنجي گهراڻي کي قائم ڪيو هو، جنهن ۾ اسلام اندرخانہ جنگين ۽ قبائلي جنگين جو سلسلو ڇڙي پيو هو. جنهن وقت عرب سپهہ سالار انفرادي طور جهالاوان ۽ جهالاوان کان ڪابل تائين ۽ ان کان پري جابلو علائقي کي مطيع ڪرڻ ۾ مصروف هئا، تنهن دور ۾ سنڌ ۽ هندستان انهن جي حملن کان محفوظ رهيا.

هيءُ سوال وري بہ پنهنجيءَ جاءِ تي قائم آهي تہ عرب وقائع نگار چچ جي قامت کي سنڌس پوڙ پيشروئن جي پيٽ ۾ ايڏو ڇو وڌائي پيش ڪيو؟ منهنجو خيال آهي تہ هن کي چچ جي حڪومت واري زماني جي متعلق سچي معلومات برهمڻ ذريعن مان ملي هوندي. علي ڪوفي چچ جي پٽ ڏاهر جي بادشاهيءَ واري دور جي واقعن متعلق لکندي،

گهٽ هنڌن تي چوي ٿو ته انهن لاءِ سنڌس سنَڌ الور ۽ ٻين هنڌن جا برهمڻ هئا. ڏاهر جي، ٻوڏي آفيسرن هڪ ڪان وڏيڪ موقعن تي، ويساهه گهاتيءَ ڪان ڪم ورتندي، ساڻهن ڪيءَ انهيءَ ڳالهه، ۾ ويساهه ڏياري، حملہ آورن جي اطاعت قبول ڪرڻ لاءِ آماده ڪيو ته، سنڌن فوج جي مقابلي ۾، انهن ٻاهرين جي ڪاميابي هرطرح يقيني هئي. ٻئي طرف ڏاهرُ، هندو جاتيءَ جي محافظ ۽ سورمي طور جنگ ۾ مارجي، پنهنجين سابق غلطين جي سزا ڀوڳي چڪو هو. عرب لوڪ انهن بادشاهن جي جرئت جو احترام ڪندا هئا، جن ڪي اهي شڪست ڏيندا هئا؛ هو انهن جي ملڪن جي شان و شوڪت، سنڌن قلعہ بند شهرن جي فصيلن جي مضبوطيءَ، ۽ انهيءَ رياست جي استحڪام جي حالت، ۽ انهن جي ابن ڏاڏن جي ڪامياين جي قصن بيان ڪرڻ ۾ خوشي محسوس ڪندا هئا؛ چاڪاڻ ته ائين ڪرڻ سان خود سنڌن شان ۽ شوڪت ۾ اضافو ٿيندو هو، ۽ سنڌن اجيت طاقت جو ناموس وڌندو هو. سنڌ جا برهمڻ ٻئ، جيتوڻيڪ "شهيد ٿيل" ڏاهر کي هڪ ڏکهو شاهي شجرو عطا نہ ٻئي ڪري سگهيا، ان هوندي بہ آهي گهٽ ۾ گهٽ سنڌس پيءُ کي، جيڪو انهي گهراڻي جو باني هو، هڪ جنگي جوان، بهادر ۽ ڪامياب بادشاهہ جي حيثيت ۾ پيش ڪري ٻئي سگهيا. هو ڪيس اهڙيءَ طرح پيش ڪري ٻئي سگهيا، ڇو محمد بن قاسم جي فوج جو جتي بہ پير پهتو ٿي، آتي اڳي ئي چچ. پنهنجي ڏاڪ ڄمائي چڪو هو: عرب فاتح پنهنجي لشڪر سان ڪشمير جي پهاڙي علائقي ۾ پهچي ٿو، تہ آتي هن کي آهي وڻ ڏسڻ ۾ اچن ٿا، جيڪي سنڌ جي عظيم راءِ چچ پنهنجن هٿن سان پوکيا هئا؛ مڪران کي اڳي ئي چچ فتح ڪري پنهنجي سلطنت ۾ شامل ڪري چڪو هو، جتي هن جا ٻوڏي پيشرؤ ناڪامياب ٿيا هئا؛

چچ جي ئي هڪ ماتحت فوجي سردار خود عربن کي
ان وقت شڪست ڏيئي ڀڄايو هو، جڏهن انهن ديبل کي
لٽڻ لاءِ حملو ڪيو هو. اهڙيءَ طرح سان اها ڪهاڻي ائين
بنائي ويئي هوندي، تان جو آن تي نه فقط فاتحن بلڪ
مفتوح قوم جي ماڻهن پڻ اعتبار ڪرڻ شروع ڪري ڏنو.
عليڪوفيءَ اسان جي لاءِ پنهنجي محفوظ ڪيل تذڪري ۾،
سنڌ جي فتح کان اڳ تمهيد طور هندو تاريخ جو بيان
لکندي، چچ جي اها غيرمعمولي تصوير پيش ڪئي، ۽ ان
کان علاوه ان ۾ اهڙين خوبين ۽ صفتن جو اضافو ڪيو،
جو پڙهندڙن جي نظرن ۾ هن جي قدوقامت کي اهي اڄ به
غيرمعمولي حد تائين بلند ڪيو بيٺيون آهن.

هن ڳالهه جو هرويرو اهو مطلب ڪونهي ته چچ
دراصل ڪو معمولي ۽ غيرمعروف بادشاهه هو، بلڪ حقيقت
اِها هوندي ته هو، پنهنجيءَ جاءِ تي، عرب دنيا ۾ هوندي ئي
پنهنجي شهرت سبب ڪافي نمايان صورت ۾ ڄاتل سڃاتل
هوندو. عربستان ۽ هندستان جي الهندي ڪناري جي
درميان صدين کان وٺي واپار هلندڙ هو. البيرونيءَ، هندستان
جي بت پرستيءَ جي موضوع تي بحث ڪندي، روشنيءَ جو
هڪ حيرت انگيز ڪرڻو اڇلايو آهي: "جڏهن سال ٥٣هه
جي اونهاري واريءَ موسم ۾ سسلي فتح ٿي، ۽ جڏهن فاتحن
هن ڏانهن (خليفي معاويي ڏانهن)، سون جا ٺهيل بت موڪليا،
جن کي هيرن جواهرن سان جڙيل تاجن سان سينگاريو ۽
خوبصورت بنايو ويو هو، تڏهن هن انهن کي سنڌ ڏانهن
موڪلڻ جو حڪم ڏنو، ته جيئن اهي اتان جي مقامي
شهزادن کي فروخت ڪيا وڃن. ڇاڪاڻ ته هن انهن کي
هيترن ڪي هيترن دينارن جي قيمت واريون شيون سمجهي،
وڪڻڻ ئي بهتر سمجهيو، ۽ ان لاءِ هن کي سندس ضمير
انهن جي بت پرستيءَ جي نفرت جهڙين شين هٿان ڪري

ذري برابر بہ ڪا ملامت ڪانہ ڪئي؛ دراصل هُن آنهيءَ سچي معاملي کي ديني نقطي نگاهہ کان نہ پر فقط هڪ سياسي معاملي (٢٥) طور ڏسڻ مناسب سمجهيو.

سيسليءَ جي اها فتح هڪ رواجي عارضي حملي کان وڌيڪ ڪجهہ نہ هوندي، ڇاڪاڻ تہ مسلمانن طرفان انهيءَ ٻيٽ تي مستقل قبضو نائين صدي عيسويءَ جي شروعات ۾ المامون جي خلافت کان اڳي ڪونہ ڪيو ويو هو. پر آنهيءَ معمولي ترميم کان سواءِ اسان کي ٻيءَ سڄيءَ ڪهاڻيءَ کي سچو سمجهڻ گهرجي، جنهن کي البيرونيءَ پنهنجي زير بحث موضوع لاءِ هڪ انتهائي تُز مثال طور پيش ڪرڻ مناسب ٿي سمجهيو. هڪ ڀيرو وري بہ اسان کي افسوس سان چوڻو پوي ٿو تہ هن موقعي تي وري بہ هڪ معتبر مسلمان مصنف اسان کي انهن "ڪافر شهزادن" يا شهزادي جي نالي مهيا ڪرڻ جي معاملي ۾ مايوس ڪرڻ مناسب سمجهيو. پر اسان کي معقول حد تائين اها پڪ سمجهڻ گهرجي تہ آن موقعي تي، يعني سال ٦٧٠ع ۾ چچ ئي سنڌ جي تخت تي ويٺل هو.

هن جاءِ تي، واقعي، هڪ عجيب تصوير ذهن جي سامهون اچي ٿي. آهي مورتيون جيڪي مسلمانن طرفان عيسائي ديولين مان حاصل ڪيون ويون هيون، تن کي ئي شايد نئين صورت ڏيئي، هندو ديوتائن ۽ ديوين جي بتن جي حيثيت ۾ ديبل واري مندر ۾ نصب ڪيو ويو هو، جتي آهي، ٿوري ئي مدت پوءِ، وري ٻيو ڀيرو اسلام جو مال غنيمت بڻيون.

نوٽ

(١) هن سڄي باب جو بنياد انهيءَ ڪري "چچ نامي" تي رکيل آهي. پڙهندڙن جي سهولت لاءِ مرزا قليچ بيگ جي انگريزي ترجمي (ڪراچي، ١٩٠٠ع) جا حوالا ڏنا

ويا آهن. ڪن حالتن ۾ نالن ۽ ڪن ٻين تفصيلن ۾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي سنڌيءَ ۾ لکيل ان جي تنقيدي اشاعت سان درستيون ڪيون ويون آهن. (سنڌي ادبي بورڊ، ١٩٥٤ع).

(٢) "راج ترنگني"، ترجمو ايم. اي. اسٽين، IV، ١٠ ١٤١.

(٣) ايس. ايس. هوڏي والا، "اسٽڊيز ان مسلم هسٽري"، ص ٨٠.

(٤)- شري هرشا جي وزير، ارجن. اهڙيءَ طرح قنوج جي تخت تي پنهنجي آقا جي موت تي غاصبانه قبضو ڪيو. سمٿ، "ارلي هسٽري آف انڊيا"، ٻيو ڇاپو، ص ٣٢٦.

(٤-اي) جيئن ته راول نالي جو ورڇ ٻيو پيرو به ذڪر اچڻو آهي، ان ڪري مناسب آهي ته شروع ۾ ئي چئي ڇڏجي ته خود اهو نالو به شڪي آهي، ۽ ان جي حوالي سان بيان ڪيل ملڪ جي نالي ۽ ان جي جاءِ وقوع جي شناخت پڻ مشڪوڪ آهي.

(٥) هوڏي والا، حوالو ڏنل ڪتاب جو ص. ٨٣.

(٦) قليچ بيگ، ص ٤-٣-٢.

(٧) "راج ترنگني"، ترجمو ايم. اي. اسٽين، ج ١، ص ١٣٦؛ "لائيف آف هيو ئين تسانگ"، ايڊٽ ڪيل، بيل، ص ٦٨.

(٨) "چچ نامي" ۾، بعد ۾ هڪ صوبي، تاڪيه، جي نالي جو ذڪر ڪيو ويو آهي، جيڪو بظاهر جيتوز (چتور) ۽ ڪشمير جي وچ ۾ هوندو، ۽ ان ڪري اهو اتر-اولهه پنجاب- يوئان چوانگ جي "چيهه- ڪا"- سان ٺهڪي سگهي ٿو. قليچ بيگ ص ١٦٠، مخدوم اميراحمد، ص ٢٩٥.

(٩) هوڏي والا، ص ٨٤. ريورٽيءَ پنڊار ڪرڀاگوءَ جو پٽ ڪوتل ٻڌايو آهي.

(١٠) ريورٽي "نوٽس آن افغانستان"، ص ٥٦٤.

(١١) هودي والا، ص ٨٤، قليچ بيگ ص ٣٢ سي ايف. "چچ نامي" جو سنڌي ترجمو از: مخدوم اميراحمد، ص ٥٦ ۽ فٽ نوٽ.

(١٢) قليچ بيگ، ص ٨٨.

(١٣) هودي والا، ص ٨٤.

(١٤) قليچ بيگ، ص ١٤٢.

(١٥) هودي والا، ص ٨٣.

(١٦) مثلاً سندس پاران چندر کي الور جي حاڪم مقرر ڪرڻ وقت ڏنل سندس هدايتون - قليچ بيگ، ص ٢٤.

(١٧) اسڪائيز، "هسٽري آف پرشيا"، ج ١، ص ٤٨٩.

(١٨) قليچ بيگ، ص ٥٧.

(١٩) ايليٽ، ص ١، ص ٤-١٢،١٤؛ ڏسو قليچ بيگ ۾ نوٽ ص٨-٣٧.

(٢٠) ايليٽ مڪران ۾ لڳل جنگ جو بيان، پنهنجي ضميمي "دي ائڊوانس آف دي عربس ٽوورڊس سنڌ" (عربن جي سنڌ ڏانهن پيشقدمي) (جلد پهريون، ص ٨-١٧،١٤)، "تاريخ - گزيده" جي اختياريءَ تي ڪري ٿو، جنهن جو حوالو ريناڊ پنهنجي "ميمائر سور ايل انڊي" ۾ (ص ١٧١ تي) ڏنو آهي. ڏسو "منتخب‌التواريخ".

(٢١) ريورٽيءَ جو خيال آهي ته اهو ارمارا (هورمارا) هو، ("مهراڻ"، ص ٢٣١، نوٽ ١٨٢)، جيئن ته ارميل ديبل کان صرف چئن ڏينهن جي سفر جيتري مفاصلي تي هو ۽ الاسطخريءَ جي بقول، انهيءَ جي اورمارا هئڻ جو امڪان ڪونهي (ايضاً، ص ٢١٢).

(٢٢) ڈسو ايليٽ ج ١، ص ٦-٣٨٥. ايليٽ سمجھي ٿو تہ ميني ندي، سبيءَ جي علائقي جي ھئي، يعني ناڙي، جيڪا گنداوه جي ويجھڙائيءَ ۾ وھي ٿي. ريورٽيءَ جو خيال اھو آھي تہ ڪنديل، زھريءَ جي پرسان، جھالاوان ۾ ھو. ("نوٽس آن افغانستان"، ص ٥٦٦).

(٢٣) "اسلامڪ ڪلچر" اپريل سنہ ١٩٤٥ع ۾، "اي پيپ ان ٽو دي فرسٽ عرب ايڪسپيڊيشنس ٽو انڊيا انڊر دي ڪمپينيس آف دي پيرافٽ" از: ايم. اسحاق. اسلامڪ ڪلچر، جولاءِ ١٩٤٦ع ۾ "دي پرابيبل ڊيٽ آف دي فرسٽ عرب ايڪسپيڊيشنس ٽو انڊيا" از: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ.

(٢٤) مثلاً قليچ بيگ ص ١١٥، ١٤١، ١٥٦، ١٦٣.

(٢٥) البيرونيءَ جو "انڊيا" ايڊٽ ڪيل اي. سچائو، ج ١، ص ١٢٤.

(۱۱)

سنڌ جي برهمڻ گهراڻي جو زوال

’تذڪري‘ مطابق (۱)، چچ کي سندس راڻي سُهندي ۾ مان ٻه پٽ هئا، جن مان هڪ جو نالو ڏهرسيه ۽ ٻئي جو ڏاهر هو، ۽ هن کي ڀائيءَ نالي هڪ ڌيءَ به هئي؛ جيڪا ائين پيو معلوم ٿئي ته سندس پيءُ زال مان هئي (۲). چچ جي مرڻ تي، جيڪو عام طور سن ۶۷۱ع ڌاري ٿيل سمجهيو ويندو آهي، تخت ۽ تاج جو ورثو انهن ٻنهي پٽن مان ڪنهن به هڪ کي نه مليو، بلڪ اهو هن جي ڀاءُ چندر کي مليو، جيڪو، اسين مٿي ڏسي آيا آهيون، الور جي حاڪم جي حيثيت ۾ ڪم ڪندو رهيو هو. مشرق جي بادشاهين ۾ اها روايت، جنهن جي ذريعي پٽ جي پيءُ ۾ هڪ ڀاءُ وارث ٿيو آهي، انهيءَ حالت ۾ موزون هوندي آهي، جڏهن پٽ صغير هوندو آهي، يا ٻئي ڪنهن نموني ۾ حڪومت هلائڻ جو لائق نه هوندو آهي، ۽ انهيءَ روايت تي سنڌ ۾ ڪلهوڙن ۽ ٽالپر گهراڻن ۾ عام طور عمل ڪيو ويندو هو.

هيءَ حقيقت ’تذڪري‘ مان واضح آهي ته چچ جي ٻنهي پٽن مان هڪ به نابالغ ڪونه هو؛ انهن ٻنهي کي سنڌن چاچي، تخت تي ويهڻ کان ٿورو ئي پوءِ، سخت خطرن جي حالت ۾ اهم فرض سونپيا هئا؛ پر اسان کي ڪا به اهڙي ڳالهه نظر نٿي اچي، جنهن مان اندازو ٿئي ته انهن مان ڪنهن هڪ به تخت لاءِ دعويٰ ڪئي هجي. اها ڳالهه يقيناً عجيب معلوم ٿيندي، خصوصاً ان ڪري، جو چندر لاءِ چيو وڃي ٿو ته هو اڃا به پنهنجو گهڻو وقت مذهبي معاملن ۾ صرف ڪندو ٿي رهيو. ’تذڪري‘ جي تحرير

مان شايد اهو اندازو ڪري سگهجي ٿو ته چندر لاءِ شاهي
اختيار جي اهميت، خاص ڪري هڪ اهڙي ملڪ ۾ جتي
گهڻي ڀاڱي اڃا ٻڌ ڌرم ڇانيل هو، فقط ايتري هئي، جو ان
وسيلي هو آتي پنهنجي ايماني عقيدي، يعني برهمڻڪي
مذهب، کي پڪيڙي سگهيو ٿي.

سنڌ جي تخت تي هڪ اهڙي وارث جي جاءِ نشينيءَ،
جيڪو هڪ حڪمران هئڻ بدران پروهت جي حيثيت ۾
وڏيڪ مشهور هو، خواهشمند دلين ۾ اهڙن جذبن کي
جاڳايو، جيڪي چچ جي زوردار بادشاهيءَ ۾ نيم جان ۽
نستيءَ حالت ۾ هئا. اسان کي ٻڌايو وڃي ٿو ته سيوستان جي
سابق گورنر "متا"، جنهن کي چچ شڪست ڏيئي معاف
ڪري ڇڏيو هو، ۽ جنهن پڇي وڃي قنوج جي راجا وٽ
پناهه ورتي هئي، تنهن آنهيءَ راجا کي اها تجويز پيش ڪئي
ته سنڌ جي فتح آسانيءَ سان ٿي سگهندي. متا هن کي چيو
ته "چندر هڪ گياني ڌياني ماڻهو آهي، جيڪو پنهنجو سڄو
وقت پنهن گيانين سان گڏ مندر ۾ پنهنجي مذهب جي تعليم
جي مطالعي ۾ صرف ڪري ٿو. هن کي سندس بادشاهيءَ
تان لاهي هيٺ ڪرڻ ڏاڍو سولو ڪم ٿيندو. جيڪڏهن
اعليٰ حضرت هن جي ملڪ تي قبضو ڪري ۽ آهو منهنجي
حوالي ڪري ته آءٌ آنهن علائقن لاءِ خدمت ۾ ڏن پيش
ڪندس، ۽ آهو حضور جن ڏانهن باقاعدگيءَ سان شاهي خزاني
۾ داخل ڪرڻ لاءِ موڪليندو رهندس." قنوج جو بادشاهه،
جنهن جو نالو ساهيرس پٽ راسل چيو وڃي ٿو، ـ ۽ جيڪو
ٻيءَ طرح تاريخ (٣) ۾ بلڪل اڻ ڄاتل ۽ اڻ سڃاتل آهي ـ
آنهيءَ تجويز سان اتفاق ڪري ٿو، ۽ اسان کي ٻڌايو ويو
آهي ته هن آنهيءَ ڪم لاءِ ڪشمير جي بادشاهه جي مدد
پڻ حاصل ڪري ورتي.

ڪشمير جي راجا لاءِ چيو وڃي ٿو ته هو "عظيم چچ جي ڏيءِ جي طرفان سندس ڏوهٽو هو"، ۽ هو ڪشمير سان گڏ رسل تي پڻ بادشاهي ڪندو هو. ڪشميري تذڪري ۾ هن واقعي بابت ڪجهه به لکيل ڪونهي، ۽ اهڙيءَ طرح اِهو تفصيل محض هڪ من گهڙت ڳالهه آهي. درحقيقت، ٻنهي اتحادين جي سنڌ تي چڙهائي ڪرڻ واري ڳالهه ڪنهن به طرح سان عقل ۾ نٿي ويهي؛ چاڪاڻ ته هنن لاءِ چيو ويو آهي ته هنن سنڌ جي سرحدي قلعي ديوپور تي قبضو ڄمايو، ۽ ان کان پوءِ هو باقاعدگيءَ سان هڪ جاءِ کان پوءِ ٻي وٺندا وڃن ٿا.- انهن سڀني جا نالا سچاٽپ کان ٻاهر آهن.- ۽ پوءِ آهي هڪ مهيني تائين سنڌ جي سرزمين تي قيام ڪيو ويٺا رهن ٿا. ان جي باوجود، هن بيان جي مطابق، چندر کي سندس خطري جو احساس بلڪل آخري وقت تي ٿيو. پوءِ ته هن آڻ مڃڻ جو مطالبو رد ڪري ڇڏيو، ۽ مضبوط ارادي کان ڪم وٺندي، ڏهرسيه کي برهمڻ آباد جي چارج وٺڻ لاءِ موڪلي ڏنو؛ ۽ هو پاڻ سيڪان نڪتي راجڪمار ڏاهر سان الور جي بچاءَ لاءِ آتي ترسي پيو. حملو آورن الور کي گهيرو ڪيو، پر سخت مقابلي کي ڏسي ۽ ڪاميابيءَ جو ڪو موقعو نه سمجهي، هنن پنهنجو مقصد حرفت سان حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي.- جيڪڏهن ڏاهر کي پڪڙي سگهجي، ته هوند سڄو مقابلو ختم ٿي وڃي! اهڙيءَ طرح ساهرس بادشاهه پيغام موڪلي ڏنو ته هو ۽ سندس اتحادي صلح ڪرڻ ۽ ملڪ کي ڪن شرطن تي خالي ڪري وڃڻ چاهين ٿا، ان ڪري هنن ڏاهر کي حفاظت ۽ امان جي ضمانت تحت دعوت ڏني ته هو سندن ڇانوڻيءَ ۾ اچي ساڻن شرط شروط طئي ڪري. ڏاهر اها قبول ڪئي، پر هو هٿيار بند سپاهين جي هڪ وڏيءَ جماعت جي همراهيءَ ۾ ٻاهر نڪتو ۽ انهيءَ صورت سان هو انهن

ماڻهن جي سازش کي ناڪام بنائڻ ۾ ڪامياب ٿيو، جيڪي ڪيس دغابازيءَ سان پنهنجي چار ۾ ڦاسائڻ جي خواهش ڪري رهيا هئا. هاڻي، انهيءَ هند پهچي، ڪهاڻيءَ ۾ راسل بادشاهه جو نالو سندس پٽ ساهرس جي نالي جي بدران اڳتي آندو وڃي ٿو. ڏاهر جي تراربازن انهيءَ بزرگ شخصيت کي سوڙهو گهٽيءَ، پنهنجي رحم ڪرم جو محتاج بنايو، جنهنڪري هو انهيءَ ملڪ کي ترڪ ڪرڻ، ديوپور جي سرحدي قلعي کي واپس ڪرڻ ۽ قيدين کي آزاد ڪرڻ جي مطالبن کي منظور ڪرڻ لاءِ مجبور ٿيو. شرطن جي تعميل ڪرڻ جي ضمانت طور يرغمال ڏنا ويا، ۽ اهڙيءَ طرح صلح جو عهدنامو ڪيو ويو. تاهم جي ڳالهين جي هن معاملي ۾ ٻنهي ڌرين طرفان اختيار ڪيل اٽڪل بازيون اهڙيون ته ظاهرظهور غيرامڪاني آهن، جو ڪاهه جي سڄي ڪهاڻي، جنهن لاءِ ٻي ڪابه شهادت موجود ڪانهي، شڪ جو شڪار بڻجي وڃي ٿي. ٻئي طرف، اها ڳالهه ڪا غيرامڪاني ڪانهي ته چچ جي مرڻ تي پاڙيسري بادشاهين طرفان سنڌ ۾ بدامني پيدا ڪرڻ ۽ ان جي امن امان ۾ خلل وجهڻ لاءِ اهڙي ئي قسم جي ڪوشش ڪئي وئي هوندي.

چيو وڃي ٿو ته چندر جي بادشاهيءَ ستن سالن تائين جٽاءُ ڪيو، ۽ هن جي مرڻ پڄاڻان، ڏاهر الور ۾ سنڌ تخت تي ويٺو(۴). اهو به چيو وڃي ٿو ته چندر جي هڪ پٽ نالي راج پاڻ کي برهمڻآباد ۾ آباد ڪيو، پر جلد ئي هن ڏهرسيه لاءِ اها جاءِ خالي ڪئي. هن ڳالهه تي اعتبار ڪرڻ ڏکيو آهي ته چچ جي انهيءَ وڏي پٽ پنهنجي ريئڻ کي، توڻي عارضي وقت لاءِ، ائين چپ چاپ ڪٿي تسليم ڪيو هوندو، خصوصاً هن ڪري، جو اها ڳالهه انهيءَ اصول سان ٽڪر کائي رهي هئي، جنهن موجب خود هن جي ستان چندر کي ٿيپايو ويو هو. ڏهرسيه پنهنجي زندگيءَ جي باقي

بچيل مدت ۾ برهمڻ آباد ۽ ان جي ماتحت صوبن تي هڪ جدا بادشاهيءَ طور حڪومت هلائيندو رهيو، جيڪا شان و شوڪت ۾ الور کان ڪنهن طرح به گهٽ ڪانه هئي. چيو وڃي ٿو ته هن سابق گورنرن جي لوهاڻا خاندان مان آگهم جي ڌيءَ سان شادي رچائي، پنهنجي پيءُ جي رشتي کي نئين سر تازو ۽ پختو ڪيو.

'تذڪرو' هاڻي ڏهرسيه ۽ ڏاهر جي ڀيڻ ٻائيءَ جي ڪهاڻيءَ کي پيش ڪري ٿو، ۽ انهيءَ عورت سان گڏ بربادي‌ءَ جي ديوي اسٽيج تي نمودار ٿئي ٿي، چاڪاڻ ته ڏاهر جو زوال، جيڪو اڃا ڪافي پري هو، هن جي انهيءَ ڀيڻ ڏانهن اختيار ڪيل روش جو سڌو نتيجو شمار ٿئي ٿو. اها ڳالهه خواه ڪيتري قدر به حيرتناڪ ۽ غير تاريخي نوعيت جي هجي، پر اسين ان کي نظرانداز ڪري اڳتي وڌي نٿا سگهون. ان ۾ اسان کي سنڌ جي برهمڻ طرفان مسلم فتح جي اثر هيٺ لاءِ پنهنجي ۽ پين جي تسليءَ خاطر پيش ڪيل هڪ قسم جي وضاحت ۽ سمجهاڻيءَ جي نوعيت نظر اچي سگهي ٿي - ڇڻ ائين چئي رهيا هجن ته سڄو سارو ڏوهه ستارن جو نه، بلڪ خود انهن جو پنهنجو به هو.

اها ڳالهه مختصر طور هيئن آهي. چچ جي ڌيءَ ٻائي، پنهنجي وڏي ڀاءُ ڏهرسيه جي حفاظت هيٺ، برهمڻ آباد ۾ رهندي هئي. 'تذڪري' جي تحرير مان ائين معلوم ٿئي ٿو ته هوءَ ڏهرسيه جي تخت تي ويهڻ واري وقت کان پنج سال پوءِ ئي شاديءَ جي لائق عمر کي پهتي هئي، جنهن مان نتيجو اهو ٿو نڪري ته هوءَ چچ جي دنيوي زندگيءَ جي بلڪل آخري وقت ۾ ڄائي هوندي. هن جي سڳ جي "رمل جي بادشاهه سوين راءِ ڀاٽيه" گهر ڪئي،

جيڪو اسان کي پاڙيسري بادشاهيءَ جو، جنهن کي اسين اڄ جيسلمير جي نالي سان سڃاڻون ٿا، حڪمران سمجهڻ گهرجي. ڏهرسيه کي اها ڳالهه ڏاڍي پسند آئي ۽ هن انهيءَ سڱ جو خير مقدم ڪيو، عظيم الشان ڏاج تيار ڪيو ۽ ٻائيءَ کي موزون حفاظتي دستي سان ڏاهر ڏانهن الور ڏياري موڪليو، چاڪاڻ ته ”ڀاٽيه“ جي بادشاهه اهو شرط وڌو هو ته ٻائيءَ جي شاديءَ جي ڏاج طور هڪ سرحدي قلعو ڪيس ڏنو وڃي.

آخري انتظام ٿيڻ تائين، ڏاهر کي هڪ مشهور ۽ معروف جوتشيءَ سان پنهنجي بادشاهيءَ جي معاملات جي متعلق مشوري ڪرڻ جي ترغيب ڏيارِي ويئي، ۽ هو انهيءَ جوتشيءَ کان پڇي ويٺو ته گره ٻائيءَ جي قسمت متعلق ڪهڙي اڳڪٿي ڪن ٿا. جوتشيءَ جواب ڏنو ته سندس حساب ڏيکاري ٿو ته شهزادي الور جي قلعي جي چوديواريءَ کان ڪڏهن به ٻاهر نه نڪرندي ۽ هن سان انهيءَ بادشاهه کان سواءِ ڪنهن به ٻئي ساٿيءَ کي شادي ڪرڻي نه آهي، جنهن جو هندستان - يعني سنڌ - جي بادشاهيءَ تي قبضو هجي. انهيءَ ڳالهه ڏاهر کي فڪرمند ڪري ڇڏيو ۽ هن پنهنجي پيءُ جي وزير ٻڌيمان سان مشورو ڪيو. انهيءَ شخص تسليم ڪيو ته ڪنهن بادشاهه لاءِ اها ڳالهه ته ناممڪن هئي، جو هو پنهنجي موروثي ملڪ کان محروم ٿيڻ تي خاموشيءَ سان راضي ٿي ويهي رهي، ۽ جيئن ته گره غلط ٿي نٿا سگهن - هو ۽ ڏاهر جوتشيءَ جي اڳڪٿيءَ ۾ مڪمل عقيدو رکندا هئا - ان ڪري سنڌ ملڪ جي بادشاهيءَ جي هٿان نڪري وڃڻ کي فقط ان صورت ۾ ٽاري سگهجي ٿو ته ڏاهر بادشاهه پاڻ پنهنجي ڀيڻ سان ظاهري شاديءَ جو ڍونگ رچائي. ڏاهر اها پيشنگوئي پنهنجن خاص معتقد درٻارين کي ٻڌائي ۽ انهن دشوارين جي به نشاندهي ڪئي، ۽ جيڪي هر طرف کان، خواه هو ڪهڙي به رخ ۾ قري رهيو هو، سامهون

نظر اچي رهيون هيون. ”پاڻ کي پنهنجي بادشاهيءَ کان محروم ڪرڻ تمام ڏکي ڳالهه آهي؛“ ۽ ٻئي طرف، ”وزير ٻڌيمان جنهن ڳالهه کي مصلحت آميز سمجهي ٿو، تنهن ۾ اسان جي برهمڻ خاندان لاءِ بدناموسيءَ جي ڳالهه آهي“- پيا بادشاهه ڪين ذات نيات سان ڪڏي ڇڏين ها. بهرحال، حرفتي وزير هن ڳالهه جو عملي مظاهرو ڪيو ته ڪيئن نه دنيا وارن لاءِ انتهائي حيرت انگيز عجوبو پڻ ٿي ڏينهن کان پوءِ ڪنهن به دلچسپيءَ جو باعث نه ٿو رهي؛ ۽ هن دليل پيش ڪيو ته جيڪڏهن ڏاهر پنهنجي ڀيڻ سان ڪنهن ٻئي کي شادي ڪرڻ جي اجازت ڏني ته هن جا بااثر امير ۽ رئيس سندن وفاداريون انهيءَ شخص ڏانهن منتقل ڪندا، جنهن جي قسمت ۾ لکيل هو ته اهو اڳي يا پوءِ سنڌ جي تخت جو مالڪ ٿيندو. ڏاهر وري پنهنجو اهو ٻه-طرفو مشڪل اميرن کي سمجهايو ۽ انهن سيني يڪراءِ ٿي، سندس انهيءَ ڪم ۾ هن جي حمايت ڪرڻ قبول ڪئي، جيڪو هن جي خيال ۾، بادشاهيءَ کي سندس پنهنجن هٿن ۾ محفوظ رکڻ لاءِ ضروري هو. چنانچه راجا ڏاهر ۽ سندس ڀيڻ ٻائيءَ جي شادي ڪئي ويئي؛ هنن جو پٽاؤ پلوَ سان باقاعدي طور ٻڌو ويو ۽ ٻنهي کي تخت تي گڏ ويهاريو ويو. باقي ٻيءَ ڳالهه لاءِ، ڏاهر پنهنجي ترار گهوٽ طور هن جي پاسي ۾ ڇڏي ويو.

ڏاهر پنهنجي وڏي ڀاءُ سان صلاح مشورو نه ڪيو هو، ۽ هاڻي هُن دير سان پنهنجي ڪارستانيءَ لاءِ هُن کي سمجهائي ۽ سبب ڏنا ۽ راڄنيتي ضرورت کي پنهنجي طرفان مذهب ۽ رسم و رواج جي ڀڃڪڙيءَ لاءِ سبب طور پيش ڪيو. پر ڏهرسيه انهن خوش ڪُن دليلن سان متاثر ڪونه ٿيو هو، ۽ ان کان پوءِ ”چچ نامو“ ٻنهي ڀائرن جي تڪرار کان پوءِ اختيار ڪيل حڪمت عملين جو تفصيل سان بيان ڪري ٿو. ڏهرسيه سڪاري ڪري پنهنجي طرفان ڏاهر کي گرفتار ڪرڻ

جو ارادو ظاهر ٿيڻ نہ ڏنو، ۽ انهيءَ باري ۾ سڀني انديشن ۽ شڪن کي رفع ڪرڻ خاطر، الور ۾ اڪيلو داخل ٿيو. سپاٽي ٻڌيمان جي صلاح کان سواءِ، ڏاهر پڪ ئي پڪ ڏهرسيہ سان گڏجي، سنڌس چانوٽيءَ تائين وڃي ها. ۽ سچ پچ بہ ڏهرسيہ سان گڏجي، هڪ ئي هاٿيءَ تي هُن جي پٺيان ويهي، قلعي کان ٻاهر وڃي رهيو هو، جڏهن ڪيس آخري وقت تي هن ڳالهہ تي آماده ڪيو ويو تہ هو، هڪدم قلعي جي صدر دروازي جي چوڪٽ کي چنبڙي پوي ۽ پاڻ کي هاٿيءَ کان جدا ڪري وٺي. دروازو ڏهرسيہ جي پٺيان بند ڪيو ويو، ۽ اهڙيءَ طرح ڏاهر صحيح سلامت الور ۾ رهجي ويو. ڏهرسيہ ٿوروئي عرصو پوءِ، ڏاڍيءَ سهولت سان، بخار ۾ مبتلا ٿي، وقتائتو مري ويو، ۽ ڏاهر اڪي سنڌ جي بادشاهيءَ جو واحد مالڪ بنائي ڇڏي ويو.

انهيءَ واقعي جي هڪ جدا روايت ”تاريخ معصوميءَ“ ۾ تحرير ٿيل آهي، جنهن موجب ڏهرسيہ کي سنڌس ماءُ ۽ ڪن اسيرن جي دليلن انهيءَ ڳالهہ تي آماده ڪري وڌو تہ هو ڏاهر جي ڀائيءَ سان ٿيل نالي ماتر شاديءَ کي ڪٽي تسليم ڪري، ۽ ٻنهي ڀائرن جي درميان راضي نامو ڪيو ويو. انهيءَ بيان ۾ هي پڻ ٻڌايو ويو آهي تہ ڏهرسيہ اُن ملاقات کان جلدئي پوءِ قدرتي سببن کان مري ويو (٥).

اسين هن ڳالهہ کي، بنان ڪنهن خوف ۽ خطري جي، هڪ تاريخي حقيقت طور تسليم ڪري سگهون ٿا تہ چندر جي مرڻ کان پوءِ، سنڌ ڪجهہ عرصي تائين ٻن آزاد ۽ خود مختيار رياستن جي حيثيت ۾ ورهايل رهجي ويئي، جن تي ڇچ جي ٻن پٽن جي بادشاهي قائم هئي؛ ننڍي ڀاءُ جي وڏائيءَ ۽ ڏيکاءَ تي وڏي ڀاءُ کي سخت ناراضگي هئي، ۽ وڏي ڀاءُ جي مرڻ تي، جيڪو بظاهر وارثن ڇڏڻ کان سواءِ

ڪونہ مٺو هو، سڄي بادشاهي ٻنان ڪنهن تڪرار ۽ جنگ جي خاموشيءَ سان سنڌ ڏاهر جي هٿن ۾ هلي ويئي.

"چچ نامي" ۾ ڏهرسيہ ڏانهن جيڪي ڳالهيون منسوب ڪيل آهن، تن مان ظاهر ٿئي ٿو تہ هن ڏاهر کي ڪڏهن بہ خودمختيار تسليم نہ ڪيو هو. جڏهن ڪيس الور ۾ داخل ٿيڻ جي اجازت نہ ڏني ويئي، تڏهن هو ڏاهر ڏانهن پيغام موڪلي ٿو، "آءٌ توسان جنگ ڪرڻ نہ آيو آهيان. هيءُ قلعو منهنجي پيءُ جي گاديءَ وارو شهر هو، ۽ هن کان پوءِ اهو مون ڏانهن آيو آهي. توکي ان جو قبضو محض منهنجي نمائندي جي حيثيت ۾ مليو هو، ۽ هيءَ بادشاهي منهنجي آهي. اسان جي ملڪ ۾ ڪنهن بہ وقت بہ تاج گڏ نہ رهيا آهن."(٦)
"چچ نامي" ۾ ڏهرسيہ لاءِ چيو ويو آهي تہ هن ٽيهہ سال حڪومت ڪئي، پر اها ڳالهہ ڀائيءَ واريءَ سڄي ڳالهہ کي سالن جي سلسلي جي نقطي نگاه کان ناممڪن بنائي ڇڏيندي. جيڪڏهن اسين 'تذڪري' ۾ ڏنل واقعن جي سلسلي کي قطعي طور رد نہ ڪنداسون، تہ اهي ٽيهہ سال گھٽجي وڃي وڌ ۾ وڌ ست يا اٺ سال رهندا؛ جيڪڏهن سالن جي سلسلي ۾ اهو حساب اختيار بہ ڪيو وڃي، تہ بہ اڳتي هلي سڄيءَ سنڌ تي ڏاهر جي بادشاهيءَ جي سالن جي حساب ڪڍڻ جي دشواريءَ کان پاڻ بچائي نہ ٿا سگهون. مجموعي طور، هن مفروضي جي آڌار تي هلڻ وڌيڪ بهتر نظر اچي ٿو تہ ڏهرسيہ سال ٦٨٥ع ۾ يا ان جي لڳ ڀڳ ڪنهن ويجهڙي سال ۾ مري ويو هو.

ڏاهر هاڻي پنهنجي مٺل ڀاءُ جي خزاني ۽ برهمڻ آباد وارن علائقن تي قبضو ڄمايو، جيتوڻيڪ چيو وڃي ٿو تہ هن اَن جي پٽ، چچ، کي پيءُ جو جائز وارث ۽ جانشين تسليم ڪيو هو. هن ڳالهہ جو ڪافي امڪان آهي تہ هن جي طرفان اهڙو وعدو ڪيو ويو هو، پر ڏاهر جي مرڻ کان پوءِ جڏهن

اسان کي پيو پيرو انهيءَ نوجوان شهزادي جي متعلق اطلاع
ملي ٿو، تڏهن اسين هن کي پاڻيءَ ۾ جلاوطنيءَ جي زندگي
گذاريندي ڏسون ٿا. هاڻي وري هڪ پيرو پيهر هڪ شاديءَ
جو بيان اچي ٿو، جيڪا اعتبار جي حدن کان بلڪل ٻاهر
آهي، ۽ انهيءَ شاديءَ ۾ ڏاهر پنهنجي ڀاءَ جي بيوهه کي زال
بڻائي ٿو، جيڪا آگهم لوهاڻي جي ڌيءَ، ۽ اهڙيءَ طرح
سندس ڀيءُ چچ جي ماٽيلي ڌيءَ هئي؛ ۽ ممڪن آهي ته
ننڍي چچ جي ساڻ ئي هجي. انهيءَ معاملي ۾ بس ايترو ئي
چئي سگهجي ٿو ته جڏهن وڏي چچ سياسي سببن جي آڌار
تي اهڙين سڱابندين ڪرڻ جي ذريعي پنهنجي سڀني فرقيوارانه
تعصبات کي ترڪ ڪري ڇڏيو هو، ته پوءِ سندس پٽ به
جيڪڏهن ائين ڪري ته ان ۾ ڪا به حيرت جي ڳالهه ڪانه
ٿي ٿيي سگهي.

هن کان پوءِ ڏاهر پنهنجو اڪثر وقت الور جي بدران
برهمڻ آباد ۾ گذارڻ لڳو؛ هو اونهاري جا چار مهينا راوڙ
نالي هڪ قلعي ۾ گذاريندو هو، جيڪو چچ اڌورو تعمير
ٿيل ڇڏي مري ويو هو، ۽ جنهن کي ڏهرسيه تڪميل تي
پهچايو هو(٨)، ۽ جنهن جي ”آب و هوا صحت بخش ۽ پاڻي
مٺو“ هئڻ سان اندازو ڪري سگهجي ٿو ته اهو ڏکڻ-اوير
سنڌ ۾، گهڻو ڪري پراڻ جي ڪناري تي ٺهيل هو. هو
سيارو خود برهمڻ آباد ۾، ۽ بهار الور ۾ گذاريندو هو. انهيءَ
طريقي سان، چيو وڃي ٿو ته سڄا سارا اٺ سال گذري ويا
۽ ڏاهر سنڌ جي بادشاهه جي حيثيت ۾ پنهنجا پير پختا ڄمائڻ
۾ ڪامياب ٿي ويو.

ان کان پوءِ اتر طرف کان اچا به هڪ ئي ڪاهه ٿي.
”چچ نامو“ ٻڌائي ٿو ته آهو رمل جو بادشاهه هو، جنهن
ڏاهر جي وڌندڙ طاقت کان حسد محسوس ڪندي، هن جي
ملڪ فتح ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. ”تحفة الڪرام“ مطابق،

اهو قنوج جو بادشاهه رائومل راءِ هو. هن ڳالهه جي صاف ڪرڻ لاءِ ڪو به اشارو ڪونه ٿو ملي ته رمل جو هيءُ بادشاهه "رمل جو بادشاهه سوپان راءِ پاڻ" ئي هو، جيڪو پائيءَ جي پانهن جو ناڪام اميدوار هو، يا ان سان واسطو رکندڙ ڪو ٻيو بادشاهه هو؛ نه وري اهو پتو ٿو پوي ته رائومل راءِ قنوج جي ساهرس جو وارث ۽ جانشين هو، جيڪو چندر جي بادشاهيءَ وارن ڏينهن ۾ سنڌ تي ڪاهه ڪرڻ ۾ ناڪام ٿيو هو. هيءَ ڳالهه يقيناً حيرت انگيز آهي ته ملڪ جي فتح ڪرڻ لاءِ اها ڪوشش، فقط انهيءَ وقت ۾ ڪئي ويئي، جڏهن ڏاهر سڄيءَ بادشاهيءَ جي مٿان پنهنجي اقتدار کي مستحڪم ڪري چڏيو هو؛ اُن جو موزون موقعو ته ظاهري طور انهيءَ زماني ۾ هو، جڏهن ڏاهر ۽ ڏهرسيه هڪٻئي سان دست و گريبان هئا ۽ پاڙيسري حڪمرانن کي مداخلت ڪرڻ لاءِ پائيءَ جي شاديءَ واري بدناموسيءَ جي ڳالهه هڪ بهانو مهيا ڪري ها.

جيتوڻيڪ ڏاهر جي بادشاهيءَ لاءِ چيو ويو آهي ته اها مضبوط بنيادن تي قائم ٿي چڪي هئي، پر معلوم ٿئي ٿو ته هو بحرانن سبب همت هاري ويٺو هو، هو پنهنجي وزير ڪان مشورو گهري ٿو، جيڪو هڪ فصيح ۽ بليغ تقرير ۾ طريقي ڪار جا ٻه مختلف رستا ٻڌائي ٿو؛ ان هوندي به ڏاهر آخر ۾ فقط اهو اعلان ڪري ٿو ته هو بيعزتيءَ تي موت کي ترجيح ڏيندو، پر هو اڃا به اها ڳالهه نٿو سمجهي سگهي ته ڇا ڪجي. وزير ٻڌيمان نهايت هوشياريءَ سان هن کي هڪ ٻئي صلاحڪار ڏانهن موڪلي ٿو. اهو صلاحڪار علافي قبيلي جو هڪ عرب هو، جيڪو عبدالرحمان نالي هڪ شخص کي مڪران ۾ هڪ جهيڙي ۾ قتل ڪرڻ ۽ خليفي جي طرفان جلاوطن ٿيڻ ڪري، سنڌ ڏانهن ڀڄي آيو هو ۽ پنهنجن پنجن سون پوئلڳن سميت ڏاهر جي نوڪريءَ ۾ اچي

شامل ٿيو هو. ٻڍيمان جي هن صلاح تي ته ”عرب قوم کان وڌيڪ دنيا ۾ ڪو به ماڻهو جنگ جو فن نه ٿو ڄاڻي“، ڏاهر هاڻي علافي سردار کي پاڻ وٽ گهرايو ۽ کيس چيو ته ”هاڻي اهو وقت اچي ويو آهي، جڏهن کيس انهيءَ مهربانيءَ ۽ پناهه لاءِ، جيڪا کيس سنڌ ۾ ملي هئي، عيوضو ادا ڪرڻ گهرجي.“ علافي پنهنجي بهادريءَ ۽ جرئت ڏيکارڻ جي اهڙي موقعي تي خوش ٿيو، ۽ هن کي يقين هو ته هو ڪامياب ٿيندو. هن بادشاهه کان پنهنجن ماڻهن کان علاوه محض ڪجهه وڌيڪ سنڌي گهوڙيسوارن جي جٿي جي طلب ڪئي، ته جيئن هو دشمن جي ڇانوڻيءَ جي جاسوسي ڪري سگهي؛ ڏاهر کي پنهنجي مڪيه لشڪر سميت الور کان هڪ ميل جي مفاصلي تي محفوظ مورچي ۾ رهي انتظار ڪرڻو هو. عرب سردار ڏنو ته رمل جا جانباز، جيڪي ڪنهن به مخالفت کان سواءِ سنڌ ۾ ايترو اندر گهڙي آيا هئا، پنهنجي لاءِ ڪو باقاعدي حفاظتي دستو نٿا رکن، انڪري هن پنهنجي گهوڙيسوار فوج جي مدد سان انهن تي شبخون هنيو. اهو حملو مڪمل طور ڪامياب ٿيو، ۽ اسان کي ٻڌايو ويو آهي ته جنگ ۾ هلاڪ ڪيلن کان علاوه، ”اسي هزار بهادر انسان ۽ پنجاهه هاٿي پڪڙيا ويا.“

ڏاهر بظاهر سڀني قيدين کي قتل ڪرائڻ جي حق ۾ هو، پر سندس وزير هن کي چيو ته بادشاهه جو اهو فرض آهي ته فتح حاصل ٿيڻ کان پوءِ هو رحمدليءَ جو مظاهرو ڪري. ڏاهر اُن فراخدلانه طريقي سان هلڻ ۾ اطمينان محسوس ڪري، پنهنجي سياڻي وزير کي چيو ته ”گهٽ جيڪي گهرڻو هجيئي.“ ٻڍيمان هن کي چيو ته هو بي اولاد هو، ۽ کيس انهيءَ ڳالهه جو فڪر هو ته هو مرڻ کان پوءِ انهيءَ ملڪ ۾ وساريو نه وڃي، جنهن جي هن ايڏي ڊگهي عرصي تائين خدمت ڪئي هئي. جيڪڏهن سندس نالو ملڪ جي سڪي جي

پنهنجي پاسي اهڙيءَ طرح سان اڪيري سگهجي، جهڙيءَ طرح ان جي سڀني پاسي تي خود بادشاهه جو نالو اڪيريل رهي ٿو، ته هو هميشه لاءِ ياد رهندو. ڏاهر خوش ٿي، هن جو اهو عرض اگهايو. انهيءَ ڳالهه جو پتو نه ٿو پوي ته عرب سردار کي ايڏيءَ فتح جي انتظام ڪرڻ جي صلي ۾ ڪهڙو انعام مليو.

”چچ نامي“ جي مطابق، ڏاهر جي ڏينهن ۾، جڏهن هو سڄيءَ سنڌ جو واحد مالڪ هو، انهن واقعن ڪان اڳ ۾، جن جي نتيجي ۾ سنڌ تي سڄيءَ طرح عربن حملو ڪيو، اهو واقعو وڏي ۾ وڏو ٿي گذريو هو. هڪ دفعو وري به اسان لاءِ هن ڳالهه جو فيصلو ڪرڻ ڏکيو ٿي پوي ٿو، جڏهن انهيءَ واقعي ڪني، ان جي مخصوص غيراسڪاني تفصيلن جي لباس ڪان ڌار ڪري، ڏسون ٿا ته اهو واقعي حقيقتن جي ڪنهن ٺوس بنياد تي بيٺل به آهي يا نه! ممڪن آهي ته اهو قصو ڏاهر کي هڪ بزدل انسان جي حيثيت ۾ ڏيکارڻ ۽ عرب سردار جي شان و شوڪت کي وڌائي ڏيکارڻ جي نيتي مقصد سان گهڙيو ويو هجي، جيڪو انهيءَ زماني ۾ اتفاق سان ڏاهر جي ملازمت ۾ اچي بيٺو هو. وري، سياڻي وزير بڌيمان کي، جيڪو هڪ رومانوي افسانن جو مخصوص اداڪار آهي، اسٽيج تي آخري پيرو نهايت اثرائتي انداز ۾ پيش ڪرڻ جو موقعو ڏنو وڃي ٿو.

اهو فرض ڪندي ته رمل جي بادشاهه طرفان سنڌ تي ڪاهه سچ پچ ڪئي ويئي هئي، ۽ اهو به تسليم ڪندي ته علافيءَ ان کي شڪست ڏيڻ ۾ هڪ اهم ڪردار ادا ڪيو هو، ته پوءِ انهيءَ واقعي جو سال سن ٨٥ هه مطابق سن ٧٠٤ع مقرر ڪرڻ گهرجي، ڇاڪاڻ ته آهوئي سال هو، جنهن ۾ علافي قبيلي وارا ڪنڌابيل کي ڇڏي آيا هئا ۽ سنڌ جي بادشاهه ڏاهر جي ملازمت ۾ اچي شامل ٿيا هئا.

اها ڳالهه "چچ نامي" ۾ ڏنل عربن جي انهن ڪارنامن سان صاف ظاهر آهي، جيڪي هنن مڪران ۾ سرانجام ڏنا هئا، جن لاءِ وقائع نگار کي معلومات جا انهيءَ ڪان گهڻا بهتر ذريعا حاصل هئا، جيڪي هن کي انهيءَ زماني جي سنڌ جي بين واقعن متعلق ميسر(۱۱) هئا. انڪل روءِ مقرر ڪيل انهيءَ اسڪاني سال ڪان وٺي، پنهنجي حساب ڪندي، اهو نظر ايندو ته ڏاهر جي پيءُ جي مرڻ ڪان پوءِ هن جي پڙاهن بادشاهيءَ جو زمانو "چچ نامي" ۾ ڄاڻايل انهن سالن جي بدران ارڙهن سال هوندو.

فقط ڪي ڇهه يا ست سال پوءِ اهو واقعو رونما ٿيو، جنهن ڏاهر تي خليفي جي ڪاوڙ کي نازل ڪيو، ۽ سنڌ جي خلاف اسلام جي ترار کي مياڻ ڪان ٻاهر آندو. ڪجهه ساموندي لٽيرن، جن سان انهيءَ زماني خواه ان ڪان پوءِ ڪيترين ئي صدين تائين ڪاٺياواڙ، ڪڇ ۽ سنڌ جا ساموندي ڪنارا ڀريا پيا هوندا هئا، ۽ جيڪي پنهنجين سرگرمين لاءِ ڪنهن طرح ديبل بندر به استعمال ڪندا هئا، ڪجهه جهازن تي قبضو ڪيو، جيڪي خليفي لاءِ قيمتي مال کڻي وڃي رهيا هئا. انهيءَ واقعي جي متعلق "چچ نامي" جي روايت اها آهي ته اهو قيمتي سامان سلون جي راجا طرفان خليفي ڏانهن موڪليل سوکڙين پاکڙين تي مشتمل هو، جنهن ۾ موتي، هيرا جواهر ۽ ڪجهه حبشي غلام شامل هئا. جهاز تي ڪجهه مسلمان عورتون به سوار هيون، جيڪي ڪعبي جي زيارت ڪرڻ ۽ خليفي جي دارالحڪومت کي ڏسڻ لاءِ سفر ڪري رهيون هيون. انهن کي ٻڻ قزاقن طرفان عوض جي رقم وصول ڪرڻ لاءِ ديبل ۾ روڪيو ويو.

جيڪڏهن عرب خلاصي ۽ جهازران انهيءَ دور ۾ سلون سان ساموندي سفر ڪري رهيا هئا، جيئن بلڪل ممڪن ٿي سگهي ٿو، ته اها ڪا غيرامڪاني ڳالهه ناهي ته

اتان جو بادشاهہ اسلام جي طاقت جون ڳالهيون ٻڌڻ سان
ايترقدر متاثر ٿيو هجي، جو هن ”خليفي ڏانهن تحفا تحائف
موڪليا هجن. جهازن تي مسلم عورتن جي موجودگيءَ جو
هن مفروضي ڪان سواءِ ڪو جواز موجود ڪونهي تہ سلون
جي سامونڊي بندرن يا هندستان جي مغربي ڪناري تي
ڪي عرب واپاري آباد ٿيل هئا. اسان ڪي اهو بہ ٻڌايو
ويو آهي تہ انهن جهازن تي ڪجهہ واپاري پڻ سوار هئا،
جن ڪي بہ ديبل تي روڪيو ويو. پر اهو نہ ٻڌايو ويو آهي
تہ اهي مسلمان هئا يا سلون جا رعيتي هئا.

”تاريخ معصوميءَ“ جي مطابق اهي جهاز ڪن شامي
واپارين جا هئا، ۽ انهن ڪي خليفي عبدالملڪ طرفان ڪنيزن
۽ هندستان ۾ ٺهندڙ قيمتي ڪپڙن خريد ڪرڻ لاءِ، اوڏانهن
موڪليو ويو هو. اهي جهاز انهيءَ سامان سان پرجي، موٽ
تي ديبل بندر وٽ اچي لنگرانداز ٿيا، جتي انهن تي سامونڊي
لٽيرن حملو ڪري، مٿن قبضو ڪيو. اهو بيان مجموعي
طور تي انهيءَ بيان ڪان وڌيڪ امڪاني معلوم ٿئي ٿو،
جيڪو ”چچ نامي“ ۾ ڏنل آهي.

جهازن جي خلاصين مان ڪن پاڻ ڪي قيد ٿيڻ ڪان
بچائي ورتو، ۽ اهي لڪندا ڇپندا، خليفي جي مشرق واري
گورنر، حجاج، وٽ وڃي پهتا. جڏهن هن ڪي اها خبر ٻڌائي
وئي تہ ڪجهہ مسلمان عورتن قيد ٿيڻ وقت هن جو نالو
ڪٺي، ڪيس مدد لاءِ پڪاريو هو، تڏهن هو رڙ ڪري
اٿيو ۽ چيائين تہ ”اجهو آيس!“ ڄڻڪ هو انهن عورتن جا
آواز انهيءَ مهل ٻڌي رهيو هو. هن فوراً هڪ خط ڏاهر
ڏانهن لکايو، جنهن ۾ هن ڪان تحڪمانہ انداز ۾ مطالبو
ڪيو ويو تہ هو عورتن ڪي هڪدم آزاد ڪري، ۽ جيڪي
تحفا تحائف خليفي ڏانهن موڪليا ويا هئا، سي بہ هڪدم
واپس ڪرڻ جو انتظام ڪري. قاصد ڪي پهريائين مڪران

جي ڪمانڊر محمد هارون ڏانهن موڪليو ويو، جنهن لاءِ هدايت هئي ته هو آن قاصد کي هڪ آفيسر ساڻ ڏيئي، ڏاهر ڏانهن عورتن جي باري ۾ وڌيڪ معلومات حاصل ڪرڻ خاطر اڳتي موڪلي. ڏاهر خط سلط سان پنهنجي مٿان ڪنهن به ذميداريءَ کي قبول ڪرڻ کان صاف انڪار ڪيو ۽ جواب ۾ چيائين ته آهي ساموندري لٽيرا سندس قبضي ۾ ڪين هئا؛ انهيءَ ڪري هو آن باري ۾ ڪجهه ڪرڻ کان قاصر هو. ان کان پوءِ حجاج سڄو معاملو خليفي وٽ پيش ڪيو ۽ ڪجهه تڪليف سان سس سن هن کي سنڌ جي خلاف جهاد جي اعلان ڪرڻ تي آماده ڪيو.

مسلمانن هٿان سنڌ جي فتح ٿيڻ جو بيان هن ڪتاب جي ٻئي جلد ۾ ڏنو ويندو، پر اِهو موزون آهي ته هن هنڌ تي اسين آنهن واقعن جي نشاندهي ڪريون، جيڪي هندو راڄ جي آخري ڏينهن ۾ حڪومتي ڪاروبار ۽ اتان جي ماڻهن جي حالت تي ڪجهه روشني وجهن ٿا.

جيتوڻيڪ ٻُڌيل جي زيرقيادت ديبل تي هن مهم جي پهرين ڪاهه، مڪاني سنڌي فوج تي ابتدائي سوڀ پائڻ کان پوءِ ڏاهر جي پٽ جئسيه هٿان شڪست کائي، پوئتي موٽي چڪي هئي، تنهن هوندي به نيرون جي ٻوڌي حاڪم کي جنهن جي شهر کي پڻ مسلمان فوجن کان خطرو محسوس ٿي رهيو هو، اهنا خاطري ٿي چڪي هئي ته آن کان پوءِ عربن طرفان هڪ ٻي وڌيڪ طاقتور مهم سنڌ جي خلاف موڪلي ويندي؛ انهيءَ ڪري هُن حجاج سان هڪ خفيه ناهه ڪري، خود پنهنجي ۽ پنهنجي شهر لاءِ پناهه جي ضمانت وٺي ڇڏي، ۽ عربن جي آڻ سڄڻ لاءِ، ويندي آنهن کي ڏن ادا ڪرڻ تائين، پاڻ کي ذميدار بڻائي ڇڏيو. ڏاهر لاءِ سمجهجي ٿو ته هو ائين سمجهي ويهي رهيو هو ته، هُن آن طرف کان وڌيڪ جارحيت جي خلاف ڪافي ڪجهه اقدام ڪري ڇڏيا

هئا (ٿي سگهي ٿو ته جئسيه هتان بذيل جي پهرينءَ پاڄ تسي، آن سلسلي ۾، هو ضرورت کان زياده مطمئن ٿي چڪو هو)، جنهنڪري هُن ديبل کي وڏيڪ مضبوط بنائڻ يا ڏکڻ اولهه سنڌ ۾ فوجن جي جوکي انتظام لاءِ مزيد ڪجهه به نه ڪيو. اندازو اهو آهي ته هو محمد بن قاسم جي لشڪر جي پيشقدميءَ کان باخبر به هو. پر هن ايڏي وڏي لشڪر جي حملي کان ديبل کي پنهنجي بچاءَ پاڻ ڪرڻ لاءِ ڇڏي ڏنو، ۽ آنهيءَ قلعي جي حاڪم، جنهين پٽ بـَرسيات راوت، ڏانهن مدد طور فقط آٺ ۽ گهوڙا موڪلي ڏنا. "چچ نامي" مطابق آنهيءَ قلعي جي برهمڻ، جيڪو گهيري جي شروع ٿيڻ جي پهرين ٿي ڏينهن ۾ حملآور ڪماندر جي ڇانوڻيءَ ۾ وڃي حاضر ٿيو هو، ۽ جنهن هن کي ٻڌايو هو ته قلعي تي قبضو ڪيئن ڪيو وڃي، تنهن پنهنجي انهيءَ روش جي وضاحت هن طرح ڪئي ته ستارن مان صاف طرح سنڌ تي اسلام جي غلبي ۽ قبضي جي پيشنگوئي ٿي چڪي هئي. بعد ۾ اسين ڏسون ٿا ته ٻڌيه جو حاڪم ڪاڪا ڪوتڪ به سنڌ جي جوتشين جي انهيءَ اڳڪٿيءَ کان باخبر هو، ايتري قدر، جو هن عرب فوج تي فقط شبخون هڻڻ تي رضاسندو به، تمام گهٽي شش و پنج کان پوءِ ڏيکاريو هو. پوءِ جيئن ئي هُن جو آهو شبخون ناڪامياب ٿيو، تيئن ئي هن هڪدم آڻ کٽي مڃي، ۽ ان لاءِ هن سبب آهو ئي گرهن جو اڳواٽ ٿيل فيصلو ڏنو. موڪاهه پٽ بسايي نالي هڪ ٻئي سردار به وفاداري بدلائڻ لاءِ آهو ساڳيو سبب پيش ڪيو. اسين هن باري ۾ شڪ نه ٿا ڪري سگهون تـه اهو خيال تيزيءَ سان سڄي ملڪ ۾ ڦهلجي ويـو هـو ۽ آن ماڻهن کي جنهن خـوف ۽ هراس ۾ مبتلا ڪري ڇڏيو هو، تنهن جو اندازو بخوبي لڳائي سگهجي ٿو. سنڌوءَ جي الهندي ڪپ وارن سنڌ جي ماڻهن کي سندن بادشاهه قسمت جي چڪر ۾ ڦاٿل ۽ بي يارو مددگار نظر اچي رهيو هوندو، ڇاڪاڻ ته

هُن انهن جي مدد لاءِ ڪجهه به نه ڪيو. پڏايو وڃي ٿو ته ڏاهر پاڻ به جو تشين سان مشورو ڪيو هو، جيڪي هينن معاملن ۾ رواجي طرح شاهي ناراضگيءَ ۽ غضب جي نتيجن کان آجا ۽ بي فڪر هوندا هئا ۽ هنن، سواءِ ڪنهن رڪ رڪاءَ جي، ڪيس چئي ڏنو ته اسلامي لشڪر جي نصيب ۾ فتح لکيل آهي، ۽ هن کان پوءِ نيرون سندن قبضي ۾ ايندو. نيرون جو حاڪم، جنهن لاءِ اسان اڳيئي معلوم ڪري آيا آهيون ته هو حجاج سان معاهدو ڪري، غدار بڻجي چڪو هو، سو انهيءَ وقت ڏاهر جي درٻار ۾ موجود هو. جيتوڻيڪ بادشاهه کي هن ۾ سڌي سنئين شڪ ڪرڻ جو ڪو سبب نظر نه ايندو هوندو، آن جي باوجود هن کي اهڙين حالتن اندر هن جي مدد ۽ پٺڀرائيءَ لاءِ وڏيڪ لشڪر ڏيڻ کان سواءِ واپس اوڏانهن موڪلڻ، بظاهر تباهيءَ کي دعوت ڏيڻ جي برابر هو(١٣)، پر ڏاهر ائين ئي ڪيو ۽ انهيءَ حاڪم اتي پهچڻ شرط قلعو عربن جي قبضي ۾ ڏيئي ڇڏيو، ۽ پاڻ حجاج سان ڪيل. ٺاهه جي پوئواري ڪرڻ ۾ لڳي ويو.

جيڪو خط ڏاهر ديبل جي فتح کان پوءِ محمد بن قاسم ڏانهن موڪليو، سو بظاهر حالات سان پوريءَ طرح مطابقت رکي ٿو، جيتوڻيڪ اسين سمجهون ٿا ته اهو يقيناً 'تذڪري' جي ليکڪ جي ذهن جي ايجاد آهي. بادشاهه پنهنجي عظيم ساموندي بندر ديبل جي عظمت کي گهٽائي، ان کي واپارين ۽ هنرمندن جو شهر سڏي، چوي ٿو ته آن جي فتح هن (محمد بن قاسم) کي ڪو خاص شان شوڪت عطا نه ٿي ڪري، انهيءَ ڪري هُن لاءِ بهتر ائين ئي ٿيندو ته هو انهيءَ ڳالهه تي پوريءَ طرح سوچ ويچار ڪري ته جيڪڏهن هو، يعني ڏاهر، انهيءَ موقعي تي به پنهنجي مشهور پٽ جئسيه کي سندس مقابلي لاءِ موڪلڻ ۾ مصلحت سمجهي ها، ته جنگ جو نتيجو ڪهڙو نه مختلف نڪري ها! اهڙيءَ طرح جي ڊاڙ

۽ لباڙ جو اِنهيءَ ڏسڪيءَ سان اختتام ٿئي ٿو ته جيڪڏهن عرب جنرل اڳتي وڌي ايندو، ته هن جو انجام به بُذيل جهڙوئي ٿيندو. پر سنڌ جي بادشاهه سنڌوءَ جي اوله وارن قلعن کي مضبوط ڪرڻ لاءِ ڪو به قدم نه کنيو — لشڪر کي گهربل انداز ۽ قوائد سان ميدان ۾ بيهارڻ جي ڳالهه ته هن کي ياد به ڪانه هئي!

هنن حالتن ۾ اسين سيوستان جي عقلمند ۽ نيڪ خصلت ٻوڌين کي قلعي جي گورنر، ڏاهر جي سوٽ ٻڇيرا، کي ٻنان لڙائيءَ جي پيش پوڻ جي صلاح ڏيڻ لاءِ مشڪل سان ڪو ڏوهه ڏيئي سگهون ٿا. هنن ڀريائين ته پنهنجي حاڪم کي پنهنجي مذهب جي انهيءَ عقيدي جو واسطو ڏنو، جنهن موجب رتوڇاڻ ڪرڻ ڇگو ڪم ڪونه هو؛ پر جڏهن انهن هُنَ کي ضد ڪندي ڏٺو، تڏهن کيس صاف لفظن ۾ چتاءُ ڏنائون ته هو پاڻ سڏيءَ طرح مسلمانن سان عهدنامو ڪندا، جيڪي "پنهنجي وعدي کي پاڙڻ جي شهرت رکندڙ آهن"، ۽ اِنهيءَ طرح سندن جانيون ۽ مال ملڪيت نقصان کان بچي سگهندا. معلوم ٿئي ٿو ته شهر ۾ انهن جي ئي اڪثريت هئي، ۽ جيئن ئي گهيرو شروع ٿيو، تيئن ئي انهن حملهآور فوج ڏانهن پيغام موڪلي ڏنو ته ٻڇيرا وٽ مقابلي ڪرڻ جي طاقت ڪانهي. اها حالت ڏسي، قلعي جو حاڪم فرار ٿي ويو، ۽ ٻوڌي شهرين سان آهائي روش اختيار ڪئي ويئي، جنهن جي انهن توقع رکي، عهدنامو ڪيو هو.

مغربي سنڌ جي جنگجو ڇنا قبيلي جي ڦيري وڃڻ جو سبب اهو معلوم ٿي رهيو آهي، جو انهن جي ڪنهن به قيادت ڪانه ڪئي. 'تحفة الڪرام' مطابق، هنن مسلم ڇانوڻيءَ ڏانهن پنهنجو جاسوس جائزي وٺڻ لاءِ موڪليو، ۽ ڇيو وڃي ٿو ته هن واپس اچي جڏهن کين مسلمانن جي نماز ۾ ڏٺل اتحاد ۽ نظم و ضبط جو بيان ٻڌايو، تڏهن اهي ايترقدر ته متاثر ٿيا،

جو هنن پنهنجي قسمت مسلمانن جي حوالي ڪري ڇڏڻ جو فيصلو ڪيو(١٤).

ڪاڪا ڪوتڪ، ٻڌيه جو حاڪم، جنهن لاءِ اسين اڳيئي ڇئي آيا آهيون ته هن جڏهن حالات مان ستارن جي پيشينگوئيءَ کي سچو ثابت ٿيندي ڏٺو، تڏهن هو پيش پيو، تنهن کي محمد بن قاسم پنهنجي قرب ۾ ايترو ته ٻڌي ڇڏيو، جو هو مسلمانن جي حق ۾ هڪ نهايت ئي جاندار ڪارڪن ثابت ٿيو ۽ هن سنڌ جي ٻين ڪيترن عاملن ۽ حاڪمن کي آڻ مڃڻ لاءِ آماده ڪيو ۽ عربن کان انهن کي سلامتيءَ جي ضمانت وٺي ڏنائين، ۽ جيڪي مقابلي ڪرڻ تي آماده ٿيا ٿي، تن جي خلاف هو پاڻ عرب فوج جي رهنمائي ڪندو رهيو.

اهڙيءَ طرح اسين ڏسون ٿا ته سنڌ جي سڄي الهندي علائقي ۾ ڏاهر جي رعايا جو هر طبقو هن کي ڇڏيندو ويو؛ جيڪڏهن بادشاه فقط همت ڪري عربن جي پيشقدميءَ کي روڪڻ ۽ سندن مقابلي ڪرڻ لاءِ ڪو لشڪر اوڏانهن موڪلي ها، ته شايد گهڻائي حاڪم ۽ سردار هن سان پوريءَ طرح وفادار رهن ها. نيرون جي 'ساماني' حڪمران، هڪ اهڙي وقت تي دشمن سان معاهدي ڪرڻ لاءِ، جڏهن ڏاهر، هڪ بادشاه جي شان مطابق، دشمن کي دٻڻ سان ڌڪي ڪيڻ لاءِ پنهنجي پٽ کي روانو ڪري رهيو هو، واقعي غدار قرار ڏيئي سگهجي ٿو، ۽ باقي ٻيا سردار ۽ حڪم پنهنجي بچاءَ ۾ گهٽ ۾ گهٽ انهيءَ دليل پيش ڪرڻ جهڙا هئا ته انهن سان سندن بادشاه پهرين بيوفائي ڪئي ۽ هنن کي بيواهو ڇڏي ڏنائين. انهن جي روش کي قابل معافي سمجهڻ لاءِ سندن حق ۾ هن ڳالهه تي به ضرور غور ڪرڻ گهرجي ته سنڌ جي سڄي الهندي علائقي جون سرحدون انهيءَ ملڪ سان لڳيون رهيون هيون، جنهن تي مسلمانن جي بالادستي قائم ٿي چڪي هئي،

بهرحال، سنڌ جي اولاهين حصي تي مسلمانن طرفان ڪيل قبضي ڇڏائڻ جي گهٽ ۾ گهٽ هڪ ماڻهوءَ ڪوشش ضرور ڪئي. چندرام هالو، جنهن جي متعلق چيو وڃي ٿو ته هو سيوستان جو سابق گورنر ٿي رهيو هو، تنهن "انهيءَ علائقي جي ڪجهه ٺاڪرن ۽ مقامي عملدارن کي انهيءَ بغاوت ۾ سندس ساٿ ڏيڻ لاءِ آماده ڪيو، جيڪا قلعي جي قبضي حاصل ڪرڻ ۽ ضلعي ۾ مقيم عرب فوج کي هڪالي ڪيڍڻ ۾ ڪامياب ٿي ويئي؛ پر هن کي محمد بن قاسم طرفان موڪليل هڪ فوج طرفان شڪست ڏني ويئي، ۽ ائين پيو ڀانئجي ته هو انهيءَ معرڪي ۾ مارجي ويو. شهر جا رهاڪو هن سان ڪنهن به تعلق هئڻ جي دعويٰ کان انڪاري ٿيا، ۽ چيائون ته هو ڏاڙيلن جو هڪ سرغنو هو، جنهن اچانڪ انهيءَ جاءِ تي قبضو ڪيو هو، ۽ ان ڳالهه تي سپهه سالار جي ماتحت سردار، محمد مصعب، هنن کي معاف ڪري ڇڏيو. انهيءَ رحمدليءَ ماڻهن جي راءِ کي عربن جي حق ۾ موڙي ڇڏيو. ۽ پوءِ شهر جي سلامتي ۽ بچاءَ لاءِ نون انتظامن ڪرڻ کان پوءِ، محمد بن مصعب آسپاس جي علائقن مان عربن جي مڪي لشڪر ۾ امدادي دستي طور چئن هزار جنگجو ۽ ويڙهو ماڻهن جو هڪ وڏو لشڪر سندن ڇهنڊي هيٺ خدمت ڪرڻ لاءِ آڻڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو.

انهيءَ واقعي کان اڳ ديبل کان آيل ماڻهن جي هڪ جماعت طرفان، جيڪا هاڻي مسلمانن جي مفاد ۾ ڪم ڪري رهي هئي، محمد بن قاسم کي چيو ويو هو ته مهراڻ جي اپرندي طرف واقع "بيٽ" ضلعي جو هڪ بااثر سردار، راسيل ولد ٻسايو، سندن تقليد ۾ ڪم ڪرڻ جو خواهشمند هو، ۽ ٻين ماڻهن کي به ائين ڪرڻ جو مشورو ڏيئي رهيو هو. جلد ئي پوءِ راسيل پاڻ مسلمانن جي سالار اعليٰ کي پيغام موڪليا، جن ۾ هن پنهنجي وفاداريءَ جو اظهار ڪيو، ۽

ان کان پوءِ جيڪي ڳالهيون رونما ٿيون، تن مان اُئين پيو پائنجي ته هو پنهنجي طرفان عربن کي وفاداريءَ جو قطعي وعدي ڏيڻ جي معاملي کي انهيءَ وقت تائين ملتوي ڪندو رهيو، جيسين ڪيس اسلام جي فتحمند ٿيڻ جي خاطري نه ٿئي. هن جي پاڙ، موڪاه بسايي پڻ، جنهن جا هن سان تعلقات خوشگوار نه هئا، محمد بن قاسم کي پنهنجي طرف متوجه ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي؛ ۽ جيئن ته سندس انهيءَ ڪوشش کي چڱيءَ نظر سان ڏٺو ويو، انڪري هن پنهنجي پاڙ راميل کان کوءِ ڪئي وڃڻ جو فيصلو ڪيو، ۽ جيئن ئي ڪيس سپه سالار طرفان اهو پڪو وعدو مليو ته، جيڪڏهن هو مسلمانن جي طرفدار هئڻ جو کليو اعلان ڪندو ته ڪيس انهيءَ علائقي جي حڪمران جي حيثيت ۾ مستقل طور مقرر ڪيو ويندو، تڏهن هن هڪ اهڙو منصوبو گهڙيو، جنهن لاءِ هن سمجهيو ته آهو هن کي سندس قوم جي ماڻهن ۾ بدنام ٿيڻ کان بچائيندو. آهو منصوبو هيءُ هو ته هو عربن جو اوچتو ۽ اتفاقي طور قيدي بڻجي ويندو. انهيءَ منصوبي جي متعلق هن جو خط، بظاهر حادثاتي طور عربن جي ور چڙهيو هو. چچنامي مطابق، هن محمد بن قاسم کي پنهنجي انهيءَ منصوبي جو اطلاع جنهن خط ۾ پهچايو، تنهن ۾ هن پنهنجن حقير ۽ نفرت جوڳن مقصدن کي صاف صاف بيان ڪيو. سپه سالار، يقيناً هن لاءِ پنهنجي دل ۾ نفرت محسوس ڪئي هوندي، پر موڪاه جنهن انتظام ٿيڻ جي خواهش جو اظهار ڪيو هو، سو هن عملي صورت ۾ ڪرڻ منظور ڪيو. ڏاهر کي درحقيقت انهيءَ باري ۾ خبردار ڪيو ويو هو ته موڪاه هن سان غداري ڪرڻ وارو آهي، پر وقت نڪري چڪو هو ۽ هو سندس خلاف قدم ڪڻي نه سگهيو. موڪاه کي، منصوبي مطابق، پڪڙيو ويو ۽ محمد بن قاسم طرفان هن کي ”بيٽ“ ضلعي جو موروثي راڻو تسليم ڪيو ويو، ۽ ساڻس نهايت امتيازي سلوڪ

ڪيو ويو. واقعن جي تحريري بيان مطابق، اهو ٻهريون مثال هو، جنهن عربن طرفان ڪنهن کي اهڙو اعليٰ اعزاز عطا ڪيو ويو هو. ٻر هن کي جيڪو علائقو اهڙيءَ طرح قبضي ۾ ڏنو ويو، سو مهراڻ جي اڀرندي ڪناري تي واقع هو ۽ مسلمان فاتحن جي زيردست هئڻ جي حيثيت ۾ موڪاه جو ٻهريون فرض، آنهن کي درياءَ پار ڪرڻ ۾ مدد ڪرڻ لاءِ ٻيڙيون ڪٺيون ڪري ڏيڻ هو.

محمد بن قاسم، انهيءَ وچ ۾ ڏاهر ڏانهن پنهنجو ايلچي موڪلي ڏنو هو، جنهن سان گڏ هن راجا جي سابق رعايا مان هڪ اهڙو ماڻهو ٻڻ مترجم طور موڪليو، جيڪو ديبل جو رهاڪو هو، ۽ انهيءَ وقت مذهب ٻدلائي مسلمان ٿي چڪو هو. راجا کي هنن ٻن ڳالهين مان هڪ تجويز تيَ عمل ڪرڻ جي آڇ ڪئي ويئي ته: يا ته هو پاڻ لشڪر سميت درياءَ پار ڪري، الهندي ڪناري تي اچي، سائن لڙائي ڪري، يا ته هو عرب فوج کي ساڳيءَطرح، ٻنان ڪنهن مقابلي جي، درياءَ پار ڪرڻ ۽ سندن مرضيءَ مطابق منتخب ڪيل لڙائيءَ جي ميدان تائين اچڻ جي اجازت ڏئي.

ڏاهر پنهنجي وزير، ٻڌيمان، جي جانشين سان صلاح ڪئي، جنهن جو نالو سياڪر هو. هن کيس ياد ڏياريو ته هن انهيءَ موقعي کان اڳ سندس انهيءَ صلاح کي نظرانداز ڪيو هو، جنهن ۾ کيس چيو ويو هو ته هو درياءَ جي الهندي ڪناري تي عربن جي قبضي ڪرڻ کان اڳ پنهنجي لشڪر کي آڻي پهچائي. پر هاڻي، موزون رستو اهوئي هو ته هنن کي درياءَ پار ڪرڻ ڏنو وڃي، ملڪي ماڻهن ۽ مالي وسيلن تي مشتمل ملڪ جي مکيه طاقت سنڌ جي اڀرندي حصي ۾ هئي، ۽ ان کي عربن جي خلاف چڱيءَ طرح استعمال ڪري سگهبو، جڏهن ته مهراڻ انهن جي پٺ ۾ هوندو، جيڪو انهن جي نئين ۽ تازي فوجي مدد ۽ رسد جي سامان پهچڻ جي رستي ۾ مؤثر رڪاوٽ

ثابت ٿي ڀي سگهي. محمد علافيءَ، جنهن سان ڏاهر ان کان پوءِ مشورو ڪيو، هن کي انهيءَ رستي اختيار ڪرڻ خلاف صلاح ڏني. اسلامي لشڪر هڪ دفعو سنڌ جي اپرندي علائقي ۾ پنهنجا پير ڄمائيندو ته پوءِ اهي انهيءَ علائقي تي قبضو قائم رکندا ۽ بادشاهه جا گهڻا ماڻهو انهن جي پيش پوندا. مهراڻ کي دفاعي لائين طور قبضي ۾ رکيو وڃي ۽ ان تي ٻيڙين رستي پهرو لڳايو وڃي، ۽ الهندي طرف وارين قومن ۽ قبيلن کي حڪم ڏنو وڃي ته اهي عربن جي پٺيان ڇاپه مار جنگ جاري رکن ۽ انهن جي رسد ۽ فوج جي پٺيان رهجي ويل انهن جي ماڻهن کي مڪيءَ لشڪر سان ملڻ کان روڪيو وڃي.

ڏاهر اهو فيصلو ڪيو ته هن معاملي ۾ سندس وقار لاءِ بهترين رستو اهو ٿيندو ته هو پاڻ کي بي پرواهه ظاهر ڪري، ۽ انڪري هن عرب سپهه سالار کي اطلاع ڪيو ته درياهه پار ڪرڻ يا نه ڪرڻ جي انتخاب جو معاملو هو خود سندس مرضيءَ تي ڇڏي ٿو. هاڻي هن کي موڪاهه ٻسايي جي دغابازيءَ جي خبر به پيئي. جنهن تي هن پنهنجي پٽ، جئه سيهه کي هڪ طاقتور لشڪر سان مسلمانن جي آڏو محاذ قائم ڪرڻ لاءِ موڪلي ڏنو. انهيءَ وقت عربن کي رسد جي سامان جي ڪمي محسوس ٿي رهي هئي، ۽ هنن جا گهڻائي گهوڙا بيماريءَ وگهي مري چڪا هئا، جنهن صورتحال ڏاهر کي اها همت ڏياري، جو هن مسلمان سپهه سالار کي سندس مجبوريءَ ۽ لاچاريءَ جو طعنو ڏياري موڪليو. انين پيو ڏسجي ته هن هڪ پيرو وري سيني احتياطن کي نظرانداز ڪري ڇڏيو ۽ پنهنجي زبردست طاقت ۾ مڪمل اعتماد جي مظاهري ڪرڻ لاءِ سڄو پنهنجو وقت شيل شڪار ۽ عام تفريحن ۽ وندر ۾ وڃائي ڇڏيو. پر ان جو نتيجو اهڙو نڪتو، جو هن جي اهڙيءَ هلت سندس ٿي ماڻهن جي

اعتماد ۾ رکندو وڃو، آنهيءَ صورتحال کي ڏسي، پنهنجو پر سامانيءَ، جيڪو هن جي وزيرن مان هڪ نظر اچي ٿو، هن جي اڳيان احتجاج ڪرڻ تي مجبور ٿيو. ڏاهر پنهنجي دستور مطابق، سامانيءَ کان صلاح گهري، جنهن هن کي چيو ته هاڻي هن لاءِ ٽي رستا کليل هئا: هڪ ته هو پنهنجي ڪٽنب جي ڀاتين ۽ ٻارن ٻچن کي ملڪ کان ٻاهر موڪلي ڏئي، ۽ پوءِ دشمن سان پوريءَ طاقت سان جنگ جوٽي، يا هو پنهنجي لشڪر کي ٻن حصن ۾ ورهائي، هڪ حصي کي عربن جي پيشقدميءَ کي روڪڻ تي مجبور ڪري، باقي ٻيو حصو ساڻ وٺي، پنهنجي بادشاهيءَ جي انتهائي دشوارگذار علائقي ڏانهن هليو وڃي، يا وري هو جاسم جي شهزادي جي علائقن ڏانهن هليو وڃي، جيڪو کيس مدد ڪندو.

ڏاهر اعلان ڪيو ته هو اهڙي موقعي تي پنهنجن ماڻهن کي اڪيلو ڇڏي وڃڻ ۽ ساڻن بيوفائي ڪرڻ جهڙو شرمساريءَ جو ڪم نه ڪري سگهندو، ۽ نه وري هو ڪنهن ٻئي راجا وٽ وڃي ڪانئس پناهه ۽ امداد وٺڻ جهڙي بي غيرتي برداشت ڪري سگهندو، پر هو سامهون ٿي وڙهندو ۽ عزت سان فتح حاصل ڪندو يا جنگ جي ميدان ۾ دشمن جو مقابلو ڪندي عزت ڀريو موت قبول ڪندو.

ان جي باوجود، هُن پاڻ کي اهڙي موقعي تي نه، عقلمنديءَ ۽ حڪمت عمليءَ سان قدم کڻڻ جو نااهل ثابت ڪيو. هُن، هيءَ ڳالهه ٻڌي ته موڪاه بسايو عرب لشڪر جي درياهه پار ڪرڻ لاءِ ٻيڙين هٿ ڪرڻ جي ڪوشش ڪري رهيو آهي، پنهنجي پٽ جئسيه، کي بيٽ جي قلعي جي بچاءَ ڪرڻ لاءِ موڪلي ڏنو، ۽ کيس اها هدايت ڪئي ته هو موڪاه جي پيءُ، بسائي، يا آنهيءَ خاندان جي ڪنهن ٻئي ڀاتيءَ جي ڳالهه ۾ اعتماد نه رکي. پر راسيل، جنهن جا پنهنجي پٽ موڪاه سان تعلقات ڪشيده هئا، ۽ جنهن کي

سنڌ ثابت ٿيل وفاداريءَ جي آڌار تي آزاديءَ سان ڏاهر وٽ اچڻ وڃڻ جي اجازت هئي، تڙتڪڙ ۾ اچي هُن وٽ حاضر ٿيو ۽ کيس استدعا ڪيائين ته بيت واري قلعي جي لشڪر جي اڳواڻي هن کي ڏني وڃي. اها اڄ ڪيتري قدر به اعتبار جي نه اچڻ جهڙي ڳالهه معلوم ٿئي، پر ڏاهر واقعي راسيل کي انهيءَ عهدي تي مقرر ڪيو ۽ پنهنجي پٽ کي اتان واپس گهرائي ورتو. راسيل محمد بن قاسم کي ٻيڙين جي پل ٺاهڻ ۽ فوج سميت درياه پار ڪري اچڻ کان روڪي نه سگهيو، جنهن تي ڏاهر وري پنهنجي پٽ جئه سيهه کي عربن جي مقابلي ڪرڻ ۽ کين روڪڻ لاءِ موڪليو، جڏهن انهن جا پير درياه جي اڀرندي ڪپ تي مضبوطيءَ سان ڄمي چڪا هئا. معلوم ٿئي ٿو ته سنڌين کي ڪافي دشوار حالات ۾ وڙهڻو پيو، سنڌن سڄو لشڪر مارجي ويو ۽ خود جئه سيهه اتفاق سان جان بچائي اچڻ ۾ ڪامياب ٿيو.

راسيل هاڻي محمد بن قاسم اڳيان هٿيار ڦٽي ڪري پيش پوڻ ۽ آڻ مڃڻ جو فيصلو ڪيو، ۽ جيڪڏهن اسين ”چچنامه“ تي يقين ڪريون، ته هن عرب سردار کي هن ڳالهه لاءِ آماده ڪيو ته هو سنڌ حالت ۾ به آهو ساڳيوئي انتظام ڪري، جهڙو هن سنڌ پاڻ موڪاه جي پٽ رکڻ لاءِ ڪيو هو. چنانچ، رٿيل تجويز مطابق، گرفتار ٿي، راسيل جڏهن عرب سپهه سالار وٽ آيو، ته کيس به هن جو قرب حاصل ٿي ويو، ۽ هن پنهنجي پاڻ سان تعاون ڪري، پنهنجي مقامي ڄاڻ ۽ معلومات جو فائدو عربن کي ڏنو، پر هن پنهنجي انهيءَ غداريءَ ۽ دغابازيءَ جي جنهن انعام حاصل ڪرڻ جي توقع رکي هئي، تنهن جي حاصل ڪرڻ لاءِ هو زنده رهي نه سگهيو.

ڏاهر لاءِ هاڻي پنهنجي انهيءَ قول کي ڀاڻي ڏيڻ جو وقت پهتو هو ته هو پنهنجي تاج کي بچائڻ لاءِ مردانه وار

ميدان ۾ اچي، پنهنجي جان جي بازي لڳائيندو. پر اهڙيءَ بحراني ڪيفيت ۾ به، هن کي اهو عام فهم ڪونه هو ته هو ولس باقي بچيل فوجن کي گڏ ڪري، پوريءَ قوت سان حملي ڪرڻ ۾ اڳرائي ڪري، پر هن هڪٻئي جي پٺيان نسبتاً ننڍيون ننڍيون فوجون حملي لاءِ موڪليون، جيڪي يقيني موت جي منهن ۾ هليون ويون. هن جو وزير سياڪر لاچار راجا کي اهڙي اشاري ڏيڻ تي مجبور ٿي پيو ته هو جنگ جي بلڪل ابتدائي اصولن جي ابتڙ عمل ڪري رهيو هو، جنهن تي نيٺ راجا پنهنجي سڄي لشڪر جي مهنداري ڪندي جنگ جي ميدان ۾ نڪري آيو.

”چچ نامي“ ۾ انهيءَ جنگ جو وڏي تفصيل سان ذڪر ڪيو ويو آهي، جنهن سنڌ جي قسمت جو فيصلو ڪيو. معلوم ٿئي ٿو ته ڏاهر جو لشڪر پوريءَ طرح هٿياربند هو ۽ ان جو تعداد به عربن جي فوج کان وڌيڪ هو. جن لشڪرن وٽ فوج جي وڏن دستن جي قيادت هئي، سا بنان ڪنهن شڪ شبهي جي، راجپوت امير هئا، پر عام سپاهين جي متعلق اسان کي فقط اهو ٻڌايو ويو آهي ته سنڌ جي اپرندي ڪپ وارن جٽن جو انتهائي طاقتور لشڪر ميدان ۾ موجود هو. شايد گهوڙيسوار، جيڪي ”سڀ لوهه ۾ ويڙهيل هئا“، ۽ جن مان ڪن پنهنجا واز ڪولي ڇڏيا هئا، ۽ ڪن پين انهن کي ويڙهي، ٻڌي ڇڏيو هو، سي پڪ ئي پڪ راجپوت هئا.

هاٿي، سنڌ جي جنگي جوڌن، جڏهن نيٺ پنهنجي راجا کي سندن قيادت پاڻ ڪندي ڏٺو، تڏهن سندن همٿون ايتريقدر ته وڌي ويون، جنهن جي اميد رکڻ جو سندن راجا کي هن جي پنهنجي سابق غفلت ۽ بي دليءَ جي ڪري ڪو حق ئي ڪونه هو. پهرئين ڏينهن جي ويڙهه مجموعي طور عربن جي ئي فائدي ۾ ويئي، پر آها فقط ننڍين ننڍين فوجي دستن جي لڙائي هئي، ۽ آها ڪنهن به طرح سان

فيصلا ڪُن ڪالھ ھئي. ٻئي ڏينھن تي، ڪي مُٺ ڀر سنڌي واقعي پنھنجي بادشاھ جو طرف ڇڏي، وڃي عربن سان مليا، ۽ اعلان ڪيائون تہ اسين اسلام قبول ڪريون ٿا، جنھن جي ڪري ھنن کي ڏاھري فوج تي پٺ کان حملي جي رھنمائي ڪرڻ جي اجازت ڏني ويئي؛ ان جي نتيجي ۾ ڪجھ گڙٻڙ پيدا ٿي، پر انھيءَ ڪري عام سطح تي سنڌي فوج جي ڪا ھار ڪانہ ٿي، ۽ نہ ٻي ڪي ٻيا ماڻھو پنھنجون قطارون ڇڏي، دشمن سان ٿي وڃي مليا. ڏاھر بذات خود جنگ جي صورتحال کي پنھنجي قبضي ۾ رکيو؛ ان موقعي تي ھن. جنھن جرئت ۽ قيادت جي خوبين جو مظاھرو ڪيو، سي جيڪڏھن واقعي انھيءَ آخري گھڙيءَ کان اڳ ۾ نمايان ٿين ھا، تہ ھوند سنڌ بچي وڃي ھا. جنگ ھلندي، ھڪ موقعو اھڙو بہ آيو، جڏھن سنڌي لشڪر پنھنجي بادشاھ جي مثال جي تقليد ڪندي، جنھن ۾ ھن ھڪ اھڙي عرب بھادر کي قتل ڪري وڌو، جيڪو ھن جي مقابلي ۾ وڌي ميدان ۾ آيو ھو، اسلامي لشڪر جون صفون ذري گھٽ ٽوڙي وڌيون ھيون، ۽ اھڙيءَ حالت ۾ فقط محمد بن قاسم جي شخصي ڪوششون ئي عرب سپاھين جي قطارن ۾ نظم و ضبط بحال رکي سگھيون. آھو سچو ڏينھن سنڌي زبردست نقصان برداشت ڪندا، مضبوط ارادي ۽ پختي عزم ۽ جرئت سان وڙھندا ئي رھيا، تان جو شام ٿاري شاھي گھراڻي جي گھوڙيسوارن کان علاوه باقي ڪي ٿورا ئي وڃي بچيا. ڏاھر انھيءَ مھل سپاھين جي ھڪ دستي جي حملي جي رھنمائي ڪري رھيو ھو، جڏھن سندس ھاٿيءَ جي ھوديءَ کي ھڪ آتشين تير لڳڻ ڪري باھ وٺي ويئي؛ ھن جو ھاٿي ضابطي کان نڪري ويو، ۽ باھ جي تيزيءَ کان بچڻ لاءِ پاسي واري پاڻيءَ ۾ ٽپو ڏئي پيو، ۽ انھين ڪندي پنھنجن سوارن کي اونڌو ڪري ڪيرائي ڇڏيائين،

هن صورتحال جو مقابلو ڪندي، سنڌ جو بادشاهه مارجي ويو، ۽ سنڌ ۾ باقي بچيل لشڪر جلد ئي ٽڙي پکڙي ويو.

سنڌ جي برهمڻ گهراڻي جو راڄ ڏاهر جي شڪست ۽ موت سان خاتمو اچي ويو، جيتوڻيڪ سنڌ ۾ پٽ جڏهن سيهه پوءِ به، جد وجهد قائم رکڻ جي ڪوشش ڪئي، ۽ حملي آورن طرفان سڄيءَ بادشاهيءَ تي قبضي ڪرڻ تائين پوريءَ همت ۽ استقلال سان ويڙهه هلندي رهي. ظاهر آهي ته سنڌ جي اپرندي ڪناري وارن ماڻهن کي عام طور پنهنجن برهمڻ راجائن سان لڳاءُ هو، انهيءَ ڪري يقين سان چئي سگهجي ٿو ته انهن جي حڪومت بي قياس ۽ ظالم نه هئي. ڇچ بادشاهه پنهنجي ڪان اڳ ۾ هڪ ڪامياب منتظم هو، ۽ هن جي تخت جي استحڪام جو وڏو سبب اهي اقدامات ئي هوندا، جيڪي پوءِ هن پنهنجي رعايا جي حفاظت ۽ ڀلائيءَ خاطر کنيا. ڏاهر کي سنڌ ۾ ٻئي جي عقلمند وزير جي مهنداريءَ ۾ حڪومت جو هڪ مضبوط ۽ پروسي جوڳو نظام ورثي ۾ مليو هو، ۽ اسين سمجهون ٿا ته ان جا ڪي ايترا رقيب ۽ دشمن به باقي ڪونه هئا. اسان کي تاريخ مان سنڌ جي ڪن اهڙن ناراض ٿيل اميرن جي ڪا خبر ڪانه ٿي ملي، جيڪي اتر اوڀر جي پاسي کان، چندر ۽ ڏاهر جي بادشاهين ۾ سنڌ تي ڪاهي ايندڙ ڪن بادشاهن سان وڃي مليا هجن. اهو سچ آهي ته ڏاهر جو نالو حماقت جو هم معنيٰ لفظ بڻجي ويو آهي، ۽ هو سنڌ ۾ سياسي معامله بازيءَ ۾ ظاهر ڪيل پنهنجي عدم مهارت جي ڪري انهيءَ جي لائق به آهي، پر ان جي باوجود هن احساس کي لڪائڻ مشڪل آهي ته هن ۾ هڪ بادشاهه جي حيثيت ۾ ضرور ڪي خوبيون به هونديون، جن جو قديم وقائع نگارن ڪو ذڪر نه ڪيو آهي. اسان کي هن ۾ فقط هڪ ئي جيڪا خوبي نظر اچي ٿي، سا طبعي خطري جي منهن ۾ هن جي طرفان ظاهر ڪيل

پنهنجي جسماني جرئت ۽ همت جي آهي. سنڌ جي برهمڻ کي هڪ واقعو ياد هو ته هن ڪيئن نه پنهنجي نوجوانيءَ جي زماني ۾ پيرين پنڌ ۽ اڪيلو هڪ شينهن کي ماريو هو، جڏهن هن جا سڀ ٻوٽلڳ ڀڄي ويا هئا. ۽ هن پنهنجي زندگيءَ جي آخري گهڙين ۾ اهو ثابت ڪري ڏيکاريو ته ٽيهن سالن جي گذرڻ سان به هن جي جوانمرديءَ ۽ همت ۾ ڪا ڪمي آيل ڪانه هئي. جيڪڏهن هو انهيءَ جي اڌ جيتري به اخلاقي جرئت ۽ همت جو مالڪ هجي ها، ته هن جي گهراڻي ۽ ملڪ جو زوال بخوبي ٽري سگهي ها.

نوٽ

(١) هن باب جو بنياد به، گذريل باب وانگر، سڄو سارو "چچ نامي" تي رکيل آهي. ترجمو: قليچ بيگ.

(٢) ٻائي ڏاهر ۽ ڏهرسيه، جي سڳي ڀيڻ نه هئي، سا ڳالهه ڏاهر جي طرفان بعد ۾ ڇپيل هن ڳالهه مان ظاهر ٿئي ٿي، جنهن ۾ هن ان کي "جاٽن جي ڌيءَ" جي بري لقب سان ياد ڪيو هو — قليچ بيگ ص ٤٨.

(٣) قليچ بيگ - ص ٤٠. اسان کي قديم لکت ۾ هڪ اهڙين موقعي تي ٻڌايو ويو هو ته، آگم لوهاڻي تي جڏهن چچ حملو ڪيو هو، تڏهن هن انهيءَ ناليواري بادشاهه کي مدد لاءِ پڪاريو هو، پر بظاهر ان جو ڪو نتيجو ڪونه نڪتو هو. (قليچ بيگ، ص ٢٣). پڻ ڏسو ايليٽ، ج - ١، ص ١٥٣، نوٽ.

(٤) پر هيٺ ڏسو. حقيقت هيءَ آهي ته ڏهرسيه، کي، جيڪو چچ جو وڏو شهزادو هو، رهائش لاءِ برهمڻآباد شهر وڌيڪ پسند هو ۽ هن ڏاهر کي اجازت ڏيئي ڇڏي هئي ته هو سندس پاران الور تي قابض رهي.

(٥) قليچ بيگ ۾ حوالو ڏنل، ص ٥٤.

(٦) قليچ بيگ ص ٥٠. اها جاءِ ڪتي هئي، سا ڳالهه، غير يقيني آهي.

(٧) قليچ بيگ ص ١٥٦.

(٨) قليچ بيگ ص ١٤٣.

(٩) ”ارڙهن“ وڏيڪ امڪاني معلوم ٿئي ٿو، جيئن هن ڪان پوءِ نظر ايندو.

(١٠) بعد ۾ ڏاهر هن ڪي ”مائٽ“ سڏي ٿو. ”چچ نامي“ اسان ڪي ٻڌايو آهي ته ”ڪشمير ۽ راسل جو بادشاهه“، جنهن چندر جي بادشاهيءَ ۾ سنڌ تي ڪيل ڪاهه ۾ حصو ورتو هو، سو چچ اعظم جو سندس ڏيءَ جي رشتي سان ڏوهٽو هو ـــ حالانڪ اها ڳالهه، جيئن هن ڪان اڳ ۾ ٿئي چيو ويو آهي، ناقابل يقين آهي. قليچ بيگ صفحا ٤٠، ٥٥. مخدوم امير احمد ص ٩٤.

(١١) قليچ بيگ ص ٦٩.

(١٢) قليچ بيگ ص ٧٠ (فوٽ نوٽ).

(١٣) هڪ ٻيءَ روايت مطابق، ڏاهر جو ٽٽ جئسيه، ان وقت نيرون ۾ هو، جڏهن ديبل جي فتح جي خبر بادشاهه کي پهتي، جنهن کيس درياهه کي پار ڪري برهمڻ آباد ڏانهن وڃڻ ۽ نيرون جي ٻوڌ گورنر، ساماڻيءَ کي، انهيءَ قلعي جي چارج ۾ ڇڏي، کيس ان جي بچاءَ ڪرڻ جي هدايت ڏيڻ وڃڻ جو حڪم ڏنو. قليچ بيگ ص ٨٦.

(١٤) ”چچ نامي“ ۾ ذڪر ڪيو ويو آهي ته چنا قوم وارن اشيا نالي هڪ قلع بند شهر جي شڪست کان پوءِ، جنهن جي بيهڪ واري هنڌ جو ڪو يقين ڪونهي، آڻ مڃي. محمد بن قاسم هنن کي عام معافي ڏني.

(١٥) ڇيو وڃي ٿو ته بادشاهه ڏاڍي ڏاٽ سان هڪ جنگي هاٿيءَ تي سوار هو، ۽ هن جي پٺيان سندس هودي ۾ ٻه ڪنواريون ٻانهيون خدمت لاءِ موجود هيون، انهن ٻنهي مان هرهڪ جو فرض راجا کي سندس ڪمان لاءِ تير ڏيڻ ۽ ڪيس تازي تواني ڪرڻ لاءِ پان ٻهچائڻ هو، جيڪڏهن اها ڳالهه عرب وقائع نگار طرفان داستان کي رنگين بنائڻ لاءِ سندس دماغي اختراع ناهي، ته پوءِ اسان کي اهو سمجهڻ گهرجي ته سنڌ جي بادشاهه لاءِ عام حالتن ۾، اهڙي ڏيک ويک سان جنگ جي ميدان ۾ اچڻ ڪا غيرمعمولي ڳالهه ڪانه هئي.

لٺمبرڪ جي حياتيءَ جو احوال

غلام رباني آگرو

ايچ. ٽي. لئمبرڪ

سنہ ١٩٥٢ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ آنجهاني، ايچ. ٽي. لئمبرڪ کي سنڌ جي تاريخ جا پهريان ٻہ جلد لکڻ جو ڪم سونپيو هو. انهيءَ سبب سان، لئمبرڪ جو بورڊ سان پورا پنجويهہ ورهيہ تعلق رهيو. تن ڏينهن ۾ لئمبرڪ انڊين سول سروس مان رٽاير ڪرڻ بعد آڪسفورڊ يونيورسٽيءَ جي اورينٽل ڪاليج ۾ فيلو مقرر ٿيو هو، جتي هو پنهنجو واندڪائيءَ جو وقت، سنڌ جي تاريخ تي تحقيق ۽ تصنيف ۾ صرف ڪندو هو. هن بورڊ جي آڇ خوشيءَ سان قبول ڪئي ۽ اطلاع ڏنائين تہ سنڌ تي منهنجو اهم ڪتاب ”سر چارلس نيپئر ۽ سنڌ“ آڪسفورڊ يونيورسٽي پريس مان ڇپجي پڌرو ٿيڻ وارو آهي.

جنهن زماني ۾ لئمبرڪ سنڌ ۾ آءِ. سي. ايس. آفيسر هوندو هو، تنهن زماني ۾ بہ هو هتان جي تاريخ، جاگرافي ۽ آثار قديمہ ۾ وڏي دلچسپي وٺندو هو. هونئن تہ ٻاڻ انهن انگريز عملدارن مان هو، جن کي صحيح معنيٰ ۾ ”برطانوي بادشاهت جا معمار“ ڪوٺيو ويو آهي، پر ڪن نفسياتي سببن جي ڪري کيس سنڌ لاءِ محبت هئي. سندس خاندان جي تاريخ ڏسڻ سان معلوم ٿئي ٿو تہ ١٨٤٣ع ۾، جڏهن انگريزن سنڌ فتح ڪئي هئي، تڏهن لئمبرڪ جي ڪن وڏن سنڌ ۾ نوڪريون ڪيون هيون. سندس نانو ١٨٨٩ع ۾ سنڌ جو ڪمشنر هو. خود لئمبرڪ پاڻ بہ ١٩٢٧ع کان ١٩٤٦ع تائين سنڌ ۾ ڪيترن ئي اهم انتظامي عهدن تي فائز رهيو. انهيءَ پس منظر

۾ ڏسبو ته ڳالھ سمجھ ۾ اچي ويندي ته لئمبرڪ ڪي ڇا جي ڪري سنڌ سان محبت ھئي.

مرحوم آغا عبدالنبي، جيڪو ١٩٤٠ع جي ڏھاڪي واريءَ حُر تحريڪ دوران، لئمبرڪ جي ھٿ ھيٺ، نائب اِنڊ مئسٽريٽر ھو، سو سندس قابليت ۽ دوراندِيشيءَ جون نهايت دلچسپ ۽ حيرت انگيز ڳالھيون ٻڌائيندو ھو. مون آغا صاحب کي ڪيترائي دفعا صلاح ڏني ته سنڌ جي انهيءَ اھم تاريخي دوَر جي واقعن بابت پنھنجون يادگيريون قلمبند ڪري، پر ڪن نامعلوم سببن ڪري، ھو ان ڳالھ تي آماده ٿي نه سگھيو.

سنڌ ۾ نوڪري ڪندي لئمبرڪ سنڌي زبان تي به چڱي مھارت حاصل ڪئي ھئي، جنھن جي ڪري به، سنڌ ۽ ان جي رھاڪن کي سمجھڻ ۾ کيس آساني ٿي ھوندي. ھڪڙي پيري مرحوم ميران محمد شاھ مون کي چيو ته "لئمبرڪ کي بورڊ جي آفيس مان، انگريزيءَ بدران سنڌيءَ ۾ خط پٽ ڇو نٿو لکين؟" مون شاھ صاحب کان پڇيو ته "لئمبرڪ سنڌي ڄاڻي؟" انهيءَ تي ٻڌايائين ته حرن جي تحريڪ واري زماني ۾ کيس ڪن ماڻھن مان دشمنيءَ جو انديشو ھو، تنھن ڪري لئمبرڪ سان وٽي مليو ھو، جيڪو ان وقت مارشل لا ائڊمنسٽريٽر ھو. بقول شاھ صاحب، لئمبرڪ سندس ڳالھ ٻڌي، ڦيٽ سنڌيءَ ۾ ڪڙڪو ڪري چيو ھو:

"شاھ صاحب! جيڪڏھن ھو توھان سان ڪا ڳڙ ٻڙ ڪندا ته مان سندن جڙ پٽو چٽ ڪري ڇڏيندس!"

شاھ صاحب جي ڳالھ ٻڌي، حالي منھنجي دل ٿي ته لئمبرڪ کي سنڌيءَ ۾ خط لکان، پر مسئلي تي دوباره ويچار ڪرڻ کان پوءِ، مون خيال لاھي ڇڏيو ۽ ساڻس انگريزيءَ ۾ ئي خط و ڪتابت ڪندو رھيس.

لئمبرڪ بلوچي زبان به رواني ۽ فصاحت سان ڳالھائيندو ھو. جيڪب آباد ضلعي جي زميندار نواب خان کوسي مون کي

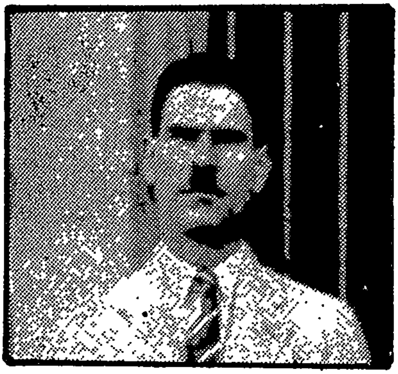

ایچ.تي.لئمبرک

BY REGISTERED
AIR-MAIL

OXFORD 35161

PICKETT'S HEATH,
BOARS HILL,
OXFORD.
OX1 5EZ

75
20-1-73

9th January 1973

Dear Rabbani

I send herewith all the proofs, of diagram, plates, and maps, received with your No H/2-(73)-30 dated 5-1-1973.

Please refer, in this connection, to my very important Air Mail dated 8th January 1973 (yesterday) and make certain that all my instructions are followed carefully.

Kindly acknowledge receipt of BOTH these letters.

Yours sincerely

H T Lambrick

لئمبرڪ جي هٿ خط، مورخه ٩-جنوري ١٩٧٣ع، جو عڪس

ان سلسلي ۾ هڪ واقعو ٻڌايو. چيائين تہ جنهن زماني ۾ لئمبرڪ صاحب جيڪب آباد جو ڊپٽي ڪمشنر هوندو هو، تنهن زماني ۾ هيڪر منهنجي دعوت تي شڪار تي آيو. لئمبرڪ صاحب سنڌو توبچي هو. سنڌس ڏڪ ورلي گسندو هو." نواب خان چيو تہ "شڪار ڪري اسان پوئتي موٽياسين. اهو رمضان جو مهينو هو. مون روزي ڪولڻ لاءِ خارڪون سان ڪنيون هيون، جي کائيندو، ڪڪڙيون اڇلائيندو، لئمبرڪ صاحب سان ڪچهري ڪندو ٿي آيس. هو اٺ تي چڙهيل هو ۽ مان گهوڙي تي هئس. لئمبرڪ صاحب ڪنهن مهل ڪڪڙيءَ جو ڪڙڪو ٻڌي پڇيو تہ مان ڇا کائي رهيو هوس، سو ٺيٺ بلوچيءَ ۾ چيائين: نواب خان تئو ڪنران ورغئي چي؟

نواب خان چيو تہ جيڪب آباد ضلعي جا عام بلوچ بہ سنڌي زبان جي اثر ڪري، پير کي بلوچيءَ ۾ پير ڪوٺيندا آهن، پر لئمبرڪ جو اهو ڪمال هو، جو بلوچي ڳالهائيندي، هن پير لاءِ ٺيٺ بلوچي لفظ "ڪنران" استعمال ڪيو.

لئمبرڪ جي بورڊ سان خط و ڪتابت جا فائيل جاچڻ سان مون کي معلوم ٿيو تہ هن بورڊ ڏانهن پنهنجن ٻنهي ڪتابن جي ڇپائيءَ جي سلسلي ۾ هڪ سؤ اسي خط لکيا آهن. انهن خطن ۾ هو ڪتابن جي ڇپائيءَ بابت تفصيل سان هدايتون ڏيندو هو، ۽ هر هڪ هدايت جي تعميل بابت فوراً جواب جي تقاضا ڪندو هو. جيڪڏهن اسان جي طرفان سندس خط جي جواب موڪلڻ ۾ دير ٿي ويندي هئي، تہ بي صبرو ٿي پوندو هو ۽ صوبائي توڙي مرڪزي حڪومت ۾ سنڌي وزيرن ڏانهن شڪايتون لکي موڪليندو هو. ۾ پيرا مرحوم محمد ايوب کهڙي (تڏهوڪي بورڊ جي صدر ۽ مرڪزي وزير دفاع) کي ۽ هڪ ڀيرو مرحوم ذوالفقار علي ڀٽي (تڏهوڪي مرڪزي وزير قدرتي وسائل) کي دانهن ڏني هئائين.

حقيقت اها آهي ته لثمبرڪ سان گڏجي ڪم ڪرڻ سولي ڳالهه نه هئي. مون کي ۽ سنڌ يونيورسٽي پريس جي مئنيجر مسٽر صديقيءَ کي ٿي سور سجهن ٿا ته سندس ڪتابن جي ڇپائيءَ ۾ اسان کي ڪيڏي نه محنت ڪرڻي پيئي هئي! ويتر مشڪل مسئلو اهو هو ته هن پنهنجن ڪتابن ۾ يوناني، لاطيني ۽ سنسڪرت جا ڪي لفظ استعمال ڪيا هئا، جن جي ڇپائيءَ لاءِ سنڌ يونيورسٽي پريس ۾ (جتي سندس ٻئي ڪتاب ڇپجي رهيا هئا) ڪوبہ انتظام ڪونہ هو. بهرحال، جڏهن اسان سور سهي، سندس ڪتابن جي ڇپائيءَ جو ڪم سهڻي نموني ۾ پورو ڪيو، تڏهن ڏاڍو خوش ٿيو ۽ دل جي سچائيءَ سان اسان کي دعائون ڏنائين. خوشقسمتيءَ سان سندس ٻنهي ڪتابن جي سڄيءَ دنيا ۾ ساراهه ٿي، سو ڪيس ڏاڍي خوشي ٿي. ٢٦-جولاءِ ١٩٧٧ع تي هڪ خط ۾ لکي موڪليائين:

”توهان کي اهو ٻڌي خوشي ٿيندي ته ڪئمبرج ۾ آثارقديمه جي ماهر ڊاڪٽر ايف. آر. آلچن، جنهن پنهنجيءَ زال سان گڏ (جيڪا پڻ آثارقديمه جي ماهر آهي) تازو روهڙيءَ جي ٽڪرين ۾ پٿر جي دور ۽ ان کان پوءِ جي آثارن تي تحقيق ڪئي آهي، ”انٽي ڪئرنز“ نالي رسالي ۾ منهنجي ڪتاب ”سنڌ مسلمانن جي فتح کان اڳ“ تي تبصرو ڪيو آهي. هن منهنجن راين تي تفصيل سان راءِ زني ڪندي انهن کي ساراهيو آهي ۽ آخر ۾ چيو آهي، ته سنڌ جي تهذيب جو مطالعو ڪندڙ شاگردن لاءِ هي باب لازمي قرار ڏنا وڃن.

”منهنجي خيال ۾ سنڌي ادبي بورڊ کي ان ڳالهه تي فخر ڪرڻ گهرجي، ته سندن ڇپايل ڪتاب جي هڪ مشهور ماهر، هڪ معروف علمي رسالي ۾، اهڙن لفظن ۾ تعريف ڪئي آهي.“

ڊاڪٽر آلچن جي انهيءَ تحسين تي خوشي محسوس ڪرڻ لاءِ لئمبرڪ کي هڪ خاص سبب پڻ هو، جنهن کي سمجهڻ لاءِ ڳالهه جو پس منظر ڄاڻڻ ضروري آهي، جو هيئن آهي:

لئمبرڪ، سنڌ جي تاريخ جي پهرئين جلد ۾، سنڌو ماٿريءَ جي تهذيب يعني موهن جي دڙي واريءَ تهذيب جي زوال تي بحث ڪيو آهي ۽ ان باري ۾ پنهنجو نظريو پيش ڪيو آهي. پر، انهيءَ جلد شايع ٿيڻ بعد، هن پنهنجي ٻئي جلد جي ڇپائي ڪيترائي ورهيه روڪائي ڇڏي ٿوري جو ان جو سمورو مسودو اسان وٽ ڇپائيءَ لاءِ تيار رکيو هو. سندس پهريون جلد سنه ١٩٦٤ع ۾ شايع ٿيو هو ۽ ٻيو جلد نَون سالن ڪانپوءِ سنه ١٩٧٣ع ۾ شايع ٿيو.

مئي ١٩٦٦ع ۾ آثار قديمه جي هڪ آمريڪي ماهر ڊاڪٽر جي. ايف. ڊيلز "سائنٽيفڪ آمريڪن" نالي هڪ رسالي ۾ مضمون لکيو، جنهن ۾ هن سنڌو ماٿريءَ جي تهذيب جي زوال بابت هڪ نئون نظريو پيش ڪيو. پر لئمبرڪ جي ڪتاب جو ڪو حوالو ئي ڪونه ڏنائين. لئمبرڪ ڊيلز جي ڏنل نظريي تي تنقيد ڪئي، پر اها "سائنٽيفڪ آمريڪن" رسالي نه ڇپي. انهيءَ تي لئمبرڪ، سر ڪلاڊي انگلس ڏانهن خط لکيو، جيڪو دريائن ۽ خاص ڪري سنڌو درياءَ جو مشهور ڄاڻو ۽ ڊائريڪٽر آف هئڊرالڪس هو. هن ڊيلز واري نظريي تي لئمبرڪ جي تنقيد کي صحيح قرار ڏنو.

حقيقت ۾ ڊيلز پنهنجو نظريو آر. ايچ. ريڪس نالي هڪ شخص کان ورتو هو، جنهن پاڻ کي دريائن جي علم جو ماهر ٿي ڪوٺايو. سر ڪلاڊي انگلس ڇڪا ڳاڇا تي لئمبرڪ کي اهو به ٻڌايو ته مون ريڪس نالي ڪنهن به ماهر جو نالو نه ٻڌو آهي. (ريڪس وري پنهنجي مضمون ۾ سر انگلس جي مستند ڪتاب جو ذڪر ڪونه ڪيو هو.)

ان سلسلي ۾ وڏيڪ تحقيقات ڪندي لئمبرڪ کي خبر پئي تہ سنڌو تهذيب جي دنيا ۾ مشهور عالم، سر مارٽيمر وهيلر پڻ ريڪس جي نظريي جي ڀرپور تائيد ڪئي آهي. نہ رڳو ايترو، پر لئمبرڪ کي ويتر عجب لڳو، جڏهن خبر پيس تہ وي. سي. رابرٽسن، جنهن سنڌس لکيل سنڌ جي تاريخ جي پهرئين جلد تي ”جاگرافيڪل جنرل“ ۾ تبصرو ڪيو هو، تنهن پڻ سنڌس نظريي جي پيٽ ۾ ريڪس جي نظريي کي قبول ڪيو آهي.

ساڳيءَ ريت، اوائلي پٿر واري دور جي هڪ مشهور ماهر ايم. آر. شانيءَ، دهليءَ مان نڪرندڙ اخبار اسٽيٽسمن جي ٧- فيبروري ١٩٦٧ع واري پرچي ۾ وڏو مضمون لکيو، جنهن ۾ ريڪس ۽ ڊيلز جي نظريي جي حمايت ڪيائين.

ڊيلز، ريڪس، سر مارٽيمر وهيلر ۽ شانيءَ مان ڪنهن بہ لئمبرڪ جي سنڌو ماٺريءَ واري نظريي کي رد ڏيڻ جي ڪوشش ڪانہ ڪئي. نہ رڳو ايترو پر هنن پنهنجن مضمونن ۾ لئمبرڪ جي ڪتاب جو ماڳهين ڪو ذڪرئي ڪونہ ڪيو.

اهڙيءَ صورتحال ۾ لئمبرڪ مناسب سمجهيو تہ ريڪس جي ڪتاب جي ڇپجڻ تائين، جنهن جو مقدمو سر مارٽيمر وهيلر لکيو هو، پنهنجي لکيل سنڌ جي تاريخ جي ٻئي جلد جي ڇپائي روڪائي ڇڏي تہ جيئن ريڪس ۽ وهيلر جي خيالن جي روشنيءَ ۾ پنهنجي نظريي کي موثر نموني ۾ پيش ڪري سگهي ۽ هن ائين ئي ڪيو.

چنانچہ، جڏهن سنڌس ٻيو جلد ”سنڌ- اسلامي فتح کان اڳ“ شايع ٿيو ۽ ڊاڪٽر آلچن جهڙي آثار قديم جي هڪ مشهور ماهر، سنڌو تهذيب جي زوال بابت سنڌس خيالن جي پٺڀرائي ڪئي، تڏهن لئمبرڪ کي بجا طور خوشي ٿي ۽ سنڌي ادبي بورڊ کي مبارڪباد ڏنائين.

لئمبرڪ ذميدار ۽ ايماندار مصنف هو، تنهنڪري سنڌو تهذيب جهڙي اهم موضوع بابت ڪن نتيجن تي پهچڻ واسطي هن ڪافي سوچ ويچار ڪئي، ورنه ڪنهن عام مصنف وانگر هو به پنهنجي ڪتاب جي ٽڪري ۽ ڇپائي ۽ لاءِ آتهرائي ڪري ها. مون کي ياد آهي ته جڏهن سنڌس لکيل سنڌ جي تاريخ جو پهريون جلد شايع ٿيڻ لاءِ تيار هو ۽ مون جلد پوش لاءِ ڪيس پنهنجي تصوير موڪلڻ واسطي خط لکيو هو، تڏهن هن ترت جواب ڏنو هو:

"مون کي پنهنجي ڪابه مناسب تصوير نٿي ملي ۽ آءٌ ڪنهن نئين تصوير ڪڍائڻ جي ڪري ڪتاب جي اشاعت ۾ دير پوڻ نه ڏيندس".

سال ۱۹۶۸ع ۾ سنڌس گهرواري گذاري ويئي. هن سنڌس وڏو ساٿ ڏنو هو ۽ ڪتابن لکڻ ۾ ٻڻ مدد ڪندي هئس. مسودن کي ٽائيپ ڪرڻ جو سمورو ڪم ته هوءَ ئي ڪندي هئي. سنڌس وفات ڪان پوءِ لئمبرڪ مون کي خط ۾ لکيو ته:
"زال جي وفات ڪري مون کي ڪم ۾ ڏادي ڏکيائي ٿئي ٿي... مان ٽائيپ سکڻ جي ڪوشش ڪري رهيو آهيان."

۱۹۷۳ع ۾ خود سنڌس صحت ۾ به ڪمزوريءَ جا آثار نظر اچڻ لڳا. انهن ڏينهن ۾ سنڌس هڪ ڪامياب آپريشن به ٿيو هو، پر هاڻي پنهنجي صحت کي برقرار رکڻ جي لاءِ ڪيس وڏي خبرداري ڪرڻي ٿي پئي.

۱۹۷۴ع ۾ مون کانئنس پڇيو ته "سنڌ صدين کان سيمينار" ۾ پاڻ شريڪ ٿيندو يا نه؟ تڏهن هن جواب ۾ "ٿڌي موسم" جو عذر ڏنو. پر اصل ڳالهه اها نه هئي، تنهنڪري مون ڪيس ياد ڏياريو ته سنڌ ۾ فيبروريءَ جو مهينو (جنهن ۾ پهريائين مذڪور سيمينلو رٿيل هو) ٿڌو نه هوندو آهي، بلڪ فيبروريءَ جي پڇاڙيءَ کان ته بهار جي مند شروع ٿيندي آهي. تڏهن فوراً جواب ۾ لکيائين:

"مون پنهنجي خط مورخه ١٧- سيپٽمبر ۾ ٽڏيءَ سند جو جيڪو اصطلاح استعمال ڪيو آهي، ان مان منهنجي مراد اهو عام تاثر آهي، جيڪو هن ملڪ جي رهاڪن کي پاڪستان ۾ نومبر کان وٺي مارچ تائين سند جي ٿڌي موسم متعلق ذهن تي ويٺل هوندو آهي.

"گذريل ٽن سالن کان منهنجي صحت هيئنر گهڻو بهتر آهي، جن دوران مون کي سنڌ ۾ اچڻ لاءِ ڪيترا يون ئي دعوتون مليل هيون.

خاطريءَ سان چئي نٿو سگهان ته سنڌ سيمينار ۾ شريڪ ٿي سگهندس يا نه. ان ڳالهه جو دارومدار ڪن معاملن تي منحصر آهي. ڏسجي ته اهي ڪهڙي صورت اختيار ڪن ٿا."

سندس خط مورخه ١- آڪٽوبر ١٩٧٤ع مان مٿيون حوالو چٽيءَ طرح ٻڌائي ٿو ته حياتيءَ جي آخري ڏينهن ۾ سندس صحت ڏينهون ڏينهن ڪري رهي هئي.

جيستائين ڪيس سنڌ مان ملندڙ دعوتن جو تعلق آهي، ته اها ويچار جوڳي ڳالهه آهي ته لئمبرڪ جهڙو ماڻهو ست سمنڊ پار ڪري، سنڌ ۾ رکيو دعوتون ڪاڻ ٿي آيو؟ اها به ويچار جوڳي ڳالهه آهي ته اهي دعوتون ڪيس ڪٿان مليون هيون، ڪنهن ڏنيون هيون؟ اصل معاملو ته ڪو ٻيو هو جنهن جي ڪجهه ڪٿڪ اتفاقي طور ڪن تي پئجي ويندي هئي. تن ڏينهن ۾ گرم گرم افواهه به گهڻائي ڦهليل هئا، جن ۾ هڪڙو اهو به هو ته سندس ڪتاب "THE TERRORIST" جي فلم ٺاهڻ جون تياريون ٿي رهيون هيون. خود لئمبرڪ جي هڪ خط ۾ اهڙو اعتراف هو، مون کي ڪتاب پڙهڻ جو شوق ڏاڍو هو پر ڪٿان مليو ڪونه ٿي. سو، مون لئمبرڪ کي رکيو ايترو لکيو ته هت اوهان جي ڪتاب جو چوٻول آهي، پر ڪتاب ملي نٿي ڪونه ٿو. خط ملڻ ٿي، ڪتاب جي ڪاپي موڪلڻ بدران، هو مورڳو چڙي

پيو ۽ لکيائين ته ’اتي دڪان تي وڪري لاءِ ڪتاب مهيا ڪرڻ واسطي ڪو مان پڌل آهيان ڇا!“

١٩٧٦ع ۾ آءٌ سنڌي ادبي بورڊ ڇڏي، سنڌ يونيورسٽيءَ جي پرو وائيس چانسيلر جي عهدي تي مقرر ٿيس، تنهنڪري منهنجو سائس ڪو به رابطو نه رهيو. پر ٻن سالن ڪان پوءِ اتي اوچتو هڪڙي ڏينهن مون کي سنڌس خط اچي مليو، جيڪو پاڻ ١٣- مئي ١٩٧٨ع تي لکيو هئائين. انهيءَ خط لکڻ لاءِ کيس هڪ خاص سبب هو. ڳالهه هن ريت آهي:

يونيورسٽيءَ ۾ وڃڻ کان اڳ مون بورڊ کان لٺمبرڪ لاءِ ڪجهه رقم منظور ڪرائي هئي. دراصل لٺمبرڪ جيتريءَ رقم جي عيوض تاريخ جا ٻئي جلد بورڊ کي لکي ڏنا هئائين سا ته کيس بروقت ملي چڪي هئي، پر سنڌس ٻهرئين جلد جو ٻهريون ڇاپو وڪامي ويو ۽ بزار ۾ ڪتاب جي گهرَ کي خيال ۾ رکي، بورڊ ڪتاب جي ٻئي ڇاپي جي تياري ڪئي، تڏهن لٺمبرڪ مطالبو ڪيو ته کيس ٻڻ معاوضي جي رقم وڌائي ڏني وڃي، ڇو ته سنڌس چوڻ هو ته بورڊ جو ڪتاب تي پئسا ڪمائي رهيو آهي ته ڪجهه نفعو کيس به ملڻ گهرجي. ٻنهي ڌرين جي وچ ۾ جيڪو معاهدو ٿيل هو، ان موجب بورڊ سنڌس معاوضو وڌائڻ لاءِ هرگز پابند نه هو ۽ کيس معاهدي موجب، نفعي يا نقصان ۾ بورڊ سان ڀائيوار ٿيڻ جو به ڪو حق ڪونه هو، طئي ٿيل رقم بروقت کيس ملي چڪي هئي، ليڪن بورڊ سوچيو ته لٺمبرڪ جهڙو عالم جيڪڏهن گهر ڪري، ته سنڌس چيو موٽائڻ نه گهرجي، چنانچه بورڊ کيس ٻن هزارن رپين جي وڌيڪ رقم ڏيڻ جو فيصلو ڪيو ۽ مون کيس اهڙي فيصلي کان آگاهه ڪيو. سنت. ان کان پوءِ منهنجي يونيورسٽيءَ ۾ مقرري ٿي ۽ مان اوڏانهن هليو ويس. پنهنجي مون کي خبر ڪانه رهي.

بورڊ لئمبرڪ لاءِ پئسا تہ منظور ڪيا پر مشڪلات اها هئي تہ لئمبرڪ کي پئسا انگلنڊ جي سڪي يعني پائونڊن جي صورت ۾ گهربا هئا. پاڪستاني رپيا سندس لاءِ بيڪار هئا. سرڪاري طرح پائونڊن جو حاصل ڪرڻ ايڏو تہ پيچيده ۽ ڏکيو ڪم هو، جو بورڊ جي ڪافي ڪوشش جي باوجود پائونڊ منظور ٿي ملن، سا ڳالهہ ڏکي ٿي لڳي.

مون کي ياد آهي تہ ڪجهہ سال اڳ جڏهن لئمبرڪ کي سندس پنهي جلدن جي ڇپائيءَ متعلق خط و ڪتابت تي ٽپال جو خرچ پائونڊن ۾ ادا ڪرڻو هو، تڏهن بہ بورڊ کي ساڳي صورتحال درپيش آئي هئي. پر، مون مڙيئي معاملي کي نباهيو هو. جڏهن هرهنڌان مون کي پائونڊن ملڻ ۾ ناڪامي ٿي هئي ۽ مرحوم ممتاز حسن جو ڪنهن زماني ۾ مرڪزي حڪومت جو مالي سيڪريٽري ۽ ان وقت نئشنل بئنڪ جو مئنيجنگ ڊائريڪٽر هو ۽ بورڊ تي مهربان هو، سو بہ اها مشڪلات دور ڪري نہ سگهيو هو، تڏهن مون وڃي علامہ آءِ. آءِ. قاضيءَ کي عرض ڪيو هو. مون کي خبر هئي تہ علامہ صاحب جا ڪجهہ پئسا لنڊن جي بئنڪ ۾ رکيل هئا. علامہ صاحب مون کان رپيا وٺي پنا ڏيئي مون کي پائونڊن جو چيڪ ڏنو هو، جو مون لئمبرڪ کي موڪليو، پنهنجي ۽ بورڊ جي ڪارپت بچائي ورتي هئي.

لئمبرڪ پئسن جو انتظار ڪيو، پر اڳتي هلي هن ڏٺو تہ بورڊ وٽان پئسا بہ ڪونہ پهتا ۽ خط پٽ جو جواب بہ ليٽ سيٽ ملي ٿو، سو، مجبور ٿي مون ڏانهن يونيورسٽيءَ ۾ مٿي ذڪر ڪيل خط لکيائين. سندس خط جو لهجو ڏاڍو دل پڄائيندڙ هو. شايد پيريءَ ۾ هو مالي تنگدستيءَ جو شڪار هو. خط جي آخر ۾، دل کي ڇهندڙ لفظن ۾ لکيو هئائين:

”پيارا رباني، پيلي، منهنجي واهر ڪر.“

خط پڙهي، مون کي ڏاڍو ڏک ٿيو. پر يونيورسٽيءَ ۾ ويٺي، مان ڪجهه به ڪري نٿي سگهيس، سواءِ ان جي ته سنڌي ادبي بورڊ جي اختياريءَ وارن کي ان معاملي ۾ تڪڙي قدم کڻڻ جي لاءِ منٿ ڪريان. مون ائين ڪيو ۽ لئمبرڪ ڏانهن فوراً محبت ڀريو جوابي خط لکيو.

۱۹۷۹ع جي آخر ۾ جڏهن آءٌ يونيورسٽي ڇڏي بورڊ ۾ پنهنجي اصلوڪي عهدي تي موٽي آيس، تڏهن مون لئمبرڪ جو فائيل ڏسي، کيس خط لکيو، پر وٽانئس ڪو به جواب ڪونه مليو. لئمبرڪ مان اهڙي توقع نه هئي! مون کي شڪ پيو ته ڪا ڳالهه آهي. مون سمجهيو ته بيمار آهي، تنهنڪري لنڊن ۾ پنهنجي هڪ دوست کي خط لکيم ته ان باري ۾ خبر لهي ڏي. ڪجهه عرصي کان پوءِ هن جو جواب آيو ته کيس به وٽانئس ڪو جواب ڪونه ٿو ملي. مان منجهي پيس. آخرڪار بورڊ جي ڪتابن جي هڪ خريدار کي لکيم ته تون لئمبرڪ کي ڪجهه نه ڪجهه رقم پهچائي ڏي. پر لنڊن مان ان باري ۾ وڌيڪ ڪو اطلاع مون تائين پهچي نٿي پهچي، تنهن کان اڳ ”ڊان“ اخبار ۾ ڊاڪٽر حميده کهڙه جو تعزيتي مضمون ڇپيو ته سنڌ جو تاريخ نويس، ايڇ. ٽي. لئمبرڪ هي جهان ڇڏي ويو.

چوٽي آهي ته ”ماڻهو جيستائين ياد آهي، تيستائين موت کيس نٿو ماري.“ لئمبرڪ به پنهنجن ڪتابن جي ڪري ڪو زمانو ياد رهندو. هڪ اديب جي حيثيت ۾ هو بااصول ۽ ايماندار هو. هڪ ڀيري پنهنجي لکيل ڀهرئين جلد ”سنڌ - هڪ عام جائزو“ ۾ ڏنل هڪ نقشو پنهنجي هڪ مضمون ۾ ڏيڻ لاءِ اسان کان اجازت گهريائين، جيڪو ڪنهن آمريڪي رسالي لاءِ لکيو هئائين. انهيءَ تي اسان کانئس پڇيو ته ”اهڙيءَ معمولي ڳالهه جي لاءِ به اسان جي اجازت وٺڻ ضروري هئي ڇا؟“

جواب ۾ لکيائين: ”هر ڪتاب جا سڀئي حق ۽ واسطا ڏ. سنڌي ادبي بورڊ وٽ محفوظ آهن.“

لئمبرڪ جيڪي ڪتاب لکيا آهن، سي مشرق ۽ مغرب جي مشهور ناشرن شايع ڪيا آهن. انهن ڪي سنڌ جي تاريخ جا شاگرد آسانيءَ سان حاصل ڪري پڙهي سگهن ٿا. هر ڪتابن کان سواءِ، هن ڪيترائي مضمون پڻ لکيا هئا، جيڪي پراڻن علمي رسالن ۾ ڇپيل آهن. اهي رسالا هاڻي اڻلڀ آهن. تازو ڊاڪٽر حميده کهڙه جي صدارت هيٺ ”سنڌ هسٽاريڪل سوسائٽي“ ٻيهر قائم ڪئي ويئي آهي، جنهن جو ڪنهن زماني ۾ لئمبرڪ پاڻ به صدر هو. هسٽاريڪل سوسائٽيءَ کي گهرجي ته لئمبرڪ جا سڀئي مضمون گڏ ڪري، هڪ نئي جلد ۾ ٻيهر شايع ڪري، ۽ اهڙيءَ ريت پنهنجي هڪ زماني جي صدر لاءِ، احترام ۽ عقيدت جو شاناتي نموني ۾ اظهار ڪري.

ڊاڪٽر حميده کهڙو

ايڇ. ٽي. لئمبرڪ

ڊاڪٽر ايڇ. ٽي. لئمبرڪ ڊگهي بيماريءَ کان پوءِ ٧٨ ورهين جي عمر ۾ ٣١- آگسٽ ١٩٨٢ع تي هي جهان ڇڏي ويو. سنڌس وفات سان، سنڌ پنهنجو هڪ مورخ ۽ اهڙو دوست وڃايو آهي، جنهن سڄي حياتي سائس توڙ نڀايو.

لئمبرڪ سنڌ جي هاڻوڪن وڏن تاريخ نويسن مان هڪ هو. سنڌ جي تاريخ جو ڪوبہ طالب العلم يا مصنف ڪيس نظرانداز ڪري نٿو سگهي. سنڌ جي مطالعي بابت سندس خدمتن جي اعتراف طور "سنڌ صدين کان" سيمينار جي موقعي تي کيس ١٩٧٥ع ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ پاران اعزازي ڊاڪٽوريٽ جي ڊگري ڏني ويئي هئي.

سون پهريون ڀيرو لئمبرڪ سان ١٩٥٦ع ۾ ملاقات ڪئي هئي. هو انگلنڊ ۾ آڪسفورڊ شهر جي ٻاهران بوئر جي ٽڪريءَ تي رهندو هو. ان وقت مان پنهنجي والد سان گڏجي انگلنڊ وئي هئس. بابا مرحوم مون کي پنهنجن پراڻن دوستن سان ملائڻ وٺي هليو هو، جن ۾ سر پئٽرڪ ڪاڊيل بہ شامل هو، جيڪو سنڌ ۾ ڪمشنر رهي چڪو هو، ۽ جنهن سنڌ جي بمبئيءَ کان ڌار ٿيڻ واري موقف جي پٺڀرائي ڪئي هئي ۽ ان وقت آڪسفورڊ ۾ رهندو هو. بابا جو ٻيو دوست لئمبرڪ هو. پاڻ ان وقت آڪسفورڊ جي اوريل ڪاليج جو خزانچي هو. ٻنهي مسٽر ۽ مسز لئمبرڪ جي مهمان نوازي ۽ سنڌ سان محبت واريون دلچسپ ڳالهيون ڏاڍيون وڻيون.

ان کان پوءِ اڄ، سندس گهر وينڊي رهيس ۽ درحقيقت سندس ئي حوصلي افزائيءَ جي بنياد تي ئي مون سنڌ جي جديد

تاريخ تي ڪم ڪرڻ شروع ڪيو. هو مون جهڙن سنڌ جي تاريخ ۽ ثقافت جي گهڻن ئي شاگردن کي همٿائيندو هو. جيڪي به شاگرد آڪسفورڊ ۾ سندس گهر ويندا هئا، تن لاءِ هو مدد جو هڪ مستقل وسيلو هو. تاريخي کوجنا جي ميدان ۾، سندس بي مثل خدمتن جي تسليميءَ طور آڪسفورڊ يونيورسٽيءَ ١٩٧١ع ۾ کيس ادب ۾ اعزازي ڊاڪٽوريٽ ڏني، جنهن جي پروقار تقريب مشهور عمارت شيلڊن ۾ منعقد ٿي.

ايچ. ٽي. لئمبرڪ هڪ اهڙي خاندان منجهان هو، جنهن ۾ هندستان ۾ ملازمت ڪرڻ جي روايت هئي. لئمبرڪ پاڻ آڪسفورڊ جي اوريل ڪاليج ۾ تعليم ورتي ۽ جديد تاريخ ۾ سيڪنڊ ڪلاس سان پوزيشن حاصل ڪئي. ١٩٢٧ع ۾ انڊين سول سروس ۾ شامل ٿيو ۽ آءِ. سي. ايس جي ڪليل چٽاڀيٽيءَ واري امتحان ۾ پهريون نمبر آيو. آءِ. سي. ايس جي بمبئي ڪيڊر ۾ شامل ٿيو ۽ پنهنجيءَ سروس جا اينڊڙ ويهه ئي ورهيه گهڻو ڪري سنڌ ۾ گذاريائين. کيس سنڌ ۽ سنڌ واسي وڻي وياه هن سنڌ جي تاريخ، قديم آثارن ۽ سماجيات جو گهڻو مطالعو ڪيو. هن سنڌ جي ماڻهن کي ويجهڙو ٿي ڏٺو- انهن ۾ سڀ شامل هئا، آمير به، غريب به. هن جي دوستن ۾ بلوچ سردار، وڏا زميندار ۽ واپاري ۽ جابلو علائقن جا ناميارا ماڻهو ڪٿي سگهجن ٿا. هن تاريخ کان اڳ جي زماني وارا ڪجهه هنڌ گولي لڌا ۽ بلوچي لوڪ موسيقي ۽ رزميه شاعريءَ متعلق پڻ لکڻ پڙهڻ جو ڪم ڪيائين.

سنڌ جي تاريخ جي ڪن نازڪ دورن ۾ لئمبرڪ گهڻن ئي اهم عهدن تي هو. ١٩٣٣ع ۾ سنڌ ائڊمنسٽريٽو ڪميٽيءَ جو سيڪريٽري هو. هن ڪميٽيءَ جي مسلمان ميمبرن ۾ سر عبدالله هارون ۽ منهنجو والد شامل هئا، جن کي ١٩٣٥ع جي گورنمينٽ آف انڊيا ائڪٽ تحت بمبئيءَ کان ڌار ٿيندڙ، خودمختيار سنڌ صوبي جي سموري انتظامي

جوڙجڪ تيار ڪرڻ جي ذميواري سونپي وئي هئي. ان کان پوءِ ٻي مهاڀاري لڙائيءَ واري نازڪ زماني ۾ حرن جي ڪارروائين ۾ ملوث ٿيو، جن جي مٿان سموريءَ اوڀارينءَ سنڌ تي مڙهيل مارشل لا جو پوش چاڙهيو ويو هو. لئمبرڪ جو ورتاءُ هڪ سلطاني منتظم کان وڌيڪ انسان دوست ۽ عالم وارو هو، جنهن جي خبر، حر تحريڪ کي ناول جي انداز ۾ سندس لکيل ڪتاب "The Terrorist" منجهان پوي ٿي، جنهن ۾ چاليهن واري ڏهاڪي جي حر تحريڪ جو احوال قلمبند ٿيل آهي.

لئمبرڪ ١٩٤٧ع ۾ ورهاڱي وقت سنڌ ڇڏي آڪسفورڊ واپس پهتو. اتي اوريل ڪاليج ۾ هندستاني تاريخ ۾ کيس سينئر ريسرچ فيلو مقرر ڪيو ويو. هن انهيءَ عهدي تي ١٩٧١ع تائين ڪم ڪيو. جڏهن رٽاير ڪيائين ته کيس ايمريٽس فيلو بڻايو ويو. ١٩٧١ع ۾ کيس اعزازي ڊاڪٽوريٽ ۽ ١٩٧٨ع ۾ رچرڊ برٽن ميموريل ميڊل ڏنو ويو.

جيڪي اعزاز کيس ڏنا ويا، سي تاريخ ۾ سندس ورتل حصي جي شايان شان هئا. سندس لکيل ڪتابن ۾ سر چارلس نيپيئر اينڊ سنڌ (١٩٥٢)، جان جيڪب آف جيڪب آباد (١٩٦٠) ۽ دي ٽيررسٽ (١٩٧٢) جهڙا شاهڪار شامل آهن. سنڌي ادبي بورڊ پاران کيس سنڌ جي تاريخ جي ٽن جلدن لکڻ جو ڪم سونپيو ويو هو. هن سنڌ جي تاريخ جو پهريون جلد ١٩٦٤ع ۾ ۽ ٻيو جلد ١٩٧٣ع ۾ لکيا. اهي ٻئي ڪتاب وڏي علمي معيار وارا آهن.

سنڌ ۾ رهائش دوران هو سنڌ هسٽاريڪل سوسائٽيءَ جو معزز ميمبر ۽ مصنف هو، جنهن ڪيترائي قابل قدر تحقيقي ڪم شايع ڪيا.

لئمبرڪ سنڌ مان واپس ٿيڻ کان پوءِ ١٩٤٨ع ۾ شادي ڪئي. سندس گهر واري گئبريلي، وٽنڊر سياءَ

واري عورت هئي، جا وقت کان اڳ ١٩٦٨ع ۾ گذاري وئي. ڪيس ۾ پٽ رچرڊ ۽ وليم ٿيا.

ڊاڪٽر لئمبرڪ جو موت، مون لاءِ هڪ دوست ۽ رهبر جو موت آهي ۽ سنڌ لاءِ هڪ محسن ۽ مورخ جو موت آهي.

ڏسٽي — ۱

جاگرافيائي هنڌ وغيره

آ- نين - تو ۲۴۸
آپيريا ۱۹۲
آتشڪدن ۱۲۹، ۱۳۵
آرٽيميٽيا ۱۷۷
آرڪوسيا ۱۷۵، ۱۸۴، ۱۹۵–۱۹۶، ۱۹۸
آرڪوشيا ۱۵۰
آرڪيسيا ۱۳۸
آسٽريا ۱۸۲
آسڪلنڊ ۱۲۵، ۲۳۱، ۲۳۴، ۲۶۵
آفريڪا ۱۶۲
آڪسس ۱۹۱
آڪسفورڊ ۴۰
آمري ۲، ۴، ۵، ۷، ۴۰
آنڌرا ۲۱۰
آئبسينيا ۱۸۲
آٿو- چي- ين- نا ۲۳۶
اجمير ۳۵
اجين ۱۸۲، ۱۹۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۳۶، ۲۳۷
اڄ ۲۳۴
اڏيرو لال ۱۹
ار ۱۱، ۳۳، ۳۴، ۳۷، ۳۸، ۳۹، ۴۴، ۴۶، ۴۸، ۵۳، ۵۴، ۵۶، ۵۷، ۶۴، ۶۵، ۶۶، ۷۰، ۹۱
ارا چوٽي ۱۳۷
اربيلا ۱۳۶، ۱۳۸
ارمن بيل ۲۷۷
ارميل ۲۷۷، ۲۸۵
ارنيسٽ بين ۴۲
اسپارٽا ۱۴۴
اسٽوپا دڙو ۱۷، ۹۷، ۲۱۸، ۲۱۹
اسيريا ۳۴، ۳۶، ۴۹، ۹۲
اشيا ۳۱۷
اشوڪا ٽوپ ۱۷۶
اشهر ۲۶۷
اڪاد ۳۶، ۳۸، ۴۲، ۴۶
اڪيسائينس ۱۳۹، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۵، ۱۴۸، ۱۵۱
اڪلنا ۲۷، ۲۸
اگيد ۴۷، ۹۳
الور ۲۳۰، ۲۳۲، ۲۳۴، ۲۵۱، ۲۵۵، ۲۶۰، ۲۶۳، ۲۶۴، ۲۶۶، ۲۶۸، ۲۷۳، ۲۷۸،

۲۸۱، ۲۸۵، ۲۸۷، ۲۸۹،
۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۴،
۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۸، ۳۱۶
الهٰ آباد ۲۲۱
امرکوت ۱۸۳
امیده بندر ۲۱۲
اناطولیه ۳۵
انائو ۳۹
انجهو بالا ۱۹۴، ۱۹۹
اندو-ستیا ۱۹۲
انڈیا ۹۶
او-فان-چا ۲۳۸
اورا ۱۶۱
اورمارا (هورمارا) ۲۸۵
اومان ۵۱، ۲۲۶، ۲۷۸
اوهند ۱۳۹
اي ٽيڻ ۱۸۶
اي-ٽيڻ-پو-تچي-لو ۲۳۷،
۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۷، ۲۴۸
اي-فان-ٽو ۲۳۸
ایٿوپیا ۹۲، ۹۳
ایٽلانٽڪ ۱۲
ایڊن ۲۵۳
ایران ۱۰، ۲۳، ۳۵، ۳۸، ۸۷، ۸۹،
۱۲۷، ۱۲۸، ۱۳۱، ۱۳۲،
۱۳۳، ۱۳۶، ۱۳۸، ۱۴۳،
۱۷۵، ۱۹۰، ۱۹۳، ۱۹۵،
۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹،
۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۴، ۲۱۵،
۲۱۷، ۲۱۸، ۲۲۸، ۲۳۲،
۲۳۸، ۲۴۹، ۲۵۲، ۲۷۵
ایراني ڪار ۳۵، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۶،
۵۷، ۹۳
ایریڊو ۴۸
ایشیا ۱، ۱۶، ۸۹، ۱۲۷، ۱۹۷،
۲۰۲
ایل دڙو ۹۷
ایلي پٽ ۱۹۷
اینی ٽو ۴۸
بابل ۵۷، ۹۳، ۱۷۰، ۱۷۲، ۱۷۴
باپیا ۲۶۵
باربریڪون ۲۰۱
باري گاڙا/بڙوچ ۵۲، ۱۷۸، ۱۸۱،
۱۸۲، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۳
بحرین ۴۹، ۵۶، ۹۲، ۲۷۸، ۲۸۸
بدخشان ۳۵
برطانیه ۱۰۰
برهمڻ آباد ۲۳۱، ۲۳۸، ۲۴۰،
۲۶۷، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۲،
۲۸۹، ۲۹۱، ۲۹۵، ۲۹۶،
۳۱۶، ۳۱۷
بصره ۲۷۹
بگتي ٽڪریون ۵

بلوچستان ۱، ۳۵، ۳۸، ۸۵، ۸۸،
۹۱، ۲۳۰، ۲۴۵، ۲۵۵
بولان ۱۵۰، ۱۹۲
بهاولپور ۲۸، ۲۰۶، ۲۳۱
بهمن آباد ۱۲۸
بڪٽريا ۱۳۸، ۱۳۹، ۱۶۹،
۱۷۷، ۱۸۰، ۱۸۳، ۱۸۵،
۱۹۰، ۱۹۱، ۲۰۲، ۲۰۶
بياس ۱۳۹، ۱۴۱، ۱۷۲، ۲۶۵
بيت ۳۱۱، ۳۱۲
بيڪانير ۲۸
بيوسيفلا ۱۷۴
پڌيه ۲۴۸، ۲۶۸، ۳۰۱، ۳۰۶
پيٽ ۳۰۷، ۳۰۸
پاٽيه ۲۹۲، ۲۹۶
پولوچ سمنڊ ۱۳، ۱۵۴
پاٽل ۱۴۲، ۱۴۹، ۱۵۱، ۱۵۲
۱۵۳، ۱۵۵، ۱۵۷، ۱۶۷
۱۶۹، ۱۷۷، ۱۸۰، ۱۹۲
۲۰۱
پاٽلي پتر ۱۲۷، ۱۸۴، ۱۸۵،
۱۸۸، ۲۱۳
پارو پاميساداٽي ۱۸۴
پٽ رورس ۱۰۰
پراسيان ۱۴۵
پراڻ ۲۹۶
پرسيپولس ۱۳۴، ۲۱۲
پرش پور ۲۰۶
پشاور ۲۰۶، ۲۱۹
پنج ناهيت ۲۶۸
پنجاب ۳۷، ۵۰، ۵۸، ۹۰، ۱۳۱
۱۳۳، ۱۳۹، ۱۴۰، ۱۴۱،
۱۵۶، ۱۶۴، ۱۶۹، ۱۷۱
۱۷۲، ۱۸۳، ۱۸۹، ۱۹۳
۲۰۰، ۲۰۲، ۲۰۹، ۲۱۰
۲۱۳، ۲۱۵، ۲۱۹، ۲۲۳
۲۲۷، ۲۲۸، ۲۳۱، ۲۳۷
۲۴۷، ۲۸۴
پنجند ۹۰، ۱۴۱
پنڪلا ۱۸۴ ۱۸۵
پورا ۱۶۰
پورالي ۱۶۷، ۱۷۵
پونا ۴۰
پٿرس ۴۰
پٿرو پامي سيبڌاٽي ۱۳۷
پي - او - چيهه - لو ۱۸۶
پي - تو - شيهه - لو ۱۸۶، ۲۳۸
۲۴۰، ۲۴۸، ۲۵۳
پي - چين - پو - پو - لو ۲۳۷
تاڪيه ۲۸۴
تان - مو - لي - تي ۲۴۰
تخارستان ۲۱۲
ترڪستان ۳۵، ۳۹، ۱۲۷
تري پاراديسس ۱۷۰، ۱۷۲

تري گرٽ ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴
تل اسمار ۱۴۶
تل اشنا الالخ ۶۱
توران ۲۷۷
توڪان ۲۲۸
ٽپيٽ ۱۲۷
ٿانيشور ۲۱۸
ٽتا گش ۱۳۱
ٽر ۳۲، ۱۱۴
ٽريشيا ۱۷۰
ٽيٿوفلا ۱۸۰، ۱۸۲
توم وي ۱۳۰
ٽڪسلا ۱۳۹، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۳، ۱۷۶، ۱۸۱، ۱۸۷، ۱۹۶، ۱۹۷، ۲۰۶، ۲۲۲
ٿل ميرڪن ۲۱۹
جادم جو ڏڙو ۲۸
جڏير جو ڏڙو ۴، ۵، ۷، ۶۴
جلال آباد ۱۷۵
جمبودوپا ۱۲۷
جمنا ۲۷، ۹۰، ۲۰۸
جهالاوان ۳۹، ۵۰، ۲۴۸، ۲۷۷، ۲۸۰، ۲۸۶
جهائو لڪ ۱۶۷
جهڪڙ ۸۴، ۸۸، ۲۰۹، ۲۱۳، ۲۱۶، ۲۱۸
جهلم ۱۳۹، ۱۴۰، ۲۶۸
جهونا ڳڙهه ۲۱۰، ۲۱۱
جئپور ۲۶۱
جيتور ۲۶۱، ۲۷۵، ۲۸۴
جيحون ۳۴، ۱۹۰
جيسلمير ۲۶۲، ۲۹۲
جيڪب آباد ۴
چتور ۲۶۱، ۲۸۴
چناب ۱۳۹، ۱۴۰
چنهو دڙو ۵، ۹، ۳۸، ۴۱، ۵۷، ۶۴، ۸۴، ۸۸، ۹۱، ۱۱۴، ۱۱۵
چين ۲۰۲، ۲۰۶
چيهه ـ ڪا ۲۳۷، ۲۶۷، ۲۸۴
چترنش ۵
حب ندي ۱۵۷، ۱۵۸، ۱۶۷
حصار ۳۸
خراسان ۲۲۸
خطن ۲۰۶، ۲۰۸
دادو ۱۵۱، ۲۳۱
دبرڪوٽ ۳۹
د تاستر ۱۸۰، ۱۸۲، ۱۸۷
د تاستي ۱۸۰، ۱۸۲
دجله ۱۰، ۳۴، ۳۸، ۱۵۵، ۲۰۳، ۲۱۲
دريشاوتي ۹۸
دسيوز ۸۹

دشت ٢٧٧
دلمن/تلمن ٤٧، ٤٩، ٥٢، ٥٣، ٥٥، ٥٦، ٥٧، ٩٢
دهلي ٩٦، ٢١٣
ديالا ندي ٣٨
ديبل ٢١٥، ٢٢٦، ٢٤٠، ٢٤٦، ٢٧٠، ٢٧٦، ٢٧٨، ٢٧٩، ٢٨٢، ٢٨٥، ٣٠٠-٣٠٤، ٣٠٦-٣٠٧، ٣٠٩، ٣١٧
ديراجات ٢٣٠
ديوپور ٢٨٩، ٢٩٠
ديويا ودن ١٢٧
ديهايت ٢٦٨
ڊي-ڪي-ڊڙو ٧٠-٧٢، ٧٣، ٧٦، ٩٦، ١٠١-١٠٢، ١٠٤-١٠٨، ١١٣
ڊيره غازي خان ١٨٣
ڊيميٽرياس ١٨٠
راجپوتانا ٢١٠، ٢١٧، ٢٢٦، ٢٢٩، ٢٦١
راجستان ٣٥، ٦٣
راجگڙهه ١٢٧
رامل ٣١٧
راوڙ ٢٩٦
راول ٢٨٤
راوي ٩، ١٤٠، ١٨٤، ٢٦٦
زابلستان ٢٢٨
زاگروس ٥٠
ساراوان ١٥٠
ساراٿوسٽس ١٧٧
ساڪستان ١٩٣، ٢١٢
ساڪر تڪار ڪنڊ ١٩٢
ساڪر دوپه ١٩٢، ١٩٣
ساڪر هٿوماورگه ١٩٢
سالٽ رينج ٢٣١
سبزلڪوٽ ٢٣٤
ستڪاگين دوڙ ٣٩
ستلج ٦٧، ٦٨، ٩٠
سجستان ٢٣٢
سدرسن تلاء ٢١١
سديرن جو دڙو ٢١٣، ٢١٩
سرسوتي ٩٠
سرنده ڊنيد ١٥٨
سسلي ٢٨٢، ٢٨٣
سعد ٢٤٢
سڪا ٢٦٥
سڪالا ٢١٥
سگارڊس ١٧٧
سلون ٣٠٠، ٣٠١
سليمان ٢٢٦
سما ٢٦٨
سمر ٣٨، ٣٩، ٤٢، ٤٤، ٤٦، ٤٨، ٥٢، ٥٤، ٥٥، ٥٦، ٥٧، ٦٢
سمني ٢٧٨
سمير ٢٠، ٢١، ٢٤، ٣٠، ٣٣، ٣٤، ٣٥، ٣٦، ٣٨

سمیریا ۱۶، ۲۰، ۳۴، ۳۵، ۳۸،
۴۴، ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۱،
۵۲، ۵۳، ۵۵، ۵۶، ۶۲،
۶۵، ۹۳
سن تو ۱۸۶، ۲۳۷، ۲۳۹، ۲۴۰،
۲۴۷، ۲۴۸
سند/سندو ۱، ۷، ۹، ۱۰، ۱۱،
۱۳، ۱۸، ۱۹، ۲۴، ۲۷،
۲۸، ۲۹، ۳۰، ۳۱، ۳۳،
۳۴، ۳۵، ۳۸، ۴۰، ۴۳،
۴۴، ۴۶، ۴۷، ۵۰، ۵۱،
۵۲، ۵۷، ۵۸، ۵۹، ۶۰،
۶۵، ۶۶، ۶۷، ۷۹، ۸۰،
۸۵، ۸۶، ۹۰، ۹۱، ۹۳،
۱۱۴، ۱۱۵، ۱۱۷، ۱۱۹،
۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳،
۱۲۴، ۱۲۵، ۱۲۶، ۱۲۷،
۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۱،
۱۳۲، ۱۳۴، ۱۳۶، ۱۳۷،
۱۳۸، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳،
۱۴۵، ۱۴۷، ۱۴۹، ۱۵۰،
۱۵۲، ۱۵۶، ۱۵۷، ۱۵۸،
۱۶۴، ۱۶۷، ۱۶۹، ۱۷۰،
۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷،
۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۱، ۱۸۲،
۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۹، ۱۹۰،
۱۹۲، ۱۹۴، ۱۹۸، ۲۰۱،
۲۰۲، ۲۰۳، ۲۰۶، ۲۰۸،
۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲،
۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۶،
۲۱۷، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰،
۲۲۱، ۲۲۵، ۲۲۶، ۲۲۸،
۲۲۹، ۲۳۰، ۲۳۱، ۲۳۳،
۲۳۵، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹،
۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۴،
۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹،
۲۵۱، ۲۵۴، ۲۵۷، ۲۶۰،
۲۶۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۶۵،
۲۶۶، ۲۶۷، ۲۷۰، ۲۷۲،
۲۷۶، ۲۷۷، ۲۷۹، ۲۸۰،
۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۵، ۲۸۷،
۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱،
۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۶،
۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۰،
۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۵، ۳۰۶،
۳۰۷، ۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۳،
۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۸
سندو تمدن ۲۰، ۲۷، ۴۲
سندو تہذیب ۱، ۴، ۹، ۱۵، ۱۶،
۱۷، ۴۶، ۵۳، ۵۸، ۶۱،
۶۲، ۶۵، ۸۸، ۸۹، ۱۰۰،
۱۱۹
سندو دریا ۲، ۳، ۵، ۶، ۷، ۸،
۹، ۱۲، ۱۶، ۱۹، ۳۰، ۳۸،

۴۰، ۴۱، ۵۱، ۵۲، ۶۵،
۶۷، ۶۸، ۷۳، ۷۷، ۸۰،
۸۱، ۸۴، ۸۶، ۸۸، ۹۰،
۹۳، ۱۱۰، ۱۳۲، ۱۳۳،
۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۹، ۱۴۰،
۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۳، ۱۴۵،
۱۴۹، ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۵،
۱۵۶، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۹،
۱۸۰، ۱۹۳، ۱۹۴، ۲۰۱،
۲۱۷، ۲۳۱، ۲۳۸، ۲۳۹،
۲۴۸، ۳۰۵
سنڌو سلطنت/ رياست/ ديس ۴۰،
۴۷، ۵۲، ۵۴، ۵۵، ۵۶،
۵۸، ۵۹، ۶۳، ۶۵، ۸۷، ۱۱۹
سنڌو ساٿري ۷، ۱۰، ۱۶، ۱۸،
۲۸، ۳۷، ۵۸، ۶۹، ۸۶،
۱۱۲، ۱۱۴، ۱۱۹، ۱۲۳،
۱۲۴، ۱۲۶، ۱۲۹، ۱۳۱،
۱۳۳، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۳۸،
۱۴۳، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۴،
۱۷۹، ۱۸۱، ۱۸۶، ۱۸۹،
۱۹۴، ۱۹۶، ۲۰۲، ۲۱۲،
۲۱۳، ۲۱۷
سنڌو وادي ۳۰، ۳۱، ۳۲، ۳۷
سنڌ يمن ۱۴۷
سني ۲۷۸
سوات ساٿري ۱۸۴، ۱۹۸

سؤراشٽر ۵۲، ۲۲۶، ۲۲۹
سورت ۲۲۶، ۲۲۹
سوسا ۱۶۱
سٿي وهار ۲۰۶
سيالڪ ۳۸
سيالڪوٽ ۲۱۵
سيبي ۲۶۸
سيستان ۱۵۰، ۱۶۰، ۱۹۰، ۱۹۲،
۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۸،
۲۱۲، ۲۲۶، ۲۳۳، ۲۴۴،
۲۴۹
سيليوسيٿا ۲۰۳
سيني ۲۸۶
سيوستان ۲۳۱، ۲۳۴، ۲۳۸،
۲۴۸، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۴،
۲۸۸، ۳۰۵، ۳۰۷
سيوهڻ ۳۳۱
سيهگام ۵۲
سيئوراء ۲۳۴
شام ۱۷۴
شورڪوٽ ۲۱۹
شيناڪ ۹۷
عراق ۴۱، ۲۷۹
عربستان ۳۲، ۱۶۲، ۲۸۲،
عربي سمنڊ ۱۷۵
غلزئي ۱۳۱
فارس ۵۰، ۲۳۲، ۲۵۳

فرات ١٠، ٣٣، ٩١، ١٥٥
فرغانہ ١٩٧
فلسطين ١٠٠
فلنڊرس پيٽري ١٠٠
فيٺلڪا ٥٦
قصدار ٢٢٦
قلات ١٧٥، ٢٥٦
قنڌار ١٣٨، ١٩٢، ٢٢٦
قنوج ٢٢٦، ٢٨٤، ٢٨٨، ٢٩٧
ڪابل ١٣٢، ١٧٧، ٢٠٨، ٢١٢
٢١٥، ٢٤٤، ٢٨٠
ڪابل ماٿري ١٨٤، ١٩٦
ڪانيا واڙ ٣٥، ٣٧، ٤٢، ١٨٠
١٩٢، ٢٠٠، ٢١٠، ٢١١،
٢١٧، ٢٢٩، ٣٠٠
ڪاريانڊا ١٣٢
ڪاريہ ١٣٢
ڪاشغر ٢٠٦
ڪالي بنگن ٢٧، ٦٤
ڪڇ ٥٢، ١٨٠، ١٩٢، ٢١٠
٢٣١، ٣٠٠
ڪڇي ٥، ١٥٠، ٢٣٠، ٢٤٨،
٢٧٨
ڪراچي ٥٢، ٢٥١، ٢٨٣
ڪردان ٢٢٦
ڪردستان ٤٩
ڪرم ماٿري ١٩٦
ڪرمان ٥٠، ٢١٥، ٢٤٢، ٢٤٩،
٢٧٧
ڪرمانيا ١٥٠، ١٦٠، ١٦١
ڪروڙ ٢٦٧
ڪروڪيشتر ٩٠، ١٢٣
ڪسريٰ ٢٤٣
ڪشمير ٣٥، ١٩١، ١٩٧،
٢٠٦، ٢٠٨، ٢١٤، ٢٢٦،
٢٣١، ٢٤٧، ٢٦٦، ٢٦٧،
٢٧٧، ٢٨١، ٢٨٤، ٢٨٨،
٢٨٩، ٣١٧
ڪيش ٤٦
ڪڪراج ٢٦٨
ڪلڪتہ ٢٥٣
ڪلمت هوڙ ٥٢
ڪلانڊا ١٢٢
ڪلٿرتا ١٥٤
ڪلي ٣٩، ٨٥
ڪما روپا ٢٣٦
ڪنتازبر ٢٧٧
ڪنبي ٢٦٨
ڪنڌابيل ١٢٨، ٢٧٨، ٢٩٩
ڪنديل ٢٨٦
ڪوٽ جو دڙو ١٣
ڪوٽ ڏيجي ٢، ٤، ٥، ٧، ٢٢
ڪوتلانهنگ خان ٣٩
ڪوسلا ٢٥١
ڪوڪالا ١٦١

ڪولوا ۱۶۷
ڪونڪن ۲۱۰، ۲۱۱
ڪوئيٽا ۱۷۵
ڪئمبرج ۴۲، ۱۱۷، ۱۲۹
ڪئمبي ۵۳
ڪڇ ۲۵۱
ڪيڪاڻ ۲۲۶
ڪيماش ۴۹
ڪيھ ۲۶۸
ڪيٽا ـ مو ـ ليٿو ـ پو ۲۳۶
ڪائي ـ تسي ـ چي ـ فا ـ لو ۲۴۰
ڪير ٿر ۳۹
ڳاڙھو پڙو ۱۱۴
گجرات ۳۲، ۳۳، ۳۷، ۴۲، ۵۲، ۱۸۱، ۱۸۳، ۲۱۰، ۲۳۷، ۲۴۰
گيڊروسيا ۱۶۰، ۱۷۵
گرھن ۳۰۳
ڳڙھي جمال ۲۱۹
گھگو ۳۷
گلگت ۱۹۱، ۱۹۷
گنجو ٽڪر ۲۱۹
گنداوہ ۲۸۶
گنداوا ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۹، ۱۸۳، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۹۴، ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۶، ۲۱۵، ۲۱۹
گنگا ماٿري ۲۰۶
گنگا ندي ۱۳۳، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۸۱، ۱۸۵، ۲۱۳
گوادر ۵۱
گوبن ۴۹، ۵۲
گھوڙڪي ۲۳۴
گيڊروسيني ۱۳۷
لاڙڪاڻو ۱۵۱، ۲۰۹، ۲۱۳، ۲۳۱
لس ٻيلا ۲۹، ۵۱، ۵۲، ۱۵۸، ۱۷۵، ۲۳۱، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۳، ۲۷۷
لٽ ۱۶۰
لنڊن ۴۱، ۹۴، ۹۵، ۲۵۲
لوٿل ۲۷، ۴۳، ۵۳، ۵۴، ۵۶، ۵۷، ۶۴، ۹۵
لورالائي ۳۹، ۲۲۶
لونگ لوھرائي ۱۵۸
لوھہ جو دڙو ۹، ۸۴، ۸۸
لھري ۵
لئنگ ـ ڪا ـ لو ۲۳۸، ۲۴۸
ليگاش ۴۸، ۴۹، ۵۲
ماتي پور ۲۵۱
ماتيلا ۲۳۴
ماگان/ماڪان ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۶، ۹۲
مالوا ۲۰۰، ۲۰۸، ۲۱۰، ۲۱۵
ماڻو ۲۳۴

مائو لوسان پولو ٢٥٢
متورا ١٨۴، ١٨٥، ١٩٩، ٢٠٨، ٢١٠
مڌير ديس ١٨۴
مڏ ٢٣۴
مسقط ٥١
مشڪيل ٢۴٣
مصر ١٩، ٣۴، ٣٦، ٩٢، ١٠٠، ١٣٢
مڪران ٣٩، ٥٠، ٥١، ٥٢، ١٥٧، ٢١٥، ٢٢٦، ٢٣٠، ٢٣٢، ٢٣٣، ٢٣٨، ٢۴١، ٢۴٢، ٢۴٣، ٢۴۴، ٢۴٥، ٢۴٦، ٢۴٧، ٢۴٩، ٢٥٢، ٢٧٥، ٢٧٦، ٢٧٧، ٢٨٠، ٢٨١، ٢٨٥، ٢٩٧، ٣٠٠، ٣٠١
مڪن ۴٧
مڱڌ ١٢٧، ١٣٩، ١٧١، ١٧٣، ١٧٥، ١٧٦، ١٧٨، ١٥٩
ملتان ٢٢٨، ٢٣١، ٢٣٥، ٢٣٧، ٢۴٧، ٢٥٢، ٢٦٥، ٢٦٦، ٢٦٧، ٢٧٠
منڌا ٢٠
منصوره ١٢٨
منگوليا ١٨٩
مٽولانڪ ١٥٠، ١٩٢
موهن جو دڙو ٥، ٦، ٧، ٩، ١١، ١٢، ١٣، ١۴، ١٦، ١٧، ١٨، ٢١، ٢٢، ٢٣، ٢۴، ٢٦، ٢٧، ٢٨، ٢٩، ٣۴، ٣٥، ٣٧، ٣٨، ٣٩، ۴٠، ٥٨، ٥٩، ٦٠، ٦١، ٦٣، ٦۴، ٦٥، ٦٦، ٦٧، ٦٨، ٦٩، ٧٠، ٧٢، ٧٣، ٧۴، ٧٥، ٧٨، ٨٠، ٨١، ٨٢، ٨٣، ٨۴، ٨٥، ٨٦، ٨٧، ٨٨، ٨٩، ٩١، ١٠٠، ١٠١، ١٠٥، ١٠٩، ١١٠، ١١١، ١١٢، ١١٣، ١١۴، ١١٥، ١١٩، ٢٠٨، ٢٠٩، ٢١٩
مهاراشٽر ١٨٢
مهاينه ٢١٩
مهراڻ ١٣٠، ٢٦٨، ٣٠٧، ٣٠٩، ٣١٠
مهيشور ٢۴٠
مياڻي هوڙ ٥٢
ميٿيون ۴١
ميڊيا ١٧٣
ميرپور خاص ٢١٩، ٢٢٠، ٢٢١
ميسو پوٽيما ١٠، ١١، ٢۴، ٣٣، ٣٦، ٣٧، ٣٨، ۴٦، ۴٧، ۴٨، ۴٩، ٥٠، ٥۴، ٥٧، ٦٢، ٧٠، ١٠٠

میلوہا ۴۷، ۴۸، ۴۹، ۵۰، ۵۱، ۵۲، ۵۳، ۵۴، ۵۵، ۹۲، ۹۳
مینس ۳۶
مین نگر ۲۰۱، ۲۰۳
میھی ۳۹
ناڑی ۲۸۶
ناسک ۸۰، ۱۸۲
نقش رستم ۱۳۴
نیلگری ۳۵
نمروز ۲۳۲، ۲۳۳، ۲۴۱
ننگال ۵۵
نوشہرو فیروز ۲۳۴
نوہتو ۶۴، ۱۱۴
نئو وہار ۲۷۱
نہوند ۲۴۱
نیرون ۳۰۲، ۳۰۴، ۳۰۶، ۳۱۷
نیکائیہ ۱۷۴
نیل (دریا) ۳۴، ۱۴۹
وہی ۲۱۷، ۲۲۹، ۲۳۷، ۲۵۰، ۲۵۱
ووسن ۱۹۱
ہاکڑا ۳۷، ۶۷، ۱۱۴
ہامون ۱۰
ہائیڈاسپس ۱۳۹، ۱۶۷
ہڑاپا ۹، ۱۸، ۲۲، ۲۶، ۲۸، ۳۷، ۳۹، ۴۰، ۶۱، ۶۳، ۸۳، ۹۰
ہڑاپا جو دڑو ۱۳
ہزارا ۱۳۱، ۱۸۴، ۱۹۷، ۱۹۸
ہمالیا ۵۱، ۷۳، ۷۴
ہماینہ ۲۱۹
ہمدان ۱۳۷
ہند ۲۷۷، ۲۷۹
ہندستان ۱۷، ۴۴، ۵۰، ۵۲، ۹۰، ۹۲، ۱۰۰، ۱۱۴، ۱۱۹، ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۶، ۱۲۷، ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۱، ۱۳۳، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۷، ۱۴۰، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۶۸، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۲، ۱۸۴، ۱۸۵، ۱۸۷، ۱۹۲، ۱۹۳، ۱۹۴، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۶، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲، ۲۱۳، ۲۱۴، ۲۱۵، ۲۱۷، ۲۱۸، ۲۲۸، ۲۲۹، ۲۴۰، ۲۵۴، ۲۸۰، ۲۸۲، ۲۹۲، ۳۰۱
ہندوکش ۱۳۹
ہیلمند ۱۰، ۱۹۲
یارقند ۲۰۶
یورپ ۵۸، ۱۰۰، ۱۲۰، ۱۶۲
یونان ۱۲۰، ۱۳۴، ۱۳۵، ۱۴۴
یینگ ـ کا ـ لو ۲۴۹

ڏسٽي ـــ ٣

قومون، قبيلا ۽ ماڻهن جا نالا

آپير ١۷٩، ٢١٢
آربيتي ١۴٣، ١٥۷
آربيسي ١٦۷
آرتا بانس ١٩٠
آرتي بيتس ١٣۴
آرڪوسي ١٦٨
آرمينائي ١۴
آريا ٨٩، ٩٠، ١١٩، ١٢٣، ١٢٥
آزرمي دخت ٢۷٥
آزس ١٩٥، ١٩٦، ١٩۷
آڪسي ڊرڪي ١۴٠، ١۴١
آگهر لوهاڻي ٢٦٩، ٢۷٠، ٢۷٣، ٢۷۴، ٢٩١، ٢٩٦، ٣١٦
آلپائن ١۴
آسري لوڪ ٢
آئبستيني ١۴١
آئپولو ڊوٽس ١۷٨، ١۷٩، ١٨٠، ١٨١، ١٨٢، ١٨٣، ١٨۴، ١٨٥، ١٩٣، ١٩۴، ٢٠٢
آئپولو ڊورس ١۷۷، ١٨٢، ١٨٣
آئسين لارسا ٥٥، ٥٦
آئنٽي ماڪس تيئوز ١٩۴
آئنٽيوڪس اعظم ١۷۷
ابن الڪلبي ٢٥٣
ابو موسيٰ ٢۷٩
اڄڻ سين ٢٦٥
ارتا ڪسيريس لانگيماس ١٢٨
ارجن ٢٨۴
اردشير باباڪن ٢١١
اردشير دراز دست ١٢٨
ارسطو ١٦٣
ارتان شي ٥٢
اروڪ ١١
اسپاليرائسز ١٩٥، ١٩٦
اسپاليرس ١٩٥
استرابو ١٣۷، ١۴١، ١۴٥، ١٦٥، ١٦٦، ١۷۷، ١٨١، ١٨٦، ١٨۷، ٢٠٣
اسٽين ١٦۷، ٢٠٨، ٢٢٣، ٢٨۴
استريٽو ١٩٥
اير- اسحاق ٢٨٦
اسطخري ٢٨٥
اسفنديار ١٣٠
اسڪائيز ٢٨٥

اسکائلاکس ۱۳۲
اشوک ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۷۷، ۲۲۰
افضل خان ۲۶۳
اکیدیا ۶۲
اگنی ۸۹
الیا جرشیوچ ۹۴
امبی ۱۳۹
امریندرا ناتھ لہری ۱۸۷
(مخدوم) امیر احمد ۲۵۱، ۲۸۴، ۲۸۵، ۳۱۷
انجیل ۲۰۵
اندر ۸۹
سیو۔ تی۔ او۔ لو ۲۵۱
(ای۔ ایل) اوپنہئمر ۹۳، ۹۴
اوپیائی لوک ۱۳۳، ۱۶۵
اوریتائی لوک ۱۵۸-۱۶۱، ۱۶۷،
اوسیدینی ۱۴۱
اوشر، آرک بشپ ۱۱۶
اوفیر ۲۰۵
اہرمزد ۱۳۴
اپولو فینس ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱
ائلین، ڈبلیو۔ ایچ ۴۲
انٹی پیٹر ۱۷۱
انٹی ماکس ۱۸۳
ایرا مارس پرائس ۹۴
ایرین ۱۳۷، ۱۴۱، ۱۴۲، ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۸، ۱۵۳، ۱۵۴، ۱۵۶، ۱۶۳، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۸۶
ایسرہیڈن ۹۳
ایسپانی ۱۹۰، ۱۹۱
ایلرس، پروفیسر ۵۱
ایلیٹ ۱۲۹، ۲۲۲، ۲۳۵، ۲۴۴، ۲۴۶، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۷۶، ۲۸۵، ۲۸۶، ۳۱۶
اینکیدو ۱۶
باجیراء ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷
بارنیٹ، آر۔ ڈی ۹۳
باگھو ۲۶۸
بانا ۲۱۸، ۲۲۳
بچیرا ۳۰۵
بدیل ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۵
برٹن، آر ۴۲
برسیات راوت ۳۰۳
برو، پروفیسر ۸۹، ۹۸
برہادرتھ موریا ۱۸۸
بسایو ۳۰۷
بلاذری ۲۴۵، ۲۴۶، ۲۵۳، ۲۷۶، ۲۷۸
بمبیسر ۱۲۷
بندوسر ۱۷۸
بہرام ۲۱۵، ۲۳۲
بہرام ثانی ۲۱۲
بہرام پنجم ۲۱۴

بهرام گور ۲۱۴

بهمن ۱۲۸، ۱۲۹، ۱۳۰، ۲۲۸

بئنرجي، آر- ڊي ۲۰۸، ۲۲۲

البيروني ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۶

بيل ۲۲۴، ۲۸۴

بيليو، ايچ - ڊبليو ۴۱

ٻاٿي ۲۷۰، ۲۸۷، ۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۷، ۳۱۶

ٻـڌ ۱۲۵، ۱۲۸، ۱۷۶، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۵، ۱۸۶، ۲۰۸، ۲۱۸، ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۲۴، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۹، ۲۴۵، ۲۴۸، ۲۵۰، ۲۶۸، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۷، ۲۸۸

ٻڌرا کو ۲۷۰، ۲۷۱

ٻڌ گوئي ۲۷۰

ٻڌيمان ۲۶۴، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۷، ۲۹۸، ۲۹۹، ۳۰۹

ٻتي ۲۹۹

ٻرت راجا ۱۲۵، ۱۲۶

ٻگوان لعل اندراجي، پنڊت ۲۲۱

ٻندوير ۳۱۱

ٻنڊارڪر ۱۸۷، ۲۸۷

ٻيڪو ۲۶۸

پارٿيا ۱۹۵، ۱۹۶، ۱۹۹، ۲۰۷

پارٿين لوڪ ۱۸۹، ۱۹۰، ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۸، ۱۹۹، ۲۰۶، ۲۰۷

پارو ۱۲۳

پار يهر ۲۱۷

پاڪورس ۲۰۰

پانڊون ۱۲۰، ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴

پتنجلي ۱۸۴، ۱۸۷

پتيڪا ۱۹۹

پرائيستني ۱۴۵

پرياڪر ورڌن ۲۱۸

پرجن دتيه ۲۶۶

پرن دخت ۲۷۵

پرواتڪا ۱۷۲

پروٽو آسٽريلائڊ ۱۳، ۱۴

پسو ڏي ۱۷

پشيا متر ۱۷۹، ۱۸۴

پگٽ ۳۸، ۴۱، ۴۲، ۴۴، ۴۵، ۵۹، ۶۲، ۸۵، ۸۷، ۹۱، ۹۲، ۹۵، ۹۶، ۹۸، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۳، ۱۰۴، ۱۰۵، ۱۰۸، ۱۰۹، ۱۱۰، ۱۱۱، ۱۱۳، ۱۱۷

پلو تارچ ۱۵۹، ۱۶۶، ۱۶۸، ۱۸۶

پٿي لوڪ ۸۹

پور تيڪانس ۱۴۵، ۱۴۶

پورس ۱۳۹، ۱۶۳، ۱۶۴، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳، ۱۷۴، ۱۸۶

پوسيدان ۱۵۵، ۱۹۴
پو-لو-مين ۲۳۶، ۲۵۱
پهلوا ۱۹۶، ۱۹۷، ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱، ۲۰۲، ۲۰۷، ۲۱۱
پيٿان ۱۴۸، ۱۵۰، ۱۶۹، ۱۷۰، ۱۷۱، ۱۷۲، ۱۷۳
پيريپلس ۵۱
تچ-تي-لي ۲۳۶
تريڪارتا ۱۸۵
تورامن ۲۲۸
تورومن ۲۱۵
ٿامس ۴۰، ۱۹۲، ۲۲۳
ٿوڻامس ۱۶۰، ۱۶۱
ٿارن ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۷۸، ۱۷۹، ۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۳، ۱۸۵، ۱۸۶، ۱۸۷، ۱۹۴، ۲۰۳، ۲۰۴، ۲۰۵
ٿالمي ۱۸۰، ۱۸۲، ۲۱۰، ۲۲۲
ٿراه ۱۲۰
ٿيٽ، جي- اي ۴۱
جاڪن ۱۲۶
جارج واٽ، سر ۴۳
جاسر ۳۱۱
جت لوڪ ۱۲۴
جڄا ۲۵۴
جسٽن ۱۸۶
جمشيد ۱۳۰

جوهانس لوبيل ۱۳۰
جنڊرٿ/جنڊرت ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳، ۱۲۴، ۱۲۵
جنسير ۳۰۲، ۳۰۳، ۳۰۴، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲، ۳۱۵، ۳۱۷
جنه پد ۲۱۴، ۲۵۴
جنهن ۳۰۳
جيسوال، ڪي- اي ۱۳۰
جيولين ۲۵۱، ۲۵۲
جين ۱۹۹، ۲۴۰
چاڪير ۱۷۲
چٽر ۲۶۵
چنُو بن ۲۳۲
چتيرا ۲۶۵
چچ ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۴۴، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۰، ۲۵۲، ۲۵۴، ۲۵۵، ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۸، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۲، ۲۶۴، ۲۶۵، ۲۶۶، ۲۶۷، ۲۶۸، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۱، ۲۷۲، ۲۷۳، ۲۷۴، ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۸، ۲۷۹، ۲۸۰، ۲۸۱، ۲۸۲، ۲۸۳، ۲۸۷، ۲۸۸، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱، ۲۹۴، ۲۹۵، ۲۹۶، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷
چندا رام هالو ۳۰۷

چندر ۲۵۵، ۲۶۴، ۲۷۳، ۲۸۵،
۲۸۷، ۲۸۸، ۲۹۰، ۲۹۴،
۲۹۷، ۳۱۵، ۳۱۷
چندر گپت موريا ۱۷۱، ۱۷۲،
۱۷۳، ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۶،
۱۷۸، ۱۸۱، ۲۱۳
چوڌري، ايچ- آر ۱۳۷
چيستن ۲۱۰، ۲۱۱
چينوڪ ۱۶۶
حجاج ۳۰۱، ۳۰۲، ۳۰۴
حسن بن محمد شيرازي ۲۴۳
حڪم ۲۷۸
حڪم بن جلال العابدي ۲۵۳
حمورابي ۵۷
خسرو ۱۳۴، ۱۳۵
خسرو پرويز ۲۲۷، ۲۳۲، ۲۷۵
(خواجه) خضر ۱۹
داجوشن/دريوڌن ۱۲۲، ۱۲۴، ۱۲۵
دارا هستپس ۱۲۸، ۱۳۱، ۱۳۲،
۱۳۴، ۱۳۵، ۱۳۶، ۱۳۸،
۱۹۲
داسل/دهسل ۱۲۵
دائود پوٽو ۲۵۱
درليپ ورڌن ۲۶۶
دروپدي ۱۲۱، ۱۲۲، ۱۲۳،
دهسيه ۲۷۳
ديواجي ۲۴۵
ديو پتر، مهاراجه ۲۰۷
ديودتيه ۲۲۵
ڏرت/ڏرتراشتر ۱۲۴
ڊاسن ۲۵۳
ڊگهنيڪايا ۱۲۶
ڊگ وجيه ۲۶۸
ڊيئوڊورس سائڪيولس ۱۴۲،
۱۴۵، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۸،
۱۸۶
ڊيل، ڊاڪٽر ۶۸، ۶۹
ڊيلس ۴۵، ۱۰۶
ڊيميٽريس ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹،
۱۸۰، ۱۸۱، ۱۸۲، ۱۸۳،
۱۸۷
ڊيوليسيس ۱۴۰
ڏاهر، راءِ ۲۷۰، ۲۷۶، ۲۸۰،
۲۸۱، ۲۸۷، ۲۸۹، ۲۹۰،
۲۹۱، ۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴،
۲۹۵، ۲۹۶، ۲۹۷، ۲۹۸،
۲۹۹، ۳۰۰، ۳۰۱، ۳۰۲،
۳۰۴، ۳۰۵، ۳۰۶، ۳۰۸،
۳۰۹، ۳۱۰، ۳۱۱، ۳۱۲،
۳۱۳، ۳۱۴، ۳۱۵، ۳۱۶، ۳۱۷
ڏهرسيه ۲۸۷، ۲۸۹، ۲۹۰، ۲۹۱،
۲۹۲، ۲۹۳، ۲۹۴، ۲۹۵،
۲۹۶، ۲۹۷، ۳۱۶
ڏيواجي ۲۲۵، ۲۲۸، ۲۳۰

ڊيوائيج ٢٢٥، ٢٧٩
راپسن ١٩١، ١٩٤، ١٩٧، ١٩٨، ٢١٥، ٢٥٠
راج ٢٩٠
راجپوت ٢١٧
راجينا ١٨٥
راسل ٢٨٨، ٢٩٠، ٣٠٧، ٣٠٨، ٣١١، ٣١٢
رالنسن ٢٢٢
رام ٢٥٥
راما پرساد چندا ٩٨، ٩٩
راءِ ٢٤٤، ٢٤٨، ٢٥٤، ٢٦٠، ٢٦١
راءِ بي-سي ١٢٩
راءِ چوڌري ٢٢٢، ٢٢٣
راءِ ڊاڪٽر ايچ-سي-ڊي ٢٥٢
راءِ سري ايس-آر ٩٥
راءِ گهراڻو ٢١٨، ٢٢٥، ٢٣٥، ٢٣٧
رائز ڊيوڊس ٽي-ڊبليو ١٣٠
سارگن ٤٦، ٤٧، ٤٨، ٥٠، ٥٣، ٥٥
ساساني ١٢٧، ٢١١، ٢١٢، ٢١٣
ساڪ ١٢١
ساڪنساهه ٢١٢
ساڪ ١٩١، ١٩٢، ١٩٣، ١٩٤، ١٩٦، ١٩٧، ١٩٨، ٢٩٩، ٢٠٠، ٢٠١، ٢٠٢، ٢٠٧، ٢١٠، ٢١١، ٢١٢، ٢١٨، ٢٣٦
ساڪ لوڪ ٢٠٦
ساماني ٣١١، ٣١٧
سامبس ١٤٢، ١٤٣، ١٤٥، ١٤٧، ١٥١، ١٥٢، ١٦٦
ساهيرس ٢٨٨، ٢٨٩، ٢٩٠، ٢٩٧
ساهنساهي ٢٠٠
ساءِ-يو-ڪي ٢٢٤
سائرس ١٢٧، ١٢٨، ٢١٢
سائي ١٩١، ١٩٢، ١٩٣، ١٩٧، ١٩٨
سپاس ١٦٦
سبرٽيس ١٦١، ١٦٨
سبوٽي ١٢٣
سبي ١٢٣، ٢٧٨، ٢٨٦
سپردالاڪشان ٢٢٨
ستين لوڪ ١٨٩، ١٩٠، ١٩١، ١٩٢، ١٩٣، ١٩٤، ١٩٥، ١٩٦، ١٩٧، ١٩٨، ١٩٩
سربند ٢٧٠، ٢٧١، ٢٧٣
سري رسل ٢٤٣
ساڪرانٽلي ١٩٠، ١٩١، ١٩٣
سڪندر ١٢٣، ١٢٩، ١٣٢، ١٣٥، ١٣٦، ١٣٧، ١٣٨، ١٣٩، ١٤٠، ١٤١، ١٤٢، ١٤٣،

١٤٥، ١٤٦، ١٤٧، ١٤٨، ١٥٠، ١٥١، ١٥٢، ١٥٣، ١٥٤، ١٥٥، ١٥٦، ١٥٧، ١٥٨، ١٥٩، ١٦٠، ١٦١، ١٦٢، ١٦٣، ١٦٤، ١٦٥، ١٦٦، ١٦٧، ١٦٩، ١٧٠، ١٧١، ١٧٢، ١٧٤، ١٧٥، ١٧٧، ١٧٩، ١٨٠، ٢٠٢، ٢٠٣

سکندر گپت ٢١٥

سک ١٨٢

سکیٹرینی ١٤١

سلمہ ٢٥٣

سماہ ٢٧٩

سمترا ١٨٢

سمت ونسینٹ ١٦٥، ١٨٦، ٢٢٢، ٢٤٤، ٢٥٠، ٢٥٢، ٢٨٤

سمذ وجیہ ١٢٦

سنذو سؤ ویر ١٢١

سینڈو لوک ٢، ٤، ٥، ٧، ٨، ٩، ١٠، ١١، ١٢، ١٥، ١٦، ١٨، ١٩، ٢٠، ٢١، ٢٢، ٢٤، ٢٦، ٢٧، ٢٨، ٣٠، ٣١، ٣٢، ٣٣، ٣٦، ٣٧، ٣٨، ٣٩، ٤٢، ٤٦، ٤٧، ٥٧، ٥٩، ٦٠، ٦١، ٦٣، ٦٤، ٦٧، ٧٠، ٨٢، ٨٤، ٨٩، ٩١، ١١٥، ١١٩، ١١٢

سنکھہ ١٧٨، ١٧٩

سوپا کاسینھہ ١٧٧

سوپان راء پاتیہ ٢٩١، ١٩٧

سودر ٢٤٥، ٢٤٦، ٢٤٧، ٢٥١، ٢٥٢

سودرائی ١٦٥

سوراء ٢٤٧

سوسیل ـ گپتا ٢٥٣

سوفا کاسینس ١٧٧

سوگدی ١٦٥

سوگدی لوک ١٤١

سومو آئیلو ٥٥

سؤویر ١٢٢، ١٢٣، ١٢٤، ١٢٦، ١٧٩، ١٨٠، ١٨٢، ١٨٧، ٢٠٣، ٢١٠

سؤویر لوک ١٢١، ١٢٦، ١٢٧، ١٢٩، ١٦٥، ١٨٢، ١٨٥

سہاسی ٢٣٠، ٢٣٢، ٢٣٣، ٢٣٤، ٢٤٥، ٢٤٩، ٢٥٢، ٢٥٥، ٢٥٦، ٢٥٧، ٢٦١، ٢٦٤، ٢٦٥

سہرس ٢٢٨، ٢٣٠، ٢٣١، ٢٣٢، ٢٣٣، ٢٣٧، ٢٤١، ٢٤٣، ٢٤٥، ٢٤٩، ٢٧٧، ٢٨٠

ستھندي ۲۵۶، ۲۵۷، ۲۵۹، ۲۶۹، ۲۶۳، ۲۸۷
سیاکر ۳۰۹، ۳۱۳
سیلاج ۲۵۵، ۲۶۶، ۲۶۹
سینا چریب ۳۴، ۴۴
سلیوکس نکیٹور ۱۷۴، ۱۷۵، ۱۷۷، ۱۷۸
سیو - تي ۲۵۱
سیوي ۱۲۳، ۲۶۸
سیهوال ۲۶۵
سیٹو - تو - لو ۲۳۶
شاپور ثاني ۲۱۲
شاهي تکین ۲۲۷، ۲۲۸
شوا ۲۱۶، ۲۱۸، ۲۲۲
شیواجي ۲۶۳
شواس ۱۲۴
شودر کاس ۱۴۰
شیلي، پي - بي ۴۱
شیو ۱۷، ۱۸، ۲۰۸
صنعان ۲۵۳
عبدالرحمان ۲۹۷
عبدالله بن عبدالله ۲۴۲، ۲۴۳
عبدالملک ۳۰۱
عبید ۴۳، ۴۸
عثمان ثقفي ۲۷۸
علي بن محمد کوفي ۲۵۱، ۲۸۰، ۲۸۲
علي مراد ۳۹
(حضرت) عمر رضہ ۲۴۱، ۲۴۲، ۲۴۳، ۲۴۵، ۲۷۸، ۲۷۹
(حضرت) عیسیٰ علیہ ۹۳، ۱۱۶
فردوسي ۱۲۷، ۱۳۰ ۲۵۱
فرشتہ ۲۱۱
فرناز تریس ۱۳۴
فرانسز، ایچ - ٹي ۱۳۰
فرثاتس ثاني ۱۹۰
فکیولا، ایچ - ایچ ۹۵
فلیپس ۱۶۴، ۱۶۹، ۱۷۲
فیروزشاه ۲۱۵
فیکلاس ۱۷۱
قلیچ بیگ، مرزا ۲۵۱، ۲۵۳، ۲۸۳، ۲۸۴، ۲۸۵، ۲۸۶، ۳۱۶، ۳۱۷
قیصر ۲۴۴
کارکوتا ۲۶۶
کاسیرس ۱۲۸
کاکا کوتک ۳۰۳، ۳۰۶
کالکہ ۱۹۹، ۲۰۰
کالیداس ۱۸۴، ۱۸۸
کائو ویل، اي - بي ۲۲۳
کپیسا ۲۵۱
کتیسیاس ۱۳۵، ۱۳۶
کجل کذفائیسز ۱۳۰، ۲۰۶
کجولا ۲۰۶

کرنیرس ۱۶۰
کرنینس ۱۴۵، ۱۴۶، ۱۴۷، ۱۴۹، ۱۵۲، ۱۵۹، ۱۶۵، ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸، ۱۸۶
کرشنا ۱۲۲
کرمادیشور ۱۸۷
کرنیل منک ۹۳، ۱۶۶، ۲۰۵
کرنیٹوس ۱۴۲
کرینیرس ۱۴۳، ۱۵۰
کریمر، پروفیسر ایس - این ۴۹، ۹۲، ۹۳، ۹۴، ۹۵
کزنس ۲۲۳، ۲۲۴
کشن ۲۰۶، ۲۰۸، ۲۰۹، ۲۱۰، ۲۱۲، ۲۱۵، ۲۲۷
کشن لوک ۲۰۰، ۲۰۶
کفند ۱۲۹، ۱۳۰
کلاڈ انگلیز ۴۰، ۶۸، ۹۶
کلی لوک ۳۸
کنشک ۲۰۶، ۲۰۷، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۸، ۲۱۹
کنشکا ۲۰۶
کنگ ۴۴
کننگھام ۱۶۷، ۲۰۵، ۲۱۵، ۲۲۷، ۲۲۸، ۲۵۰، ۲۵۲
کوتل ۲۸۴
کورون ۱۲۰، ۱۲۱
کوُهسرو ۱۲۸
کونس ۱۸۶
کنسل ۴۰
کیمپبیل تامپسن ۴۴
کی ہن ۱۹۱
کیٹ ۹۹
کیخسرو ۱۲۸، ۲۳۲
کیکائوس ۱۲۸
کیگان پال ۴۱
کیمبائسز ۱۳۱
کشتری ۲۱۷، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۶۰، ۲۶۱
کشترپا ۲۰۷، ۲۱۰، ۲۱۱، ۲۱۲
گاردن چائیلڈ ۳۴، ۴۱، ۴۴، ۴۵، ۹۳
گپتا ۱۷۵، ۲۰۹، ۲۱۳
گنتی ۴۸
گبروسی لوک ۱۵۹، ۱۶۸
گدیا ۴۸، ۴۹، ۵۲
گرجرن ۲۵۰، ۲۵۱، ۲۶۱، ۲۶۲
گرجر لوک ۲۲۹
گرداپیل ۱۹۹
گردیزی ۱۳۰
گرومبیتس ۲۱۲
گستاسپ ۱۲۸، ۱۳۰
گلمیش ۱۶
گھوش، این - این ۲۲۱، ۲۲۳

گولڈو فرنس ۱۹۹، ۲۰۰، ۲۰۱
گٹبی ایڈ-سی-ایس ۹۵
لارسا ۵۴، ۷۰
لائبرھک پاپولیس ۱۶۷
لوھاڑ خاندان ۲۹۱
لوھوزین ڈي لیو و ۱۹۴، ۱۹۸،
۲۰۴
لشمیڈیمونین ۱۴۴
لیاکا کسولکا ۱۹۹
لیمٹنس ۵۰، ۹۴
لینگ ھارن ۱۶۶، ۱۸۶
لیئون لیگورین ۹۴، ۹۵
لیئو ناٹس ۱۵۳، ۱۵۹، ۱۶۰، ۱۶۱
مارٹن، ڈبلیو-ایف-جي ۹۵
مارشل، سرجان ۶۰، ۶۸، ۶۹،
۷۴، ۷۵، ۸۱، ۹۵، ۹۶،
۹۷، ۹۸، ۱۰۰، ۱۰۱،
۱۰۲، ۱۰۶، ۱۰۹، ۱۱۳،
۱۱۸، ۲۲۲
مالي ۱۴۰
مالي لوک ۱۴۰
مامون ۲۸۳
متا ۲۶۹، ۲۷۴، ۲۸۸
متریڈیٹس اعظم ۱۹۰، ۱۹۲
متریڈیٹس ثاني ۱۹۵
مجمدار، این-جي ۲۲۲، ۲۲۳
محمد بن قاسم ۲۵۱، ۲۷۰، ۲۸۱،
۳۰۳، ۳۰۴، ۳۰۶، ۳۰۷،
۳۰۸، ۳۰۹، ۳۱۲، ۳۱۴،
۳۱۷
محمد علافي ۳۱۰
محمد مصعب ۳۰۷
محمد ھارون ۳۰۲
مدراز کشاسا ۱۷۲
مسعودي ۲۲۳
مسیح ۱۰، ۳۳، ۳۴، ۵۲، ۵۴،
۶۵، ۱۱۶، ۱۲۴، ۱۷۷،
۱۸۱، ۱۸۹، ۱۹۳، ۱۹۸،
۱۹۹
(حضرت) معاویہ رض، ۲۴۶، ۲۵۳،
۲۸۲
مغربي والین ۲۱۰
مغیرہ ۲۷۸
ملاوا ۱۴۰
ملي سي ۱۳۷
ملک راسل ۲۸۰
ملک رسل ۲۴۳
منگولین ۱۴
مو-تي-پاٹو-لو ۲۳۶، ۲۵۱
موریا ۱۶۹، ۱۷۶، ۱۷۷، ۱۷۸،
۱۸۵، ۱۸۹، ۲۲۹
موکاہ ۳۰۹، ۳۱۲
موکاہ بسایو ۳۰۳، ۳۰۸، ۳۱۰،
۳۱۱

موگا ١٩٧
موئيرس ١٣٢، ١٣٩، ١٥٢
مهارت ٢٦٣، ٢٧٥
مهاڪشٽرا ٢٠٧، ٢١٠، ٢١٢، ٢١٣
مهرا گل ٢١٥، ٢١٦، ٢٢٨
مهر ايراني ١٢٩
(ليڊي) مئڪبيٿ ٢٥٩
مئڪڊونيل ٩٩
مئڪملن ١٦٧
مئڪي ١٤، ٢٩، ٣٠، ٣١، ٣٢، ٥٣، ٥٩، ٦١، ٦٦، ٦٩، ٧٠، ٧١، ٧٢، ٧٣، ٧٥، ٨٠، ٨١، ٨٤، ٩٥، ٩٦، ٩٨، ١٠٠، ١٠١، ١٠٢، ١٠٣، ١٠٤، ١٠٥، ١٠٦، ١٠٧، ١٠٨، ١٠٩، ١١٣، ١١٤، ١١٥، ١١٧، ١١٨
مئڪي ڊورٿي ٩٨
ميٽرڪ ٢١٧
ميڊ لوڪ ١٢٤
ميڊيٽرينين ١٤
مير چندائي، بي - ڊي ٢١٦، ٢٢٣، ٢٢٨، ٢٢٩، ٢٤٧، ٢٤٨، ٢٥٠، ٢٥٣
ميريا ٿريسا ١٨٢
ميگسٿنيز ١٤٥
ميلو وان ٥٠، ٥١، ٩٤
مينشنبر ١٧٧، ١٧٨، ١٧٩، ١٨١، ١٨٣، ١٨٤، ١٨٥، ١٨٧، ١٩٣، ١٩٤، ١٩٨، ٢٠٢
ميوسيڪالس ١٣٧، ١٤١، ١٤٢، ١٤٣، ١٤٥، ١٤٦، ١٤٧، ١٤٨، ١٥٠، ١٥١، ١٦٦، ١٦٩
ميوسيڪاني ١٦٦
ميئوز ١٩٣، ١٩٤، ١٩٥، ١٩٦، ١٩٧، ١٩٨، ١٩٩، ٢٠٠
مي ڪوڻ ١٩٧
نارائڻ، ڊاڪٽر ١٨١، ١٨٢، ١٨٣، ١٨٤، ١٨٥، ١٨٧، ١٨٨، ١٩١، ١٩٢، ١٩٤، ١٩٦، ١٩٧، ١٩٨، ١٩٩، ٢٠٣، ٢٠٤
نبي بخش خان بلوچ، ڊاڪٽر ٢٢٣، ٢٥١، ٢٨٤، ٢٨٦
نڪول ١٢٣
نند ١٧١، ١٧٢، ١٧٣
نوشيروان ٢١٧، ٢١٨، ٢٣٠
نيارڪس ١٥٥، ١٥٦، ١٥٧، ١٦١، ١٦٧، ١٦٩، ٢٠٢
نيل، آر-اي ١٣٠
وات، جي ٩٤
واٽرس، ٽي ١٨٦، ٢٥٢

واٹس، ایو-ایس ۹٦
وارنر، ای- ڈبلیو ۱۳۰، ۲۵۱
واسودیو ۲۰۷، ۲۰۸، ۲۰۹،
۲۲۷، ۲۲۸
واشسک ۲۰۷
وان لوهوزین دي لي وو
۱۳۰، ۲۲۲
وائٹ ہیڈ، آر- بی ۲۲۸
وکرمادتیہ ۱۹۹
وکرماستز ۱۸۴
ولیر ولسینٹ ۹۴
وما ۲۰٦
وولي، سر ایل ۴۲، ۴۳، ۴۴،
۵٦، ٦۱، ٦۲، ٦٦، ۹۴،
۹۵، ۹٦، ۹۹
ونونس ۱۹۵، ۱۹٦، ۱۹۸
وهلیکا ۲۱۳
وهیلر ۱۷، ۲۵، ۴۰، ۴۱، ۴۲،
۴۳، ۹۲، ۱۰٦، ۱۰۸،
۱۰۹، ۱۱۱، ۱۱۳، ۱۱۷،
۱۱۸
وئدیہ سی- وی ۲۵۰
وید ۱۱۹
ھخامنشي ۱۳۱، ۱۳۵، ۱۳٦،
۱۳۹، ۱٦۸، ۱۹۵
ھرتزفیلڈ، پروفیسر ای ۱۳۷
ھرشا ۲۱۸، ۲۸۴
ھرنا ۱۲۳
ھڑاپا لوک ۲، ۳٦
ھندستاني لوک ۱۷۱
ھندو ۲۱۰، ۲۱۷، ۲۳٦، ۲۳۹،
۲٦۴، ۲۸۲
ھنڈسن ۴۰
ھودي والا ۲۲۵، ۲۲٦، ۲۵۰،
۲٦۸، ۲۷۳، ۲۸۴، ۲۸۵
ھولڈچ، سر ٹي- ایچ ۱۴۱، ۱٦۷
ھورمزد ۲۳۸
ھورمزد ثاني ۲۱۲
ھورمزد چھارم ۲۳۲
ھورمسداس ۲۲۲
ھورنیل ۲۱۵، ۲۲۱
ھومز، ڈي-اي ۹٦، ۹۸
ھوڻ ۱۹۱، ۲۰۹، ۲۱۵، ۲۱٦،
۲۱۷، ۲۱۸، ۲۲۸، ۲۲۹
ھوویشک ۲۰۷، ۲۰۸
ھوئان چوانگ ۱۷٦
ھیائوئین تسانگ ۲۵۱
ھیرو ڈوٹس ۱۳۱، ۱۳۲، ۱۳۳،
۱۳۴، ۱۳۷، ۲۰۴
ھیفا سشان ۱۵۰، ۱۵۱، ۱۵۵،
۱۵۸، ۱٦۰، ۱٦۸
ھیفتالائٹ لوک ۲۰۹
ھیکا ٹائس ۱٦۵
ھیکٹئیس ۱۳۳، ۱۳٦، ۱۳۷

هیگ ۲۵۲
هینري کاٹپرٹ ۱۶۷
هیوبر سي - ایف ۱۳۰
یاوانہ ۱۹۸
یزد جرد ۲۳۸، ۲۴۱
یزد جرد اوّل ۲۱۴
یوانِ ڈپ ۱۲۱، ۱۲۴
یوالہ ڈہ ۱۸۰، ۱۸۲
یوتیاپمس ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۸۳
یوچیہ ۱۹۰، ۱۹۱، ۱۹۳، ۲۰۰، ۲۰۶
یوڈیہ ۲۱۰
یودامس ۱۶۴، ۱۷۰، ۱۷۲، ۱۷۳
یوربي لوک ۱۷۳
یوکریٹائیڈس ۱۸۳، ۱۸۵
یوکریڈائیٹس ۱۹۰
یوئان چوانگ ۲۱۹، ۲۲۰، ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۴۰، ۲۴۱، ۲۴۶، ۲۴۷، ۲۴۸، ۲۴۹، ۲۵۱، ۲۵۲، ۲۵۳، ۲۶۴، ۲۶۷، ۲۷۲، ۲۸۴

All Rights Reserved with the Sindhi Adabi Board

Ist Edition	1984	Copies 1000
IInd Edition	1990	Copies 2000

[Price Rs: 70-00]

ADDRESS

Sindhi Adabi Boards Book-Stall Tilak Incline
Hyderabad, Sindh.
(G. P. O. Box No. 12)

Printed by Manager Jawed Mirza at Sindhi Adabi Board's Printing Press, Jamshoro Sindh and Published by Mr. Wali Muhammed Roonjho Secretary Sindhi Adabi Board Jamshoro Sindh.

HISTORY OF SINDH SERIES - VOLUME-2

SINDH
BEFORE THE MUSLIM CONQUEST

By

H.T.LAMBRICK. C.I.E., D. LITT., F.S.A.,

EMERITUS FELLOW

OF ORIEL COLLEGE, OXFORD.

SINDHI ADABI BOARD

JAMSHORO/HYDERABAD

SINDH. PAKISTAN.

سنڌ

مسلمانن جي فتح کان اڳ • ايڇ ٽي لئمبرڪ •

”... تاريخ جي فن سان، قومن ۽ ماڻهن جو خاص ذوق رهيو آهي- وڏي شوق سان ان جو مطالعو ڪيو ويو آهي- عوام کي ان سان دلچسپي آهي، ۽ بادشاهه ۽ قومي اڳواڻ ان جي حاصلات ۾ هڪٻئي کان گوءِ کڻڻ جي ڪوشش ڪندا آهن.

”تاريخ کي عالم توڙي عام ماڻهو هڪجهڙي سمجهن ٿا، ڇاڪاڻ ته تاريخ سياسي واقعن، حڪمران خاندانن ۽ قديم زماني جي حالات تي اهڙي معلومات آهي، جا سهڻي ڍنگ ۽ سليس بيان ۾ پيش ڪئي وڃي ٿي. ان مان وڏين وڏين محفلن ۽ جلسن جي رونق ۽ واڌارو وڌي ٿي ۽ انساني معلومات جي واقفيت به پيدا ٿئي ٿي. تاريخ واضح ڪري ٿي ته حالات جي تبديلين سان انساني معاملن تي ڪهڙا ڪهڙا اثر پون ٿا، ۽ ڪهڙيءَ ريت حڪمرانن جا ڪي خاندان دنيا جي وڏن وڏن حصن تي قابض ٿيا ۽ پنهنجو دور ختم ڪري، خود به ختم ٿي ويا.

”تاريخ جي گهرائپ ۾ دانائپ، حقيقت جي جستجو، موجوده چيزن جي اصليت ۽ ان جي سببن جي باريڪ تشريح، واقعن جو تفصيل ۽ حقيقت لڪل هوندي آهي. هن نقطهءِ نظر سان تاريخ جو مستقل بنياد فلسفي تي آهي، ۽ ان کي فلسفي جو هڪ خاص شعبو شمار ڪري سگهجي ٿو.

”انسانيت اڻڄاڻائيءَ جي سبز باغن کي پسند نٿي ڪري- غلط بيانن ۽ بهتان بازين جي تاريڪي، عقل جي روشنيءَ اڳيان دور ٿي وڃي ٿي. واقع نويس فقط واقعن کي قلمبند ڪندو رهي ٿو، پر هڪ پرکيندڙ نگاهه ۽ وسيع معلومات ئي انهيءَ مواد ۾ لڪل حقيقتن تان پردو هٽائي ٿي ۽ ان کي روشنيءَ ۾ آڻي سگهي ٿي.

-ابن خلدون